

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

TÜRK-ARAP İLİŞKİLERİ

— ESKİ EYALETLER —
YENİ KOMŞULARA DÖNÜŞÜRKEN
— (1914-1923) —

Ü. GÜLSÜM POLAT

TÜRK-ARAP İLİŞKİLERİ
Eski Eyaletler Yeni Komşulara Dönüşürken
(1914-1923)

—
Ü. GÜLSÜM POLAT

KRONİK KİTAP: 133
Ortadoğu Tarihi Dizisi: 5

YAYIN YÖNETMENİ
Adem Koçal

EDİTÖR
Can Uyar

KAPAK TASARIMI
Kutan Ural

MİZANPAJ
Nurel Naycı

1. Baskı, Aralık 2019, İstanbul

ISBN
978-605-7635-35-8

KRONİK KİTAP
Şakayıklı Sk. №8, Levent
İstanbul - 34330 - Türkiye
Telefon: (0212) 243 13 23
Faks: (0212) 243 13 28
kronik@kronikkitap.com

Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 34569

www.kronikkitap.com
   kronikkitap

BASKI VE CİLT
Optimum Basım
Tevfikbey Mah. Dr. Ali Demir Cad. No: 51/1
34295 K. Çekmece / İstanbul
Telefon: (0212) 463 71 25
Matbaa Sertifika No: 41707

YAYIN HAKLARI
Bu kitabın tüm yayın hakları Kronik Kitap'a aittir.
Tanıtım amacıyla yapılacak alıntılar dışında, hiçbir
türde kopya edilemez, çoğaltılamaz, yayımlanamaz.

TÜRK-ARAP İLİŞKİLERİ

— ESKİ EYALETLER —
YENİ KOMŞULARA DÖNÜŞÜRKEN
— (1914-1923) —

Ü. GÜLSÜM POLAT

Kronik

Ü. GÜLSÜM POLAT

Lisans eğitimini Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde 2002'de tamamladı. Aynı yıl Kütahya Dumlupınar Üniversitesi'nde Araştırma Görevlisi olarak göreve ve yüksek lisans eğitimine başladı. Doktora eğitimine 2005 yılında Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde başlayarak görevine burada devam etti. 2011 yılında *I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nin Mısır'a Yönelik Strateji ve Faaliyetleri* başlıklı çalışması ile doktor unvanını aldı. Doktora çalışması kapsamında İngiltere'de 2008 ve 2010 yıllarında belirli süreler Cambridge University, Newnham College, The Skilliter Centre for Ottoman Studies bünyesinde ziyaretçi araştırmacı olarak bulundu. Bu çalışmalarını TÜBİTAK ve YÖK Bursu ile gerçekleştirdi. 2012 yılından itibaren Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü'nde görev yapan Polat, 2017 yılında Doçent unvanını aldı. Çalışmaları I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Mısır, Arap coğrafyası ve I. Dünya Savaşı sonrası Türk-Arap ilişkileri ile ilgili olan Polat'ın söz konusu alanla ilgili çeşitli makaleleri ve bir kitabı bulunmaktadır. Yazar, evli ve bir kız çocuğu annesidir.

Daha Önce Yayınlanmış Eseri:

Osmanlı Devleti ve İngiltere Ekseninde I. Dünya Savaşı Yıllarında Mısır, ATAM Yay., Ankara 2015.

ÖNSÖZ

Arab Şibh-i Ceziresi ya da *Şibhü Ceziretü-l Arap* olarak Osmanlı belgelerinde karşımıza çıkan Arap Yarımadası'nda bugün dokuz siyasi teşekkül bulunmaktadır. Ayrıca Yemen dışındaki diğer ülkeler *Körfez ülkeleri* olarak da isimlendirilmektedir. Kuveyt, Bahreyn, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri, Umman, Yemen ve Suudi Arabistan, Irak ve Ürdün (kısmen) bugünkü Arap Yarımadası'nın siyasi teşekkülleriyeğin Osmanlı Devleti için bu coğrafya ya doğrudan bağılı yönetim birimleri ya da bağılılığını sunmuş yerel liderlerin idaresindeki bölgelerdi. Hicaz bölgesi Osmanlı Devleti için dünya Müslümanları açısından taşıdığı kutsiyetin de etkisiyle siyasi ve askeri açıdan daha öncelikliydi. Arap Yarımadası Osmanlı Devleti'nin siyasi, askeri ve ekonomik bakımdan önemli gördüğü periferisiydi. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artan İngiliz etkinliği karşısında İmparatorluğun azalan askeri ve lojistik gücüne rağmen Yemen'de askeri teşekkül bulundurulmaktaydı. Ancak Osmanlı Devleti'nin yönetsel varlığı açısından Hicaz ile Yemen arasında farklılık vardı. Necid ve Hicaz'daki Osmanlı mevcudiyetinde de bu farklılık oldukça açıktı. Kuveyt bölgesinde de benzer bir özerk yapı vardı, kısacası Arap Yarımadası'nda Yemen'e kadar uzanan Osmanlı hâkimiyeti birçok istisnai özellikler taşımaktaydı. Tüm bu istisnai özelliklerine rağmen en genel ifadeyle Arap Yarımadası'ndaki Osmanlı varlığı 16. yüzyıldan I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar devam etti.

Arap Yarımadası'ndaki Osmanlıların siyasi ve askeri hâkimiyeti, I. Dünya Savaşı sırasında kritik bir evreden geçti. Etkileri güncelde de devam eden siyasal değişim bu dönemde yaşandı. Ancak savaş sırasında başlayan sorunlar 1918'de imzalanan ateşkes antlaşmalarıyla nihayete ermedi. Önemli bir kısmı savaş sonrasına aktarılacak nitelikteydi, bir

kısmı uzun vadede başka sorunlara dönüştü ve çok azı nihai çözümlere ulaştı. Akademik literatürün bütüncül anlamda Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş ile bu geçişin devletin dış siyasetinde yarattığı süreklilik ve kopuşları bütüncül olarak ele almadığı görülmektedir. Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişin Türk-Arap ilişkileri özelinde yoğunlaşan seyrini ele alan bu çalışmanın ortaya çıkmasında tespit edilen bu eksiklik önemli bir hareket noktası olmuştur. Türk-Arap ilişkileri ifadesinin bir coğrafi sınırlamaya ihtiyaç duyduğu açıktır. Bu ilişkilerin Arap Yarımadası özelinde sınırlandırılması düşünülmüş ancak I. Dünya Savaşı'nın sonunda Suriye'nin konumu yani Türkiye ile Arap Yarımadası arasında geçiş noktası olması nedeniyle Suriye'de savaş sonrası yaşanan gelişmelere önemli bir kısım ayrılmıştır.

Bu çalışmanın kapsamını oluşturan 1914-1923 sürecini ele alan akademik yazımda bazı genellemeler ve tekrarlanan bir yazım usulü göze çarpmaktadır. Batı'daki akademik eserlerde ilgili periyotta Arap Yarımadası'nın tarihi ile ilgili dikkat çeken en önemli paradoks –özellikle 1918 sonrası için- Osmanlı/Türk varlığından çok az söz edilmesi ve Türkçe kaynak ve arşiv dökümanların sınırlı kullanımı yahut hiç kullanılmamasıdır. Türk tarafının kaleme aldığı eserlerde de benzer kısıtlamalar göze çarpmaktadır. Her iki literatür için de en ciddi sorun ise sıklıkla başvurulmuş genellemelerdir. Bu çalışma sözü edilen eksiklikleri ortadan kaldırmayı planlayan bir hedefle, ayrıntıları ön plana çıkarma çabasıyla kaleme alınmıştır. Genel bir kronolojiye bağlı kalınmakla birlikte içeriğin belirlenmesinde belgeler yönlendirici olmuştur. Toplam iki bölümden oluşan bu çalışma iki savaş sürecini ele almaktadır. Çalışmanın giriş kısmında araştırmaya konu olan coğrafi ve kavramsal sınırlar çizilmeye çalışılırken savaş arifesindeki gelişmeler üzerinde durulmaktadır. Arap Yarımadası özelinde yoğunlaşan bu çalışmada sözü edilen sınırlar ve çalışmada kullanılan kaynaklar da yine giriş kısmında açıklanmaktadır. Arap Yarımadası'nda Şerif Hüseyin'in [1854-1935] isyanı ile ilgili gelişmeler ve bu isyanın etrafında şekillenen diğer olaylar birinci bölümde değerlendirilmiştir. Birinci Bölüm'ün diğer kısmını ise Arap Yarımadası'nın güneyi olan Yemen'de I. Dünya Savaşı sırasında yaşanan gelişmeler ele alınmıştır. İkinci Bölüm ise kendi içerisinde esas itibarıyla ikiye ayrılmaktadır. Bunlardan ilkinin Suriye ve Irak ile kurulan diyalog ve bunun ayrıntıları ikinci kısmı ise Arap Yarımadası'nın önemli kısmını oluşturan Hicaz, Necid, Yemen

ile ilişkiler oluşturmaktadır. Son olarak da Lozan Antlaşması ile Arap coğrafyasına dair belirleyici hükümler ve bu süreç ele alınarak ikinci kısım tamamlanmaktadır.

İngilizce'den ya da Osmanlıca'dan yapılan çevirilerde köşeli parantez [] içerisinde verilen bilgiler, ana metinde olmayan bir sözcüğün cümlelerin akışını anlaşılır hale getirmek üzere yazar tarafından eklenmiştir. Köşeli parantez şahısların yaşam sürelerini verirken de kullanılmıştır. Çalışmada isimleri geçen tarihi önemli isimlerin adlarının ilk geçtiği yerde hayat süreleri yazılmış, isimleri formal olan biçimde zikredilmiş ve çalışmanın tamamında nasıl anılacağı işaret edilmiştir. Yaşam süresinin tespit edilemediği birkaç isim bunun istisnasıdır. Osmanlıca'dan günümüz Türkçesine yapılan çevirilerde basit transkripsiyon kuralları uygulanmıştır.

Arap Yarımadası'nın Osmanlı Devleti'nden kopuşunu ve Anadolu'da Milli Mücadele devam ederken bu bölge ile kurulan diyalog ve ilişkilerin seyrini irdelemeye odaklanan bu çalışma uzun bir araştırma sonucu ortaya çıkmıştır. Daha sınırlı olması düşünülürken bahsi geçecek olan ve teşekkürü borç bildiğim arşiv kaynakları araştırmanın hem kapsamını hem de hacmini genişletti. Türkiye'de Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı Arşivi (ATASE), Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) ve Cumhuriyet Arşivi (BCA), Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE) bu anlamda çalışmaya önemli katkı sağlamıştır. Bu nedenle adı geçen kurumların çalışanlarına teşekkür borçluyum. Ayrıca Bilkent Üniversitesi ve Türk Tarih Kurumu kütüphanelerine ve çalışanlarına da teşekkür ediyorum. İngiltere'deki çalışmaların planlamasında desteklerinden ötürü Cambridge University, Newnham College bünyesindeki The Skilliter Centre for Ottoman Studies'e ve kıymetli direktörü Dr. Kate FLEET'e teşekkürlerimi sunuyorum. Bu kapsamda The Skilliter Centre for Ottoman Studies Kütüphanesi, Cambridge University merkez kütüphanesi çalışmada hem ilk elden kaynak temini (Hardinge Papers) hem de telif eserlerin bir kısmına ulaşılabilmesinde oldukça önemli katkı sağlamıştır. Aynı şekilde Cambridge University, Churchill Archive'de bulunan Churchill evrakının çalışmaya önemli katkıları olmuştur.

I. Dünya Savaşı ve sonrası ile ilgili olan bir çalışmada karşılıklı bakış açısı sağlayan İngiliz Milli Arşivi (The National Archives- TNA/ Kew-Londra) çok etkili olmuş, Dışişleri başta olmak üzere İngiliz karar

mercilerinin yazışmalarına ulaşılmıştır. Daha çok Ortadoğu'daki aktörlerin kişisel evrakını barındıran Oxford University bünyesinde St. Antony College Middle East Center Archive'in çalışmanın şekillenmesinde etkisini belirtmek ve teşekkürlerimi sunmak istiyorum.

Oldukça uzun bir zamana yayılan bu çalışma sürecinde pek çok meslektaş ve arkadaşımın fikirlerini alma fırsatı oldu. Çalışmanın gidişatını sormaktan bıkmayan sevgili arkadaşlarım Dr. Polat SAFİ, Doç. Dr. Ayşe ÖZKAN, Doç. Dr. Altay Tayfun ÖZCAN, Doç. Dr. Kürşat KARACAGİL, Dr. Alper ERSAYDI'ya teşekkür ediyorum. Ayrıca Arapça çevirilerde yardımlarından ötürü Zeki ŞAHİN'e şükranlarımı sunuyorum. Çalışmanın basılmasını üstlenen Kronik Kitap'ın Genel Yayın Yönetmeni Adem KOÇAL'a ve kitabın redaksiyonunu yapan Kronik Kitap editörü Can UYAR'a teşekkür etmek istiyorum. Sağlığında kitap ile ilgili fikrini sormak için konuyu açınca çok heyecanlanan, fikirlerini paylaşan ancak çalışmanın neticelenmesini görmeye ömrü vefa etmeyen saygıdeğer hocam Prof. Dr. Vahdet KELEŞYILMAZ'ı bu vesileyle rahmetle anıyorum. Doktora eğitiminin başlarında tanıştığım ve ufuk açıcı sohbet ve tavsiyelerinden her zaman istifade ettiğim Prof. Dr. Ebru BOYAR'a ayrıca müteşekkirim.

Yaklaşık altı yıl gibi uzun bir zamana yayılan bu çalışmanın hazırlandığı dönemde aile üyelerinin desteği önemliydi. Sevgili teyzem Nuran AKYAZI, çalışmanın çok öncül bir halini okuyup fikirlerini benimle paylaşmıştı, bu çalışma yapılırken iyi ki vardı. Elbette sevgili eşim, arkadaşım ve meslektaşım Doç. Dr. Süleyman POLAT'a müteşekkirim, teşvik ve eleştirileri son derece önemliydi.

Son olarak sevgili kızım Zeynep Begüm, çok küçük yaşta *çalışmanı yaptın mı?* gibi sözlerle bir çocuğun yapabileceği en tatlı fedakârlıkları yaptı. İlham kaynağı olmasını temenni ettiğim bu eseri ona ithaf ediyorum.

Ü. Gülsüm Polat
Ankara / Yenimahalle
2019

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	5
İÇİNDEKİLER	9
KISALTMALAR	11
GİRİŞ	13
Coğrafi ve Kavramsal Sınırlar	13
Kaynaklar	17
Arşivler ve Diğer İlk Elden Kaynaklar	17
Tetkik Eserler	20
I. Dünya Savaşı Arifesinde Milliyetçilik ve İlişkiler	28
Savaş Arifesinde Arap Milliyetçiliği	28
Savaş Arifesinde Başlayan ve Bozulan İttifaklar, Verilen Kararlar	50

BİRİNCİ BÖLÜM ÇATIŞMA VE İTTİFAK

I	I. DÜNYA SAVAŞI; HİCAZ VE NECİD'DE YOL AYRIMINDA ÇATIŞMA VE İTTİFAKLAR	71
	İlk Reaksiyonlar ve Girişimler	71
	İsyandan Evvel Türk-Arap İlişkilerinde Yaşanan Gerilimler	82
	Şerif Hüseyin'in İngiltere ile Anlaşması ve İsyanın Başlatılması	87
	Şerif Hüseyin'in İsyanı Sırasında İbnu's-Suud ve İbnü'r-Reşid Arasındaki İlişkiler	124
	İsyanın Başlamasından Sonra Arap Yarımadası	130
	Fransa ve Rusya'nın İsyan Karşısındaki Tutumları, Şerifin Unvanı ve Tepkiler	136
	İngiliz-Arap İlişkilerinde Değişen Dengeler, Balfour Deklarasyonu ve Büyük Arap Krallığı Fikrinin Sonu	145
	Sonuç	155
II	I. DÜNYA SAVAŞI'NDA ARAP YARIMADASI'NIN GÜNEYİ: İSYAN, İŞBİRLİĞİ VE MÜCADELE	158
	Kuzey Yemen'de (Asir) Mücadele	158
	Güney Yemen'de Mücadele	162
	Kızıldeniz Adaları	174
	Sonuç	176

İKİNCİ BÖLÜM

İSYAN, İŞBİRLİĞİ VE MÜCADELE: SURİYE-IRAK VE ARAP YARIMADASI

I ANADOLU'DA MİLLİ MÜCADELE SURİYE VE IRAK'TA KARMAŞA: BELİRLEYİCİ FAKTÖRLER	181
1918-1923 Yılları Arasında Doğuyla İlişkiler Bağlamında Türk Dış Politikasının Ana Karakteristiğine Dair Tespitler	181
Arap Coğrafyasına Bakış; Gelişmeleri Takip, Zorunlu Temas yahut Konfederasyon Düşüncesini İnşa mı?	187
Bolşevizm Etkisi, Panislamık Oluşumun, Girişimlerin Tesiri	199
İttihat ve Terakki Faktörü, Bolşevik-İttihatçı İşbirliği ile Temas	210
II ESKİ EYALETLER YENİ KOMŞULARA DÖNÜŞÜRKEN DEVAMLILIK VE KOPUŞI.AR	215
Suriye ve Irak ile Ankara Hükümeti Arasındaki İlişkileri Belirleyen Unsurlar	215
Savaş Sonrasında Suriye'nin Durumu	215
Savaşın Sonrası Oluşturulan Yeni Sırlar: Irak	221
Etkileşim Alanı Olarak Sınırı Oluşturan Türk Şehirlerinin Durumu	224
Sınırdaki Gayrinizami Etkileşimin Devamlılığı	226
Suriye ve Irak Sınırının Geçişkenliği	226
Suriye ve Irak'ta İletişim Aracı olarak Cemiyetler	228
Sınırı Oluşturan Aşiretlerin Tutumu	232
Değişim ve Kopuşun Belirleyiciliğinde Türk-Suriye İlişkileri (1919- 1923)	236
Sınırdaki İletişim Diplomaside Yol Ayrımı: Londra Konferansı ve Faysal'ın Faaliyetleri	259
Stratejik Hedeflerin Çatışmasında Zorlu Yol Ayrımı; Türk-Irak İlişkileri (1919-1923)	262
Sonuç	274
III ARAP YARIMADASI İLE İLİŞKİLER; NECİD, HİCAZ VE YEMEN	276
Uzaklaşan Arap Dünyası Meseleleri; İbnu's-Suud'un Sınırlarını Genişletmesi ve Arap Yarımadası	276
Duygusal ve Fiili Kopuş mu Yoksa Anti-emperyalist İşbirliği mi? Hicaz-Necid ve Milli Mücadele Arasındaki İlişkiler	283
Uzak Eyalet Yemen'in Milli Mücadele ile İrtibatı	299
IV TÜRK-ARAP İLİŞKİLERİNDE İDDİA VE İRTİBATIN BELİRLEYİCİSİ OLARAK LOZAN KONFERANSI VE KARARLARI	309
Türk-Irak İlişkilerinin Belirleyicisi Olarak Musul	309
Lozan'da Arap Coğrafyasına Dair Belirleyici diğer Kararlar: Sağlık Meseleleri, Demiryolları ve Kutsal Emanetler	318
Sonuç	324
KAYNAKÇA	327
EK-1	353
EK-2	355
DİZİN	357

KISALTMALAR

A.MTZ(05)	Sadâret Eyâlât-ı Mümtâze Kalemi Belgeleri (Mısır)
ATASE	Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Arşivi
ATAZB	Atatürk Koleksiyonu Evrakı
AÜTİTE	Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü
B	Belge
BEO	Bâbîâlî Evrak Odası
BDH	Birinci Dünya Harbi
BCA	Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi/Ankara
BOA	Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi/İstanbul
bkz.	bakınız
bty	Basım tarihi yok.
byy	Basım yeri yok
C	Cilt
CAB	Cabinet Papers
CHAR	Chartwell Papers Churchill Archives /Cambridge
CREWE	Robert of fley Ashburton Crewe- Millnes (1858-1945)
CO	Colonial Office
Çev	Çeviren
D	Dosya
DH.EUM.4.ŞB	Dâhiliye Emniyet-i Umûmiyye 4. Şube
DH.EUM.7.ŞB	Dâhiliye Emniyet-i Umûmiyye 7. Şube
DH.KMS.	Dâhiliye Kalem-i Mahsûs Müdüriyeti
DH.ŞFR.	Dâhiliye Şifre Kalemi
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
EI ²	Encyclopaedia of Islam II. Edition
EI ³	Encyclopaedia of Islam III. Edition

TÜRK ARAP İLİŞKİLERİ

F	Fihrist
FO	Foreign Office
Haz.	Hazırlayan(lar)
HR.SYS.	Hariciye Siyasi
IOR	Indian Office Records/London
İA	İslam Ansiklopedisi
İSH	ATASE İstiklal Harbi Envanteri
K	Klasör
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
MEC Archive	Middle East Centre Archive/Oxford
MV	Meclis-i Vükelâ
NARA	The National Archives and Records Administration (Bilkent Koleksiyonu)
OTAM	Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi
s.	sayfa
S.	Sayı
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
Ter.	Tercüme
TİTE Arşivi	Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi/Ankara
TNA	The National Archives/London
TTK	Türk Tarih Kurumu/Ankara
UK	United Kingdom
vd.	ve devamı
Vol.	Volume
Yay.	Yayınları

GİRİŞ

Coğrafi ve Kavramsal Sınırlar

Bilindiği üzere Arap Yarımadası, kapsamı ve sınırları tartışmalı olan *Ortadoğu'nun* en merkezi noktasında yer almaktadır¹. Sami ırkının en eski ve en köklü milleti olan Arapların ismiyle özdeşleşmiş olan *Şibhü Ceziretü-l Arap* yani Arap Yarımadası, İslam coğrafyacıları tarafından farklı coğrafi bölgelere ayrılmıştır. İslam coğrafyacılarından Asmai (Abd al-Malik ibn Qurayb as-Aşma'i) bölgenin sınırlarını tarif ederken yarımadayı Yemen, Necid, Hicaz ve Tihame olmak üzere dört, İstahri ise (Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Fârîsî) Hicaz, Necid ve Yemen olmak üzere üçe ayırarak sınırlandırmıştır. En genel coğrafi tanımıyla Arap Yarımadası Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının kesişme noktasını teşkil eden Güneybatı Asya'nın güney kısmında yer alır². Arabistan'ın [Ceziretü-l Arap] batısı Kızıldeniz, doğusu Basra Körfezi ve Umman Denizi, güneyi Hind okyanusu ile çevrilidir. Arabistan, Afrika kıtasına Süveyş kanalı ile bağlanır ve Kızıldeniz'i okyanusa bağlayan Babül Mendeboğazı ile de bu kıtadan ayrılır³. En genel ifadesiyle Asya ve Afrika arasında uzanan Arap Yarımadası bu iki kıtadan ortak özellikler taşımaktadır⁴.

Arap Yarımadası içerisinde siyasi açıdan da farklı nüfûz sahaları olan Hicaz, Necid ve Yemen'i tek tek incelemek gerekirse tıpkı Arabistan'ın bölümlenmesinde olduğu gibi ihtilaflı görüşler karşımıza çıkmaktadır.

1 Roderic H. Davison, "Where is the Middle East", *Foreign Affairs*, Vol. 38, No. 4, July, 1960, s. 665-675.

2 Kudret Büyükoçkun, "Arabistan", *DİA*, C. III, İstanbul 1991, s. 248-252.

3 M. J. de Goeje, "Arabistan", *İA*, C. I, MEB yay., Eskişehir 1997, s. 472-473.

4 G. Rentz, "Djazirat al-'Arab", *EF*, Vol.1, s. 535-536.

Hicaz ismine İslam öncesi döneme ait rivayetlerde ve Cahiliye şiirlerinde de rastlanmaktadır. Sözlük anlamı “iki şeyi birbirinden ayıran sınır, engel”dir ve bu iki bölgenin Tihame ile Necid, Yemame ile Aruz, Yemen ile Suriye ve Necid ile Serat Dağları olduğu şeklinde farklı yorumlar vardır. Hicaz Kızıldeniz’in doğusunda, kuzeyde Ürdün’ün liman şehri Akabe, güneyde Yemen sınırındaki Asir’e ve doğuda Necid çöllerinden Irak’a kadar uzanmakla birlikte bölgenin kuzey ve doğu sınırlarının nerede bittiği ihtilafıdır. Öyle ki, Tebük ve Filistin’in de buraya dâhil olduğunu söyleyenler vardır. Diğer taraftan Mekke’yi Hicaz’ın merkezi sayan coğrafyacıların yanında burayı Tihame’ye, Medine’nin yarısını Hicaz’a yarısını Şam’a (Suriye) dâhil edenler de vardır⁵. Bu ihtilafı durum çalışmanın konusunu oluşturan süreçte coğrafi bölgeleri ifade ederken de ortaya çıkmaktadır. Arap Yarımadası’nın iç kesimlerini oluşturan Necid için de farklı coğrafi tanımlar ortaya çıkmıştır. Necid ile bazen genel olarak sahil ovası üzerinde yükselen bölge bazen de yukarı kısmını; Yemen, aşağı kısmını; Irak ve Suriye’nin teşkil ettiği yüksek ülke ifade edilmektedir⁶. Necid’in coğrafi konumuna bakıldığında kuzeyinin Cebel-i şammar, batısının Hicaz bölgesi, güneyinin ise el Rub’ul Hâlî ve doğusunun da ed-Dehna veya Ahsa kıtası ile çevrilmiş olduğu görülür⁷. Diğer taraftan Arabistan’ın güneyini oluşturan Yemen’in sınırları konusunda da çeşitli görüşler vardır. Coğrafyacı el-Vasi Yemen’i doğuda İran Körfezi, güneyde Arap Denizi, batıda Kızıldeniz, kuzeyde Kulzum Boğazı, Suriye çölü ve Irak ile sınırlandırılmış olarak gösterir. Ancak Yemen’in sınırları konusundaki görüşler birbirinden büyük farklılıklar taşır⁸.

En genel hatlarıyla Arap coğrafyası savaş öncesinde politik güç açısından şu şekilde bölümlenmişti. Necid, Vehhâbi Suudi⁹ ailesinin, Hicaz, Osmanlı Devleti kontrolü altında Şerif ailesindeydi; bu kontrol Kızıldeniz kıyılarına kadar uzanıyordu, Asir -Kızıldeniz’den Hicaz ve Yemen’e

- 5 Mustafa Sabri Küçükbaş, “Hicaz”, *DİA*, C. 17, İstanbul 1998, s. 433; Hicaz’ı tarif ederken üç kısım ortaya çıkar: kuzey, merkez ve güney Hicaz. Merkezi Hicaz, İslam tarihi açısından önemlidir. G. Rentz, “Al-Hidjâz”, *EP*, Vol. III, s. 362
- 6 Adolf Grohmann, “Necid”, *İA*, C. IX, MEB yay., Eskişehir 1997, s. 159.
- 7 Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsâda Osmanlı Hakimiyeti (Vehhabi Hareketi ve Suud Devleti’nin Ortaya Çıkışı)*, TTK Yay., Ankara 1998, s. 1.
- 8 İhsan Süreyya Sırma, “Yemen”, *İA*, C. 13, MEB Yay., Eskişehir 1997, s. 371.
- 9 Ailenin buradaki kökenleri için bkz: Madawi al Rasheed, “Durable and Non-Durable Dynasties: The Rashidis and Sa’udis in Central Arabia”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 19, No. 2 (1992), s. 148-151.

kadar olan sahada- İdrisi kontrolündeydi, Hail merkezli Kuzey Arabistan bölgesinde Osmanlı (tributary of Ottoman) kontrolündeki Reşid ailesi¹⁰ hüküm sürüyordu. İran Körfezi ile Kuveyt ve Trucial Coast arasındaki bölgede Osmanlı eyaleti olan Hassa, Yemen'de Zeydi imamlar yönetiminde Osmanlı idaresi ve bunlar dışında İran Körfezi ve güney Arabistan'da prenslikler, sultanlıklar ve şeyhlikler (Kuveyt, Bahreyn, Katar, Trucial Coast, Maskat ve Umman, Hadramut ve Aden) mevcuttu¹¹.

Arap Yarımadası'nın üç temel coğrafi bölümü yani Hicaz, Necid ve Yemen'in Osmanlı Devleti'ne bağlanması Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethinden sonraki süreçte gerçekleşmişti. Yavuz Sultan Selim, Mısır'da bulunduğu sırada Mekke Emiri, oğlu Şerif¹² Ebu Nümeý'in başkanlığında bir heyeti Mekke'nin anahtarını takdim etmek üzere göndermişti. Şerif Ebu Nümeý, Kahire'de Padişah tarafından taltif edilmiş ve bir aya yakın kaldığı Kahire'den babasının Mekke Emirliği beratı ile Mekke ve Medine halkına dağıtılacak para ve zahireyle dönmüştü. Bu tarihten itibaren Hicaz ve onu takiben Yemen, Osmanlı hâkimiyetine girmişti¹³. Osmanlı hâkimiyetine bu şekilde bağlanan bölge salyaneli eyalet statüsünde idare edilmişti. En basit anlamıyla devletin fiili gücünün göstergesi olan tımar sisteminin dışında kalan bölgelerdendi¹⁴. Arap eyaletleri 1908'den sonra-

10 Rasheed, *Durable and Non-Durable Dynasties...*, s. 145-148.

11 H. B. Sharabi, *Governments and Politics of the Middle East in the Twentieth Century*, New York 1962, s. 227.

12 Hazreti Peygamberin kızı Fatime't-üz Zehra ile damadı İmam Ali evladından gelen Seyyid ve Şeriflere fevkalade hürmet gösterilmişti. Mekke Emirinin seçiminde Mekke kadısı ile Mısır, Şam, Cidde valilerinin arz ve inhaları (sunmaları) üzerine Padişah tarafından tayin edilirdi. Yeni tayin olunan Mekke emirine *berat* veya *menşuri emaret* denilen ve emirliğe tayin belgesi olan bir vesika gönderilirdi. Mekke emirleri her sene Padişahın, Mısır valilerinin tayin ve ibkalarında rikab-ı hümayun caizesi olarak aldığı elli bin kuruşun yarısını alırlardı. Bundan başka Mekke emirine sürre-i hümayun ile beş bin kuruş yollanırdı. Mekke emirlerinin önemli gelirlerinden birisi de Cidde gümrüğü hasılatının yarısı idi. Mekke emirlerinin görevleri ise genel itibariyle urbanın idaresi, çapullara mani olmak, hacıları urbandan muhafaza ile tehlikesiz ve yağmasız olarak hac ettirip geri göndermek. Ayrıca her sene yollanan sürreleri adilane taksim etmek, yolların emniyetini temin etmek, Mısır'dan gelen zahireyi yerli yerine taksim etmek adilane hareket ile kimseye zulm yapmamak şeklindeydi. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrreme Emirleri*, TTK Yay., Ankara 1984, s. 4-26.

13 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, 4. Baskı, TTK Yay, Ankara 1993, s. 426; Yemen'in Osmanlı hâkimiyetine alınması ve eyalet sisteminin tesisi hakkında bkz: Hulusi Yavuz, *Kâbe ve Haremeyn için Yemen'de Osmanlı Hâkimiyeti 1517-1571*, İstanbul 1984.

14 Mustafa Öztürk, "Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi", *History Studies*, Ortadoğu Özel Sayısı 2010, s. 327.

ki seçimlerde şu seçim bölgelerine ayrılmıştı. 1- Büyük Suriye (Lübnan ve Filistin dâhil) şu bölgelere ayrılmaktaydı: Halep, Lazkiye, Hams, Humus, Havran, Cebel-i Lübnan, Trablusşam, Beyrut, Akka, Şam, Nablus, Kudüs ve Kerek. 2. Hicaz ve Yemen şu seçim bölgelerini kapsamaktaydı: Hicaz, Cidde, Asir, Taiz, San'a, Hudeyde, Mekke ve Medine. 3. Irak şu seçim bölgelerine ayrılmıştı: Basra, Muntafik, Divaniye, Ammara, Kerbela, Bağdat, Kerkük, Süleymaniye ve Musul¹⁵. Merkeze olan uzaklık nedeniyle yerel otoriteler Yemen ve Asir'deki kabile şeyhleriyle anlaşarak yerel idarenin geleneksel yapısına dokunmamıştı.

Arap halkının yaşadığı coğrafyanın Osmanlı idaresine girmesinden sonra merkezi otoritenin bu coğrafyada hâkim olmasında bir takım zorluklar yaşandı. Yönetim merkezine olan uzaklık yanında daha çok bedevi hayat tarzının egemen olduğu bu bölgede zaman zaman Osmanlı idarecilerine karşı isyan ve başkaldırıları görüldü. Mezhepsel farklılıklar da Osmanlı idaresine karşı olan başkaldırılarda ve Arap Yarımadası'ndaki bölgesel liderler arasındaki çatışmalarda önemli bir ateşleyici rol üstlenmişti. Arap Yarımadası'nda Sünni, Şii yanında güneyde yani Asir ve Yemen bölgesinde Şafi ve Zeydi, mezhepleri yaygındı¹⁶. Ayrıca 19. yüzyılın çok uluslu imparatorluklara kaçınılmaz etkisi olan milliyetçiliğin Osmanlı yönetimindeki Arapça konuşan ulusları farklı yönlerden etkilememesi gücü. I. Dünya Savaşı'na yaklaşıırken bu bölgede bedevi yaşam şekline kaynaklanan otorite boşlukları kadar Arap milliyetçiliğinin¹⁷ de etkisiyle Osmanlı karşıtlığı yükseldi.

Osmanlı karşıtlığını Arap milliyetçiliği bağlamında düşünceden fiyata geçirmek için gerekli olan desteği ise bölgede çeşitli çıkarları olan Batılı güçler özellikle de İngiltere sağlamaya hazırdı. Osmanlı Devleti'nin

15 Feroz Ahmad, *The Young Turks and the Ottoman Nationalities. Armenians, Greeks, Albanians, Jews, and Arabs, 1908-1918*, The University of Utah Press, Salt Lake City 2014, s. 113.

16 Cabir Duysak, *Osmanlı Belgelerine Göre Asir Bölgesinde Seyyid İdrisi İsyanı ve Sonuçları (1908-1918)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005, s. 13-14.

17 II. Abdülhamid'in genel Arap politikası ile II. Meşrutiyet ve İttihat ve Terakki'nin Araplarla ilişkileri ve Arap cemiyetleri hakkında bakınız: Zekeriya Kurşun, *Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri*, İrfan Yayıncılık, İstanbul 1992. Arap Cemiyetlerinin I. Dünya Savaşı içerisindeki faaliyetleri hakkında bkz: Eliezer Tauber, *The Arab Movements in World War I*, Frank Cass, London, 1993, s. 1-9, Aynı yazarın Arap milliyetçi cemiyetlerinin gizli organizasyonu hakkında bkz: Eliezer Tauber, "Secrecy in early Arab nationalist organizations", *Middle Eastern Studies*, 33:1, s. 119-127.

toprak bütünlüğünün korunmasından yana olan klasik İngiliz politikası yerini I. Dünya Savaşı'na uzanan süreçte İngiliz destekçisi otonom devletlerin dizaynına bıraktı. Geniş bir sahayı etkileyecek savaşın yaşanacağını kesin gibi görüldüğü süreçte ve savaşın başlamasından sonra İtilaf bloğunu oluşturan devletlerin başlıca hedefi Osmanlı Devleti'nin tarafsız kalmasını sağlamak oldu. Diğer taraftan Arap coğrafyasında özellikle İngiltere tüm ihtimalleri göze alarak hem askeri hem de diplomatik hazırlıklarına hızla devam etti.

Osmanlı Devleti'nin Arap Yarımadası'nda I. Dünya Savaşı sürecindeki askeri etkinliği yerel unsurların takındığı tavırdan önemli derecede etkilendi. Savaş yılları Türk-Arap ilişkileri açısından büyük değişimleri beraberinde getirdiği gibi savaş sonrası için de kırılğan bir miras devretti. Ortaya çıktığı günlerde ciddiyeti tam anlaşılamayan Hicaz Emiri'nin isyanı I. Dünya Savaşı sonrası Türk ve Arapların algısında bir bilinçaltı oluşturdu. Bu genel çerçevenin içeriğinde ise birbirinden bağımsız ya da bağıntılı birçok unsur göze çarpmaktadır. Bu durum çalışmanın kaynaklarının yeniden gözden geçirilmesini zaruri kılmaktadır.

Kaynaklar

Arşivler ve Diğer İlk Elden Kaynaklar

Çalışmanın, ana kaynaklarını basılmamış ve basılmış arşiv belgeleri, basın nüshaları, hatıratlar başta olmak üzere diğer tetkik eser ve makaleler oluşturmaktadır. Bu bağlamda Türk arşivleri başta olmak üzere İngiltere'deki bazı arşiv ve kütüphaneler bünyesinde bulunan evraklardan faydalanılmıştır. Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Arşivi (ATASE) I. Dünya savaşı (BDH Koleksiyonu) ve savaş sonrası süreci kapsayan (İSH ve ATAZB-1 Koleksiyonu) Türk-Arap ilişkilerinin temas alanlarına dair envanterle dikkat çekici bir ağırlık oluşturmuştur. BDH Koleksiyonu klasör olarak İSH ve ATAZB-1 koleksiyonlarında ise belge belge tasnif edilmiştir. Bu koleksiyondan belgeler araştırma konusuyla uyumlu olması koşuluyla araştırmacıya verilmektedir. Bu kapsamda arşivde çalışma yapılmıştır. Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü bünyesinde bulunan arşiv (TİTE Arşivi), ATASE'nin özellikle İSH ve ATAZB-1 Koleksiyonu'nu tamamlayıcı ya da benzer özellikte veri sağlamış bazen de ATASE'de karşımıza çıkmamış kayıtlarla dikkat çekmiştir.

Evrak çeşitliliği alt katoloklar bağlamında irdelendiğinde I. Dünya Savaşı süreci ile ilgili özellikle Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin Dahiliye ve Hariciye kalemlerine dair katalogların önemli olduğu görülür. Hariciye Siyasi, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumi 4., 5., ve 7. şubelerine ait belgelerden çalışmaya ışık tutacak veriler elde edilmiştir¹⁸. İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Atatürk Kitaplığı'na kazandırılan Fahreddin Türkkan evrakı da çalışmada faydalanan arşivlerden birisidir. Özellikle Arap Yarımadası'nda isyanın başlamasının ardından atılan adımlara dair gerçekleştirilen yazışmalar olması bu evrakı kıymetli kılmaktadır.

İngiltere'deki arşiv envanteri de bu çalışmanın şekillenmesinde önemli bir katkı sağlamıştır. İnanılmaz genişlikteki belge envanteri araştırmacılara hem çok geniş bir kaynağı inceleme imkanı sunmakta aynı zamanda ne kadar süre ayrılırsa ayrılсын söz konusu belgelerin tamamını görmesinin imkansızlığını hissettirmektedir. Milli Arşivler dışında da İngiliz karar alma mercilerinin azımsanmayacak derecede fazla çatı altında materyal sağladığı belirtilmelidir. Cambridge University bünyesinde bulunan Churchill College Archive (Churchill Papers), yine Cambridge University merkezi kütüphanesinde bulunan ve I. Dünya Savaşı yıllarında Hindistan Genel Valisi olan Lord Hardinge'ye ait dokümanların bulunduğu (Hardinge Papers) ve aynı kütüphanede bulunan CREWE evrakına bu çalışma kapsamında bakılmıştır. Aynı şekilde Oxford University bünyesinde bulunan St. Antony College, Middle East Centre Archive'de çalışma imkanı olmuştur. Bilindiği üzere bu arşiv, haiz olduğu ünlü Doğu uzmanlarının evrakları nedeniyle önemlidir. Çalışmada Middle East Archive'deki Mark Sykes [1879-1919] dosyasından istifade edilmiştir. Bu arşivde bulunan Arap Büro'nun (kuruluşu 1915) kurucu ve başkanı olan David George Hogarth [1862-1927] - [GB165-0147]

18 I. Dünya Savaşı arifesini başlangıç alan bu çalışmanın dokümanları üzerine araştırma yaparken özellikle 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başındaki Arap Yarımadası'nı konu edinen çalışmalarda Osmanlı arşivlerinin (Osmanlı Arşivi yanında harp tarihi çalışmaları için ATASE) ve hatta basılmış arşiv kaynaklarının kullanılmadığı görülmüştür. Bu durum özellikle İngiltere başta olmak üzere Batı arşivleri üzerinden hatta bu arşivlerden seçilen basılı belgeler üzerinden Türk-Arap ilişkilerini yazmak gibi bir kolaycılığı da beraberinde getirmiştir. Osmanlı Arşivleri'nin Arap tarihi araştırmaları açısından önemi için bkz: Zekeriya Kurşun, "Körfez Ülkeleri İçin Osmanlı Arşivlerinin Yeri ve Önemi", *Uluslararası Türk Arşivleri Sempozyumu (17-19 Kasım 2005)*, Ayırtasım, İstanbul 2006, s. 1-9.

Koleksiyonu'ndan evrakı bağışlayan ailenin kopya alınması için izin alınmasına yönelik özel şerhi bulunduğundan okumalar yapılmışsa da söz konusu durum nedeniyle alıntılama yapılmamıştır. Ayrıca British Library'de bulunan Indian Office Papers (IOR) da çalışmada başvurulmuş arşiv dokümanlarındandır. Bu çalışmada kullanılan kısıtlı bir diğer arşiv kaynağını ise Amerikan Ulusal Arşiv kayıtları (NARA) oluşturmaktadır. Buraya ait dosyalar Bilkent Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan mikrofilm arşivi vasıtasıyla incelenmiştir. Bilkent Kütüphanesi'nde bulunan NARA koleksiyonunun Amerikan Arşivleri'ndeki belge envanterinin oldukça küçük bir kısmını oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Çalışmanın kapsamını oluşturan sürece dair basılmış arşiv materyalleri de göze çarpmaktadır. Bu bağlamda Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü ve Genelkurmay Başkanlığı tarafından bazen orijinal belge görüntüsü ile birlikte basımı yapılan eserlerden sınırlı da olsa faydalanılmıştır¹⁹. Bunun yanında özellikle 1919 sonrası Türk-İngiliz ilişkileri içerisinde Arap bölgeleriyle ilgili bağlantıları işaret eden evrakları da barındırması nedeniyle Bilal Şimşir tarafından derlenip Türkçe özetleri ile basımı yapılan *İngiliz Belgelerinde Atatürk* serisi önemlidir²⁰.

İngiliz belgelerinin belli bir tasnifle araştırmacılara sunulduğu çalışmalar da bulunmaktadır. Archive Edition olarak yayınlanan dört ciltlik *The Arab Bulletin, Bulletin of the Arab Bureau in Cairo, 1916-1919*²¹, Yemen'le ilgili belgelerin oldukça geniş bir tarama ile bir araya toplanmış olan *Records of Yemen*²², *Arab Dissident Movements 1905-1955*²³,

19 Başbakanlık Devlet Arşivleri tarafından hazırlanan Suriye, Yemen kitaplarında seçilen belgeler ve günümüz Türkçesine çevirileri basılmıştır. Ancak Suriye kitabında seçilen belgeler 1900'de son bulmaktadır. *Osmanlı Belgelerinde Suriye*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., İstanbul 2013. Yemen kitabında ise süreç 1922 yılına kadar seçilmiş belgeler üzerinden gelmektedir. *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Yemen*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., İstanbul 2008.

20 Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)*, TTK Yay., C. II, 2. Baskı, Ankara 2000.

21 *The Arab Bulletin, Bulletin of the Arab Bureau in Cairo, 1916-1919*, Vol. I, II, III, IV, Archive Edition 1986.

22 *Records of Yemen, 1798-1960*, Vol. I (1798-1838), 1993, Vol. II (1838-1854), Vol. III (1855-1872), Vol. IV (1872-1899), Vol. V (1900-1914), Vol. VI (1914-1923), (Ed. Doreen Ingrams and Leila Ingrams), Archive Edition 1993.

23 *Arab Dissident Movements 1905-1955*, Vol. 1, (Edited by A.L.P. Burdett), Archive Editions 1996.

benzer amaçla Fransız kaynaklarının tarandığı *Documents Diplomatiques français, Armistices et Paix, 1918-1920*²⁴ serisi bu minvaldedir.

Tetkik Eserler

Türk-Arap ilişkilerini incelerken başvuru eseri olarak kullanılacak çalışmaların başında Genelkurmay Başkanlığı'nın yayınladığı, Hicaz, Asir ve Yemen bölgesindeki özellikle askeri faaliyetleri ele alan çalışma ATASE Arşiv belgelerini de ihtiva etmesinden dolayı önemli bir başvuru eseridir²⁵. Yayınlamasının üzerinden neredeyse 40 yıl gibi bir süre geçen sözü edilen eser, bölgeyle ilgili yapılan pek çok çalışmada referans alınmaktadır. Bizim çalışmamıza da önemli katkı sağlamıştır. Bu serinin diğer yayınlarından da faydalanılmıştır.

Çalışmamızda üzerinde durulan konular diğer birçok çalışmada farklı muhteviyatlarla ele alınmıştır. Bu anlamda Arap milliyetçiliği ve Türk-Arap ilişkilerinin ele alındığı öncül çalışmalar gerek bizim araştırmamızda sağladıkları katkı gerekse yeni bir çalışma olarak bu kitabın hangi noktalarda farklılaştığını anlamak adına zikredilmeye değerdir. Bu literatür Türkçe ve İngilizce olarak ele alınınca az sayıda Türkçe çalışma göze çarpmaktadır. Bunlardan Ömer Kürkçüoğlu tarafından hazırlanan *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)* isimli çalışma el-Melikü's-Şerif Hüseyin b. Ali b. Muhammed el-Hasenî el-Hâşimî'nin (bundan sonra sadece Şerif Hüseyin 1854-1931) isyanını İngiliz Devlet Arşivi kayıtlarını kullanarak ele alan öncül çalışmalar arasındadır. Kürkçüoğlu, isyanı hazırlayan gelişmeleri 1908'de ilan edilen İkinci Meşrutiyet sonrası gelişmelerden başlayarak ele almaktadır²⁶. Diğer taraftan Zekeriya Kurşun tarafından Arapça ve İngilizce kaynaklara başvurulması yanında BOA belgeleri de kullanılarak yazılan iki eser dikkat çekicidir. Yazarın *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti (Vehhâbî Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı)* başlıklı çalışması Arap Yarımadası'nda ortaya çıkan Vehhâbî hareketinin

24 *Documents Diplomatiques français, Armistices et Paix, 1918-1920*, Tome I, (27 Septembre 1918-17 Janvier 1919), P.I.E Peter Lang, 2014

25 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleleri ve Libya Harekatı 1914-1918*, VI. Cilt, Genelkurmay Başkanlığı Yay., Ankara 1978. (Bundan sonra sadece *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi* şeklinde ifade edilecektir)

26 Ömer Kürkçüoğlu, *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara 1982.

gelişimini I. Dünya Savaşı'na kadar getirmektedir²⁷. Yine Ali Akyıldız ve Zekeriya Kurşun tarafından yazılan *Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi*, isimli eser pek çok raporun topluca sunulmasından ötürü Arap Yarımadası üzerine çalışacaklar için önemli bir kolaylık sağlamaktadır²⁸. Yine Kurşun'un *Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri* başlıklı çalışması Arap ayrılıkçı örgütleri hakkında özet bilgiler sunmakta, Osmanlı kaynakları yanında Arap kaynaklarından da faydalanmaktadır²⁹.

Arap coğrafyası hakkında İngilizce literatürün sayısal açıdan bir hayli geniş olduğu görülmektedir. Bir kısmı ana dili Arapça olan ancak Batıda eğitim almış ve orada yaşamakta olan Arap kökenli yazarlar tarafından kaleme alınan bir kısmı ise Batılı akademisyenler tarafından yazılan eserleri Arap tarihi ve Arap milliyetçiliğinin tarihi olarak ayırarak ele almak mümkündür. Her ne kadar Arap tarihi gibi genel bir başlığın milliyetçiliğin tarihini de içine alacağı düşünülse de Arap milliyetçiliği ve onun düşünsel altyapısı hakkında ciddi fikir ayrılıkları vardır bu nedenle başlı başına ayrı bir çalışma alanını oluşturması şaşırtıcı değildir.

Arap halklarının tarihi gibi genel kapsamda ele alınınca Philip K. Hitti'nin *History of the Arabs* ilk olarak akla gelmektedir³⁰. Ayrıca Albert Hourani'nin orijinal Arapça kaynakları kullandığı ve İslamiyet öncesinden başlayarak Osmanlı idaresindeki periyotta Arap tarihi ile ilgili kısmın neden az yazılır olduğunu sorduğu sorusuyla başlayan ve 1920'lerin sonuna kadarki gelişmeleri incelediği *The Emergence of the Modern Middle East* başlıklı çalışması da bütüncül bir Arap tarihi olarak karşımıza çıkmaktadır³¹. Hourani'nin Batı etkisinin Arap dünyasına ulaşmasına Arap entelektüellerinin verdiği tepkiyi inceleyen *Arabic Thought in the Liberal Age, 1789-1939* isimli eseri bu konuda dikkat çekici olmakla beraber Antonius'un fikirlerinden ve onun yol göstericiliğinden büyük ölçüde etkilenmiş gibi görünmektedir. Hourani de bu eserinde Arap milliyetçiliğinin ayrılıkçı karakterinin, Jön Türk devriminin ardından ana söylemini Ziya Gökalp'te bulan dil-ulus birlikteliği temelli bir milliyetçilik

27 Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsâ'da Osmanlı Hakimiyeti (Vehhabi Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı)*, TTK Yay., Ankara 1998.

28 Ali Akyıldız, Zekeriya Kurşun, *Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015.

29 Zekeriya Kurşun, *Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri*, İrfan Yayıncılık, İstanbul 1992.

30 Philip K. Hitti, *History of the Arabs*, Macmillan Company, New York 1937.

31 Albert Hourani, *The Emergence of the Modern Middle East*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1981.

hareketine bağlı olarak geliştiğini belirtmektedir³². Hourani'nin Ortadoğu çalışanlar için oldukça aşina bir diğer çalışması *Arabic Thought in the Liberal Age, 1789-1939*'den bazı kısımlarda faydalanarak yazdığı ancak İslam'ın ortaya çıkışından 1980'lere kadar gelen süreci kapsamasından ötürü bütüncül bir Ortadoğu tarihi görünümünde olan *A History of Arab Peoples*³³ da bu kapsamda önemli bir çalışmadır. Bütüncül Arap Tarihi içeriğiyle ve Eugene Rogan'ın olayları betimleyici yazım üslubuyla aktardığı *The Arabs. A History* isimli çalışması dikkat çekmektedir. Rogan'ın eseri çok geniş bir zaman dilimini ele almakta, I. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında yaşanan gelişmeleri kısa bir biçimde değerlendirmesine rağmen bütüncül olarak ele alındığında Arap halkları tarihi bağlamında oldukça faydalı bir çalışma olarak tespit edilmektedir³⁴.

Arap milliyetçiliğinin ortaya çıkışı, I. Dünya Savaşı sırasındaki durumu bu çalışmada çoğu kez yorumlandığından bu alandaki çalışmalar uzun uzadıya incelenmiştir. Bu konuda II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden hemen önce 1938'de basılan George Antonius'un, *Arab Awakening* isimli çalışması Arap milliyetçiliği denince ilk akla gelenidir³⁵. Antonius'u bu konuda önemli kılan ve *öncül* denmesine yol açan ise Arap yahut yabancı olarak ilk defa *Arabizmin* ortaya çıkışını ele alan çalışmayı yapmış olmasıdır. Yayınlandığı dönemde ve sonrasında büyük yankı uyandırmıştır. Antonius'un çalışmasında Arap milliyetçiliğini 19. yüzyıl ile bağlantılı kabul eden klasik görüşü daha sonra önemli eserlerde sorgulanmıştır. Öyle ki onun görüşü Zeine N. Zeine tarafından kabul edilmemekte ve 19. yüzyıldan çok evvel *milli* bir bilincin İslam temelinde Araplarda olduğu argümanına yer verilmektedir³⁶. Arap bağımsızlık

32 Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age, 1789-1939*, Cambridge University Press, UK, USA, Australia, Spain, South Africa 1983. Bu eser de Türkçe'ye kazandırılmıştır: Albert Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, (Terc. Latif Boyacı, Hüseyin Yılmaz), İnsan Yay., İstanbul 2014, s. 310-311.

33 Albert Hourani, *A History of Arab Peoples*, Faber and Faber, Harward University Press, London and Cambridge MA, 1991. Bu eser Türkçe'ye de *Arap Halkları Tarihi* başlığıyla kazandırılmıştır; Albert Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, İletişim Yay., İstanbul 2005.

34 Eugene Rogan, *The Arabs. A History*, Penguin Books, New York 2009.

35 George Antonius, *Arab Awakening*, Beyrut 1938. (Kitap basıldığı tarihten itibaren defalarca yeni baskı yapmıştır. Bu çalışmada Simon Publication tarafından 2001'de yapılan baskı kullanılmıştır.)

36 Zeine N. Zeine, *Arab-Turkish Relations and the Emergence of Arab Nationalism*, Greenwood Press, USA 1981; Türkçe'ye çevrilmiştir: *Türk-Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu*, Gelenek Yay., (Çev. Emrah Akbaş), İstanbul 2003.

fikirlerinin gelişimi konusunda Sharabi'nin *Arab Intellectuals* isimli eseri de yine Batı düşüncesinin Arap dünyasına ulaşmasını 19. yüzyıl Arap entelektüelleri bağlamında incelemektedir³⁷. Diğer taraftan Bassam Tibi'nin *Arab Nationalism: A Critical Inquiry* isimli çalışması da yine Arap milliyetçiliği hususunda önemli bir çalışmadır. Doğu'da milliyetçilik anlayışını açıklamakta ve Arap milliyetçiliği ile ilgili bilgiler sunmaktadır. Yazar çalışmasının önemli bir kısmını (üçüncü bölümü) Sati el Husri'nin Arap milliyetçiliğinin psikolojik alt yapısına etkisini irdelemeye ayırmıştır³⁸. Ernest Dawn'ın *From Ottomanism to Arabism* başlıklı çalışması Şerif Hüseyin'in isyanı ile Arap milliyetçileri arasındaki bağlantıları sorgulamakta ve genel itibarıyla Arap milliyetçiliği ile isyanın ruhunun çok bağlantılı olmadığını savunmaktadır³⁹. Çalışmanın özet bir hali başka bir edisyon eser içerisinde yer almıştır⁴⁰. Özellikle Suriye'deki sınıflar ve merkezi otorite ile kırılma noktalarını ele alan Philip Khoury'nin, *Urban Notables and Arab Nationalism: The Politics of Damascus 1860-1920* isimli eseri Arap milliyetçiliği için dikkat çekici dayanak noktaları ortaya koymaktadır⁴¹. Khoury, Osmanlı Devleti'nin Hristiyan tebaasının Balkan harpleriyle imparatorluktan kopmasından sonra Sultan'ın İslami karakterini daha fazla vurgulamaya başladığını ancak yine özellikle Suriye'de her zaman Sultan'ın otoritesine karşı belli derecede muhalefet olduğunu belirtmektedir. 1918 sonrasında Suriye'de yaşanan gelişmeleri Suriye elitinin Fransız mandası ile olan mücadelesi yanında sınıflar arasındaki mücadeleleri de göz önüne alarak anlatan Khoury'nin, *Syria and the French Mandate. The Politics of Arab Nationalism 1920-1945* isimli eseri özellikle Fransız mandası karşısında ortaya çıkan Lazkiye ve Halep bölgesindeki

37 Hisham Sharabi, *Arab Intellectuals and the West: the Formative Years, 1875-1914*, The John Hopkins Press, Baltimore and London 1970.

38 Bassam Tibi, *Arab Nationalism: A Critical Inquiry*, (Ed. and trans. Marion-Farouk Slunglett), MacMillan Press, London 1981. (Kitabın orijinali Almanca olarak 1971'de basılmıştı. Tibi'nin eseri Türkçe'ye de çevrilmiştir; *Arap Milliyetçiliği*, Yöneliş Yay., (Çev. Taşkın Temiz), İstanbul 1998.

39 Ernest Dawn, *From Ottomanism to Arabism*, University of Illinois Press, 1973. (Türkçe'ye de çevrilmiştir: Ernest Dawn, *Osmanlıcılıktan Arapçılığa*, (Çev. Bahattin Aydın, Taşkın Temiz), Yöneliş Yay. İstanbul 1998.

40 Ernest Dawn, "From Ottomanism to Arabism", *The Origins of Arab Nationalism*, (Ed. Rashid Khalidi, Lisa Anderson vd.), Columbia University Press, New York 1991.

41 Philip Khoury, *Urban Notables and Arab Nationalism: The Politics of Damascus 1860-1920*, Cambridge University Press, London 2003.

ayaklanmalarda Kemalistler ile kurulan bağlantıya dikkat çekmesi açısından önemlidir⁴².

Eliezer Tauber'in üçleme şeklinde yayınladığı eserleri dikkat çekicidir. Yazarın İngiliz, Fransız ve İsrail arşivlerinden faydalanarak kaleme aldığı ve Arap ayrılıkçı hareketinin Suriye ve Irak'taki I. Dünya Savaşı öncesi ve savaş süresince durumunu incelediği *The Emergence of the Arab Movements*⁴³ ve *The Arab Movements in World War I*⁴⁴ isimli çalışmaları çok önemli araştırma eserleridir. *The Emergence of the Arab Movement* Arap politik ve kültürel yaşamını ele almakta ve Arap milliyetçiliğinin ilk dönemlerinde cemiyetlere üye olanların çoğunluğunun toplumun üst sınıflarından çok az bir kısmının orta sınıfa mensup olduğuna ve neredeyse hiç birinin alt sınıfa mensup olmadığına değinmektedir. Yazar, *The Arab Movements in World War I* isimli çalışmasında Osmanlı'da Arap ayrılıkçı hareketinin Mısır, Avrupa, Amerika'daki faaliyetlerini ve Arap gizli cemiyetlerinin Şerif Hüseyin'in isyanı öncesinde ve isyan sırasındaki çalışmalarını incelemektedir. Ayrıca savaşın sonunda Mezopotamya'da Araplar arasında ortaya çıkan dört akıma değinmektedir. Çalışmasında Batı arşivleri ve basın nüshaları yanında, pek çok ikincil kaynağı kullanan yazar Arap milliyetçiliğinin 1908 ile 1918 yılları arasındaki seyrini önemli bir başvuru eseri ortaya koymuştur. Diğer taraftan yazarın bu çalışmalarından iki yıl sonra yayınladığı *The Formation of Modern Syria and Iraq* isimli çalışması⁴⁵ ise milli devletlerin ortaya çıkmasından sonraki süreçte milliyetçi hareketleri incelemektedir. Türkçe'ye de iyi bir çeviriyle kazandırılan Hasan Kayalı'nın *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918* başlıklı çalışması, Arap milliyetçiliğinin 1908 sonrası Meşrutiyet ortamında Jön Türkler bağlantısını açıklayarak ele almaktadır. Hasan Kayalı Türkçülük, Osmanlıcılık kavramlarını da ele alırken İmparatorlukta Arabizmi değerlendirmekte diğer öncülleri gibi savaş öncesi dönemde bir Arap milliyetçiliğinden çok, Suriyecilik akımının varlığının altını çizmektedir. Yazar özellikle İttihat ve Terakki ekibinin etraflarında gelişen olaylar karşısında geçirdikleri

42 Philip S. Khoury, *Syria and the French Mandate. The Politics of Arab Nationalism 1920-1945*, Princeton, New Jersey ve London 1987.

43 Eliezer Tauber, *The Emergence of the Arab Movements*, Frank Cass, London 1993.

44 Eliezer Tauber, *The Arab Movements in World War I*, Frank Cass, London 1993.

45 Eliezer Tauber, *The Formation of Modern Syria and Iraq*, Frank Cass, London 1995.

değişimleri ve bu değişimlerin Arap coğrafyasındaki yansımalarını irdelemektedir⁴⁶.

Arap halklarının tarihi ya da Arap milliyetçiliği gibi hem kavramsal hem de kronolojik açıdan bu çalışma ile ilgili eserler yanında Ortadoğu'nun⁴⁷ şekillenmesinde büyük etki payına sahip Batı devletlerinin faaliyetlerini inceleyen eserler de kritik edilmiştir. Bunlardan ilki Elizabeth Monroe'nin, *Britains's Movement in the Middle East 1914-1956* isimli çalışmasıdır. Özellikle 1917'de Bağdat'ın ele geçirilmesiyle güçlenen İngiliz varlığını 1956 Süveyş Krizi'ne kadar incelemektedir. Monroe klasik ve oldukça yaygın bir şekilde kabul gören Hindistan ve oraya giden yolun güvenliğinin İngiltere için önemi savını çalışmasında ön planda tutmaktadır⁴⁸. Kitabını 1951 yılında St. Antony College'in o günkü envanterinden çokça faydalanarak yazan Kedourie'nin *England and the Middle East. The Destruction of the Ottoman Empire 1914-1921* isimli eseri, İngiltere'nin Ortadoğu'daki dayanak noktalarını 1830'lardan alarak savaş sonrasına taşımaktadır⁴⁹.

Arap Yarımadası'nda Necid bölgesinde Osmanlı Devleti'nin bir vassalı iken nüfuzunu adım adım arttırarak I. Dünya Savaşı'nda İngiltere'nin Arap Yarımadası'nda İngiliz politikaları için öncelikli gördüğü Şerif Hüseyin'in bölgesini de kendi alanına katmayı başaran İbnu's-Suud'un faaliyetlerini inceleyen Gary Troeller'in eseri dikkat çekicidir. Troeller *The Birth of Saudi Arabia Britain and the rise of the House of*

46 Hasan Kayalı, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London 1997. (Çalışma Türkçe'ye tercüme edilmiştir; *Jön Türkler ve Araplar, Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)*, (Çev. Türkan Yöney), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1998. Bu çalışmada Türkçe tercümeden faydalanılmıştır.

47 Ortadoğunun kapsamı, anlamı dahi üzerinde tartışma bulunan bir konudur. Ortadoğu iki temel noktadan sınırlandırılmaya tabi tutulmuştur. Birincisi tarihi açıdan Ortadoğu diğeri ise coğrafi açıdan; Bkz: Nikki R. Keddie, "Is there a Middle East?", *International Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 4, No.3, (Jul 1973), s. 255-271. Ayrıca Ortadoğu kavramının I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar nadiren kullandığına değinilmektedir. Bundan evvel sözü edilen bölgeyi bilhassa İngiliz literatürü ve diplomasisi "Asiatic Turkey" olarak isimlendirmeyi tercih etmekteydi; James Renton, "Changing Languages of Empire and the Orient: Britain and the Invention of the Middle East, 1917-1918", *The Historical Journal*, Vol. 50, No. 3 (Sep., 2007), s. 647.

48 Elizabeth Monroe, *Britains's Movement in the Middle East 1914-1956*, John Hopkins University Press, Baltimore 1963.

49 Elie Kedourie, *England and the Middle East. The Destruction of the Ottoman Empire 1914-1921*, Mansell Publishing Limited, London 1987.

Sa'ud isimli çalışmasında özellikle Vehhâbi mezhebinin desteğiyle genişleyen Suudi devletinin tarihini anlatmaktadır⁵⁰. Kostiner'in *The Making of Saudi Arabia (1916-1936)* başlıklı çalışması İhvan hareketinin gelişimine ışık tutmaktadır⁵¹. Yine Suudi devletinin Necid bölgesinde Reşidiler ile yaşadığı mücadeleler Madawi al Rasheed'in çalışmasında dikkatli bir araştırmanın ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır⁵².

I. Dünya Savaşı'nı bitiren Mondros Mütarekesi imzalandığında Osmanlı ordusunun kontrolü altında bulunan Musul'un savaş sonrası 1919-1923 sürecinde Türk-Arap ilişkilerini anlatma gayreti içinde bulunan bu çalışmada ele alınmaması olanaksızdı. Zira en genel ifadeyle Türk-Arap ilişkilerinin en hareketli ve dikkat çekici kısmını bu bölgedeki gelişmeler oluşturmuştur. Bu anlamda Irak tarihi üzerine yazılmış akademik literatür de dikkatle gözden geçirilmiştir. Bu konuda Türkçe kaynaklar içerisinde dikkat çekici bir telif eser Musul sorunu üzerine detaylı bir araştırma ürünü olarak dikkat çekmektedir. İngiliz kaynakları ve diğer tetkik eserleri irdeleyerek Musul sorununu Irak'ın savaş sonrası gelişmeleri içerisinde çok esaslı bir değerlendirmeye tabi tutan İhsan Şerif Kaymaz'ın *Musul Sorunu Emperyalizm ve Kürtler* isimli çalışması dikkate değerdir⁵³. Kaymaz, Musul ile ilgili gelişmeleri işgalin gerçekleşmesi ve savaş sonrası süreç olarak ele almaktadır. I. Dünya Savaşı sonrası süreci Irak-Kemalizm hareketi algısı üzerinden değerlendiren Qassam Kh. Al-Jumaily'nin çalışması da Irak kaynaklarını da göz önüne alarak bir genel değerlendirmeye ulaşmaktadır. Bu anlamda Türkçe literatür içerisinde dikkat çekmektedir⁵⁴. Diğer taraftan İngilizce yazım içerisinde Charles Tripp'in *A History of Iraq* isimli çalışması önemlidir. İlk defa 2000 yılında basılan eser Osmanlı yönetiminden başlayarak güncel doğru gelmektedir. 2008 baskısı olan nüshasında Irak tarihi Saddam Hüseyin'in düşüşüne kadar getirilmektedir⁵⁵.

50 Gary Troeller, *The Birth of Saudi Arabia: Britain and the Rise of the House of Sa'ud*, Frank Cass Co., Great Britain 1976.

51 Joseph Kostiner, *The Making of Saudi Arabia (1916-1936), From Chieftaincy to Monarchical State*, Oxford University Press, Oxford, New York 1993.

52 Madawi al-Rasheed, *A History of Saudi Arabia*, Cambridge University Press, Cambridge 2010.

53 İhsan Şerif Kaymaz, *Musul Sorunu Emperyalizm ve Kürtler*, Kaynak Yay., İstanbul 2014.

54 Qassam Kh. Al-Jumaily, *Irak ve Kemalizm Hareketi (1919-1923)*, (Düzenleyerek Yay. Haz. İzzet Öztoprak), ATAM Yay., Ankara 1999.

55 Charles Tripp, *A History of Iraq*, Third edition, Cambridge University Press, Cambridge 2008.

Bu çalışmada Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşın sonunda Arap coğrafyası üzerindeki hâkimiyetinin sona ererek Anadolu'da Milli Mücadele'nin başlaması buna karşılık Arap coğrafyasında bölgesel mücadelelerin başladığı sürecin incelendiği kısımda özellikle sınırı teşkil eden Suriye'deki gelişmeler önemli görülmüştür. Bu anlamda Suriye'de Kral Faysal'ın krallığı dönemine yoğunlaşan Zeine N. Zeine'in, *The Struggle for Arab Independence. Western Diplomacy and the Rise and Fall of Faisal's Kingdom in Syria* adlı çalışması dikkat çekicidir⁵⁶. Yine William Shorrock'un, Fransa'nın Suriye bölgesindeki girişimi bağlamında *French Imperialism in the Middle East* isimli eseri dikkat önemlidir⁵⁷. Michael Provence'in Suriye'deki Arap milliyetçiliğini ele alan çalışması *The Great Syrian Revolt and the Rise of Arab Nationalism* isimli çalışması da Suriye hakkındaki spesifik bilgileri ile önemli görülmektedir⁵⁸. Savaş ve sonrası Suriye'deki süreci ele alan Ömer Osman Umar'ın *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908-1938)* isimli çalışması Türkçe literatür içerisinde özellikle Suriye bölgesi üzerine yoğunlaşan içeriği ile dikkat çekicidir⁵⁹.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde Türk-Arap ilişkilerini irdeleyen önemli bir araştırma eseri, Amit Bein'in *Kemalist Turkey and Middle East. International Relations in the Interwar Period* isimli çalışması iki dünya savaşı arasında Türkiye'nin Ortadoğu ile olan bağı, kopuşları irdelemektedir. Bein, söz konusu periyodu oldukça detaylı bir şekilde ele alırken temel olarak iki savaş arası koşulları içerisinde Türkiye'nin Ortadoğu'dan ne sistemli bir biçimde kopmaya çalıştığını ne de özel bir bölgeye özel bir ilgi duyduğunu ele almaktadır. Söz konusu ana temayı siyasi, ekonomik olaylar üzerinden irdelemektedir⁶⁰.

Batıda yapılan çalışmalar içerisinde en dikkat çekici eksiklik İngiltere başta olmak üzere Batı arşivlerinin ve Arap arşiv belgeleri ile tetkik eserlerin kullanımına rağmen Türkçe arşiv malzemesi ve hatıratların I.

56 Zeine N. Zeine, *The Struggle for Arab Independence. Western Diplomacy and the Rise and Fall of Faisal's Kingdom in Syria*, Caravan Books, New York 1977.

57 William Shorrock, *French Imperialism in the Middle East*, University of Wisconsin Press, Madison 1976.

58 Michael Provence, *The Great Syrian Revolt and the Rise of Arab Nationalism*, University of Texas Press, USA 2005.

59 Ömer Osman Umar, *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908-1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2004.

60 Amit Bein, *Kemalist Turkey and Middle East. International Relations in the Interwar Period*, Cambridge University Press, Cambridge 2017.

Dünya Savaşı'ndaki ilişkileri ya da savaş sonrasındaki gelişmeleri anlatırken çoğunlukla göz ardı edilmesidir. Arap isyanının tıpkı cihat ilanını *Alman yapımı*⁶¹ gören görüş gibi tamamıyla İngiltere ve Şerif Hüseyin arasındaki bir gelişme olarak görmek Osmanlı tarihini Batı'nın algısı üzerinden yazan genel anlayışın devamı gibi görünmektedir. Diğer taraftan Türkçe literatür içerisindeki kimi çalışmalar akademik dilden tamamen yoksundur. Bu örneklerden birinde yazar, çalışmasında iddialarını neredeyse "Arap karşıtlığı"nı hissettirecek bir üslupla ele almakta ve akademik nesnelligi göz ardı etmektedir⁶².

Tüm bu literatürün sağladığı katkıyı da kullanarak I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele süreçlerinde Arap Yarımadası'ndaki siyasi teşekküller ile Türk siyasi erki arasındaki diyalogu irdeleyen bu çalışma akademik açıdan sözü edilen alandaki boşluğu doldurmayı hedeflemektedir. Bu anlamda gelişmeleri I. Dünya Savaşı arifesinden alarak incelemekte fayda vardır.

I. Dünya Savaşı Arifesinde Milliyetçilik ve İlişkiler

Savaş Arifesinde Arap Milliyetçiliği

Savaştan evvel başlayıp savaş süresince daha da güçlenen ve savaştan sonra farklı yollarda ilerleyen Arap milliyetçiliğini sözü edilen periyotta hatırlamak, olayların gerçekleşmesi sırasındaki etkisini yorumlamakta yardımcı olacaktır. Şerif Mardin genel itibarıyla milliyetçiliğin güçlenmesinin iki ana sebebi olduğunu belirtmektedir. Bunlardan ilki Avrupa'nın daha insana dönük görüşü ve diğerinin de yeni haberleşme vasıtalarının kişileri kendi kişilikleri hakkında daha bilinçli olmaya

61 C. Snouck Hurgronje, *The Holy War "Made in Germany"*, G. P. Putnam's Sons, New York and London 1915. Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918*, Princeton University Press, Princeton/NJ,

1968. Cihad-ı ekberin ilanı I. Dünya Savaşı ve Türk propagandasına dair akademik literatüre bakıldığında şu çalışmalar dikkat çekmektedir: Alman oryantalizminin boyutuyla ilgili olarak Hagen'in çalışması göze çarpmaktadır; Gottfried Hagen, "German Heralds of Holy War: Orientalists and Applied Oriental Studies", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, XXIV/2, s. 145-162. Mustafa Aksakal cihad-ı ekber'in terminolojik ve tarihsel arka planını ve ilanı meselesini tartışmaktadır. Bu bağlamda Osmanlı Devletinin 1768-1922 arasında altı kez cihad deklarasyonu yaptığını resit etmektedir: Aksakal, "Holy War made in Germany? Ottoman Origins of the 1914 Jihad", *War in History*, 18 (2), s. 184-199.

62 İlhan Arsel, *Arap Milliyetçiliği ve Türkler*, Kaynak Yay., İstanbul 2011.

zorlaması ve buna bağlı olarak insanların *gözlerini kendi gurup hüviyetlerine çevirmeleridir*⁶³. Bu temel tespitin yanı sıra milliyetçilik üzerine birbirinden bağımsız ya da ilintili çok sayıda önemli akademik tespit ve çalışma olduğu belirtilmelidir⁶⁴.

Arap milliyetçiliğinin ortaya çıkışında nelerin etkili olduğu meselesi tartışmalıdır. Arap milliyetçiliğini 19. yüzyılın bir getirisi olarak görmek, özellikle Mısır'ın işgaliyle başlayan Batılı fikirlerle temasın etkisine bağlamak yahut Batı'da eğitim alan Arapların taşıdığı fikirlerle ortaya çıkmış olarak görmek, İttihad Terakki'nin Türkçü politikalarına bir reaksiyon olarak ortaya çıkmış saymak gibi çok geniş ve birbirinden farklı fikirler bu kavramın altını doldurmak için oldukça dökümanter çalışmalarda irdelenmiştir⁶⁵. Diğer taraftan *Arap milliyetçiliğini* kavramsal çerçeve içerisine sokmaya çalışan yazarlardan Tibi, *Üçüncü Dünya Milliyetçiliği* ifadesini kullanmaktadır⁶⁶. Ancak kavramın biza-tihi kendisi bile farklı yorumlara açıktır. Arap milliyetçiliği denilince Pan-Arabizm ile büyük bir Arap devleti için mücadele eden cemiyetler,

63 Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi. Makaleler*, İletişim Yay., İstanbul 1991, s. 351-352.

64 Milliyetçilik modern zamanların başlıca sosyal ve politik araştırma konusunu oluşturmaktadır. Gerçekten de başlı başına büyük bir araştırma sahasıdır. Milliyetçiliğin tarihsel gelişimi, bölgesel yorumları, sosyolojik açılımları üzerine akademik ölçütleri oldukça yüksek olan çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Bunları inceleyen yazarlardan birkaçını zikretmek gerekirse ilk olarak Gellner, Hobsbawn ve Anderson'un isimleri öne çıkmaktadır. Ernest Gellner'in çalışması *Nations and Nationalism* (Türkçe'ye *Uluslar Ve Ulusçuluk* olarak çevrilmiştir) ayrıca Eric Hobsbawn'ın *Nations and Nationalism Since 1780* (Türkçe'ye *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik* adıyla çevrilmiştir) ve B. Anderson'un *Imagined Communities* (Türkçe'ye *Hayali Cemaatler* adıyla çevrilmiştir) isimli eserler en dikkat çekenlerdir. Gellner, sanayi devriminin millet ve milliyetçilik üzerindeki etkisini öncelikli etki olarak ele almaktadır. Gellner milletlerin oluşumunu kadim tarihsel mirasın dışında değerlendirerek radikal sayılabilecek bir bakış açısı ortaya koymuştur. Kendisinden önceki literatürü de eleştirel biçimde ele alan çalışması önemli bir bakış açısı sağlayacak kadar detaylıdır. Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Basil Blackwell, Oxford 1983. Gellner'in görüşleri kendisinden sonra da çeşitli biçimlerde ele alınmıştır. John A. Hall'un editörlüğünü yaptığı *State of the Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*, Cambridge University Press, Cambridge, New York, 1998 isimli çalışma bu minvalde incelenmiştir.

65 Bu fikrin en ciddi dışı vurumu Antonius'un *Arab Awakening* isimli eserindedir. Bu fikir Zeine N. Zeine *Arab-Turkish Relations and Emergence of Arab Nationalism*, Ernest Dawn, *From Ottomanism to Arabism...*; Philip S. Khoury, *Urban Notables...*; Bassam Tibi, *Arap Milliyetçiliği...*, Rashid Khalidi, *The Origins of Arab Nationalism...* isimli çalışmalarda desteklemiştir.

66 Tibi, *Arap Milliyetçiliği*, s. 33-65.

dernekler akla gelebileceği gibi, Suriye, Lübnan gibi bölgesel Arap devletlerinin varlığını savunan anlayış da kastedilebilmektedir. Hatta İslami bakış açısından sıyrılmış olarak Arap haklarının birlikteliği anlayışı Arap milliyetçiliği tanımının bir parçası olabilmektedir. Ancak Arap milliyetçiliği üzerinde yapılan önemli çalışmalar gözden geçirildiğinde anlaşılıyor ki tüm bu görüş farklılıklarına rağmen I. Dünya Savaşı Araplar için önemli bir kırılma noktasıdır. Martin Kramer I. Dünya Savaşı'nın kırılma noktası olduğunu kabul etmekle birlikte burada iki önemli reaksiyonun altını çizmektedir. Bunlardan ilkinin Türk yönetiminin uyguladığını iddia ettiği *Türkleştirme* politikası diğerinin ise *Siyonizme* karşı duyulan öfke olduğunu ifade etmektedir.⁶⁷ Bu noktada çalışmanın önemli bir kısmını oluşturan Şerif Hüseyin'in⁶⁸ isyanının –ilerleyen kısımlarda detayları ortaya konulacağı üzere– Arap milliyetçiliği anlayışları içerisinde *Türk despotizmine* karşı bir başkaldırı olduğu imajıyla ortaya çıkması klasik Arap milliyetçiliği bakış açılarından biri olarak görülmekle birlikte bu isyanın savunduğu Arap milliyetçiliğinin sınırları oldukça muğlaktır.⁶⁹

Bir sonraki başlıkta inceleneceği üzere I. Dünya Savaşı'nın başlaması Arap Yarımadası'nın yerleşik ve bilinen aktörlerini bölgeden olmayan otoritelerle işbirliğine zorlamış ya da bu tip işbirliklerini cazip hale getirmişti. Ortaya çıkan kombinasyonların savaş arifesinde var olan Arap milliyetçi hisleriyle alakalı olarak taraf tuttıkları düşünülebilir. Savaş öncesinde Osmanlıcılık anlayışına bir reaksiyon olarak Araplar arasında çeşitli kulüpler vasıtasıyla kıpırdanmalar var ise de bu hareketin neticesinin ne yönde ilerleyeceği belirsizdi. Bu bağlamda

67 Martin Kramer, "Arap Nationalism: Mistaken Identity", *Deadalus*, Summer 1993, s. 175 (171-206). Siyonist hareketin Alman-Türk ilişkileri kapsamında ele alındığı Friedman'ın çalışmasında konunun Almanya boyutu oldukça detaylı ortaya konulmuştur. Bu kapsamda Alman çıkarları için Filistin'in önemini ilk kez tespit eden kişinin Helmunt von Moltke olduğunu ve bu itibarı 1840'larda Doğu'ya yaptığı geniş kapsamlı seyahatleri sırasında edindiğine yer verilmektedir; Isaiah Friedman, *Germany, Turkey and Zionism*, Oxford University Press, Oxford 1977, s. 3.

68 Şerif Muhammed bin Avn'ın torunu ve 1870'de vefat etmiş olan Şerif Ali Paşa'nın oğludur. Şerif Hüseyin Paşa vezir rütbesiyle Şûrâyı Devlet azasıyken Şerif Abd-i İlah Paşa'nın ansızın vefatı üzerine Mekke emirliğine tayin edilip gönderilmiştir. Mekke emirliğine tayin edildiğinde 1908 yılında elli altı yaşında bulunuyordu. Uzunçarşılı, *Mekke Emirleri*, s. 141.

69 Konuyu tartışan Haddad süreci bütüncül biçimde ele almaktadır: Mahmoud Haddad, "The Rise of Arab Nationalism Reconsidered", *International Journal of Middle East Studies*, 26 (02), s. 201–222.

savaş başlarken hegomon güçlerin Arap milliyetçiliğini savaşın kaderini belirleyecek biçimde etkilemek istemeleri olasıydı.

Bu noktada biraz daha geriye giderek tarihsel arka planı klasik çerçeveye bağlı biçimde hatırlayarak ilerlemekte fayda vardır. En dikkat çekici aktörün Mehmet Ali Paşa olduğunu tespit etmek bir başlangıç noktası niteliğindedir. Bilindiği üzere Arap milliyetçiliği konusunda Mısır ve Mehmet Ali Paşa'nın modernizasyon hareketi önemli bir kapı aralamıştı. 1826 yılında Paris'e gönderilen öğrenci gurubu içerisinde olan Rifa'a Rafi et-Tahtavi'nin [1801-1873]⁷⁰ Batı aydınları üzerindeki çalışmaları ve tercümeleri Arap gençlerini etkiledi. Öyle ki Tahtavi ve öğrencileri Arapçaya iki bin kadar kitap ve kitapçık tercüme etmeyi başardı. Bu çalışmalar Arap aydınlarının Avrupa burjuva fikirleriyle temas etmelerinde önemli bir açılandı. Tahtavi'nin şeriat yorumu Avrupa'nın rasyonalist bakışıyla harmanlanmıştı. Tahtavi'yi önemli kılan bir husus da ilk kez bir Arap'ın millet kavramını seküler anlamıyla kullanmasıydı⁷¹. Arapların kurtuluşunu Batı'nın rasyonel biliminden esinlenerek gerçekleştirmek fikri Napolyon'un Mısır seferi ile buraya taşınmasından çok evvel başka biçimlerde tartışmalara neden olmuş ve merkezi otoriteyi zorlamaya başlamıştı. Muhammed İbn-i Abdülvahhab'ın [1703-1791] otorite olan Osmanlı idaresine milli duygularla değilse de *sahih İslam* uygulamalarında görülen eksiklikler üzerinden yüklenmesi sözü edilen Arapları İslam'ın ilk uygulandığı dönemdeki saf haline döndürebileceğine inandırmak isterken otorite karşısında *sahih İslama* uygun olmayan düsturlar nedeniyle önemli ayaklanmalar yaşanıyordu. Bu isyanlar ancak Mehmed Ali Paşa'nın desteğiyle bastırılabilirdi. Arap Yarımadası'nda otoriteye karşı dini bir argüman üzerinden de olsa İslami uyanışın bir parçası olduğu –ki bu hareket bugün Arap Yarımadası'nın önemli bir kısmında iktidarı elinde bulunduran Suudi ailesini de içine alacak biçimde süreklilik arz etmiştir- kabul edilmektedir. Yine de İslam'ın uyanışını İslam modernizmi kavramı ile karşılamak daha olasıdır. Bundan kasıt İslam'ın köklerine zarar vermeden Avrupa biliminden faydalanarak modern dünyada İslam coğrafyasının güçlendirilmek istenmesidir. Bu

70 Tahtavi Paris'te beş yıl kaldı. Onunla ilgili detaylı okuma için bakınız: Albert Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, (Çev. Latif Boyacı, Hüseyin Yılmaz), İnsan Yay., İstanbul 2004, s. 87-104. Tahtavi üzerine dikkate değer bir diğer çalışma için bkz: Ali Bilgenoğlu, "Ortadoğu'da Bir Öncü: Modernitenin Mısır'a İlk Taşıyıcısı Rifa'a Rafi el-Tahtavi (1801-1873)", *History Studies, Ortadoğu Özel Sayısı*, 2010, s. 27-46.

71 T'ibi, *Arap Milliyetçiliği*, s. 105-110.

düşüncenin teorik altyapısını Cemaleddin Afgani [1839-1897] ve Muhammed Abduh'un [1849-1905] fikirleri oluşturmuştur⁷². Her ikisi de -Tahtavi'den farklı olarak- Avrupa'nın İslam'ı güçlendirecek unsurlarının kabul edilmesini istiyorlardı. Abduh, Avrupa'nın ulus fikrini alıp seküler kimliği bir tarafa bırakarak tüm Müslümanların *etnik, dinsel ve kültürel farklılıklarına bakılmaksızın* tek bir millet olduğunu ifade etmeye çalıştı⁷³. Afgani ve Abduh en basit ifadeyle Ezher ulemasının aşırı dindar İslam anlayışı ile seküler milliyetçilik anlayışını da bertaraf ederek İslam'ın dirilişinin mümkün olacağı yorumuna eriştiler. Abduh'un talebesi olan Reşid Rıza'da [1865-1935] bu düşünce boyut değiştirdi. Reşid Rıza sekülerleşmenin hızla ilerlemesiyle birlikte olsa gerek hocasına göre daha muhafazakâr bir eğilime sahipti. Abduh'un bir diğer talebesi [Seyyid Abdurrahmân b. Ahmed b. Mes'ûd] el- Kevakibi [1854-1902] ise İslam'ın meşru temsilcileri olarak gördüğü Araplar teziyle Arap milliyetçiliğinde öncül bir yere oturmuştur⁷⁴.

Arap milliyetçiliğinin bağımsız bir devlet kurma isteğiyle ilk defa Suriye'de belirdiği bilinmektedir. Suriye'nin bu konuda daha öncül olmasında⁷⁵ 19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupalı fikirlerin ticari pazar olarak önemli bir merkez olan Suriye'ye nüfûz edebilmesi de önemliydi. İbrahim Paşa'nın Suriye'yi işgalinden sonra 30 yıldan fazla bir zaman Suriye'de politik, ekonomik ve sosyal değişimler yaşanmıştı. Bu gelişmeler ışığında Suriye'de Suriyelilik bilinci gelişmeye başladı⁷⁶. Mehmet Ali Pa-

72 Her iki isim de Hourani'nin eserinde derinlemesine incelenmiştir.

73 Abduh'un kişisel gelişimi ve fikir dünyası Antonius'un eserinde uzun uzun tahlil edilmektedir. Bkz. Antonius, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, s. 153-184.

74 Tibi, *Arap Milliyetçiliği*, s. 118-123. Tufan Buzpınar, "Kevâkibi, Abdurrahman b. Ahmed", *DİA*, C. 25, s. 339.

75 Osmanlı Suriye'sinde yaşanan değişim ve gelişmeleri Adil Baktıaya'nın eserinde takip etmek mümkündür. Yazar liman şehirlerinin yükselişini, Osmanlı Devleti'nin reform girişimlerini, Batı'nın nüfuz etme çabalarına karşı Osmanlı Devleti'nin özellikle misyoner okulları kanalıyla eğitime müdahale girişimlerini ele alarak önemli bir arka plan sunmaktadır. Arapların gelecek tehayyüllerini belirleyen kırılma noktalarını tespit etmektedir. Bu hususta 1860 Olaylarını ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'ni iki önemli kırılma noktası olarak tespit etmektedir. Bu tespitlerden sonra "Arap uyanışının" öne çıkan isimlerini mercek altına almaktadır: Adil Baktıaya, *Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın Doğuşu, Sosyo-Ekonomik Değişim ve Siyasi Düşünce*, İletişim Yay., İstanbul 2017, s. 69-76, 87-108, 117-156 vd.

76 Butrus Abu-Manneh, "The Christian between Ottomanism and Syrian Nationalism: The Ideas of Butros Al-Bustani", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 11, No. 3, (May, 1980), s. 288.

şâ'nın oğlu İbrahim Paşa'nın valiliği dönemi Mısır modernizminin Suriye'ye sirayet ettiği bir dönemdi. Kıyı bölgesinin⁷⁷ müreffeh kesiminde yaşayan Marunîler önceleri İtalyan etkisindeyken İtalyanların buradan çekilmesi ve Fransız misyonerlerinin tesiriyle Fransa'ya bağlanmışlardı. Osmanlı bürokrasisinde kendilerine bu dönemde yer bulamayan Hristiyan Marunîlerin hoşnutsuzluğunu bölgede faaliyetlerini yoğunlaştıran Fransız Katolik ve Amerikan Presbiteryen misyonerleri körüklemeye devam ediyordu. İbrahim Paşa'nın valiliği süresince bu devam etti. Yazarın ifadesiyle *Arap milliyetçi hareketinin tohumları* ekildi. İlk zamanlar bu uyanış Arap kültürüne duyulan ilgi ve bilhassa edebi alandıydı. 19. yüzyılın edebi yenileşmesinde Nasif el-Yazıcı [1800-1871]⁷⁸ ilk isim oldu. Onun çoğunlukla filoloji alanındaki yazıları dolaylı ya da dolaysız olarak tüm 19. yüzyıl Arap yazarlarını etkiledi. 19. yüzyıl Arap yazarlarından en önemlisi olan Butros el-Bustani [1819-1883] Müslüman ve Hristiyan Arapları ayırt etmeden zamanında oluşturdukları mükemmel kültür seviyesini hatırlattı. Arap kültürünün yeniden canlanması için Arap milli birliğini zaruri gördü. Arap milli gazeteciliğini kurucusu da sayılan Bustani ve Nasif el-Yazıcı, Batı eğitimi görmüş Müslümanları, Dürzileri edebi cemiyetlerde buluşturdu. 1860'da kurduğu *Nafir Suriyye* adlı gazetesi 11 sayı yayınlanabilmişse de ulusal dayanışmayı dinin üstünde bir konuma yerleştirmişti. 1870 ve 1880 yılları arasında yayınladığı *el-Cinan* II. Abdülhamit döneminin zorlayıcı ortamında kapatıldı. Bundan sonra *el-Cinan* Mısır'a taşındı. *el-Cinan* ve *Nafir Suriyye* Arap kültürel milliyetçiliğinin ilk yayın organı

77 Cem Emremce de hudutların ekonomik özerkliğini ve kendilerine özgü emperyal deneyimleri temsil ettiğini yazmaktadır; Cem Emremce, *Osmanlı Ortadoğu'sunu Yeniden Düşünmek*, (Gül Çağalı Güven), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2016, s. 9.

78 1864'de *Narûl Şuara* isimli kitabından dolayı mükâfatlandırıldığı, atıyye-i seniyye (bahış ve ihsan) ita buyrulduğu anlaşılmaktadır; BOA, A.MKT, MHM, 295/78, (22 L. 1280/30 Mart 1864). Ancak Yazıcı'nın eseri 29 Eylül 1309 tarihli Beyrut, Adana, Musul, Basra, Bağdat, Diyarbakır vilayetleri ve Kudüs-i şerifi ve Zor Mutasarrıflığı'na gönderilen bir yazıyla yasaklanıyordu. Buna göre Şam'da Rum Katolik mektebine ait olup vilayeti muarif dairesince *muayene edilen* kitabın mahzurlu olduğuna dikkat çekiliyor ve 1884 senesinde Beyrut'ta basılan "Kitab'ul Kurra fî Şerh-i Cevfûl Fera" isimli kitabın okullarda okutulmasının men ve mevcut nüshalarının imhası isteniyordu. BOA, A.MKT, MHM, 149/5, (8 Rebiül evvel 1311/18 Eylül 1893). Mükerrer kayıt; BOA, A.MKT, MHM, 149/49. İlginç olan sözü edilen yasaklamanın kirahın ilk defa devlete resmi arzından çok sonra gerçekleşmiş görünmesidir. Zira arşiv kayıtları içerisinde sözü edilen arz 1864 yılına aittir. (BOA, İ.D.H., 520/35463, 8 Şaban 1280 (17 Ocak 1864).

kabul edilmektedir. el-Bustani 1863'de Suriye'nin ilk seküler okulu *Vatan Medresesi*'ni de kurdu. Antonius'un ilk Arap müellifi olarak kabul ettiği İbrahim el-Yazıcı [1847-1905, Nasif el-Yazıcı'nın oğlu] Arapları bağımsız bir kültürel ulus olarak kabul ederek onlara *Ayağa kalkın ey Araplar ve uyanın* demişti. Bu ifadelere rağmen edebi kişilikler olan bu ilk dönem Arap aydınlarının Arap halkından ulus devlet talep etmelerini salık vermiyordu. Suriyeli bir Hristiyan olan Edip İshak [1856-1885] *ulus* kavramını edebi anlamının dışında ilk kez kullanan kişiydi. Ancak kültürel olmaktan ziyade ayrımcı talepler ilk defa 1875 yılında Suriye Protestan Koleji öğrencilerinden geldi⁷⁹. Mithat Paşa'nın Suriye valiliği sırasında beliren cemiyetler merkezi hükümeti çok fazla endişeye sevk etmemişti. Ancak Suriye'de Osmanlı merkezi idaresine karşı hemen her dönemde görülen çeşitli muhalefet anlayışının istikrarlı bir şekilde ilerlediği anlaşılmaktadır⁸⁰. Sultan Abdülhamid'in yönetimi döneminde Suriye'de her türlü tedbire rağmen halkta Osmanlı yönetimine karşı hoşnutsuzluk yaygındı. Ancak bunun halk arasında kendiliğinden oluştuğunu düşünmek zordur. 1880'lerde ortaya çıkan ve *Türklerin kötülüklerini ifşa ederek, yönetimi yıkmaya teşvik eden isimsiz Arapça afişler* Beyrut'taki İngiliz ve Fransız başkonsoloslarının ülkelerine rapor edeceği türden ilginçlikteydi⁸¹.

Antonius 1908'de gerçekleşen devrimi Türk-Arap ilişkilerinde balayı döneminin başlangıcı olarak görmektedir⁸². Anayasal düzenin Osmanlı ülkesinden yeniden işlerlik kazanması öncesinde uzak ve yakın coğrafyalarda yaşanan devrimler Türk ve Arap aydınlarında heyecanı arttırmıştı. 1905'te Rusları hem karada hem de denizde yenen Japonlar bir Asya devleti olarak emperyal bir devleti topraklarından uzaklaştırmayı başarmıştı. Rusya'da Çar devrim ile yüzleşmiş ve ilk Duma'nın varlığı ortaya çıkmıştı. Mısırlı milliyetçi Mustafa Kamil *Güneşin Doğuşu* isimli kitabında bir Doğulu devletin bir Batılı devleti nasıl ülkesinden çıkararak kendi yönetimini eline aldığını Japonya örneğinden yola çıkarak yazdı. İran'da 1906 yazında bir devrim yaşandı; milli meclis ve anayasa yürürlüğe girdi. İki yıl sonra Genç Türk devriminin yaşanması bu çevresel teşvik edici

79 Tibi, *Arap Milliyetçiliği*, s. 126-141.

80 Khoury, *Urban Notables...*, s. 61; Ruth Roded, "Ottoman Service as a vehicle for the rise of new upstars among the urban elite families of Syria in the last decades of Ottoman Rule", *Asian and African Studies*, 17 (1983), s. 63-94.

81 Zeine, *Türk-Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu*, s. 65-66.

82 Antonius, *The Arab Awakening*, s. 102.

örneklerden de feyz almış olmalıydı⁸³. 1908'de yaşanan rejim değişikliği ve arkasından gelen parlamenter devirde özellikle Şefik Müeyyed el-Azm [1857-1916] ve Rüştü el Şam'î [1856-1916] gibi isimler İttihat ve Terakki yönetimini sert bir dille eleştirdiler. Onların faaliyetleri Hamalı bir şeyh olan Abdülhamîd ez-Zehrâvî [1855-1916]⁸⁴ tarafından da desteklendi. 1911 seçimlerinden sonra Şam milletvekillerinden Muhammed el Ajlani'nin ölümüyle yerine Şükrü el-Asali [1868-1916] parlamento gönderildi. O da parlamento İttihat ve Terakki politikalarını eleştirenlerin başında gelecekti. 1912'de gerçekleşen seçimlerde Suriye'de İttihat ve Terakki politikalarını eleştiren siyasetçiler sandalyelerini İttihat ve Terakki ile daha uyumlu görünen isimlere kaptırdı⁸⁵. Yine de bu *balayı* döneminde Arap siyasi geleceği açısından önemli değişiklikler yaşandı. İlk Arap cemiyeti olan el-İhvan el-Arabi el-Osmani (al-İkha' al-'Arabi al-Uthmani) kuruldu. Onu 1909 yazında el-Muntada el-Edebi (al-Muntada al-Adabi) izledi⁸⁶. Bu devrimi hazırlayan Jön Türklerin Arap coğrafyasında en rahat hareket ettikleri yer Mısır'dı. Onların liberal fikirleri Arap aydınları ile temas kurmalarına olanak sağlamıştı. Jön Türkler Kahire'de Suriyeli göçmenlerle temas kurmuştu⁸⁷. 1910'de Mısırlı başbakan Butros Galî'nin [1847-1910] bir suikasta kurban gitmesi 20. yüzyılda devam edecek olan bir siyasi tepki olarak ilk olma özelliği taşıyordu. Katil zanlısı Mısırlı Vardani Mısır'daki pek çok gizli milliyetçi örgütle ilişkisi olan bir gençti ve 28 Haziran 1911'de yargılaması neticesi verilen kararla asılacaktı. *Hizb el-Vatani* üyesi olan Vardani'nin eyleminin ardından yapılan soruşturmada Mısır'da çok sayıda gizli cemiyetin varlığı İngiliz istihbaratınca tespit edilecekti⁸⁸.

Siyasallaşma süreci hız kesmeden devam etti. 1912 yılı sonlarında Kahire merkezli önemli bir parti kuruldu: *Hizb el-Lamerkeziyye*

83 Bernard Lewis, *The Shaping of the Modern Middle East*, Oxford University Press, New York and Oxford, 1994, s. 51-52.

84 Ahmed Fehd Berekât eş-Şevâbîke, "Abdülhamîd ez-Zehrâvî", *DİA*, C. I, İstanbul 1988, s. 226-227.

85 Khoury, *Urban Notables...*, s. 61-62.

86 Antonius, *The Arab Awakening*, s. 102, 108, Tauber, *The Arab Movements in WWI*, s. 2.

87 Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar...*, s. 52.

88 Eliezer Tauber, "Egyptian Secret Societies, 1911", *Middle Eastern Studies*, Vol. 42, No. 4 (Jul., 2006), s. 603-623; Mısır Suriyeli milliyetçilerin de organizasyon merkezi niteliğindedi; Philip S. Khoury, "Factionalism among Syrian Nationalists during the French Mandate", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 13, No. 4 (Nov., 1981), s. 441-469

el-İdariyye (Hizb al-Lamarkaziya al-Idariya al- 'Uthmani). İsminde de açıkça ortaya konulduğu üzere amacı Osmanlı idaresine karşı ademi merkezîyetçi hareketi desteklemektir. Suriye'de ve diğer pek çok küçük yerleşim yerinde şubeleri açılan parti Suriye ve Irak'taki diğer Arap politik cemiyetleriyle bağlantılıydı. Onlar dışında İstanbul'daki *el-Muntada el-Edebi* ile de bağlantıdaydı. Kuruluşundan bir yıl sonra Arap iddiaları hakkında söz sahibi olan en iyi organize olmuş ve en yetkin birim haline gelmeyi başardı. Gizli olan Arap cemiyetleri içerisinde kurucuları arasında Aziz Ali el-Mısıri'nin [1879-1965] de bulunduğu el-Kahtaniyye (al-Qahtaniya) Osmanlı'yı dual bir monarşi haline dönüştürmek için çaba sarf ediyorlardı. Güven sorunu görülen cemiyet birinci yıldan sonra etkinliğini kaybetti. Paris'de 1911'de kurulan bir diğer gizli cemiyet *el-Fatat* (Cemiyet el-Arabiyye el-Fatat [Jam'iyyat al-Umma al-Arabiya al-Fatat])⁸⁹ Paris'te yükseköğrenim gören yedi genç Arap tarafından kurulmuştu. Kurucularının tamamı Müslüman'dı ve 1875'de kurulan Beyrut gizli cemiyetlerinden farklı olarak onlar Arapların bağımsızlığını ve Müslümanların idaresini hedeflemişlerdi⁹⁰. Siyasallaşma süreci basım-yayım faaliyetlerinin etkinliğine paralel biçimde geliyordu. Özellikle II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Suriye ve Lübnan'da çıkan gazetelerin sayısı arttı. Dahası bu gazetelerin bir kısmı milliyetçi cemiyetler tarafından destekleniyordu ya da gazetelerin sahipleri yahut editörleri bu cemiyetlerin üyesiydi. Bunlar dışında bazılarıysa Osmanlı ve İttihat ve Terakki yanlısıydı⁹¹. Ancak aktif çalışmalarına daha devrimden önce başlamış Arap ileri gelenlerinin savaş sırasında Arap eyaletlerinin bağımsızlığı konusundaki girişimlerinde olayların gelişiminde belirleyici bir unsur olmadığı görülmektedir. Bu durumu Reşid Rıza'nın girişiminde görmek mümkündür. İstanbul'da Cemaleddin Afgani'nin yanında kısa bir süre kaldıktan sonra onun ölümünün ardından Kahire'ye Muhammed Abduh'un yanına giden Reşid Rıza, el-Menar (Fener) isimli önce haftalık bir yıl sonrada aylık basımı yapılan süreli yayını 1898'de Kahire'de basmaya

89 Cemiyet gizli yapılanmaya sahipti. Üyeleri yazışmalarda çeşitli harflerle, kritik bilgileri bir çeşit rakam ve harflerden oluşan kodlamayla şifreleniyordu. Eliezer Tauber, "Secrecy in Early Arab Nationalist Organizations", *Middle Eastern Studies*, Vol. 33, No. 1 (Jan., 1997), s. 119-120.

90 Antonius, *The Arab Awakening*, s. 110-111; Zeine Zeine, "Arab Turkish Relations", *The Political Awakening in the Middle East*, (Ed. George Lenczowski), Prentice Hall, London, Sydney and USA, s. 69-71.

91 Eliezer Tauber, "The Press and the Journalist as a Vehicle in Spreading National Ideas in Syria in the Late Ottoman Period", *Die Welt des Islams*, New Series, Bd. 30, Nr. 1/4 (1990), s. 163-177.

başlamıştı. Muhammed Abduh'un İslami reform vurgusunu temel alan bir diğer materyal Abdurrahman el Kavakibi'nin [1854-1902] *Ümmül Kur'a*sı da burada basıldı⁹². Reşid Rıza Abdülhamid yönetimini eleştirdiği *el-Menar*'da⁹³ sonraları İttihat ve Terakki'yi eleştirmeye başlamış⁹⁴ ve bir Arap devletinin kurulması için çalışmalar yürütmeye başlamıştı. Zeine bu üçü için *onlar pan-islamizmin havarileriydi* demektedir⁹⁵. Arap milliyetçiliğinin temeline İslam inancını yerleştirirken Arap olmak anlayışını da bu birliktelik için önemli gören Reşid Rıza⁹⁶, 1914'de Kahire'ye gelen Şerif Hüseyin'in oğlu Abdullah'ı cemiyetine üye yapmış ve Arap Yarımadası yöneticileri arasında birlik programını ona sunmuştu. Savaş patlak verdiğinde Suriye Müslümanlarına Osmanlı İmparatorluğu'na olan sadakatlerinden vazgeçmelerini bildiren bir mesaj yayınlamış⁹⁷ ve bunun için propaganda çalışmalarına devam etmişti⁹⁸.

- 92 Eliezer Tauber, "Rashid Rida as Pan-Arabist Before World War I", *The Muslim World*, Vol. 79, Issue: 2, 1989, s. 102-112, Ummu'l Kura ve diğer ilk dönem düşünürler ve eserleri Kılıçkaya'nın eserinde dönüştürülen öncülleri olarak ele alınmıştır. Bkz: Derviş Kılıçkaya, *Osmanlı Yönetimindeki Topraklarına Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2004, s. 38-48.
- 93 el-Menar hakkında *Memalik-i Osmaniye*'ye girişinin yasaklanmasına dair alınan 4 Ramazan 1331 tarihli Meclis-i Vükela Kararı BOA, (MV 179/62), kısa süre sonra kaldırılmıştır. BOA, MV 180/11 15 Şevval 1331. Kudüs-i Şerif mutasarrıfı savaşın hemen arifesinde 29 Cemaziyel evvel 1331 tarihli *el-Menar* gazetesinin ekine koyduğu yazısında *el-Menar*'ın Osmanlı hükümeti aleyhindeki diline dikkat çekmekte ve kendilerine ulaşan bir emir olmadığından muzır görülen bu yayının buraya girişine izin verilip verilemeyeceğini merkeze sormaktadır. BOA, A.MTZ (05), 10-C/334-01, 10 Şaban 1331 ve 1 Temmuz 1329. Belgenin arkasına düşülen notta ekli gazete nüshasında ilgili makalenin tercüme edilerek huzur-ı ali-i nezaretpehanelerine buyurulmak üzere takdim kılındığı belirtilmektedir.
- 94 el-Menar'ın Cemaziyel evvel 1331 tarihli nüshasında çıkan haberde yer verilen eleştiri yerel Osmanlı yönetimini rahatsız etmiş dergi resmi bir yazının ekinde merkeze bildirilmişti. Burada şu ifadeler İttihat ve Terakki yönetimine yönelik eleştiri tonuyla dikkat çekiciydi: "*devleti tahrik Osmanlıları ve Müslümanları tezvil ettiler... devlet-i İslamiye'den o kadar yerler zâyî' ettiler ki Abdülhamid avân ve ah fâdıyla reb'i asırdan ziyade devam eden ah'dı; saltanatında bu kadar zayıat vermemişti*", BOA, A.MTZ.(05)01/071.
- 95 Zeine, *Arap İhtilal Hareketleri ve Jön Türkler*, s. 66.
- 96 Cemaleddin Afgani ve Muhammed Abduh'un düşüncelerinden etkilenenler arasında Abduh'un izlerini en fazla taşıyan Reşid Rıza'dır; Antonius, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, s. 251.
- 97 Tauber, "Rashid Rida as Pan-Arabist", s. 110.
- 98 Reşid Rıza'nın hayat çizgisindeki kompleks durum Osmanlı Devleti'ne karşı bakış açısına da yansımıştır. Tasavvufтан, Vehhâbiliğe evrilmesi Osmanlı hilafetine olan yaklaşımında değişim, yabancı karşıtlığını dini açıdan benimsemekten uygulamada bunun aksine davranışlara rastlanmıştır. Antonius, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, s. 249-272.

(الجزء الخامس) جمادى الاولى ١٣٣١ (المجلد السادس عشر)

(4)

مكة الشريفة

الاشترائك في الحلة
يكون دائما من أول
الحرم

المجلد
١٣١٥

في مصر و
و
للذكاة الثانية ٢٦
فرسكا في اطارج
و ١٩ شتا في الهند
و ٩٠ روابل في روسيا
(ويجب الدفع سلفا)

1501

(شجاة شهرية)

السيد محمد رشيد رضا

تبحث في فلسفة الدين
وشؤون الاجتماع والعمران

(وكيل إدارة مجلة النور ومدير مطابعها: السيد صالح تخلص ورفقا)

﴿ عنوانها (محرر - ادارة مجلة المنار) والتأليف « المنار بمصر » ﴾

(فهرس الجزء الخامس)

Figure 1

محمّد

٣٢٦	التفسير - رقية الكلام على سورة المائدة	وواجبها وليس
٣٢٧	و سورة المائدة فيها وبين سورة النساء	تلاميذ المسيح ويولس وكسة الانجيل
	ولا يفسر في التفسير ردة وشعر	ومكانه
٣٢٩	المحج والتوفى على له والتوفى	أبرناط في الانجيل هو عهد (س)
٣٣٨	الشاوي - قصر الصلاة وفي بعد	المسيح - تصلة من الشجرات
	الشارع فيها - الصلاة في أك الجرح	دعاه الديرانية في الجرج
	والبر - الاحتجاج في الصلاة - الثمين	حجة خدام الكعبة في الهند
	فيها مسج الجرح ومنه اسمها في الجرح	كتاب سليمان بنه الانديزي وجوابه
	الغاضلة بينه وبينه والشيخ في الحبش	تؤمر العربي يولس
٣٤٤	الزكريا - المأزكية - مأزورة اسمها	تكر على لعل البكرت ومسط
	وأوراق الدولة فيها منها	الجلد - الشيخ قاسم ابراهيم بن دار الدعوة
٣٥٠	كتب الهند الحديث وظلاله التفراف	والأردن - زواج صاحب المنار

Reşid Rıza'nın girişimini bir tarafa koyarak gelişmeleri İttihat ve Terakki yönetimi sırasında yaşanan Arap milliyetçilik hareketleri bağlamında incelendiğinde ilginç detaylar göze çarpmaktadır. İttihat ve Terakki yönetiminin İstanbul'da 1908'de yönetimi ele almasından sonra ortaya çıkan özgürlük ortamı her ne kadar 1910'dan sonra bir miktar otoriterleşmeye başlamışsa da imparatorlukta dernek yaşamı ve matbuat üzerinde tam bir kontrol söz konusu değildi⁹⁹. Bu durumun Arap muhaliflerinin yayın ve örgütlenmelerinde geçmişe göre daha rahat bir ortam sağlamış olmalıydı. Araplar ve Türkler arasında partiler, resepsiyonlar ve günlük ziyafetlerde kendini gösteren büyük bir coşku yaşandığını ifade eden Zeine, *Hürriyet, Müsavat ve Uhuwvet* sözcüklerinin manşetlere çekildiğini yazmaktadır¹⁰⁰. Yine de ayrılıkçı ifadeleri içeren yayınlara karşı Osmanlı idaresi temkinliydi. Osmanlı halkları olarak manşetlere çekilen bu kavramların uygulamada ne kadar süre mümkün olabildiği tartışılabilir. Ancak 1909 sonrasında Arap ayrılıkçı hareketi için kesin bir başlangıcı iddia eden Zeine, bu tarihi Pan-Türkizm politikasına İttihat ve Terakki'nin evrilmesine karşı bir tavır olarak belirler. Bu noktada İttihatçıların, Panislamizmi bir kenara bırakmamakla beraber Panturanizmi *yürelerinde ana hedefleri yaptığına şüphe* olmadığını ifade eder. Bu tavrın yani devletin daha korumacı bir anlayışa kayması savaşın başlamasıyla birlikte önemli bir reflekse dönüşecekti. Arapları isyana sevk edebileceği düşünülen tüm kaynaklar savaş şartlarının da getirdiği otoriter yapı sayesinde yayımdan uzak tutulacaktı. Öyle ki, 1914 yılı başlarında Amerika'da *Kalemü'l-Hadidi* adıyla Hristiyan Araplar tarafından basılan gazetenin *Arapları Türkler aleyhine kıyama teşvik* ettiği gerekçesiyle Osmanlı sınırlarına sokulmaması yönünde tedbir alınması uygun görülmüştü¹⁰¹.

Tüm bu gelişmeler bu çalışmanın konusunun oluşturan 1914-1923 tarih aralığını içine alan olayları ortaya çıkaran bir tarihsel birikim oluşturmıştı. Cemiyetler, ideolojiler yahut kişiler etrafında şekillenen milliyetçilik yorumları çeşitli gelgitler yaşamakla birlikte savaş, bu gelişmelere bambaşka bir boyut ekleyecekti. Bu bağlamda I. Dünya Savaşı arifesinde Batılı güçlerin yerel liderlerle yaptıkları görüşmelerde yukarıda çeşitli yönleri ve detayları aktarılan Arap milliyetçiliği anlayışlarının oluşturduğu ne bilgi birikiminden ne de idealizminden

99 Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015, s. 49.

100 Zeine, *Arap İhtilal Hareketleri ve Jön Türkler*, s. 73-74.

101 BOA, HR.MA, 1111/57, 20 Teşrin-i sani 1330 (3 Aralık 1914).

etkilenmemiş oldukları, dönemin ilişkilerini takip ettiğimiz arşiv belgelerinde karşımıza çıkmaktadır. Zira Suriye’de Osmanlı’ya olan sadakatin sarsılmasında Reşid Rıza ve onun gibi düşünen diğer cemiyetlerin faaliyetlerinin söylemleri hemen karşılık görseydi daha savaşın başında Osmanlı karşıtı hareketlerin patlaması gerekirdi. Yine yukarıda bahsedilen Reşid Rıza’nın Arap liderlerine gönderdiği mesajı İbnu’s-Suud, Seyyid İdrisi, Mübarek es-Sabah gibi yerel otoritelerin kararlarına etki yapmamıştır. Hatta Reşid Rıza’nın fikirlerinin savaştan çok önceleri Suriye uleması arasında koşulsuz biçimde kabul gördüğünü düşünmek güçtür. Zira buna dair bir kayıta kendisinin Emeviye Camii’nde yaptığı bir konuşmasında Vehhâbî mezhebini ön plana çıkarması üzerine ulemeden Tunuslu Şeyh Salih Şerif Efendi bu sözlerine itiraz etmiş ve münakaşa yaşanmıştı. Suriye Valiliği durumu merkeze yazmıştı¹⁰². Benzer olayları Şamlı ünlü gazeteci Muhammed Kürd Ali [1876-1953] de yaşamıştı. Kahire’de Arapça yayınlanan *el-Muktataf* isimli dergide *Vehhâbiliğin Aslı* isimli bir makale kaleme aldığı için Vehhâbîlikle suçlanmış, Vehhâbîler de onu kendilerinden saymaya başlamışlardı. Hatıralarındaki ifadelerden anlaşıldığına göre İslamiyetin özü konusunda Vehhâbîlerin yaklaşımlarını doğru buluyordu¹⁰³.

Savaş öncesinde Arap Yarımadası’nda İmparatorluğun merkeziyetçi politikalarına, parlamentoda yeterince bulunmayan Arap temsilcilere, merkezden atanan ve Türkçe konuşan yönetici sınıfa karşı özellikle Batılı fikirlere sahip Araplar arasında ayrılıkçı hisler yoğun olsa da savaş sırasında Arap Yarımadası’nda yaşanan gelişmelerin bu altyapı üzerine yükseldiğini söylemek zor görünmektedir. Bu anlamda savaşın hemen öncesinde Arap Yarımadası’ndaki etkinlik bölgeleri, merkezi otorite ve Batılı güçlerin ilişkilerini gözden geçirmek ideolojik alt yapı ile hadiseler arasında beklenenden daha az ilişki olduğunu görmek açısından faydalıdır.

102 BÖA, DH.ŞFR, 406/39, 15 Teşrin-i evvel 1324 (28 Ekim 1908).

103 Muhammed Kürd Ali, *Bir Osmanlı-Arap Gazetecinin Anıları*, Klasik Yay., İstanbul 2006, s. 65; Kürd Ali’nin 1909’da Osmanlı Sultanı’nın gerçek halife olmadığı yönünde yayınladığı makaleden sonra yakalanması için karar alınmış () da Şam’dan Beyrut’a oradan da Avrupa’ya kaçmıştır. Altı ay sonra dönüşü için izin alan Kürd Ali, Nisan 1912’de yeniden *Tatrik (Türkleştirme)* isimli bir makale yayınlamış, yakalanmadan Mısır’a kaçmıştır. Tauber, “*The Press and the Journalists.*”, s. 173. Kürd Ali’nin yarattığı dil temelli ve mezhepsel farklılıkları vurgulamayan söylemi önemli eseri Khitat al Şam’da yer bulmuş, kendisinden sonra tarih yazımında bazı çağdaş Arap tarihçileri tarafından devam ettirilmiştir. Bruce Masters, *Christians and Jews in the Ottoman Arab World. The Roots of Sectarianism*, Cambridge University Press, Cambridge 2001, s. 2-3.

Dünya Savaşı Arifesinde Arap Yarımadası'nda İşbirliği ve İlişkiler

Savaş Avrupa cephelerinde başladığında Arap Yarımadası'ndaki yerel güçler Büyük Britanya'nın güçlü biçimde baskısı altındaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap Yarımadası'ndaki varlığı ve yetkinliği en genel ifadeyle kuzeyden güneye azalsa da onlar hâlâ Halife-Sultan'ın idaresindeki vassal idarecilerdi. Bölgenin en bilinen yerel liderleri seyyid, imam, emir gibi unvanlara haiz ve gücünü genelde ailevi ve dini bağlardan alan isimlerdi. Bu süreçte Hicaz'ın idaresi Mekke Emiri olan Şerif Hüseyin [Şerîf Hüseyin b. Alî b. Muhammed el-Hasenî el-Hâşimî, 1853-1931], Asir¹⁰⁴ coğrafyasının idaresi Seyyid İdrisi [Seyyid Muhammed bin Ali el-İdrîsî, 1876-1920], Yemen¹⁰⁵ bölgesinin yönetimi İmam Yahya [Mütevekkil-Alellah Yahya Hamidüddin, 1869-1948] ve Necid¹⁰⁶, Şammar ve Hail bölgesi ise İbnu's-Suud [Abdülaziz bin Abdurrahman bin Faysal el-Suud 1875-1953] ve [Suud bin Abdülaziz el-Reşid, 1898-1920] İbnü'r-Reşid'in elindeydi. İran'ın Arabistan eyaleti sınırlarında olan Muhammara¹⁰⁷ direk Arap Yarımadası sınırları içerisinde olmamakla birlikte bulunduğu stratejik konum nedeniyle savaş arifesinde ve savaş sırasında Türk ve İngiliz tarafının irtibat kurmak ve desteğini sağlamak için çaba sarf ettiği bir bölgeydi. Diğer taraftan Kuveyt¹⁰⁸ Emiri Mübarek es-Sabah'ın (1837-1915) merkezi otoriteye tabiiyeti devam ediyordu. Ancak Arap Yarımadası'nın kuzeydoğu sahilinde olan Basra Körfezi'nin güneyinde Katar, Bahreyn ve Kuveyt'in

104 Hicaz ile Yemen arasında yer alan Serât (Serâvat) denilen dağlık kesimi içine alan Asir coğrafi bir bölgenin adı olmamasına rağmen XIX. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Necran ile Nimas arasındaki dağlık bölge Asir adını alırken Yemen'den Kahme'ye kadar olan Kızıldeniz sahilindeki ovalık saha da Tihame Asiri olarak adlandırılmıştı; Yusuf Halaçoğlu, "Asir", *DİA*, C.3, İstanbul 1991, s. 482.

105 Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'nun Aden Körfezi'ne kıyısı olan Yemen Babülmendep Boğazı ile Afrika kıtasından ayrılır; Halil Kurt, "Yemen, Fiziki ve Beşeri Coğrafya", *DİA*, C. 43, İstanbul 2013, s. 400.

106 Arap Yarımadası'nın bir eyalet merkezi olan Necid; kuzeyde Tihame, doğuda el-Hasâ, güneyde Dahna ve Batı'da Asir ve Hicaz vilayetleriyle sınırlıdır ve Arap Yarımadası'nın en yüksek kısmıdır; Halaçoğlu, "Asir", *DİA*, C.3, s. 482.

107 Muhammara, İran'ın Arabistan eyaletinde, Şattülarap ile Karun Nehrini birleştiren Hafar kanalı üzerinde ve Basra'nın 38 km. güneydoğusundadır. Bu nedenle Basra ve Arap Yarımadası'nın kilit bir noktasını teşkil eder. Akyıldız ve Kurşun, *Osmanlı Arap Coğrafyası...*, s. 199.

108 Kuveyt, Basra Körfezi'nin kuzeyinde Şattülarap mansabının birkaç kilometre güneyinde 30 kilometre uzunluğunda bir körfezin güney sahilinde bir kasabadır. Akyıldız ve Kurşun, *Osmanlı Arap Coğrafyası...*, s. 219.

durumu Arap Yarımadası'nın diğer bölgelerine kıyasla çok daha zayıf bir bağlılık gösteriyordu¹⁰⁹. Roma Sefiri Nabi Bey'in yazdığı *Necid Kıtası Meselesi* isimli değerlendirmede bölgedeki İngiliz varlığının ne anlam ifade ettiği şu sözlerle açıklanmıştı: "*Maskat ve Mükellâ ve Uman ve Hadramut kıtaları ve Bahreyn ceziresi öteden beri şeyhlerinin idaresinde ve bunların bazıları devlet-i Osmaniyye tâbiyyetinde bulunduğu halde şu tarif usûl üzere İngilizler oralarca himayelerini yerleştirmiş olmalarıyla eğerki zâhir halde idareleri yine şeyhleri elinde ise de İngilizlerin rey ve muvafakatı olmadıkça bir şey yapmadıkları ve efrad-ı ahali ise âsâr-ı keşirden beri birbirini vuru kırmak ve lâvisi zayıfını izrâr etmek ile me'lûf iken İngilizlerin müdahalesiyle bu ahval-i vahşiyane bertaraf olarak onun yerine kaim olan sükunet ve rahat ve adâletin lezzetini hissettikçe tabii o tarafa mâil ve meclûp oldukları cihetle mevâki-i mezkûre hakikat-ı halde İngiliz memaliki hükmüne girmiştir*"¹¹⁰.

Arap Yarımadası'nın önemli liderlerinin savaş öncesindeki vaziyetleri ve siyasi durum karmaşık bir vaziyetteydi. Hail merkez olmak üzere Cebel-i Şammar bölgesini ellerinde bulunduran Reşidiler, 1880'lerin sonunda Şam ve Necid arasında oldukça güçlü bir konuma gelmişti. Öyle ki, 1891'de Suudilerin merkezi olan Riyad'ı ele geçirecek kadar kuvvetlenmişlerdi. Bu denli güçlenmeleri ve yayılmacı politika izleyeceklerine dair korku Osmanlı Hükümeti'ni de endişelendirmişti. Zira Arap Yarımadası'nın bir diğer bölgesel yöneticisi olan Kuveyt Emiri Mübarek es-Sabah'ın İngiliz Hindistan Valisi Lord Curzon'un [George Curzon 1859-1925] girişimiyle İngiltere ile 23 Ocak 1899'da gizli bir anlaşma imzalaması¹¹¹ Reşidilerin hareketini daha tehlikeli kılıyordu. Zira bu antlaşma bağlamında İngiltere'nin Kuveyt'e yönelik bir tehditte, müdahale etme olasılığı ortaya çıkıyordu. Riyad'ın Suudiler tarafından alınmasının ardından Reşidi-Suudi mücadelesi başladı. Savaştan evvel İbnu's-Suud, İbnü'r-Reşid ve Mübarek es-Sabah arasındaki çatışmaların İngiltere tarafından bölgeye nüfûz etmek için kullanılabileceği görülüyordu. Mübarek es-Sabah'ın İngiltere'yle olan münasebetleri

109 Bu bölge Kuveyt, Bahreyn ve Katar'a kıyasla daha net biçimde Osmanlı idaresine merbut ise de genel itibatıyla bu coğrafyanın Osmanlı Devleti'ne olan bağlılığının zayıf olduğunu söylemek mümkündür. Buna karşılık sözü edilen bölgeler İngiltere'nin nüfuz etmek istediği ve bu yönde girişimlerini 19. yüzyıldan itibaren arttırdığı bölgelerdi, Akyıldız ve Kurşun, *Osmanlı Arap Coğrafyası...*, s. 28-36.

110 Akyıldız ve Kurşun, *Osmanlı Arap Coğrafyası...*, s. 207.

111 Cevdet Küçük, Mustafa L. Bige, "Küveyt", *DİA*, C. 27, s. 36-38.

*Kuveyt kaim-makamı Mübarek es-Sabah Paşa ile İbnu's-Suud'un harekât-ı âzimhaneleri ve İngiltere devletine karşı daima meyil ve muhabbet ibrâz etmekte olmaları İngilizlerin Ceziret-ül Arap kıt'ası hakkındaki maksadlarının hususunu teshil etmekte olduğundan bahisle bu babda lazım gelen tedâbirin ittihâz ve icrâsı...*¹¹² ifadelerinde yer bulduğu üzere Arap Yarımadası için tehdit oluşturabilecek boyuttaydı.

Suudiler Riyad'ı 1902'de aldıktan sonra güney ve doğu Necid yönünde bir seri sefer tertip ettiler. Reşidi birlikleri Kasım'da toplandılar. 1902 ile 1906 yılları arasında Kasım, Reşidiler ile Suudiler arasındaki mücadelelere sahne oldu. 1906'da İbnu's-Suud'un etkinlik bölgesi Kasım'ın başlıca kasabalarını da içine alacak biçimde genişledi. Kuveyt Emiri'nin İngilizlerle olan yakın teması İbnü'r-Reşid ile aralarındaki sınır sorunlarının ileri gitmesi ihtimalinde daha da gün yüzüne çıkacak gibi görünüyordu. Öyle ki 22 Aralık 1902 tarihinde Basra Vilayeti'ne gönderilen şifreli yazıda Mübarek es-Sabah ile İbnü'r-Reşid arasında bir münazaa ortaya çıkması durumunda İngiltere deniz kuvvetlerinin Kuveyt şeyhini müdâfaaya niyetlendiği bildiriliyordu¹¹³. Bu ihtimal karşısında İbnü'r-Reşid ile Mübarek es-Sabah arasında böyle bir çatışmaya meydan verilmemesi için gerekli tedbirin alınması isteniyordu¹¹⁴. Zaten uzun zamandır Kuveyt sahilleri İngilizler tarafından gözetim altında tutuluyordu¹¹⁵. Hindistan'ın deneyimli Valisi Lord Curzon beraberinde dokuz harb gemisi olduğu halde Kuveyt'e gelmiş ve Mübarek es-Sabah, Curzon'un vapurunu ziyaret ederek kendisine hediyeler takdim etmişti. Bu ziyaret sırasında Hindistan Valisi Curzon, Mübarek es-Sabah'a aylık beş bin ruble tahsis edeceklerini söylemişti. Bu istihbaratı getiren kaynak Lord Curzon'un Mübarek es-Sabah'la birlikte karaya çıkarak yarım saat kadar onunla birlikte bulunduğunu

112 BOA, BEO 1857/139217, 16 Mayıs 1318 (29 Mayıs 1902).

113 BOA, BEO 1971/ 147756, 21 Kânûn-ı evvel 1318 (3 Ocak 1903).

114 BOA, BEO 1967/147490, 11 Kânûn-ı evvel 1318 (24 Aralık 1902); konuyla ilgili Mübarek es-Sabah ile arasında geçen bir diyalogu aktaran Reşid Rıza, Reşidilerin Osmanlı askerleriyle işbirliği içerisinde Mübarek es-Sabah'ın alanını taciz ettiklerini yazmaktadır. Ancak bu durum İngiltere'nin bölgenin müdahalesini tetikleyecek bir hareketin Kuveytliğin Osmanlı idaresi tarafından yapılmasının mümkün olmayacağını düşününce olası görünmemektedir. Diğer taraftan İngilizlerin başında dalgalanacak bayrak olarak İngiliz ve Türk bayraklar arasında seçim yapmasını teklif ettiğinde Mübarek es-Sabah'ın Türk bayrağını tercih ettiğini de yazmaktadır. Reşid Rıza, *İttihad-ı Osmani'den Arap İsyanına*, (Terc. ve inc. Özgür Kavak), Klasik Yay., İstanbul 2007, s. 240-241.

115 BOA, BEO 1971/ 147756, 21 Kânûn-ı evvel 1318 (3 Ocak 1903).

gözlemlemiştir. Hindistan valisinin Basra kıyılarındaki varlığı oldukça rahatsız edici görülüyordu¹¹⁶. Savaş öncesinde Osmanlı merkezi idaresi Muhammara bölgesi hakimi Şeyh Haz'al ve Kuveyt Emiri Mübarek es-Sabah'tan mahalli emniyet ve asayişin temininde istifade etmek istiyordu¹¹⁷. Savaşa yaklaşıırken 1913 yılı başında Mübarek es-Sabah birinci rütbe mecidi nişanı ile taltif edilmişti. Mübarek es-Sabah'a mecidi nişanı takdim edilirken Haz'al Hakimi için bu nişanın *şimdilik tehir* edildiği Hariciye Nezareti'ne yazılmıştı¹¹⁸. İlginç olan ise Osmanlı Devleti'nin nişan tevcihinden birkaç ay önce İngiltere'nin bölgede görevli siyasi memurunun Kuveyt'e giderek Mübarek es-Sabah'a İngiltere hükümeti tarafından tevcih olunan nişanını resmi merasim eşliğinde tebliğ ve teslim etmesiydi¹¹⁹. Bölgede Osmanlı Devleti varlığını devam ettirmek için simgesel gücünü bir nişan taktimi ile hatırlatırken bölgeye gittikçe daha fazla nüfuz etmekte olan Britanya İmparatorluğu Arap coğrafyasında etkinliğini gün geçtikçe arttırıyordu¹²⁰.

Kuveyt üzerindeki Osmanlı hâkimiyeti savaşa yaklaşıırken İngiltere'nin haklarının tanınması konusundaki baskıları nedeniyle sarsılıyordu. Bu baskı sadece Kuveyt için değil Katar ve Bahrein için de geçerliydi. Zira İngilizlerin Basra Körfezi'ndeki faaliyetleri 20. yüzyılın başlarında oldukça yoğunlaşmış ve bu durum sık sık İngiltere ile Osmanlı Devleti arasındaki diplomatik mücadeleye neden olmuştu. 1908'de Katar'da bazı yönetici-halk sürtüşmeleri yaşandığında İngilizler Basra Vilayeti'ne müracaat ederek Osmanlı Devleti'nin Katar'daki hükümranlıklarının tanınmadığını resmen bildirmişti. Bu tarihlerden itibaren Osmanlı resmi makamları Katar'daki Osmanlı hâkimiyetinin savunması ile Basra kıyılarındaki şeyhlerin İngiltere ile imzalamış olduğu mukavelelerin tanınmamış olduğunu göz önüne alarak çeşitli değerlendirmeler yapmışlarsa da fiili olarak Osmanlı hâkimiyetinin zayıf olduğunun kabul edildiği görülmektedir. Osmanlı Devleti İngilizlerin her

116 BOA, BEO 2232/167392, 27 Teşrin-i sâni 1319 (10 Aralık 1903)

117 BOA, BEO 4131/309128, 29 Zilhicce 1330 (9 Aralık 1912).

118 BOA, BEO 4131/309787, 27 Muharrem 1329 (24 Kânûn-ı evvel 1328).

119 BOA, BEO 4131/309787, 9 Nisan 1328 (22 Nisan 1912).

120 Reşidi, Ibnu's-Suud ve Ibnu'r-Reşid arasındaki işbirliği ve mücadelenin daha bölgesel/yerel aktörlerini de irdeleyerek yazdığı çalışma Osmanlı Devleti'nin bu bölgesel güçlerle olan ilişkilerini ele almaktadır; Talha Çiçek, "The tribal partners of empire in Arabia: the Ottomans and the Rashidis of Najd, 1880-1918", *New Perspectives on Turkey*, Vol. 56, May 2017, s. 105-130.

türlü girişimlerine rağmen 1909 yılında Katar'da nüfuzunu kuvvetlendirecek bazı adımlar attı. Diğer taraftan İngilizler Bahreyn bölgesinden kimi müttefik kabileleri Katar'da meskûn olmayan yerlere göç ettirerek bölgeye farklı bir yönden etki etmeyi deniyordu. Aslında bu mücadelelerin arka planında stratejik bazı gelişmeler yer alıyordu. Osmanlı Devleti 1903 yılında Bağdat demiryolu¹²¹ imtiyazını Alman sermayedarların bulunduğu Anadolu demiryolu şirketine vermişti. Bu durum İngiltere'nin Basra Körfezi'ndeki varlığına dahası Hindistan'daki konumuna yönelik bir tehditti. Osmanlı Devleti 1909 yılında Londra ile temas kurarak Almanlar ile başlatılan görüşmelerde gündeme getirmek üzere İngilizlerin taleplerini sordu. Bu vesileyle başlayan müzakereler 1913'de imzalanacak İngiliz-Türk antlaşmasına kapı aralamıştı. Müzakereleri yürütecek olan Londra Büyükelçisi Tefik Paşa'nın [1845-1936] İngiltere ile barışın sağlanmasının genel dış politika açısından önemini bildiren raporlardan Türk tarafının anlaşma için duydukları istek anlaşılmaktadır. Bu talepkâr tutum, İngiliz politikacılar da Basra Körfezi'nde hâkimiyetlerini Türklere resmi bir antlaşma ile tanıtmaya isteklerini arttırmıştı. 1913 yılı başında eski Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa [1863-1913] görüşmeleri sürdürmek üzere Londra'ya gönderilmiş ve nihayet 6 Mayıs 1913'te burada İngiltere'nin önem verdiği hemen tüm konuları içine alan bir ön anlaşma parafe edilmişti¹²².

İbrahim Hakkı Paşa ile Lord Curzon arasında parafe edilen beş mukavelename Katar, Kuveyt ve Bahreyn hakkında pek çok noktayı muğlak bırakmakla beraber Şattu'l-Arab'da şartların ıslahına dair komisyon teşkili, Fırat ve Dicle nehirlerinde vapur işletilmesi için İngilizlere imtiyaz verilmesi, Basra Körfezi ve civarındaki araziler hakkında mukaveleler, gümrük vergilerinin arttırılması, İngiliz postalarının kaldırılması, yabancıların eski adli ayrıcalıklarının kaldırılması gibi konularda karara varıyordu. Basra Körfezi'nde İngiliz nüfûzunu arttıran bu anlaşma 29 Temmuz 1913'te imzalanmıştı¹²³. Böylesi bir anlaşmanın –her ne kadar uygulamaya giremeye de– imzalanmasında Osmanlı

121 Bu projenin Alman emperyalizminin bir adımı gibi görmek yanında Osmanlı İmparatorluğu'nun ömrünü uzatan bir proje olduğunu da hatırlatan çalışma dikkat çekicidir; Jonathan S. McMurray, *Distant Ties: Germany, The Ottoman Empire, and The Construction of the Baghdad Railway, 1903-1918*, Claremont Graduate University, PhD Dissertation, 1999.

122 Zekeriyâ Kurşun, *Katar'da Osmanlılar 1871-1916*, TTK Yay., Ankara 2004, s. 126-144.

123 Kurşun, *Katar'da Osmanlılar...*, s. 145-148.

Devleti'nin içerisinde geçtiği ekonomik sorunlar nedeniyle İngiltere ile karşı karşıya gelmek istememesinin etkili olduğu açıktı¹²⁴.

Anlaşmaya ilave beyannamede anlaşmanın en geç üç ay içerisinde taraflarca teati edilmesi kararlaştırılmasına rağmen bu gerçekleşmedi. Osmanlı Devleti'nin Arap Yarımadası'nın göreceli olarak zayıf olan bölgesel varlığını daha da zayıflatacağa benzeyen bu anlaşmanın yürürlüğe girmesi noktasında kararsız kalmıştı. Osmanlı sultanı ve İngiliz kralı tarafından da imzalanan anlaşmanın bir kısmı İngiltere tarafından gönderilmişse de Türk tarafı teatiyi ve Katar'daki askeri garnizonun tahliyesini de ertelemişti. Bu durum savaş öncesinde İngiliz devlet adamlarının bölgede inceledikleri meselelerden olacaktı¹²⁵.

Arap Yarımadası'nın güneyinde Yemen'de özellikle Zeydi bölgesi üzerindeki nüfuzu merkez tarafından bilinmekle beraber bağımsız bir lider olarak tanınmak istenmeyen İmam Yahya savaştan evvel defalarca Osmanlı idaresine karşı isyan etmiş ve bu isyanların zorlukla üstesinden gelinebilmişti. Sonuncusu 1911'de patlayan isyanı bastıran Osmanlı kuvvetlerinin başındaki Ahmet İzzet Paşa [1869-1934]¹²⁶, İmam Yahya ile 17 Temmuz 1911'te Dean Antlaşması olarak bilinen antlaşmayı imzalamış ve bundan sonra İmam Yahya ile Osmanlı Devleti arasında bir barış süreci tesis edilmişti¹²⁷. Asir bölgesi hakimi Seyyid İdrisi ise bölgedeki gücünü sonradan özellikle İngiltere'nin de desteğiyle kazanmıştı.

124 Gamel Zakaria Kassem, "The Anglo Ottoman Dispute on the Arab Gulf Before the Outbreak of the First World War", *Al Vilayatül Arabiyye va Mesad Vesaiküha Fi'l Ahdi'l Osmani*, s. 24.

125 Kurşun, *Katar'da Osmanlılar...*, s. 149-150.

126 Ahmet İzzet Paşa'nın Yemen'de bulunduğu dönemde İsmet Paşa (sonradan İnönü) da burada görev yapmıştır; Mahmut Goloğlu, *Sivas Kongresi*, Ankara 1968, s. 88.

127 Mahmud Nedim Bey, *Arabistan'da Bir Ömür. Son Yemen Valisinin Hatıraları veya Osmanlı İmparatorluğu Arabistan'da Nasıl Yıkıldı?*, (Derleyen: Ali Birinci), İSİS Yay., İstanbul 2001, s. 144; 22 açık madde ve beş gizli maddeden oluşan antlaşmaya göre San'a dahil Zeydilerin yaşadığı dağlık bölgelerin yönetimi İmam Yahyâya bırakılıyordu. Buna karşılık kendisine yabancı devletlerle antlaşma yapma hakkı tanınmayacaktı. İmam Yahyâ "*emirül-müminin*" [aslında Zeydiler arasında geçerliliği bulunmaktaydı] olma iddiasından vazgeçecek, her yıl kendisine 20.000 Osmanlı altın lirası verilecekti; İdris Bostan, "Yemen Osmanlılar Devri", *DİA*, C. 43, İstanbul 2013, s. 411. Yine de bu antlaşmanın bağımsız Yemen'in ilk adımı olduğu iddia edilmiştir. John Baldry, "Al-Yaman and Turkish Occupation 1849-1914", *Arabica* 23, s. 156-196. Ancak Thomas Kuehn bu fikri paylaşmamaktadır ve bu antlaşmanın Osmanlı egemenliği altında bir Zeydi dominyonu oluşturması gibi bir özelliği olmasına rağmen bir Zeydi milleti ortaya çıkarmanın altını çizmektedir. Thomas Kuehn, *Empire, Islam and Politics of Difference. Ottoman Rule in Yemen, 1849-1919*, Brill, Boston 2011, s. 245.

Aslen Sunusi ailesinden bir Mağribi olan Seyyid İdrisi (Muhammed İdrisi) ilk defa Fa'sta ortaya çıkmış, Mısır'da öğrenim gördüğü sırada İngiliz yetkililerle temas kurmuş ve İngiliz yetkililer kendisini önce Mısır'da gizli bir biçimde eğitimden geçirmişlerdi. İlk zamanlar İngiliz Somalisi Dungula'da görevlendirilmiş, bir süre Hindistan ve Somali'de kaldıktan sonra Asir'in Tihame kısmında Konfide ve Yemen vilayet sınırlarına yerleş(tiril)mişti. Burada cahil halkı ilginç hurafelerle yüceliğine inandırmış, zamanla imamlığını ilan ederek Asir İmamı Seyyid İdrisi unvanını takınmıştı. Meşrutiyetin ilanından sonra bölge halkını Osmanlıların *din değiştirdiği* Fransızların dinini aldıkları yalanıyla kandırmaya çalışmış uyguladığı propagandalar zamanla işe yaramış, bölge isyan ve başkaldırılarla çalkalanırken halk vergi vermekten imtina eder hale gelmişti. 1907'de ilk isyanının ardından Topal Çerkes Said Paşa komutasındaki askerlerin Yemen'e ulaşması sırasında Seyyid İdrisi en ön safta Paşayı karşılamış cahil halkın hiçbir suçu olmadığını, kendisinin ise fakir ve yalnız bir şeyh olduğunu söylemişti. Bunun üzerine Said Paşa uzakta kendisini izleyen halkın bakışları arasında, Seyyid İdrisi'nin elini öpmüştü. Ardından askerlerini toparlayıp kan dökmeden İstanbul'a dönmesiyle Seyyid İdrisi yaptığı dua ile büyük bir keramet gösterdiğini, Osmanlı askerlerinin tüfeklerinin su gibi eridiğini bu yüzden paşanın elini öperek uzaklaşmak zorunda kaldığını söylemişti. Halkın gözünde kerametli bir kişi olarak imaj çizen Seyyid İdrisi 1909'da kendisini mehdi ilan ederek isyan etmişti¹²⁸. Tarihe *Cizan Felaketi* olarak geçen hadise de bundan sonra vükû bulmuştu. İsyanı bastırmak için gönderilen Türk askerlerine Cizan su kuyularında kurulan pusuda su kuyularına yaklaşan askerlerin üzerine taş yağdırılarak çok sayıda şehit verilmesi Seyyid İdrisi'nin gücünü arttırmıştı. 1911'de İmam Yahya ile birlikte isyan eden İdrisi, Ahmet İzzet Paşa'nın İmam Yahya ile Dean Antlaşması'nı imzalamasıyla yalnız kalmış ve aralarında I. Dünya Savaşı sırasında da devam edecek mücadele bu suretle başlamıştı¹²⁹.

Oysaki savaşın başlarında gerek Avrupa'da gerekse Osmanlı Devleti'nde Seyyid İdrisi ile İmam Yahya arasında bir ittifak tesis edildiği beklentisi tam manasıyla ortadan kalkmış değildi. İtalya'da yayınlanan

128 Veysi Karabulut, *Meşihât Müsteşârı Hüseyin Kâmil Efendi'nin Yemen Hatıraları (1912-1913)*, Doğu Kütüphanesi Yay., İstanbul 2010, s. 31; Duysak, *Osmanlı Belgelerine Göre Asir*, s. 36-37.

129 Karabulut, *Meşihât Müsteşârı Hüseyin Kâmil...*, s. 32.

Popolo Romano Gazetesi'nde çıkan bir makalede İngiltere'nin Aden'e, Mısır'a göndermek iddiasıyla asker çıkardığı oysaki bu askerlerin Seyyid İdrisi ile İmam Yahya'nın istiklalini kazanmasına yardımcı olacaklarına dair haberler çıktığı öğrenilmiş ve bir yazısmaya konu olmuştu¹³⁰. Seyyid İdrisi ile İngiltere arasındaki ilişkilerin basında çıkan doğruluğu tartışılır haberlerden ibaret olmadığını gösterecek emareler de vardı. Bölgeden alınan istihbaratı duyumlarda da durum teyit edilebiliyordu. Daha Haziran 1914'te Seyyid İdrisi'nin Kahire'deki İngiliz Yüksek Temsilciliği'nden görüşme talebinde bulunduğu öğrenilmişti¹³¹.

Savaştan evvel Hicaz bölgesinin önemli ismi Şerif Hüseyin'in durumu İmam Yahya, Seyyid İdrisi, İbnü'r-Reşid ve İbnu's-Suud'un tutumlarını açıklarken kullanılan kesin ifadeleri zikredemeyecek kadar muğlaklıktı. Şerif merkezi otorite ile çatışmalar yaşıyor, İngiliz yöneticiler ile diyalog kuruyor aynı zamanda Osmanlı Devleti'ne bağlı olduğunu göstermeye çalışıyordu. Osmanlı topraklarında gittikçe artan Alman nüfuzu¹³² İngiltere'nin Arap ileri gelenlerini ile ittifak kurmasını zaruri kılıyordu. Daha önce belirtildiği üzere İngiltere sadece Arap liderleri ile kurduğu ikili ilişkilerde değil diplomatik yollarla da savaş öncesinde, Arap Yarımadası'ndaki nüfuzunu hukuki olarak Osmanlı Devleti'ne tanıtmak istemişti. 1913 yılında Kuveyt, Katar, Bahreyn'de İngiltere'nin etkinliğini Osmanlı Hükümeti'ne tanıtmak üzereyken süreç tamamlanamadan savaş çıkmıştı¹³³.

Savaş arifesinde Arap Yarımadası'ndaki gelişmelerde İngiltere'nin buradaki etkinliğinin gittikçe arttığı görülmektedir. Aslında İngiltere Arap Yarımadası'nda savaş sırasında atacağı adımların askeri ve teknik altyapısını savaştan bir hayli önce hazırlanmaya başlamıştı. Öyle ki önceden İstanbul'da askeri ataşe olarak bulunan Yarbay Francis Richard Maunsell, 1907'nin Mart ve Nisan aylarında Osmanlı Devleti'nin Doğu Akdeniz [Levant] kıyıları hakkında istihbarat toplamak için gönderilmişti. Maunsell'in 250 sayfalık gizli raporu çıkarma yapılabilecek kıyıları, konuşlanma ve manevra alanları hakkında önemli bilgileri

130 BOA, DHEUM.5.ŞB., 18/31S, 2 Zilhicce 1332 (22 Ekim 1914).

131 BOA, DH.KMS., 4/35, 25 Recep 1332 (19 Haziran 1914).

132 Bu konuda verilerle Osmanlı Devleti üzerinde Alman nüfuzunun artışını ortaya koyan Ortaylı'nın çalışması dikkat çekmektedir. Ortaylı süreci bütüncül biçimde ele almaktadır: İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İletişim Yay., İstanbul 2004.

133 Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar...*, s. 205.

ihativa ediyordu. Aslında İngiltere'nin I. Dünya Savaşı öncesinde Mısır ve Sudan'da küçük bir istihbarat departmanı dışında istihbarat birimi yoktu. Ancak İstanbul'daki İstanbul Elçiliği Osmanlı İmparatorluğu'ndaki 45 konsolosluk ve viskonsüllük sayesinde önemli bir bilgi toplama merkeziydi. İstanbul'daki konsolosluğun Dışişleri Bakanlığı'na ilettiği bilgiler diplomatlar, askeri ataşeler ve konsoloslardan gelen raporları içeriyorduydu da özel istihbarat faaliyetiyle çok az ilgiliydi. Ortadoğu hakkında bölgeden gelen bilgilerin kaynağı olarak dikkat çeken bir başka grup ise diplomatik misyonla bölgede olmayanların verdiği bilgilerdi. Savaş öncesi Ortadoğu hakkında istihbarat bilgilerinin bir diğer kaynağını 19. ve 20. yüzyıl başlarında Ortadoğu'da seyahat eden İngiliz ve Hintli görevlilerin tespitleri oluşturuyordu¹³⁴.

- 134 Yigal Sheffy, "British intelligence and the middle east, 1900-1918: how much do we know?", *Intelligence and National Security*, 17:1, s. 35-36. Sheffy'nin bölgedeki istihbarat faaliyetlerinin kurumsal yapısı ve işleyişini ortaya koyduğu çalışma Ortadoğu'daki İngiliz varlığının gücünün tesadüfe bağlı olmadığını göstermektedir. Savaş öncesi oluşturulan altyapı I. Dünya Savaşı'na Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinden sonra İngilizlerin Türklerin atacakları adımları haber almasını kolaylaştıracaktı. İstihbarat ve propaganda I. Dünya Savaşı'nın önemli birer belirleyicisi olacaktı. Sina ve Filistin coğrafyasındaki iletişim, operasyon, istihbarat yöntemleri için Sheffy'nin çalışması oldukça önemli detayları barındırır: Yigal Sheffy, *British Military Intelligence in Palestine 1914-1918*, Routledge, London and New York 1998. I. Dünya Savaşı'nda gerek Ortadoğu'da gerekse diğer cephelerde yürütülen istihbarat ve propaganda mücadelesi savaşın kaderinin belirlenmesinde oldukça kritik öneme sahip olmuştur. Osmanlı Devleti'nin yürüttüğü istihbarat ve propaganda faaliyetleri ile ilgili yapılan çalışmalarda nisbeten kurumsal bir yapı olarak *Teşkilât-ı Mahsusa* sıklıkla zikredilmiştir. *Teşkilât-ı Mahsusa* hakkında yapılan çalışmalar uzun süre gerçek dışı bilgiler ile öncül olmasına rağmen arşiv kaynaklarından yoksun olması nedeniyle eleştiriye açık olan Stoddart'ın çalışması ilk akla gelendir. Philip Stoddart, *Teşkilât-ı Mahsusa*, (Çev: Tansel Demirel), Arba Yay., İstanbul 1993; Türkçe literatür içerisinde arşiv kaynaklı çalışmalar 1990'lı yıllarda ortaya çıkmaya başlamıştır; Vahdet Keleşyılmaz, *Teşkilât-ı Mahsusa'nın Hindistan Misyonu (1914-1918)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1999; Sadık Sarısamam, "Ömer Naci Bey Müfrezesi", *Atatürk Yolu*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay., C: 14, S: 16, 1995, s. 501-513; Sadık Sarısamam, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında İran Elçiliğimiz ile İrtibatlı Bazı Teşkilât-ı Mahsusa Faaliyetleri", *OTAM*, S:7, Ankara 1999, s. 209- 217, Vahdet Keleşyılmaz, "Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kuruluşu, Başkanları ve Mustafa Kemal", *Türkler*, C. 13, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 316-320. Ancak teşkilatın kurumsal yapısı üzerinde en kapsamlı çalışma yine bir doktora çalışması olarak Polat Safi tarafından hazırlanmıştır. Bkz: Polat Safi, *The Ottoman Special Organization - Teşkilât-ı Mahsusa: An Inquiry Into Its Operational And Administrative Characteristics*, The Department of History İhsan Doğramacı Bilkent University Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2012.

Savaş Arifesinde Başlayan ve Bozulan İttifaklar, Verilen Kararlar

Savaşın Avrupa'da başladığı günlerde Arap Yarımadası'nın yerel yöneticilerinin İngiltere ve Osmanlı Devleti karşısındaki tutumu ve atılabilecek adımlar raporlara yansımaya başlamıştı. Bu raporlardan birini eski Mısır Yüksek Komiseri Cromer [1841-1917] yazmıştı. Osmanlı'nın savaşa dahil olması durumunda Arap Yarımadası'ndaki aşiretlerle ilgili atılacak adımlara dair tavsiyelerini sıralamıştı. Savaş karşısında Osmanlı Devleti'nin tarafsız olduğu bu günlerde Arabistan'ın kuzeyindeki önemli liderlerden İbnü'r-Reşid'in bölgedeki İngiliz ajanlarından aldığı bilgiler çerçevesinde güçlü bir Türk destekçisi olduğunu yazmıştı. Reşid'in yaşlı olması ve kabilesinin sayıca daha zayıf olmasından dolayı etkinliğinin zayıf olduğunu düşünüyordu. Bu bilgiyi Araplar hakkında bölgede bizzat tecrübeyle bilgi sahibi olan Gertrude Bell [1868-1916]¹³⁵ vermişti. Bell ayrıca Cromer'e buradaki en etkili ismin İbnu's-Suud olduğunu ve onun Türkler tarafından Necid Emiri ve Mu-tasarrıfı olarak tanındığını söylemişti¹³⁶. İbnü'r-Reşid Avrupa'da savaşın başlamasıyla Dahiliye Nazırı Talat Bey'e [1874-1921] kendisi ve bağlı aşiretler ile emirlerini beklediğini yazmıştı¹³⁷. Savaştan kısa zaman evvel “*Necid sancağının ehemmiyyet-i mevkiisine binaen vilayete tahvili ile kumandanlığına Abdülaziz Paşa es-Suud hazretlerinin tayini...*” Osmanlı idaresinin stratejik bir kararıydı¹³⁸. Ancak bu itilafnamenin 12. maddesi Osmanlı Devleti ile herhangi bir ecnebi devlet arasında harp vukuunda yahut herhangi bir vilayette ihtilal meydana gelmesi durumunda “*Hükümet-i seniyyeden vurûd edecek emre tevfikan hareketi mümkün olan kuvvet, erzak ve mühimmat ve teçhizatıyla der-akab sevk ve Hükümet-i Seniyye'nin emri altına vaz' edeceği*”ni karara bağlıyordu¹³⁹. Ancak –ilerleyen kısımlarda açıklanacağı üzere- savaş arifesinde başlayan İngiliz teklifleri İbnu's-Suud'un Osmanlı askeri operasyonlarına destek

135 Bell ile ilgili Batı literatüründe pek çok çalışma göze çarpmaktadır. Bell'in Newcastle University'de bulunan evraklarından faydalanılarak kaleme alınan çalışma için bkz: Taha Niyazi Karaca, *Sınırları Çizen Kadın İngiliz Casus Gertrude Bell*, Kronik Kitap, İstanbul 2018.

136 *Cambridge University Library Archive*, CRFWE (bundan sonra sadece CREWE) 1/19 (2), 16 Ekim 1914, Memorandum by Lord Cromer respecting the steps to be taken in event of war with Turkey”

137 *BOA*, DH.EUM.7.ŞB., 1/30, 8 Şevval 1332 (30 Ağustos 1914).

138 *BOA*, MV 236/55, 27 Ağustos 1330 (9 Eylül 1914).

139 Akyıldız ve Kurşun, *Osmanlı Arap Coğrafyası...*, s. 217.

vermemesi yönünde etki edecekti. Necid'in valiliğine İbnu's-Suud'un atanması ile Osmanlı Devleti burayı İbnü'r-Reşid ile İbnu's-Suud arasında bölmeyi kabul ediyordu¹⁴⁰.

Türk yetkililerin organize ettiği İngiliz karşıtı propagandanın Arap Yarımadası'nda Osmanlı Devleti'nin daha tarafsız olduğu günlerde başlamış olması dikkat çekicidir. Zira 31 Ağustos 1914 tarihinde İstanbul'daki İngiliz elçisi Mallet [Louis Mallet, 1864-1936] Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği telgrafında Hindistan Genel Valisi'nin [Lord Hardinge, 1858-1914] Kuveyt Şeyhi'ne zaman zaman mesaj göndererek gerçekler konusunda uyarmasını ve Arapları İngilizler hakkında yapılan propagandaları dinlememeleri hususunda ikaz etmesini öneriyordu¹⁴¹. Arap Yarımadası'nda İngilizlerin etkinliğini kırmak için benzer faaliyetler Türkler tarafından da yürütülüyordu. Öyle ki Kızıldeniz sahillerinin ileri gelenleri ile görüşmeler yapılarak Arap kabilelerinin devlet aleyhine kışkırtılmasına engel olunması ve karşı propaganda yürütülmesi için çaba harcanıyordu¹⁴².

İngiliz yetkililer Osmanlı Devleti'nin Almanya yanında savaşa girmesi durumunda Araplara yönelik uygulanacak politikaları I. Dünya Savaşı öncesinde belirlemek istediler. Hindistan Valisi, Kahire'deki İngiliz Yüksek Temsilciliği ve bölgedeki İngiliz ajanları vasıtasıyla atılabilecek adımlar üzerinde merkeze ayrıntılı raporlar sunuyordu. Dışişleri Bakanlığı ile Hindistan Bakanlığı arasındaki bu anlamda yapılan müzakereler çerçevesinde Eyre Crowe [1864-1925], Dışişleri Bakanı Edward Grey'in Osmanlı Devleti'nin Almanya yanında savaşa katılmak gibi bir seçim yapması durumunda Araplara, Arabistan'a ve Kutsal yerlere sahip olmaları yönünde her türlü destek ve cesaretin verilmesinin uygun olup olmayacağını soruyordu. Böyle bir girişimin Aden üzerinden ya da diğer bölgelerden en uygun biçimde nasıl yönetilebileceği konusunda bilgi vermesi isteniyordu¹⁴³.

Kuveyt ve Muhammara Şeyhi ile bağlantıda olan İngiliz yetkililer Türklerin Arap Yarımadası ve Mezopotamya bölgesindeki kabilelerle olan dini bağlar üzerinden kurdukları iletişimin ne denli geniş olduğunu kestirmenin zor olduğunu düşünüyorlardı. Kuveyt

140 Al Rasheed, *A History of Saudi Arabia...*, s. 37-38.

141 TNA, FO 371/2138, 45044/660, 31 Ağustos 1914, Mallet'den Dışişleri Bakanlığı'na.

142 BOA, DH.EUM.7.ŞB., 1/35, 18 Şevval 1332 (9 Eylül 1914).

143 TNA, FO 371/2139, 44923, 1 Eylül 1914, Dışişleri Bakanlığı'ndan Hindistan Bakanlığı'na.

ve Muhammara Şeyhi'nin İngilizlerle dost ve sadık olduklarını bildiren Hindistan Genel Valisi bu şeyhlerin ve Basra'nın birçok ileri geleninin İbnu's-Suud ile gizli olarak iletişimde olduklarını, Basra'nın kendileri tarafından ele geçirilmesi için gerekli yolu hazırlayabileceklerini ya da Basra'yı kendileri etkili bir pozisyona gelinceye kadar izole vaziyette tutabileceklerini bildiriyordu¹⁴⁴. Ancak bu dönemde ilişkiler öylesine iç içe geçmiş vaziyetteydi ki 21 Eylül 1914'te İngiliz istihbarat departmanından gelen bir yazıda İbnu's-Suud'un Türklere önemli derecede kuvvetle destek olacağı yönünde de bilgi alındığına değiniliyordu¹⁴⁵. Bu belirsizlik Osmanlı yazışmalarında da kendini göstermekteydi. Buna göre İbnu's-Suud savaştan birkaç ay öncesinde Osmanlı Devleti ile kurduğu iletişimde kabileleri baskı altına almak için Hicaz valisinden yardım istemişti. Vehib Bey [Kaçı, 1867-1940], İbnu's-Suud'un kendisinden 500 tüfekte, 1500 lira, 40 jandarma istediğini belirtiyordu¹⁴⁶. 10 Aralık 1914'de Irak Genel Komutanlığı'na Limon Von Sanders [1855-1926] imzasıyla gönderilen yazıda İbnu's-Suud kuvvetlerinin öncüleri olan 4000 süvarinin 27 Kasım'da Beride'den hareket ettiğini ve böylesine bir kuvvetin Osmanlı kuvvetlerine destek mahiyetinde Basra'ya gelişinin İngilizlerin ileri harekâtını geciktireceği belirtiliyordu. Limon Von Sanders, İbnu's-Suud ile birlikte hareket edilmesini öneriyordu¹⁴⁷.

Savaş arifesinde İngilizlerle olan işbirliği kesin gibi görünen Kuveyt Hakimi Mübarek es-Sabah¹⁴⁸ ve Muhammara Hakimi Haz'al Han'ın

144 TNA, FO 371/2139, 46490, 5 Eylül 1914, Hindistan Genel Valisi'nden Dışişleri Bakanlığı'na.

145 TNA, FO 371/2140, 51468/167, 21 Eylül 1914, [Kahire Yüksek Komiser Vekili] Cheetham'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

146 BOA, DH.KMS, 2/2, B:12, 30 Nisan 1330 (13 Mayıs 1914).

147 ATASE, Birinci Dünya Harbi Kataloğu [Bundan sonra BDH], K:3603, D:2, F:1-1; *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 118, Temmuz 2004, Genelkurmay Başkanlığı Yay., Ankara 2004, belgenin aslı, s. 3 transkripsiyunu: 4.

148 Kuveyt'in Mübarek es-Sabah'tan sonra yöneticisi olan Salem (1917 ile 1921 yılları arasında Kuveyt'in şeyhi olmuştu) Osmanlılar ile ticarete devam etti. Ancak güçlü İngiliz blokajı sırasında İngilizler Türklerin kaçak gemilerini ele geçirince Emiri kaçakçılık konusunda 1918 Temmuz'unda uyardılar. Eğer kontroller gereğince yapılmazsa İngiliz protektorasının ortadan kalkacağı tehdidinde bulundular. İngilizler İbnu's-Suud'u Osmanlı karşıtı politikasından dolayı aktif olarak desteklediklerinden Şeyh Salem Türklere bu şekilde desteğe devam ederse İngilizlerin desteğinin ortadan kalkabileceğini görerek Türklere olan silah kaçakçılığının önüne geçecek tedbirleri aldı. Michael S. Casey, *The History of Kuwait*, Greenwood Press, London 2007, s. 42-43.

[1897-1925]¹⁴⁹ İngiliz konsoloslarla olan diyaloglarını tespit eden Türk yetkililere bu şeyhler İngilizlere karşı mukavemet etmelerinin mümkün olmadığını ancak Osmanlı Devleti'ne gereken yardımı gizli olarak vereceklerini bildirmişlerdi¹⁵⁰. Savaşın daha ilk günlerinde bölgeden gelen istihbarat raporları Şeyh Haz'al hakkındaki şüpheyi doğrular nitelikteydi. Amara Mevki Kumandanı Tahsin, Üzeryr'de bulunan Irak Genel Kumandanlığı'na 30 Aralık 1914'de gönderdiği şifreli yazıda Kurna'daki İngiliz kumandanı ile Şeyh Haz'al arasında mektuplaşmanın güvenilir kaynaklardan öğrenildiğini, mektuplar ele geçirilememesine rağmen Süleyman Askeri Bey [1884-1915] komutasındaki Basra'daki Türk askerine arkadan saldırmayı planlandığının gizlice haber alındığını yazmıştı¹⁵¹.

Hindistan Valisi Lord Hardinge¹⁵² Arap liderlerin kendileri ve Türkler arasındaki seçimde kendilerinden yana olmaları ve öyle kalmalarını temin için yapılabilecek vaatleri sıralıyordu. Bu bağlamda Kuveyt Şeyhine, Fao ve Kurna arasındaki hurma bahçeleri üzerinde tam sahiplik ve vergilerden tam muafiyet önerebileceklerini¹⁵³, Safvan,

- 149 İran'ın Muhammara bölgesinin 1897'den itibaren yöneticisi olan Haz'al Han 1908'de İngiliz şirketinin Mescidisüleyman'da petrol bulması üzerine ve petrol boru hatlarının topraklarından geçmesiyle gücünü arttırdı. 1910'da İngiliz menfaatleriyle barışık tutumu için "Hindistan Şövalye Nişanı" verildi. I. Dünya Savaşı başlarken Haz'al Han ile İngiltere arasındaki işbirliği devam etmekteydi; İdris Bostan, "Haz'al Han", *DİA*, C. 17, İstanbul 1998, s. 107-108.
- 150 Önder Kocatürk, "İngilizlerin Irak ve Basra Bölgesindeki Faaliyetleri (1913-1914)", *Turkish Studies*, Vol. 6/3, Yaz 2011, s. 1460-1461.
- 151 ATASE, BİDH, K:3603, D:2, F:1-9; *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S 118, Temmuz 2004, Genelkurmay Başkanlığı Yay., Ankara 2004, belgenin aslı s. 20, transkripsiyonu: 21.
- 152 Lord Hardinge Minto'dan [Gilbert Elliot-Murray-Kynynmound, 1905-1914] sonra Hindistan genel valisi (Viceroy) olarak atandı. Ağustos 1914'ten Mart 1916'ya kadar genel valilik görevini yürüttü. Lord Hardinge'nin Hindistan'daki görev süresince gerek Hindistan merkezli faaliyetlerini gerekse Mezopotamya Seferi kuvvetleri kumandanlığının faaliyetleri dikkatli bir incelemenin konusu olmuştur: Douglas Goold, "Lord Hardinge and the Mesopotamia Expedition and Inquiry, 1914-1917", *The Historical Journal*, Vol. 19, No. 4 (Dec., 1976), s. 919-945.
- 153 Bu meselenin bir arka planı vardır. Sözü edilen bölgelerde Kuveyt Emiri bazı hurmalıkları satın almak istemiş ancak merkez bu satışlara ilkin mani olmuştu. *BOA*, DH.MKT, 2722/4 5 Muharrem 1327 (27 Ocak 1909). Bunun üzerine Mübarek es-Sabah sözü edilen hurmalıkları oğulları üzcrine almayı denemişse de bu satış için tezkire gerekmiş ve bundan sonra sözü edilen hurmalıkları haremi olan kadınlar üzcrine almaya çalışmıştı. *BOA*, DH. MKT, 2733/89, 17 Muharrem 1327 (8 Şubat 1909). Mübarek es-Sabah'ın hurmalığını satmaya çalışan Züheyrzade Ahmed Paşa'nın bu satışı geçersiz görülmüştü.

Umm Kasr ve Bubiyan'daki¹⁵⁴ küçük Türk askeri postalarının buradan uzaklaştırılmasından sonra İngiliz protektorası altında Kuveyt'in bağımsızlığının tanınabileceği önerisine fikir istiyordu. Muhammara Şeyhinin de güvenliğinin üstlenilerek, nehrin Türk tarafında bulunan hurma bahçelerine vergisiz sahip olması¹⁵⁵ ve topraklarında lokal otonomiye sahip bir devlet olarak varlığını koruması sözü verilebileceğini bildiriyordu. Hindistan Valisi Lord Hardinge İbnu's-Suud ile ilgili atılacak adımları da sıralıyordu. İbnu's-Suud'un Basra'dan Türklerin atılması İngiliz kuvvetleri tarafından ele geçirilmesi için Necid ve Ahsa'nın bağımsız yöneticisi olarak tanınmasını ve anlaşma görüşmelerine girilmesini ve denizden yapılacak saldırılara karşı garanti verilmesini öneriyordu. Katar Şeyhi için de atılacak bazı adımlar vardı. Katar Şeyhinin Türk garnizonunu İngilizlerin aktif destekleri olmaksızın buradan atamayacağını ancak savaş koşullarında böyle bir şeyin basit bir şekilde gerçekleşebileceğini ve eğer Şeyh zamanında bilgi ve pozisyonu hakkında teminat verirse Katar Şeyhliği'nin yöneticisi olarak tanınarak işbirliği yapılabileceğini düşünüyordu. Lord Hardinge, Aden Valisinin Batı Arabistan'ın iki önemli lideri İmam Yahya ve İdrisi'nin makul öneriler, para ve silah verilerek Türklerle karşı birleştirilebileceğini de düşünüyordu. Aden Valisi bunun için uygun vasıtalarla girişimlerine başlayabileceğini belirtmiş ayrıca Mekke Şerifine, İbnu's-Suud vasıtasıyla etki edilebileceğini bildirmişti. Ayrıca İmam ve İdrisi'nin Kızıldeniz limanlarının mümkün olduğunca düşmanca hareketlerden muaf tutulabileceğine de değiniliyordu. Hindistan Valisi savaşa Osmanlı Devleti'nin girmesi üzerine ilkin Perim ve Fao telgraf ofisinin karşısındaki Şeyh Said'in ele geçirilip tutulması gerektiğini de düşünüyordu¹⁵⁶. Gerçekten de Perim ve Şeyh Said Osmanlı Devleti'nin

BOA, DH.MKT. 2738/32, 24 Muharrem 1327 (15 Şubat 1909). Mübarek es-Sabah ayrıca Müntefikli (Nasıriye) Sadun Paşa'nın Matua hurmalığını satın almak istemişse de bu para ile Sadun Paşa'nın silah tedarik edeceği düşünülmüştü. BOA, DH.MKT., 2743/11, 27 Muharrem 1327 (18 Şubat 1909). Ancak daha sonra Haz'al Han için kabul edilmemekle birlikte Mübarek es-Sabah için bu satışa izin verildiği anlaşılmaktadır. BOA, MV, 174/52, 11 Rebiülevvel 1331 (18 Şubat 1913). Bir başka resmi kayda göre sözü edilen arazi 1224 dönüm ve vasitinde ve 48.000 lira kıymetinde olduğu belirtilmekteydi. BOA, MV 139/126, 28 Rebiülahir 1328 (9 Nisan 1910).

- 154 Bubiyan, Kuveyt'in İran Körfezi'ne bakan kuzeybatı kesiminde yer alan en büyük adasıdır.
- 155 Şeyh Haz'al'ın Basra civarında satın almak istediği arazi hakkında kendisinin *ecnebi olması* hasebiyle izin verilmemişti. *BOA, MV 174/52, 11 Rebiülevvel 1331 (18 Şubat 1913).*
- 156 *Aynı Belge*; Yemen Vilayeti'nden 25 Ağustos 1330 tarihinde gönderilen bir yazıda İngilizlerin Perim kablo hattını zabdetmelerinden dolayı Verdun üzerinden sevk edilen

savaşa girmesinden sonra bu öneriler göz önüne alınarak işgal edilmiş ve Yemen'deki Türk birliklerinin mücadelesine sahne olmuştur.

Diğer taraftan İngilizlerin paralı muhbirinin edindiği bazı bilgiler Osmanlı yerel idarecilerinin bölgedeki yerel mahalli liderler nezdindeki girişimlerine dair yazışmaları doğrular nitelikteydi. Daha 7 Ağustos tarihinde Yemen Valisi Mahmud Nedim Bey [Akdilek, 1868-1940] Başkumandanlığa *ahvalin gösterdiği gereklilik nedeniyle* İmam Yahya nezdine hareket edeceğini bildirmişti¹⁵⁷. Mahmud Nedim Bey Başkumandanlığa gönderdiği yazısında bölgedeki yerel liderler nezdinde girişimde bulunduğunu şu sözlerle bildirmişti: “Harb-i hazırın devamı müddetince muhtemel olan her türlü tecâvüzâtın önü alınmak üzere Taiz taraflarında takayyüdât-ı lâzıme icrâsı tabii olduğundan bu bâbda Babü'l Mendeb Şeyhi Nasır Katrî, Kam'ara Kaimmakamı Mehmed Nasır Paşa ve Hicriye Kaimmakamı Ahmed Numan Efendi gibi öteden beri sadâkatleri mücerreb zevât-ı ma'rufe ile Tiham'e de Hadi Hiç Paşa vesaireye heyecan-ı ahalîyi mûcib olmamak ve İngilizlerden be gayet hafî tutmak şartıyla ve her ihtimale karşı hazır bulunmaları ve bir tecâvüzât vuku'unda müdâfaaya kıyâm ile hemen merkeze ma'lûmât vermeleri sûret-i resmîyyede hafîyyen tebliğ kılınmıştır”¹⁵⁸. Bu yazısında Mahmud Nedim Bey İmam Yahya'nın San'a'ya iki günlük mesafedeki Sudeh'e gelerek kendileri ile müzakere edeceğini bildiriyor ve merkezden kendisine tebliğ edilmesi istenilen bir durum varsa yazılmasını istiyordu¹⁵⁹. İstanbul'dan gelen cevapta Enver Paşa'nın [1881-1922] ağzından İmam Yahya'ya bildirilmesi istenilen mesaj şuydu: “Hristiyan Devletler yekdiğeri ile harp ediyor. İngiltere de Devlet-i Âliyye'ye ve âlem-i İslam'a karşı hareket etmek istiyor. Böyle bir hal vukuunda İslamiyetin muhâfazası içün kâfire karşı el birliğiyle çalışmak bütün ahâlî-i İslam'a farzdır. Eğer İngiltere bize ilan-ı harp ederse kısmen Yedinci Kolordudan istifade ederek oradaki kabail ile Aden'e tarruz edilmesini arzu ediyorum. İmam Hazretlerinin bu babdaki fikirleri nedir?”¹⁶⁰. Bu durum İngiliz paralı muhbiri tarafından 22 Eylül'de öğrenilmişti, muhbirin edindiği bilgiye göre İstanbul'dan gelen yazıda İmam

telgrafların da elde edilmesine imkan kalmayacağını ve vilayet merkezinin hükümetle muhabere edemeyeceği ve bu gün itibarıyla bu vaziyetin gerçekleşmiş olduğu vurgulanıyordu. ATASE, BDH, K: 159, D: 705, F: 15/6, 25 Ağustos 1330 (7 Eylül 1914).

157 ATASE, BDH, K: 159, D: 705, F: 7, 7 Ağustos 1330 (20 Ağustos 1914).

158 ATASE, BDH, K: 159, D: 705, F: 7/1.

159 Aynı Belge.

160 ATASE, BDH, K: 159, D: 705, F: 7, B/2, 11 Ağustos 1330 (24 Ağustos 1914).

ve İdrisi'nin aralarındaki kavgaya son vermeleri bildirilmişti. Yemen Valisi Mahmud Nedim Bey'in bölgede bir seyahat düzenlediği ve milli bir kuvvet toplamak için çaba gösterdiği belirtilmişti. İmam nezdinde İngilizlerin teklifleri ilkin barut üretimi konusunda yardım edilebileceği önerisi ikinci olarak da etkili yerel liderler vasıtasıyla İmam nezdinde girişimde bulunulması yönündeydi. Muhbirin bu noktadaki tavsiyesi İngilizlerin Araplara desteklerini göstermesiydi. Ayrıca İmam nezdinde Lahic Sultanı vasıtasıyla girişimde bulunulabileceğini belirtmişti¹⁶¹. Ancak bu yönde yapılan girişimler Yemen Valisi Mahmud Nedim Bey tarafından adım adım takip ediliyor ve merkeze bildiriliyordu. Özellikle Babulmendeboğazı'nı sık sık yoklayan İngilizlerin bu faaliyetleri Türk yetkililere bildiriliyordu. Yemen Valisi Mahmud Nedim Bey'den gelen bir yazıda Taiz'in nüfuzlu eşrafından Hicriye Kaymakamı Şeyh Ahmed Numan Beg'den aldığı telgrafa atfen İngilizlerin yukarıda sözü edilen çabalarını doğruluyordu. Buna göre Şeyh Ahmed Numan Bey'in Aden'e gizli bir biçimde gönderdiği adamının Cibuti'de yaptığı tahkikat ve edindiği bilgiye göre İngilizler Kızıldeniz sahillerine kıyısı olan bazı kabileleri tahrik ederek onlara silah ve malzeme yardımı yapmaktaydı. Bu bağlamda Kam'ara Kaymakamı Tahir Paşa'nın Belediye Reisi Seyid Ahmed Paşa'nın ilgili kabileler nezdinde girişimde bulunarak yapılacak tecavüzün önüne geçilmesi gerektiği belirtiliyordu. Taiz Mutasarrıflığı'na böyle bir saldırıdan önce el birliğiyle bütün kabilelerin birleşerek karşı koyması için gerekli emrin verilmesi öneriliyordu¹⁶². Mahmud Nedim Bey'in haber alınan bu girişimi savaşın başlarında Güney Arabistan'ın kontrol noktası olan Aden'e yönelik Türk harekâtının ön hazırlığı niteliğindeydi.

İngiltere İbnu's-Suud'un kendileri tarafında olması için girişimlerine Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığının devam ettiği günlerde oldukça dikkatli ancak sürekli devam ediyordu. Hindistan Valisi'ne 8 Ekim 1914'te gönderilen yazıda İngilizlerin Doğu'daki önemli ajanlarından olan [William Henry Irvine] Sheakespear'ın [1878-1915]¹⁶³ 10 Ekim

161 TNA, FO 371/2139, 56763, 30 Eylül 1914, Aden Genel Valisi'nden [Hindistan Valisi-Hindistan Bakanlığı vasıtasıyla] Dışişleri Bakanlığı'na.

162 ATASE, BDH, K: 159, D: 705, F: 15, 22 Ağustos 1914.

163 1904'ten beri Buşehr'de Cox'un yardımcısı olarak görev yapmaktaydı. İbnu's-Suud bir İngiliz temsilcisi ile ilk toplantısını 1910'da İngiliz subayı ve Kuveyt'teki Politik ajanı olan W. Shakespear ile yapmıştı. Sheakespear ile İbnu's-Suud arasındaki bağlantı 1915'te Sheakespear'ın ölümüne kadar devam edecekti. Troeller, *The Birth of Saudi Arabia...*, s. 36. Hakkında detaylı bilgi için bkz: Riyad N. er-Reyyis, *Osmanlı'nın Çöküş Döneminde Arap Casusları*, Scenge Yay., İstanbul 2006, s.71-98.

tarihi itibarıyla S.S. *Arabia* gemisiyle yola çıkacağını, Bombay'dan Buşehir'e gitmek üzere transfer yapacağını ve kendisinin iki görev ile vazifeli olduğu belirtilmişti. Bunlardan ilki kendilerinin [İngiliz] ilerlemeleri karşısında Araplar arasında meydana çıkacak rahatsızlıkları önlemek, ardından da Osmanlı Devleti ile muhtemel bir savaşta Arapların desteklerini sağlamaktı¹⁶⁴. İbnu's-Suud nezdinde hareket eden Sheakespear ayrıca Kuveyt Şeyhi tarafından yazılmış ve İngiltere ile ittifak etmelerinin gerekliliğini anlatan bir mektubu da beraberinde götürüyordu¹⁶⁵. Osmanlı istihbaratı daha savaşın başlamasından evvel İbnu's-Suud nezdinde bazı İngiliz yetkililer olduğunu ve Arap Yarımadası'nda ilginç sınır faaliyetleri içerisinde olduklarını öğrenmişti. İbnu's-Suud refakatindeki İngiliz görevlilerin üzerinde İngilizce yazılar olan bazı demir parçalarını çeşitli mahallere yerleştirdikleri ve bunların Akabe-Kuveyt hattının belirlenmesinde kullanılacağı tahmin edilmekteydi. Basra Vilayeti'nden verilen bilgide bu görevli ve beraberindekilerin hem İbnu's-Suud'un hem de İbnü'r-Reşid'in topraklarından geçtiğini ve buna nazaran her ikisinin de bilgisi dahilinde hareket etmekte olduğu bildirilmişti. Anlaşılan savaştan bir hayli zaman evvel bölgedeki İngiliz ajanları Albay Sheakespear'dan çok evvel burada oldukça aktiflerdi¹⁶⁶.

Osmanlı Devleti'nin resmen savaşa dahil olmasından evvel Kızıldeniz limanlarına karşı İngiliz kuvvetlerinin askeri operasyon meselesi üzerinde uzun uzun durulmuştu. Bu durum Seyyid İdrisi ve İmam Yahya'nın İngilizlere olan desteğinin sağlanması ve bunun korunması için önemli görülüyordu. Hatta savaşa Osmanlı Devleti'nin girmesinden sonra da Aden'deki İngiliz temsilciliği ile yapılan müzakerede Türk gemisi dışındaki Kızıldeniz limanlarına ait gemilere karşı bir yaptırım istenmiyordu¹⁶⁷. Bu durum Arapların sempatisini kaybetmemek için bir tedbir olarak görülüyordu öyle ki, Arap yelkenlilerine bir kısıtlama koymamak aksine Türklerden koparlarsa onlara yardım edeceklerini hissettirmek gerektiği düşünülüyordu¹⁶⁸. Bu konuda *Arap yelkenlilerinin* iyi tasnif edilmesi-

164 TNA, FO 371/2140, 59038, 13 Ekim 1914, Secretary of State'den Hindistan Genel Valisi'ne.

165 TNA, FO 371/2140, 82216, 4813, 12 Aralık 1914, Hindistan Bakanlığı'ndan Dışişleri Bakanlığı'na.

166 BOA, DH.KMS, 2/2, B:14,15,16, Mayıs 1330 (29 Mayıs 1914).

167 TNA, FO 371/2140, 67384, 4 Kasım 1914, Hindistan Bakanlığı'ndan Amirallığa.

168 TNA, Cabinet Papers (Bundan sonra CAB), 37/122, 4 Kasım 1914, Viceroy'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

ni¹⁶⁹ zira bunlardan bir kısmının Türk sempatisini ve Türk birliklerine cephaneye taşıyan bir kısmının ise Türkler aleyhine faaliyetler içerisindeki yelkenliler olduğu belirtiliyordu. Bunların dikkatli şekilde ayırt edilerek özellikle Arap hareketini sekteye uğratacak bir faaliyette bulunulmaması hatırlatılıyordu¹⁷⁰. İngiliz yetkililer kendilerine daha mütemeyyil olan Seyid İdrisi'yi kollarken *kafası karışık* olduğuna inandıkları İmam Yahya'yı tamamen küstürmek istemiyorlardı.

Savaş öncesinde Arap Yarımadası liderleri içerisinde Hicaz¹⁷¹ bölgesinin dini lideri olan Şerif Hüseyin'in pozisyonu ve takınacağı tavır büyük önem taşıyordu. Şerif Hüseyin 1908'de emarete atandığında İstanbul'da bir çeşit zorunlu misafirlikteydi. Kendisine itimad etmeyen II. Abdülhamid İstanbul'da Şurâ-yı Devlet azalığı göreviyle ikamete mecbur etmişti¹⁷². 1908'te emarete atanan Şerif Hüseyin 3 Aralık 1908'de Cidde'ye ulaştıktan sonra hem merkezi otorite ile ilişkilerini doğru şekillendirmek hem de Hicaz'da azalan Şerif makamının nüfuzunu yeniden tesis etmek için çaba gösterdi. Bu dönemde henüz yeni tamamlanan Şam-Medine hattının¹⁷³ açılmasıyla hacıların tren yolunu kullanabilir olmaları, hacıları koruma ve yolculuklarını kolaylaştırma işini üstlenen bedevi kabilelerinin isyanına yol açtı. İlk icraatı bölgede kendi etkinliğini ve devlet otoritesini tesis edecek adımlar atmak oldu. Ardından Şerif ayrıcalıklarının tanımlanmasını, kardeşi Nasır'ın Âyan Meclisi'ne atanmasını istedi. Bu isteği Temmuz 1909'da gerçekleşti. Emarate atandığından itibaren nüfuzunu arttırmak için merkezi otoritenin desteğini arkasına almak istemiş ve işbirliğini tercih etmişti. Şerif

169 TNA, FO 371/2139, 1 Kasım 1914, Viceroy'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

170 TNA, CAB, 37/122, 4 Kasım 1914, Aden Temsilciliği'nden Hindistan Dışişleri'ne.

171 Burada tekrar hatırlamak gerekirse Hicaz; Mekke, Medine ve Cidde'den müteşekkildi. II. Abdülhamid'in tahta geçişine kadar Hicaz'ın stratejik bir önemi yoktu ve birkaç yüz kişilik askeri birlik bulunduruluyordu. Sayıları hiçbir zaman birkaç bini geçmemişti. Hicaz'ın yönetimi merkezi hükümet tarafından atanan valinin idaresindeyse de bu otoritesini Mekke Emiri ile paylaşılmaktaydı. O da bir şekilde Sultan'ın bölgedeki temsilcisiydi. Zira Mekke Emiri de, Sultan tarafından Şerif ailesi içerisinde seçilmekteydi; Tufan Buzpınar, "The Hijaz, Abdulhamid II and Amir Hussein's Secret Dealings with the British, 1877-80", *Middle Eastern Studies*, Vol. 31, No.1, (Jan.,1995), s. 99-123.

172 Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 1987, s. 161.

173 Hicaz demiryolu projesinin inşasına bölgeye asker ve silah sevkini kolaylaştırarak savunma rolünü üstlenmesi, Süveyş Kanalı'na duyulan ihtiyacı azaltması, Hicaz demiryolu hac yolculuğunu eskisine nazaran çok daha kolay hale getirmesi gibi hedeflerle girişilmişti. Konu üzerine yapılmış en kapsamlı çalışma Hicaz demiryolu projesini her yönüyle ele almaktadır; Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, Eren Yay., İstanbul 1994, s. 253.

Hüseyin Hicaz'da gücünü arttırmanın yanında Arap Yarımadası'nda da devlet otoritesini tesis etme görüntüsü altında etkinlik sahasını genişletmek istiyordu. İbnu's-Suud üzerine Suud karşıtı kabilelerle işbirliği yaparak kuvvet sevk edip, bir diğer muhalif kabile Muteyr'in üzerine de oğulları Abdullah ve Ali liderliğinde kuvvet göndererek faaliyete geçti. 1910 yılında oğlu Abdullah'ı yerine vekil bırakarak diğer oğullarını yanına alan Şerif, İbnu's-Suud üzerine bir sefere girişti. İstanbul, Şerif'in bu hareketine askerî destek vermediği gibi bu faaliyetinden memnun da değildi. Seferin sonunda Şerif'in Suud kuvvetlerini bertaraf edip otuz yıldır verilmeyen zekâtı yeniden toplayacağını anlaşma şartları arasına koymuşsa da bu zafer uzun soluklu olmadı. 1911'de İbnu's-Suud anlaşma şartlarını çiğnediğinde Şerif'in yeni bir sefere girişmemesi onun yeni bir seferi, devletin fiili desteği olmadan yapamayacağını düşünmesiyle alakalıydı. Şerif'in Arap Yarımadası'nda tehdit algıladığı bir diğer lider Şeyh İdrisi idi. İdrisi'nin Asir'deki hareketleri önceleri İstanbul'u kuşkulandırmadığından Şerif'ten gelen ve İdrisi'nin yakında Mekke'ye saldıracağı yönündeki uyarıları dikkate almıyordu. Ancak bölgedeki devlet görevlilerinin uyarılarının da bu yönde artması dikkat çekiciydi. Gerçekten de İdrisi 1910 sonunda Ebha'yı kuşatarak Osmanlı garnizonunun haberleşme olanaklarını kesmeyi başardı. Bunun üzerine İzzet Paşa'nın takviye kuvvetlerle katılacağı Şerif'in ordusu İdrisi üzerine sevk edildi¹⁷⁴. Bu harekât Seyyid İdrisi'nin bertaraf edilmesini mümkün kılmadı¹⁷⁵ aksine 1912'de Trablusgarp Savaşı sırasında İtalyanlarla işbirliği yapmaya devam etti. Hükümet Seyyid İdrisi'nin bertaraf edilmesini öncelikli sorun olarak görmüyordu. Oysaki Şerif Hüseyin için İbnu's-Suud ve Seyyid İdrisi huzursuzluk sebebiydiler¹⁷⁶. Diğer taraftan Osmanlı kuvvetleri kumandanı ve merkezi hükümetinin Asir seferi sırasında Şerif Hüseyin'e karşı bazı tutumlarının Hüseyin'in o güne kadar mesafeli durduğu Arabizm politikasına evrilmesinde etkili olduğu düşünülmektedir. Ernest Dawn bu seferin Hüseyin ile Hükümet

174 *Şehbal* dergisinde Şerif'in Osmanlı askerleriyle birlikte gerçekleştirdiği harekâta dair resimli haberlere yer verilmişti. Şerif'le beraber oğulları, Gazi Ahmet biraderi ve yeğeni Şerif Cemil Bey'in katıldığı seferi Halife'nin emriyle gerçekleştirdiğine değiniliyordu; "Yemen daru'l harekâtında Mekke emir-i necibi ile maiyetinden birkaç intiba", *Şehbal*, 15 Temmuz 1327 (28 Temmuz 1911).

175 Bir süreliğine İdrisi'nin bertaraf edildiğine inanıldı; "İdrisi'nin Hezimet-i", *Sebilürreşad*, Mart 1328, S. 184, s. 30.

176 Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar...*, s. 164-185.

arasındaki ilk ciddi kriz olduğunu ileri sürmektedir. Şerif Abdullah'ın [1882-1951] anılarına dayanarak, Asir seferinde yaşananların Şerif'in içtenlikle bağlı olduğu Osmanlılıktan kopuşunda en etkili olay olduğunu belirtmektedir. Sefer sırasında Asir Mutasarrıfı Süleyman Paşa, Hüseyin'in tavsiyelerini kabul etmediği gibi Hicaz'dan Şerif Hüseyin'in getirdiği birliklere İstanbul'dan emir alana kadar kendisinin kumanda edeceğini bildirmişti. Bu gelişmeler üzerine Şerif Hüseyin, Haşimi birlikleri ile geri döndü. Hicaz'a döndükten sonra Vali Hazım Bey ile Sultanın temsilcisi olarak bölgedeki etkinlik konusunda yeniden bir gerginlik yaşadı. Ancak tüm bunlara ve Arap milliyetçilerinin hareketin liderliğini üstlenmesi konusundaki girişimlerine rağmen Hüseyin ile merkezi Hükümet arasındaki ilişkiler eskisinden bariz bir farklılık göstermeden devam etti¹⁷⁷.

Kaynak: "Emir-i Mekke-i Mükerrreme Şerif Hüseyin Paşa'nın Yemen Seferindeki ma'iyetinden bir kafil", *Şehbal*, 15 Temmuz 1327 (28 Temmuz 1911).

Şerif'in bölgedeki otoritesini tehdit eden yalnızca rakibi olan diğer Arap şeyhleri değildi. Merkezi otoritenin temsilcisi olan görevlilerle de sık sık karşı karşıya geliyordu. 1910'dan sonra Medine'nin Hicaz'dan ayrılarak müstakil hale gelmesi otoritesine yapılan bir müdahale olduğu kadar Şerifin güç savaşına girmesi gereken yeni görevliler demekti. Şerifin bu görevlilerle mücadelesi ve fikir ayrılıkları savaş evvelinde göze çarpıyordu. Öyle ki bölgeye nizam vermesi için Hicaz Vali ve Kumandanı sıfatıyla gönderilen Vehib Bey'in varlığı Mekke Emiri'ni rahatsız etmekteydi. Hicaz'ın idaresini emirlere terk etmemek ve merkezin gönderdiği valiler eliyle Mekke Emirini kontrol altında tutmak -Tanzimat ile birlikte artan merkezi yönetim fikrinin- bir tezahürü olduğu gibi

177 Ernest Dawn, "The Amir of Mecca Al-Ḥusayn Ibn-'Alī and the Origin of the Arab Revolt", *Proceedings of the American Philosophical Society*, Vol. 104, No. 1 (Feb. 15, 1960), s. 15-17.

II. Abdülhamid'in de uyguladığı bir yöntemdi¹⁷⁸. Zira Mısır Fevkalade Komiseri Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın [1832-1919] da önerisiyle emirlik makamının tamamen lağvedilmesi gündeme gelmişse de Sultan II. Abdülhamid bunu kabul etmemiştir¹⁷⁹.

Savaşın aylar evvel bölgeden gelen raporlar bölge urbanının Mekke Emiri tarafından hükümetin temsilcisi olan vali aleyhine kısıktıldığını göstermekteydi. Medine-i Münevvere Jandarma Kumandanlığı'ndan gönderilen raporda durum açıklanmaktaydı: "Mekke'de Vali-i cedidin icrââtından münfeil [alınmış] olan Emir, nüfûz-ı sabıkasını istihsal için birçok hafî tertîbâtı cümlesinden olarak hafıyyen Beynülharameyn umûm urbanının yeni vali elinden bütün menâfi' alacaktır sûretiyle teşvik etmiş olmasına..."¹⁸⁰. Açıkça, Şerif, Vehib Bey'in varlığını kendi otoritesine karşı bir tehdit olarak görüyordu. Ancak Vehib Bey'in bölgedeki otoritesini güçlendirecek askerî kuvvete dair bazı eksiklikler vardı. Medine-i Münevvere jandarma komutanı bölgedeki jandarma sayısının azlığından yakılarak tren hatlarının tahrip edilerek Medine'nin muhasara edilebileceğini bildiriyor ve jandarma taburunun maaşları için yardım istiyordu¹⁸¹. Bundan evvel yine Medine Jandarma Komutanlığı'ndan gelen bir diğer yazıda urbanın kısmen saldırı için toplanmakta kısmen de tarafsız görünmekte olmasına rağmen saldırı hazırlığında olan gruba hak verdiğini belirtiyordu. Bölgedeki sivil ve askerî yetkililerin müştereken hem kuvve-i inzibatiye tedbirlerini aldıklarını hem de urbanın ittifakının önüne geçilmeye çalışıldığına değiniyordu¹⁸². Medine-i Münevvere Muhafızı Basri Paşa Harbiye Nezareti'ne gönderdiği bir yazıda urbanın bir kısmının hattı tahrip etmek için toplandığını henüz bunlara katılmayan diğerlerinin de ufak bir hadiseden sonra katılabileceğini ve önüne geçilmesi zor

178 Hicaz'da vali ve emirler arasında bölünen ikili yönetim şekli 1841'den sonra Hicaz Eyaleti'nin yönetiminde gerçekleştirilen düzenlemelerle ilgiliydi. Zira bu tarihten sonra ordunun ve Cidde gümrüğünün kontrolü Valiye verilirken şehirlerin idari işleri Emir tarafından yürütülecekti. 1844'de Vali ile Emir arasında idari işlerde yeni bir taksim yapıldı ve Bedevilere karşı yolların güvenliğinin sağlanmasında ve kutsal yerlerin korunmasında işbirliğine gidilmesi kararlaştırıldı. M. Talha Çiçek, "İttihatçılar ve Şerif Hüseyin: Mekke İsyanı'nın nedenleri üzerine bir değerlendirme", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 16, Yaz 2013, s. 45, (41-57).

179 Kürkcüoğlu, *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap...*, s. 68.

180 ATASE, BDH, K: 2285, D: 4, F: 6, 1 Nisan 1330 (14 Nisan 1914).

181 *Aynı Belge*.

182 ATASE, BDH, K: 2285, D: 4, F: 6/13, 6 Mart 1330 819 Mart 1914).

olaylara yol açılabileceğini aktarıyordu. Bunlara adam göndermek ve muhafız taburlarıyla gerekli tedbirlerin alındığını ancak her ihtimale karşı Şam'dan buraya bir kuvvet sevk edilmesinin gerektiğini yazıyordu¹⁸³.

Hattın bazı kısımları urban tarafından tahrip edilmeye başlandığı için bölgeye kuvvet sevk edilmesi için tedbirler alınıyordu. Erkân-ı Harbiyye Dairesi'nin yazısına göre bölgeye yedi tabur piyade ve iki batarya ve bir mitralyöz bölüğü kadar kuvvet tahsis olunmuş ve bunlar yetersiz kalırsa üç taburla bir batarya sevk edileceği ve bu da yetmezse bölgeden asker toplanarak birkaç tabur daha seferber edileceği bildirilmişti¹⁸⁴. Bölgedeki kabileler arasındaki mücadeleler asayişsizliği artırıyor ve Osmanlı kuvvetlerinin asayiş sorunu olan yerlere kaydırılmasını zaruri kılıyordu. Medine-i Münevvere Muhafızlığı'ndan gönderilen 15 Nisan 1914 tarihli bir yazıda Yenbu'ülbahir¹⁸⁵ ve Emlec'de nizamiye kuvveti olmadığı hatırlatılarak bir hayli zorluk yaşandığı, kabileler arasındaki itilafın da günden güne artmasından dolayı Yenbu'ya bir tabur gönderilmesine karar verildiği bildiriliyordu¹⁸⁶. Vehib Bey'in atanması¹⁸⁷ ile Şerif Hüseyin'in daha evvel de yaptığı gibi özellikle Medine urbanını kışkırtarak devletin merkezinde ağırlığını

Kaynak: ATASE, BDH, K: 2285, D: 4, F: 22/1. ("27 Mart 1330'da Sungülü Boğaz'da urban-ı asiye ile vuku bulan müsademe mahal ve mıntkasını irae eden krokidir")

183 ATASE, BDH, K: 2285, D: 4, F: 6/14, 8 Mart 1330 (21 Mart 1914).

184 ATASE, BDH, K: 2285, D: 4, F: 9, 10 Mart 1330 (23 Mart 1914).

185 Yenbu'ya da Yenbu'ülbahir 1909'da Medine sancağına bağlı kaza merkeziydi. Osmanlıca belgelerde Yenbu'l nahil şeklinde de zikredilmektedir. Ancak karışıklığa neden olması için çalışmanın geri kalanında Yenbu şeklinde kullanılacaktır. Kısa bilgi için bkz: E. Van Donzel, "Yanbu", *EP*, Vol. XI, Brill, Leiden 2002, s. 281.

186 ATASE, BDH, K: 2285, D: 4, F: 10, 2 Nisan 1330 (15 Nisan 1914).

187 Vehib Bey ile Şerif Hüseyin arasındaki sorunlar 1915'in Ocak ayında bu görevden Vehib Bey'in alınmasına kadar devam etti. Şerif ile Vehib Bey arasındaki sürtüşmeler Alman temsilcisinin raporlarına da yansımıştı: Çiçek, "İttihatçılar ve Şerif Hüseyin...", s. 49-50.

hissettirme politikası Osmanlı Devleti'nin bölgedeki askerî gücünün zayıflığını gösteriyordu. Mekke Emiri başta olmak üzere İngiliz yetkililer de Osmanlı Devleti'nin zaafını görüyordu. Medine-i Münevver'e 2. Ordu Müfettişi olan Zeki Paşa'dan [Kolaç, 1862-1943] 6 Nisan 1330'da (19 Nisan 1914) gelen yazıda toplamı 1000 kadar tahmin olunan asilerin Medine'nin 16 km. civarında bulunan bir istasyona üç saatlik bir mesafede bir kuyu başında bulunduklarını, eldeki kuvvetle bunların dağıtılmasının mümkün olabileceğini ancak çölde takipleri gerekeceğinden daha fazla tedarik ve masraf gerektireceğine değiniliyordu¹⁸⁸. Bölgeden yazılan diğer pek çok raporda da olduğu gibi bölge urbanının sadakatlerinin sağlanması büyük ölçüde paraya bağlıydı. Bu anlamda bir hesap çıkaran Müfettiş Zeki Paşa, bölge urbanına dağıtılan aidat için 2.500 liranın Medine'ye bir iki gün içerisinde ulaştırılmasını gerekli görüyordu¹⁸⁹. Dahiliye Nezareti gerekli miktarın gönderilmesi için karar almışsa da¹⁹⁰, urbanın sürekli sadakatinin merkezin göndereceği paralara bağlı olduğundan sorunun çözümüne daimi bir katkı olamıyordu.

Şerif Hüseyin, Osmanlı merkezi ile ilişkilerinin gerilmesiyle bir çıkış yolu aramaya başlamıştı. Şerif Abdullah Kahire'de İngiliz yetkililerle temas kurduğunda Avrupa'da henüz bir savaş başlamamıştı. Bu noktada belirtmek gerekir ki Şerif Hüseyin ve oğulları üzerine yazılan önemli çalışmalardan biri olan Dawn'ın eserinde belirttiği gibi Abdullah sözü edilenler içerisinde Türklere karşı ayrılıkçı bir yol tutulması gerektiğini en erken dile getirendi. Savaş öncesi dönemde Şerif Hüseyin, Faysal [1906-1975] ve Ali, Türklere ayrılmanın mümkün olduğuna kuvvetli bir inanç duymuyorlardı¹⁹¹. Abdullah bir isyan vukuunda İngiltere'nin destek verip vermeyeceğini bilmek istiyordu. İngiltere bu talebi şimdilik olumlu karşılamıyordu¹⁹².

Savaşın başladığı fakat Osmanlı Devleti'nin henüz tarafsız olduğu günlerde İngiliz Savaş Bakanı Lord [Horatio Herbert] Kitchener [1850-1916] Kahire'deki İngiliz Yüksek Komiseri (Vekili) Milne Cheetham'a [1869-1938] gönderdiği telgrafında Kahire'deki İstihbarat departmanının etkili ismi Ronald Storrs'a [1881-1955] Şerif'in oğluna dikkatli ve gizli bir şekilde seçilmiş bir elçi göndermesini ve şu sorunun

188 ATASE, BDH, K: 2285, D: 4, F: 11, 1 Nisan 1330 (14 Nisan 1914).

189 Aynı Belge.

190 ATASE, BDH, K: 2285, D: 4, F: 16/3, 13 Nisan 1330 (26 Nisan 1914).

191 Dawn, *Osmanlıcılıktan Arapçılığa...*, s. 62.

192 Kürkçüoğlu, *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap...*, s. 75.

cevabının öğrenmesini istiyordu: “Eğer İstanbul’daki silahlı Alman etkisi Halife’yi, iradesine karşın, zorlar ve İstanbul çatışmaya girerek İngiltere’ye karşı savaş ilan ederse o [Şerif Abdullah], babası [Şerif Hüseyin] ve Hicaz Arapları bizimle mi yoksa bize karşı mı olacaktır?”¹⁹³. Bu soruyu ileten elçinin Mekke’den getirdiği cevap Kahire Yüksek Komiseri tarafından *ihtiyatlı ancak dostça ve olumlu* olarak görülmüştü. Şerif Abdullah Büyük Britanya ile *gizli birlik* istemekte ve Büyük Britanya’nın *Arabistan’a dahili müdahalelerden kaçınması ve Emir’e yabancıların ve Osmanlı Devleti’nin saldırısına karşı garanti vermesi* konusunda yazılı sözün beklenildiğini ve umulduğunu bildirmişti. Elçiyle gizli bir görüşme yapan Şerif oldukça açık biçimde konuşmuştu¹⁹⁴. Şerif Hüseyin’in bu isteği Lord Kitchener tarafından verilen cevapta gönüllü biçimde kabul edilmişti. Kitchener’dan gelen cevapta Araplar bu savaşta İngiltere’ye yardım ederse Arabistan’ın içişlerine karışılmayacağını, tüm yabancı saldırılarına karşı yardımın yapılacağını taahhüt etmişti¹⁹⁵. Bu açık ittifak teklifinin savaş öncesi-ne dayanan bir geçmişi olduğu Arap bağımsızlığının tarihi kökenleri ile ilgili bazı araştırmalarda zikredilmektedir. Savaş arifesinde Emir’in İngiliz yetkililerle olan irtibatı Hicaz Valisi tarafından merkeze şu şekilde bildirilmişti: “Emirin Mısır’daki İngiliz hükümetiyle bilhassa şu sıralarda sıkı ve ciddi muhaberatta bulunduğunu muhtelif membadan anladım. Mebus olan mahdumları Mısır’dan yarın buraya hareket edeceklerine nazaran orada geçirdikleri on güne kadar bir müddetin şüpheleri teyid ettiği maruzdur.”¹⁹⁶.

1908’le savaşın başladığı 1914 yılına kadar geçen süreç ele alındığında Mekke Emirinin siyasetinin Mekke Emirliği’ni güçlendirmek ve İttihatçıların merkezileştirme politikalarına karşı mümkün olduğunca direnmek olduğu görülmektedir. Şerif Hüseyin’in bu süreçte zaman zaman merkezi idareye –bazen talep edilmediği halde- destek olması komşuları üzerinde etkinlik kurmak yahut kendisine tanınan imtiyazları korumak üzerine kurgulanmış bir siyasetti. Bunun Osmanlı idaresine samimi bir sadakat anlamına gelmediğini bölge ve merkezi yöneticiler farkındaydı.

193 TNA, FO 371/2139, 52598, 24 Eylül 1914, Dışişleri Bakanlığı’ndan Mr Cheetham’a.

194 TNA, FO 371/2139, 65589, 31 Ekim 1914, Mr. Cheetham’dan Dışişleri Bakanlığı’na.

195 TNA, FO 371/2139, 65589/15, 31 Ekim 1914, Dışişleri Bakanlığı’ndan Mr. Cheetham’a.

196 BOA, DH.KMS, 2/2, B:25, 3 Ağustos 1330 (16 Ağustos 1914).

Diğer taraftan Avrupa'da savaşın başladığı günden itibaren Osmanlı coğrafyasındaki askeri hareketlilik artıyordu. Resmiyette Osmanlı Devleti tarafsız olmasına rağmen bölgedeki Osmanlı askerinin hareketliliği dikkat çekiciydi. Denizlerde özellikle Basra Körfezi ve Şattü'l-Arap'ta İngilizler bu hareketliliği izliyorlardı. Hindistan Genel Valisi'nin Buşehir'deki İngiliz politik ajanı vasıtasıyla Muhammara Şeyhinden öğrendiğine göre Türk yetkililer Bağdat'a ulaştırdıkları mayınları en kısa zamanda Muhammara ve Fao açıklarına yerleştirmek niyetindeydi. Bunu engellemek istese bile Muhammara Şeyhinin yeterli gücü olmadığı belirtiliyor ve buraya deniz gücü sevk edilmesinin çıkarların korunması açısından önemli olduğu düşünülüyordu¹⁹⁷. Mayın yerleştirilmesi ihtimaline karşılık İngiliz savaş gemilerinden *Espiege* sahili gözlem altında tutmaya başlamıştı. Ancak İstanbul'daki Rus Büyükelçisinin Muhammara'daki Rus konsolosluğu'ndan aldığı bilgiye göre Muhammara şeyhini Türk yetkililer eğer *Espiege* isimli İngiliz kruvazörünü bölgeden ayrılması konusunda uyarmazsa Muhammara'nın bombardıman edileceği yönünde tehdit etmişlerdi. İstanbul'daki İngiliz elçisi bu duyumu Sadrazamla görüşmüşse de Said Halim Paşa bunu yalanlamıştı¹⁹⁸. Bunun yanında Cidde Konsolos vekilinin öğrendiğine göre Hicaz'daki Türk askeri hazırlığına dikkat çeken bir istihbarat raporuna göre Taif'teki 2000 Türk askeri, Valinin isteği doğrultusunda Medine'ye gönderilmiş, tanesi 2 Türk lirasından 2000 deve kiralanmıştı. Ayrıca Hicaz Valisinin, Mekke ve Cidde'de ikamet eden 200 Sudanlıyı askere aldığı bu durumun Şerif tarafından hoş karşılanmadığı da alınan duyumlardan¹⁹⁹. Bunun yanında bölgedeki Araplar üzerinde Alman propagandasının oldukça etkili olduğuna değiniliyordu. Cidde Konsolos Vekili bölgeye ulaşan Alman zaferleri hakkındaki haberlerin kaynağının Türk yetkililer olduğu belirtiliyordu²⁰⁰.

Arap Yarımadası'nın güneyinden Kızıldeniz limanlarından biri üzerine İngiliz donanmasının da desteğiyle ani bir çıkarma yapılması ihtimali sürekli hesaplanıyordu. Her ne kadar Osmanlı kuvvetleriyle müttefik bir çizgide olsa da İmam Yahya'nın elindeki kuvvetler merkezden gönderilecek desteğe muhtaçtı. Yemen vilayetinden

197 TNA, FO 371/2142, 62282, 21 Ekim 1914, Viceroy'dan Hindistan Bakanlığı'na.

198 TNA, FO 371/2142, 64470/1079, 28 Ekim 1914.

199 TNA, FO 371/2140, 66662, 12 Eylül 1914, Cidde Konsolos Vekili'nden İstanbul Elçisi Mallet'e gönderilen rapor (Mallet'den Dışişleri Bakanlığı'na).

200 *Aynı Belge*.

gönderilen bir şifrede bu durum açıkça belirtiliyor ve *vilayetin vesâit ve cesâmetine nazaran kolordunun kuvveti kafi değildir* deniyordu. Ayrıca kendilerinden memleketin selameti uğruna hizmet beklenen yerel kuvvetlerin (mücahitlerin) iâşe ve teçhizatları için paraya ihtiyaç duyulduğu vurgulanıyordu. Yemen Valisi bu ihtiyaçların karşılanmasının gerekliliğini şu sözlerle savunuyordu: "... terk-i silah etmeleri muhakkaktır. Terk-i silah etmeleri zararsız bir haldir. Hükümetin başına gaile çıkaracakları malumdur...". Savaşa Osmanlı Devleti fiili olarak dahil olmadan evvel Yemen'e para, silah, mühimmat sevki ile ilgili faaliyetler İngiliz karşıtı faaliyetler bağlamında sıklıkla yazışmalara konu oluyordu²⁰¹. Bu bağlamda Yemen Vilayeti'nin açlıkla karşı karşıya kalmaması için vilayetin dört aylık ihtiyacının mutlaka gönderilmesi gerektiği vurgulanıyordu²⁰². Yerel güçlerden kısıtlı miktarda ve gırır olmak üzere (11 mm'lik Fransız Fusil Gras Mle 1874 Gras olmalı) silah verilebilecek 20-30 bin kişinin toparlanabileceğini bildiren San'a da bulunan Yedinci Kolordu Kumandanı Tevfik Paşa'nın İngiliz faaliyetlerine dikkat çekiyordu. Buna göre Yemen'in kuzeyinde özellikle Aden'de İngilizler maaş karşılığı gönüllü asker yazmaktaydı San'a'dan da para kazanmak amacıyla asker yazılmak üzere başvuranlar olduğunu ancak İngilizlerin güvenmedikleri için bu kişileri kabul etmediklerini belirtiyordu. Bölgenin savunması ve kabilelerin sadakatinin korunmasının para ile mümkün olduğu vurgulanıyordu²⁰³. İmam Yahya bölgenin savunması için çok sayıda mücahit toplayabileceğini ancak özellikle de enflasyon ve kıtlık nedeniyle bu savaşçıların hiç olmazsa iâşe ve cephanelerinin temini hususunda yardım edilmesi gerektiğini söylemişti. Eğer bu gibi şartlar sağlınırsa Yemen vilayetinde 40-50 bin mücahit bulunabileceği belirtiliyordu. Kızıldeniz sahil hattının savunmasız vaziyette olduğu hatırlatılıyordu. Saldırı yahut savunma seçeneklerinin gerekli hazırlıkların yapılmasına bağlı olduğu açıktı. Zira İngilizlerin müstahkem mevki vaziyetinde olan Aden'in durumu Vali Mahmud Nedim Bey tarafından şöyle açıklanıyordu: "Aden fevk-al-âde müstahkemdir. Aden istihkâmâtının elde edilmesi için büyük muhâsara toplarına ihtiyâc-ı kat'î vardır...Oralara bir

201 1911 Dean Antlaşması hükümlerinin de bağlayıcı olduğu göz önüne alınarak İmam Yahya'ya merkezden para gönderildiği anlaşılmaktadır; BOA, BEO, 4318/323778, 12 Teşrin-i evvel 1330 (25 Ekim 1914).

202 ATASE, BDH, K: 159, D: 705, F: 15/6, 25 Ağustos 1330 (7 Eylül 1914).

203 ATASE, BDH, K: 159, D: 705, F: 15/13, 23 Eylül 1330 (6 Ekim 1914).

taarruz vukuunda savahilin işgaliyle her türlü muvâsala ve müzâheret imkanı kapanacaktır...”²⁰⁴.

Arap Yarımadası’nda sözü edilen liderlerin hepsi hakkında bilgi sahibi olan ve Osmanlı Devleti’nin Almanlar yanında savaşa girmesi durumunda atılacak adımlarla ilgili fikirleri olan İngiliz yetkililer, Hicaz ve Necid bölgesine özellikle önem veriyordu. Osmanlı’nın savaşa girmesi durumunda yapılması gerekenleri sıralayan deneyimli İngiliz devlet adamı Cromer, Arapların Türkler aleyhine kışkırtılarak ayaklanma çıkarılması için adımlar atılabileceğini uzun raporunda ele alıyordu. Türklerle Araplar arasındaki anlaşmazlıklar unutulup İslamiyet’in tehlikede olduğu algısı ortaya çıkarsa Hristiyanlara karşı savaşabileceğini düşünüyordu. Aksi takdirde Araplar Türklerle karşı isyana cesaretlendirilip etkisi büyük olan politik bir patlama yaratılabilir demekteydi. Bu noktada yukarıda sözünü ettiğimiz İngiliz ajanlarının varlığına vurgu yapıyor ve önemli görüyordu. Arabistan’da olan Gertrude Bell ve Albay Shakespear’ın varlığının ne denli önemli olduğunu hatırlatıyordu²⁰⁵.

Diğer yandan, Osmanlı Devleti’nin I. Dünya Savaşı’na girmesi durumunda Arap Yarımadası’nda ilk atılacak adımların neler olması gerektiği konusunda İngiltere’nin iki önemli yönetim merkezi olan Hindistan ve Kahire’deki İngiliz Yüksek Komiserliği arasında görüş ayrılıkları vardı. Kahire’deki İngiliz otoriteleri daha derin ve entelektüel bir bakış açısına sahipti ve Türklerle karşı Araplarla işbirliği yapmayı destekliyordu. Bu durumu Troeller şöyle açıklıyordu: “İngiliz Hindistanı [Raj], İran Körfezi ve Güney Arabistan’ın meskunlerinden daha az sofistike [karmaşık] yerleşimcilerle iletişimdeydi. Bundan dolayı Delhi’nin Arap tecrübesi Kahire’ye kıyasla Araplara karşı daha muhafazakârdı...”²⁰⁶. İngiliz Hindistanı’nı idare edenler Hindistan’da yaşayan İngiltere’ye sadık Müslüman tebaa ile iletişim halindeyken Kahire’deki İngiliz yönetimi çok daha karmaşık bir Arap toplumu ile karşı karşıyaydı²⁰⁶.

I. Dünya Savaşı arifesinde Arap Yarımadası’ndaki bölgesel aktörler, tanımı ve sınırları oldukça muğlak olan Arap milliyetçiliğinin ideal hedeflerini gerçekleştirmekten çok uzak görünüyor ve Arap Yarımadası’nda etkinlik kurmak hâlâ para ve ona bağlı güçlü askerî ve siyasi etkinliğe bağlı kalıyordu.

204 ATASE, BDH, K: 159, D: 705, F: 30, 21 Eylül 1330 (4 Ekim 1914).

205 Cambridge University Library, CREWE 1/19 (2), 16 Ekim 1914, “Memorandum by Lord Cromer respecting the steps to be taken in event of war with Turkey”.

206 Troeller, *The Birth of Saudi Arabia...*, s. 74.

BİRİNCİ BÖLÜM

—

ÇATIŞMA VE İTTİFAK

—

I. DÜNYA SAVAŞI; HİCAZ VE NECİD'DE YOL AYRIMINDA ÇATIŞMA VE İTTİFAKLAR

İlk Reaksiyonlar ve Girişimler

I. Dünya Savaşı bir Avrupa savaşı olarak patlak verdiyse de savaşın arka planını oluşturan gelişmeler oldukça çeşitli ve giriftir. Bununla ilgili Avrupa literatüründe birbirinden çok farklı argümanları savunan eserler kaleme alınmıştır¹. Savaşa Osmanlı Devleti'nin girmiş kabul edilmesinin ardından² Arap Yarımadası'nın hemen her yerinde bazı askerî

- 1 Bunlardan en dikkat çekenlerinden birisi de James Joll'un yazmaya başladığı eserini tamamlayan Gordon Martel'in Türkçeye çevrilen eseridir. Savaşın tetikleyici etkisi olarak imparatorlukların 1914 Temmuz'unda yarattıkları krizin arka planına bakan çalışma oldukça geniş bir perspektif sunmaktadır; James Joll, Gordon Martel, *Birinci Dünya Savaşı Neden Çıktı?*, (Çev. Orhan Dinç Tayanç), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2016.
- 2 Osmanlı Devleti'nin savaşa girişi başlı başına pek çok araştırmanın konusu olmuştur. Meselenin bu boyutu çalışmanın tartışma konularından biri olmadığı için burada üzerinde durulmamıştır. Bu noktada Osmanlı Devleti'ni savaşa şartların sürüklediğini ATASE belgeleri içerisindeki resmi yazışmalar ışığında iddia eden Keleşyılmaz'ın çalışması için bkz: Vahdet Keleşyılmaz, "Belgelerle Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşına Giriş Süreci", *Erdem*, C: 11, S: 31, Mayıs 1999, s. 139-153. Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinin bir oldu-bitti olmadığını, Enver Paşa ve ekibinin aceleyle alınmış bir kararı olarak da görülemeyeceğini aksine devletin kurtuluş için seçtiği bir yol olduğunu iddia eden Mustafa Aksakal'ın çalışması dikkat çekicidir; *The Ottoman Road to War in 1914: The Ottoman Empire and the First World War*, Cambridge University Press, UK, 2008. (Eser Türkçesi; *Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı - Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2010), aynı yazarın savaştaki imparatorlukların değerlendirildiği çalışmada I. Dünya Savaşı'nın cesur eylem söylemiyle özdeşleştirilen bir girişim olduğuna değinilmektedir; Mustafa Aksakal, "Osmanlı İmparatorluğu", *Savaşta İmparatorluklar 1911-1923*, (Der. Róbert Gerwarth, Fnež Manela), İletişim Yay., İstanbul 2006, s. 43-69. Ali Kaşığıun da ATASE Arşivi belgeleri üzerinden önemli tespitleri bir doktora çalışması kapsamında yapmıştır: Ali Kaşığıun, *Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Girişi*, Yeditepe Yay., İstanbul 2016. Diğer

ve siyasi reaksiyonlar gelişti. Türkler Hudeyde'deki yabancı diplomatik temsilcilerin (İngiliz ve Fransız konsoloslarının) pasaportlarını alarak ülkelerine gitmelerine engel oldu³. Ayrıca İngiliz deniz kuvvetlerine bağlı gemiler Arap Yarımadası'nın stratejik bazı açık limanlarına karşı bir gözdağı verdi. Yafa ve Akabe daha 1 Kasım 1914 günü bombalanmıştı⁴. İngiliz diplomatları savaşa Osmanlı Devleti'nin girmesiyle Arap Yarımadası'nın hemen her bölgesini tehdit edecek agresif bazı faaliyetlere girişmeye hazırlanıyorlardı. İngiltere'nin Osmanlı hâkimiyetindeki Arap coğrafyasını etkileyecek ciddi askerî operasyonlarının başlangıcı ise Basra üzerinden⁵ olacaktı. Bunun ön hazırlığını Bahreyn'e asker çıkararak daha Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığını koruduğu 15 Ekim 1914'te gerçekleştirmişlerdi. Bundan sonra Bahreyn İngiliz seferber kuvvetlerinin hareket noktası işlevini gördü. Hatta İstanbul'daki İngiliz Elçisi Mallet buraya çıkarılan İngiliz kuvvetlerinin iyi karşılandığını ve bölgenin ileri gelenleri tarafından Osmanlı Şeyhülislamına bir telgrafla provokatif hareketlerden kaçınılması gerektiği yönünde uyarıda bulunacaklarını bildirdiklerini yazmıştı⁶. Bunun öncesinde Şattü'l-Arap'taki İngiliz gemilerinin varlığı Basra Valisi tarafından İngiltere'nin Basra Konsolosu nezdinde protesto edilmişti⁷. Hatta Enver Paşa ile İngiliz askerî ataşesinin görüşmelerinde Enver Paşa Arap Yarımadası'ndaki bazı tedbirlerin İngilizlerin Şattü'l-Arap'taki hareketleri nedeniyle alındığını belirtmişti⁸. Ancak Osmanlı Devleti'nin savaşa girmiş kabul edilmesinin ardından Basra Körfezi'ni kontrol altına almak için başlatılan

tarafтан A'ASE Arşivi'nde bulunan savaşa girişi şkillendiren olaylara dair belgeler de neşredilmiştir; *Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na Girişi, Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Yıl: 67, S: 141, Ocak 2018.

3 BCOA, DH.ŞFR. 47/288, 2 Aralık 1914.

4 "Yafa Bombarded by British Cruiser", *The Times*, 5 Kasım 1914; *Cambridge University, Churchill College, Churchill College Archive*, CHAR, 13/39, 1 Kasım 1914.

5 İngiltere'nin Basra üzerinden başlayan askerî harekâtı Hindistan Genel Valisinin sorumluluk sahasında gerçekleşmiştir. Busch'un çalışmasında Hindistan merkezli İngiliz yönetiminin savaş yıllarındaki faaliyetleri oldukça detaylı biçimde aktarılmaktadır; Briton Cooper Busch, *Britain, India, and the Arabs, 1914-1921*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London 1971, s. 4.

6 TNA, FO 371/2140, 28 Ekim 1914, Mallet'den Dışişleri Bakanlığı'na.

7 TNA, FO 371/2142, 51246/815, 20 Eylül 1914, Mallet'den Dışişleri Bakanlığı'na; Bağdat Konsolosu'nun verdiği bilgiye göre Basra Valisi Türk sularındaki Odin isimli İngiliz zırhlısından dolayı protesto ettiklerini bildirmiş, Konsolos da bu durumun kendi gücünün üzerinde bir gelişme olduğunu belirtmek bu şikayeti merkeze ileteceğini bildirmişti.

8 TNA, FO 371/1071, 56617,938, 6 Ekim 1914, Mallet'den Dışişleri Bakanlığı'na.

İngiliz taarruzu kapsamında Hint birlikleri 6 Kasım 1914'de Fav'a çıktı⁹. Basra'nın işgali Arap Yarımadası'ndaki gelişmeler açısından önemli bir adımdı. Basra'yı ele geçirince İngilizler 22 Kasım 1914'te Kuveyt'in kendi himayelerinde olduğunu ilan ettiler¹⁰.

Savaşın başlarında Basra üzerinden gerçekleşen harekâtın benzerlerinin Arap Yarımadası'nın başka bölgeleri için planlandığı anlaşılmaktadır. İngiliz Dışişleri Bakanlığı Hindistan Valiliği ile Kasım 1914'teki telgraf iletişiminde Şeyh Said, Kamaran ve Fersan adalarının yerel Arap kabileleri ile işbirliği yapılarak müteselsilen ele geçirilmesi gerektiğini belirtmişse de¹¹ savaşın bu ilk döneminde Arap şeyhlerinin tepkisini çekmemek için bu adaların işgal edilmesi doğru bulunmamıştı¹². Arap Yarımadası'nın güneyi için askerî bir çıkarma fikrinden bu dönemde vazgeçilmiş savaşın daha başında Osmanlı merkezinin eyaletlerle olan iletişiminin koparılması ve savaş dışı kalması için uygulanabilirliği kolay görülen Çanakkale Boğazı üzerine bir operasyon düzenlenmesine odaklanılmıştı.

Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinin ardından Kızıldeniz limanları arasında seyahat eden gemilere karşı takınılacak tavır ile ilgili daha önce de belirtildiği üzere oldukça hassas davranılıyordu¹³. Hindistan Valisi Lord Hardinge, Aden'in bölgedeki her türlü girişimde merkez yetkili konumunu hatırlatıyor diğer temsilcilerin bireysel hareket etmesinin bölgedeki İngiliz çıkarlarına zarar vereceğini vurguluyordu¹⁴. Diğer taraftan bölgede İngiliz Hükümeti'nin Arap şeyhlerini bazı konularda aydınlatması da gerekiyordu. Öyle ki, bölgedeki Arap şeyhleri arasında İngiltere'nin Arap Yarımadası'nı kendisine bağlayacağı ve Kızıldeniz limanları arasındaki ticarete müdahale edeceğine dair bazı çekinceler vardı. Bu kaygıların ortadan kaldırılması için Mısır Yüksek Komiser Vekili Cheetham'ın önerisi İngiliz Hükümeti'nin *Arabistan'da Arapların*

9 Fav'ın işgali ile başlayan operasyonlarla ilgili yazışmalar için bkz: TNA, FO 371/2143. Irak'ın denize açılan tek kapısı niteliğinde olan Fav'ın coğrafi konumu, çıkarma öncesinde Türk kuvvetlerinin durumu ve Fav'ın işgali hakkında detaylı bilgi için bkz: *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi*, III. Cilt, ATASE Başkanlığı Yay., Ankara 1979, s. 67-71.

10 Küçük ve Bilge, "Kuveyt", s. 38. İngiltere'nin Basra üzerindeki girişimlerinin tarihsel arka planı hakkında bakınız: Nurcan Özkaplan Yurdakul, *İngiltere Ortadoğu'ya Nasıl Girdi?*, Kronik Kitap, İstanbul 2018.

11 TNA, FO 371/2139, 22 Kasım 1914, Dış işleri Bakanlığı'ndan Viceroy'a.

12 TNA, FO 371/2139, 29 Kasım 1914, Viceroy'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

13 TNA, FO 371/2140, 67384, 4 Kasım 1914, Amirallik'ten Dışişleri Bakanlığı'na.

14 TNA, FO 371/2476, 3573, 7 Ocak 1915, Viceroy'dan London Office'ce.

çıkarlarını Türk yahut diğer saldırılara karşı korumak dışında herhangi bir askeri ve deniz operasyonuna girişmeyeceğinin açık biçimde deklare etmesiydi¹⁵. Reuters Ajansı aracılığıyla tam olarak bu ifadelerin yer aldığı bir deklarasyon Mısır yerel basınında mümkün olan tüm kanallardan yayınlanacaktı. Bunların Osmanlı limanlarına ulaşacağı tahmin ediliyordu¹⁶. Ancak Arap Yarımadası özelinde İngiltere'nin acele biçimde atacağı adımlar müttefiki Fransa tarafından da merak ediliyordu. Bordo'daki İngiliz temsilcisi Bertie, 6 Aralık 1914 tarihli telgrafında Fransız yetkililerin kendisine İngiliz Hükümeti'nin Arapları ayaklandırmak için herhangi bir şey yapıp yapmadıklarını sorduğunu yazıyordu¹⁷. Buradan hareketle İngiltere'nin Arap Yarımadası'nda ayaklanma *planladığı* yahut kendiliğinden çıkacak bir ayaklanmayı *destekleyeceği* beklentisinin müttefiki Fransa'da dahi olması ileride İngiltere'nin yöneleceği Arap siyasetinin âdeta bir misyon gibi belirlediğini göstermektedir.

Savaşın ilk günlerinde askeri gelişmeler bu şekilde oldukça hızlı ilerlerken Arap Yarımadası'nda tarafların savaş öncesinde başlayan kendileriyle işbirliği yapacak yerel yöneticileri bulma çabaları Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle hız kazandı. Osmanlı Devleti'nin İtilaf Devletleri'ne karşı ilan ettiği cihâd-ı ekber bu girişimlere şimdi farklı bir boyut daha eklemiş oluyordu. Öyle ki, Osmanlı Devleti savaşın propaganda boyutuna dini bir iddiayı da koyması Arap Yarımadası'ndaki Türk-İngiliz mücadelesinde İngiltere'nin üstesinden gelmesi gereken bir başka mesele olacaktı. Öyle ki, İngiltere ile iyi ilişkiler içerisinde olan Arap şeyhleri ile Türk yetkililer çeşitli kanallardan irtibata geçerek cihada katılmaları yönünde telkinde bulunuyorlardı. Bölgedeki İngiliz ajanlarının girişimleri Türklere karşı Arap desteğini sağlamak için başvuru en başlıca çabaydı. Sonraları Ortadoğu'daki İngiliz istihbaratı denince ilk akla gelen kurum 1915 Kasım'ında kurulan Arap Bürosu olacaksa da¹⁸, Ortadoğu'da İngiltere'nin Mısır ve Filistin (Hicaz da dâhildi), Mezopotamya, Gelibolu, Selanik ve Akdeniz olmak üzere

15 TNA, FO 371/2140, 70884, 13 Kasım 1914, Cheetham'dan Edward Grey'e.

16 TNA, FO 371/2140, 71282/269, 15 Kasım 1914, Chetham'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

17 TNA, FO 371/2140, 79464/540, 6 Aralık 1914, Bertie'den Dışişleri Bakanlığı'na.

18 Ü.Gülsüm Polat, "Türk-Alman Propagandası Karşısında Arap Bürosu'nun Kuruluşu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S. 76, s. 97-131. Arap Bürosu hakkında yapılan doktora tezi Arap Bürosu'nun faaliyetlerine daha genel bir açıdan yaklaşmakta ve kurumsal açıdan değerlendirmektedir: Bruce Westrate, *The Arab Bureau: British Policy in Middle East, 1916-1920*, University Park, PA 1992.

beş büyük cephede 16 kurumsallaşmış istihbarat birimi vardı¹⁹. Bu birimlerin özellikle Arap Yarımadası'nda aktif olan görevlileri, bölgedeki gelişmeler, atılması gerekli adımlar ve alınması gerekli önlemler konusunda bağlı oldukları birimlere bilgi vermekteydi. Savaşa daha Osmanlı Devleti dahil olmadan başlayan Türklerin Arap şeyhlerini ajite edici davranışlarına dair bilgiler savaşa katılmasından sonra artarak rapor edilmeye devam ediliyordu.

Savaşın başlarında İngiltere'nin bölgedeki deneyimli isimlerinden Albay Sheakespear'ın aldığı duyuma göre Türklerin Arap Yarımadası'ndaki planları şu şekildeydi: İbnu's-Suud Basra'yı savunacak ve İngiliz ilerleyişini şaşırtacaktı, İbnü'r-Reşid ve Anaziah (Aneze) kabileleri Sina Yarımadası ve Mısır'a karşı Batı kabileleri ile birlikte ilerleyecek, Mekke Şerifi, İmam ve İdrisi Yemen, Hicaz ve kutsal yerleri savunacaktı²⁰. İngiltere'nin aldığı duyum yanlış değildi. Türkler savaş başlamadan evvel sözü edilen şeyhlerle ittifak kurmak ve bölgenin savunmasında bu paramiliter yapıdan faydalanmanın yollarını aramıştı. Zaten resmîyet ve teorikte Hicaz, Yemen, Necid ve Şammar Osmanlı Sultanına bağlıydı. Eğer söz konusu İmparatorluğun geleceği ise sözü edilen liderlerin Osmanlı Devleti'nin savaştığı ülkelerle fiilen harp halinde olması beklenirdi. Ancak bu bağlılık böylesi bir genellemeyi yapamayacak kadar kırılgan ve zayıftı. Türklerin Basra'daki İngiliz ilerleyişini durdurmanın mümkün olabileceğini düşündüğü İbnu's-Suud ile Kuveyt şeyhi Mübarek es-Sabah savaşın başında çoktan İngiliz yetkililerle çeşitli bağitlar kurmuştu²¹.

Osmanlı Devleti'nin savaşa girmiş kabul edilmesinden sonra bölgedeki gelişmelerin nasıl şekillenmeye başladığına bakıldığında savaş öncesinde başlayan her iki taraf için de geçerli olan propaganda ve ajitasyon çalışmalarının devam ettiği görülmektedir. Osmanlı Devleti, cihad-ı ekberi ilan ettikten sonra sözü edilen liderlerin bu girişime

19 Sheffy, "British intelligence and the Middle East..." s. 34.

20 TNA, FO 371/2479, 11837, 19 Ocak 1915, Hindistan Hükümeti'nden Savaş Bakanlığı'na; savaşın başlangıcı sayılabilecek bu dönemde yazılan bu raporun ikinci kısmında bu planın başarısız olduğunu zira İbnu's-Suud, Mekke Şerifi ve Aneze kabilisinin sözü edilen plana sadık kalmadığına değinilmesi ilginçti. Sheakespear Aneze'nin Türklerle karşı İngilizlerle birlikte hareket etmeye karar verdiğini ve İbnu's-Suud'a katılarak İbnü'r-Reşid'e karşı ittifak kurduğunu yazıyordu.

21 TNA, FO 371/2140, 82216, 14 Aralık 1914, Mübarek'ten İbnu's-Suud'a mektup. II. Numaralı mektupta Mübarek es-Sabah İngiliz görevlisi Cox'un kendilerinin dostu olduğundan söz ediyor ve onu Arapların dostu olmayan Türk ve Almanlara karşı *Glorious Government* yanında yer almaya davet ediyordu. *Aynı Dosya*, s. 209-210.

destek vermesini ve mümkün olduğunca Osmanlı savaş gücüne katılmalarını istemişti²². Bu katılımın kapsamı değişkenlik göstermişti. Öyle ki, Türkler Hicaz Şerifi Hüseyin'den cihad-ı ekber ilan etmesini ve Mısır'daki İngiliz varlığını tehdit edecek olan I. Kanal Harekâtı'na birlikleriyle katılmasını, Necid valisi İbnu's-Suud ve İbnü'r-Reşid'ten İngiltere'nin Basra üzerinden başlattığı operasyonda Türk birliklerine destek vermesini istemişlerdi. İmam Yahya'dan bölgedeki VII. Kolordu'nun Aden bölgesine yönelik operasyonlarına destek vermesini, Asir Seyhi İdris'e de cihad-ı ekber ilan edildiği bildirilmişti²³.

"Arap liderleri Hükümet erkânıyla bir törende", Kaynak: TTK Arşivi, 219_37_4

- 22 Ü. Gülsüm Polat, "İngiliz İstihbaratına Göre Birinci Dünya Harbi Başlarında Ortadoğu'daki Osmanlı Ajanları", *History Studies Ortadoğu Özel Sayısı*, 2010, s. 393-409. Bu girişimler aslında Ortadoğu için sınırlı değildi. Osmanlı ajanları Afganistan, Azerbaycan, İspanya ve Fas'ta hareket halindeydi. En genel ifadeyle amaç Osmanlı Devleti'nin savaşa katılmasını daha geniş bir meşrui zemine oturtmak, rakip devlet idarelerini zorlayacak her türlü ihtişaş hareketinin fitilini ateşlemektir. Bu faaliyetler çoğu zaman belgelerin yeterince kullanılmamasından ötürü açık biçimde ortaya konulamamıştır. Sözü edilen coğrafyalarda Osmanlı ajanlarının faaliyetleri –yazarın geniş bir arşiv koleksiyonunu görme imkânını yakalamış olmasının da etkisiyle- Tetik'in eserinde ortaya konulmuştur. Ahmet Tetik, *Teşkilat-ı Mahsusa (Umur-ı Şarkıyye Dairesi)*, *Tarihi*, C I: 1914-1916, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2014, çalışmanın ikinci cildi de yine İş Bankası Kültür Yayınları'ndan 2018'de çıkmıştır. Cihadı ekbere katılımın mümkün olduğunca fazla olması sadece İttihat ve Terakki liderlerinin değil Padişah ve bu bağlamda hanedanın da çaba gösterdiği konuydu: Detaylar için bkz: Serdar Palabıyık, "Contextualising the Ottoman Dynasty: Sultan Mehmed V Reşad and the Ottoman Princes in the Great War", *Monarchies and the Great War*, (Ed. Matthew Glencross, Judith Rowbotham), Palgrave Macmillan, London 2018, s. 121- 152.
- 23 Türk makamları ile sözüünü ettiğimiz Arap Yarımadası'nın ileri gelen liderleri arasındaki iletişim Türk ve İngiliz makamlarının yazışmalarına sık sık yansımıştır.

Türkler yerel liderlerin sadakati ve desteği yanında İngiltere'nin etkinliğini zayıflatabilecek her türlü operasyonel destek içindeydi. [Sir] Percy [Zachariah] Cox [1864-1937]²⁴ 16 Kasım 1914 tarihinde Abadan'dan bildirdiğine göre Türkler İngilizlerle iyi ilişkileri olan Muhammara Şeyhi ile Mezopotamya bölgesinin ileri gelen müçtehitlerinden (din alimi) biri vasıtasıyla irtibat kurarak onu cihada katılmaya çağırmışlardı. Muhammara Şeyhine bu telkin Bağdat Valisi Cavid Paşa tarafından da yapılmıştı²⁵. Basra Körfezi'nin İngiliz baskısı altındaki sahil bölgelerinde de Türk-İngiliz girişimleri savaşın başlarında kendini gösterdi. Bu bağlamda Katar'ın durumu dikkat çekiciydi. İngilizler Katar'daki varlıklarını resmi bir anlaşma ile Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmek istemelerine rağmen 1913 yılına ait İngiliz-Osmanlı Antlaşması muğlak kalmıştı. Bu antlaşmanın parafe edildiği günlerde Katar'ın Osmanlı'ya mütemeyyil Sultanı Casim bin Muhammed el-Sani [1825-1913] vefat etmiş yerine evlatlarından Abdullah bin Casim el-Sani [1880-1957] geçmişti. Savaşın başlarında İngilizler onunla bir anlaşma imzalamanın yolunu aradılar. İngiliz yetkililer el-Bida'daki Türk garnizonunun buradan çıkarılmasını gerekli görüyordu. 21 Temmuz 1914'de Katar Şeyhine daha Osmanlı Devleti savaşa girmeden taslak antlaşma gönderilmişti²⁶. Zaten el-Bida'da bulunan Türk garnizonunda 2 subay ve 40 asker kaldığı gözlemleniyordu. Fakat Katar Şeyhi ile üzerinde görüşülen antlaşma metniyle ilgili pürüzler savaşın başlarında giderilemedi. Katar Şeyhi ile bir anlaşmanın imzalanabilmesi 1916 yılında Trucial Oman ile birlikte imzalanan antlaşmayla gerçekleşecekti²⁷.

Arap Yarımadası içerisinde İngiltere için en muhkem nokta Aden görünüyordu. Sadece Arap Yarımadası'nın güneyi için değil tüm yarımada hakkındaki gelişmelerin belirlenmesinde Aden önemli bir merkezdi. İngiliz yönetimi savaşın başlarında yakın şeyhliklerin sadakatini sağlamayı da başarmıştı. Bu bağlamda Aden'de ilan edilen İngiliz protektorası altında olan Abdali sultanı²⁸ bir telgraf ile Aden temsil-

24 Cox, Ortadoğu ile ilgili İngiliz görevlileri arasında en dikkat çekenlerinden birisiydi. 1899'dan itibaren İran Körfezi'ndeki şeyhlerle irtibat kurmakla ilgili görevlerde bulunmuştu; Philip Graves, *The Life of Sir Percy Cox* London 1941, s. 213.

25 TNA, FO 371/2140, 71963, 16 Kasım 1914, Sir Percy Cox'dan Viceroy'a.

26 TNA, FO 371/2143, 129546, 13 Mayıs 1915 Hindistan valiliği dışişleri departmanından Percy Cox'a.

27 T.M Johnstone, "Katr", *EF*, Vol. IV, Brill, Leiden 1997, s. 749.

28 Abdali sultanlığından kasıt Yemen'in güneyindeki Lahic'in İngiltere'nin 1839'da Aden'i ele geçirmesinin ardından kabul edilen Aden Protektorası kapsamında yer verilen dokuz özerk bölgeden birisidir.

cisi²⁹ nezdinde *İngilizlere dostluğunu* sunmuştu. Bu işbirliğinin daha önemli ittifakların tesisinde katkı sağlamasının da yolları aranıyordu. Öyle ki İngiliz yetkililer Türklerle işbirliği içerisinde olduğu bilinen İmam Yahya ile Abdali sultanı ve Pañ-Arap olarak nitelendirdikleri Abdullah el-Mughira vasıtasıyla iletişime geçmiş ve mektup göndermişler ancak İmam'dan cevap gelmemişti. Aden'deki temsilciliğin kolayca ittifak tesis edebildiği bir diğer isim Asir İmamı Seyyid İdrisi olacaktı. Ona gönderilen mektupta belirtilen Türklerle karşı tüm Arapların birlik olması fikrine Seyyid İdrisi tamamen katılmış, İngilizler tarafından vaat edilen silah-cephane ve limanlarının ticarete açık bırakılmasına izin verildiği için de teşekkürlerini sunmuştu. İngiliz yetkililer için Arap şeyhleri ile işbirliğine gidilmesinin savaşın silahla yönetilen tarafına sağlayacağı katkı kadar propaganda yönü açısından da büyük önemi vardı. Öyle ki, İngiliz kontrolü altındaki bölgelerin sınırlarında Türklerin ve müttefiki Arapların kuvvet toplamasına izin verilmesinin İngilizlerin zayıflığı olarak Türkler tarafından propaganda amaçlı kullanılabileceğinden endişe ediliyordu. Bu bağlamda Aden Temsilcisi iki alternatif görüyordu. İlki karşı taraftan gelecek saldırıyı beklemektir ki bunun prestijlerine zarar verebileceğini düşünüyordu, ikincisi ise burada kurulacak ittifaklar ile güçlendikten sonra saldırıları desteklemektir. Bu durumda İmam Yahya'nın Türklerin şaşkınlığını ve mağlubiyetini görerek kendilerine katılacağı düşünülüyordu. Türklerin Yemen'de ve kutsal yerleri korumakta oldukça zayıf olduğu hesaplanıyordu³⁰.

Osmanlı Devleti'nin savaşa dahil olmasının hemen ardından Arap Yarımadası'nda İngiliz politikası yönetim birimleri arasında fikir alışverişi yapılırken müttefik Arap şeyhleri kadar Arap milliyetçiliği ile ilişkilendirilen isimler de yönlendirmelerde bulunmaya çalışıyordu. Arap Yarımadası'nda 1916 yazında gerçekleşen isyandan çok farklı taslak planlar savaşın başlarında gündemdeydi. Bu bağlamda Osmanlı ordusunda eskiden bir subay olan Aziz Ali el-Mısri³¹ İngiliz yetkililerle ile-

29 Aden'i Hindistan'ın sömürgeleştirilmesine paralel olarak önemli bir ikmal üssü olarak gören İngilizler 1802'de Lahic sultanı ile yaptıkları dostluk antlaşmasının ardından 1839'da işgal etmişler ve İngiliz koloni yönetimi açısından da Hindistan Valiliğinin kontrolüne bırakmışlardır. Burada bir İngiliz temsilcisi istihdam edilmiştir. Aden'de İngiliz varlığı çeşitli hukuki ve siyasi sıfatlarla 1967'ye kadar devam etti; Mustafa L. Bilge, "Aden", *DİA*, C. 1, s. 368.

30 *TNA*, FO 371/2139, 84480, 17 Aralık 1914, Aden Temsilciliği'nden London Office'e.

31 Aziz Ali el-Mısri, 28 Ekim 1913'te el-Ahd isimli bir gizli cemiyet kurdu. Gizli cemiyetin üyeleri Selim el-Cezairi, Nuri el-Said, Yasin el-Haşimi kardeşi Taha, Cemil el-Midfa'i,

tişim halinde ve hareketi için destek arar durumdaydı. Arap milliyetçiliğinin ilginç ismi Aziz Ali el-Mısri Kahire Yüksek Komiseri tarafından özellikle *Mezopotamya bölgesinde ve Türk ordusundaki Arap subaylar arasında önemli bir unsur* olarak tanımlanıyor ve Mısri'nin Türklere karşı yürüteceği silahlı planlarında mühimmat eksikliğinden yakındığına değiniliyordu. Mısri'nin fikrine göre *devrim [revolution]* Mezopotamya'dan başlatılmalıydı. Zira buradaki orduda hâlihazırda *ekilmiş olan sadakatsizlik tohumlarını* göz önüne alarak küçük ama tam donanımlı bir grup tarafından Türk karşıtı ayaklanmanın gerçekleştirilebileceğini lakin ileri bir adım atılmadan önce para, silah ve savaş materyali desteği sağlanacağına dair garanti verilmeliydi. Aziz Ali el-Mısri bu sayede bölgede Türklere karşı başkaldıracak kuvvetin 40-50 bin civarında olduğunu belirtmişti³². Kahire Yüksek Komiseri Cheetham'ın verdiği bu bilgi üzerine İngiliz Dışişleri Bakanlığı Aziz Ali el-Mısri'nin 2.000 lira civarında para ile bölgeye gönderilmesi yetkisinin Yüksek Komiserde olduğunu bildirir bir cevap yazmıştı. İngiliz Dışişleri Bakanı Arap hareketinin mutlaka desteklenmesi gerektiğini düşünüyordu³³. Ancak ilerleyen günlerde Aziz Ali el-Mısri'nin sözünü ettiği Mezopotamya'daki destekçileri ile bir görüşme gerçekleştiren Cox, İngiliz desteği vermek için bu kişilerin fikirlerini oldukça hayalperest bulmuştu. İngiltere Mısri'nin fikirlerine bir süreliğine mesafeli kalacaktı³⁴.

Arap Yarımadası'nın en önemli aktörleri ve takınacakları tutumun belirleyeceği olacağı düşünülen liderlerinin başında İbnu's-Suud geliyordu. İngiliz yetkililer onunla iletişime geçmesi için bölge hakkında bilgi sahibi olan ve seyahati hakkında daha evvel Hindistan Valiliği'nden bilgi verilen ajan Sheakespear'ı görevlendirmişti. Sheakespear 7 Kasım 1914 itibarıyla Bahreyn'e ulaşmıştı. Buradan İbnu's-Suud ile görüşmek üzere şeyhin halen bulunduğu Kuveyt yakınlarındaki Aneze köyüne hareket edeceği bildiriliyordu. Ajan Sheakespear, İbnu's-Suud'dan dostça ancak temkinli bir mektup almıştı. Sheakespear'ın planı İbnu's-Suud ile Kuveyt'in güney batısında çölde buluşmaktı³⁵.

Tahsin Ali, Mevlüd Muhlis, Emin Lütfi, Ali Cevdet el-Eyyubi ve Abdullah el-Dulaymi gibi askeri görevlilerdi. Cemiyetin resmi programında kuruluş amacı Osmanlı Devleti'nin Arapça konuşulan bölgelerine özerklik elde etmekte; Elie Kedorie, *Arabic Political Memoirs and other Studies*, Frank Cass And Company Ltd., London 1979, s. 44.

32 TNA, FO 371/2140, 70884, 13 Kasım 1914, Cheetham'dan Edward Grey'e.

33 TNA, FO 371/2140, 70884/347, 14 Kasım 1914, Edward Grey'den Cheetham'a.

34 TNA, FO 371/2140, 81700, 8 Aralık 1914, Viceroy'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

35 TNA, FO 371/2140, 74871, 24 Kasım 1914, Viceroy'dan London Office'e.

1916 yazında Mekke Şerifi'nin isyanı başlayana kadar İbnu's-Suud'un tutumunun İngiltere tarafından çok önemli görüldüğü anlaşılmaktadır. Hindistan Valisi Lord Hardinge 8 Aralık 1914'te merkeze gönderdiği yazısında aralarında sonraları Irak'ın başbakanı olacak olan Müzahim Emin'in (Müzahim Emin el-Paçacı³⁶) de bulunduğu Arap milliyetçilerinin İngiliz yönetimi konusunda istekli olmalarına rağmen buradaki başarının İbnu's-Suud'un hareket tarzına bağlı olduğuna dikkat çekiyordu. Eğer İbnu's-Suud'un liderliğinde Arap milliyetçileri Osmanlı Devleti aleyhinde hareket ederlerse İngiltere'nin parasal olarak desteklemesinin yerinde olacağını belirtiyordu. Ancak onlardan açık destek gelene kadar İngiliz desteğinden söz edilmeyecekti³⁷. 1915 yılı başlarında Ortadoğu'daki hemen tüm İngiliz birimleri İbnu's-Suud ile kurulacak işbirliğinin şeklini verilebilecek sözlerin kapsamının ne olması gerektiği üzerinde duruyordu. İngiliz yetkililer İbnu's-Suud'un Türklerle Mayıs 1914'te bir işbirliği antlaşması yapmış olduğunu hatırlatıyordu³⁸. Gerçekten de, Orta Arabistan'da İbnu's-Suud'un etkinliğini arttırarak 1913'te Lahsa'yı da ele geçirince Osmanlılar 1914 ilkbaharında onu Necid vali ve kumandanı olarak tayin etmişlerdi. Bu şekilde İbnu's-Suud dışişleri hariç tamamıyla bağımsız bir lider olmuştu³⁹.

İbnü'r-Reşid ile İbnu's-Suud arasındaki mücadelede⁴⁰ Türklerin İbnü'r-Reşid'e teçhizat ve Türk subaylarının fiili desteği ile yardımda bulunmasından dolayı İbnu's-Suud'a İngiliz Hükümeti açık destek verirse onlarla işbirliği içerisine girebileceği fikrini güçlendiriyordu. Hindistan Valisi Lord Hardinge merkeze gönderdiği bir yazısında İbnu's-Suud'a şu önerilerin yapılacağını yazmıştı: İngiliz Hükümeti İbnu's-Suud'u Necid, Hassa ve Katif'in bağımsız yöneticisi olarak görecekti. İbnu's-Suud'un bölgesine sebepsiz bir saldırı olması durumunda İngiliz Hükümeti kendisine durum ne gibi bir yardımı gerektiriyorsa onu

36 Aynı zamanda Irak'da *el-Nahda* Gazetesi'nin kurucusudur. Bk: Kurşun, *Yol Ayrımında...*, s. 65.

37 TNA, FO 371/2140, 8 Aralık 1914, Viceroy'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

38 Bu anlaşmanın Mayıs 1914 tarihli olduğu ve genel hatlarıyla İbnu's-Suud'un hükümdarlık haklarının garanti edilmiş olması, yabancı bir devletle ilişki içerisine girmemesi, yabancı güçlere herhangi bir imtiyaz veya ayrıcalık tanınaması ve Türk Hükümeti'ne karşı savaş ilanı durumunda silahlı kuvvetleriyle Türklerin yardımına gelmesi şeklindeydi. TNA, FO 371/2479, 11224, 29 Ocak 1915, Viceroy'dan Hindistan Bakanlığı'na.

39 Hulusi Yavuz, "Abdülaziz b. Suûd", *DİA*, C.I, İstanbul 1988, s. 194.

40 İbnü'r-Reşid ile İbnu's-Suud arasındaki sorunun geçmiş İngiliz raporlarında ayrıntılarıyla anlatılmaktadır. Bkz: *Churchill Archive*, CHAR 17/14, 8-10.

yapacaktı. Buna karşılık İbnu's-Suud İngiliz Hükümeti'nin tavsiyesi ve izni olmaksızın hiçbir yabancı devletle diyaloga girmeyecek ve diğer yabancı ülkelerin vatandaşlarına herhangi bir ayrıcalık tanımayacaktı. Ayrıca en kısa zamanda bu genel anlaşmanın ayrıntıları belirlenecek ve daha ayrıntılı bir anlaşma imzalanacaktı. İbnu's-Suud'a savaşın bu aşamasında özel kuvvetlerin kendisine yardım için gönderilemeyeceği belirtilecekti⁴¹. İbnu's-Suud'a İbnü'r-Reşid ile savaşmaması ve tüm kuvvetlerini toplayarak Basra'daki Türk kuvvetlerine yardım etmek için hazır hale getirmesi emrinin bizzat Enver Paşa tarafından bildirildiğini İngilizler İbnu's-Suud'dan aldıkları bir mektupla öğrenmişlerdi⁴². İbnu's-Suud ile görüşmeye giden Albay Sheakespear görüşmenin ardından yanından ayrılmamıştı. Bu birliktelik Albay Sheakespear'ın İbnu's-Suud ile bir işbirliği antlaşmasını sağlamak için onunla birlikte İbnü'r-Reşid üzerine yürüdüğü günlerde Ocak 1915'te Cerab'taki müsademelede öldürülmesine kadar devam edecekti⁴³. Onun ölümünün aslında yokluğunun Arap Yarımadası'nda İngilizlerin Arap ayaklanmasının lideri olarak Hüseyin'i seçmesinde etkili olduğu kendisinin ardılı olan bir diğer İngiliz doğu uzmanı J. B. Philby [1885-1960] tarafından ifade edilecekti. Philby şöyle diyecekti: "Onun ölümü ülkesi için büyük bir kayıptır ama Arap meselesi için bir yıkımdır. Eğer hayatta kalsaydı ve çalışmaya devam etseydi Lawrence'ın batıda gerçekleştirdiği seferi yapıp yapamayacağı şüpheliydi. Muhtemelen Sheakespear'ın misyonu İbnu's-Suud'u Büyük Britanya'nın para ve altınla aktif biçimde desteklemesi gibi daha az trajik bir neticeye varacaktı"⁴⁴.

İbnu's-Suud'un Osmanlı ve İngiliz yetkililer tarafından sadakati sağlanmaya çalışılırken Osmanlı Devleti'nin kutsal toprakların idaresinde önemli bir özerkliğe sahip yöneticisi Şerif Hüseyin Arap Yarımadası'nın geleceğini biçimlendirecek bir ittifakın ön hazırlıklarına girişiyordu. Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi karşısında Arap Yarımadası'nda yaşanan ilk reaksiyonların savaş öncesi başlatılan girişimlerin devamı niteliğinde olduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi İngiltere'nin Arap Yarımadası'ndaki politikalarında o güne kadar uyguladığı politikadan daha aktif bir siyaset izlemesini zorunlu

41 TNA, FO 371/2479, 11224, 29 Ocak 1915, Viceroy'dan Hindistan Bakanlığı'na.

42 TNA, FO 371/2140, 84042, 17 Aralık 1914, Viceroy'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

43 Clive Leatherdale, *Britain and Saudi Arabia 1925-1939*, F.Cass, London 1983, s. 16, "Severe Battle in Arabia", *The Times*, 13 Mart 1915.

44 Troeller, *The Birth of Saudi Arabia...*, s. 81

kılacak bir süreci başlatıyordu. Bu durum onu İbnu's-Suud gibi etkinliği sınırlı bir müttefikin yerine Osmanlı'nın en etkili yöneticisi ile iletişime girmeye muhtemelen zorlayacaktı.

İsyandan Evvel Türk-Arap İlişkilerinde Yaşanan Gerilimler

İlerleyen kısımlarda detayları üzerinde durulacak olan Şerif Hüseyin isyanı Türk-Arap ilişkileri, Arap Yarımadası'nın geleceği ve Arap milliyetçiliği gibi pek çok açıdan çok önemli bir önüm noktası ise de savaşın başlamasından 1916 yazına kadar geçen sürede Araplar arasında dolaşan ilk isyan fikri değildi. Lübnan Marunileri bunun için hem bölgede hem de Amerika, İngiltere, Fransa nezdinde girişimlerde bulunmuşlardı. Suriye'de girişim boyutuna ulaşabilen ya da plan aşamasında kalan çok sayıda örnek olmasına rağmen Irak'ta çok az sayıda isyan planı ortaya çıktı. Osmanlı ordusundaki Arap-İraklı subayların düşüncesi önce İngilizleri yenmek ve ardından Osmanlı yönetiminden bağımsızlık istemektir. Bu girişimler sonuçlanmamıştı. Suriye Ademi Merkeziyet Partisi ve Kahire Lübnan İttifak Cemiyeti Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi durumunda isyan etmek konusunda anlaşmışlardı. Bu düşünceler de fiiliyata dönüşmeyecekti. Arab Cemiyeti el-Kahtaniyye üyesi Emin Lütfi el-Hafız'ın Latakia'dan İskenderun'a kadar uzanan Suriye sahillerini ele geçirme planı Şerif Hüseyin öncesi hareketler içerisinde zikredilmelidir. Müttefiklerin İskenderun üzerine bir çıkarma hareketine eş zamanlı olarak girişimde bulunmayı teklif etmişlerse de bu harekât gerçekleştirilmeyecekti. Bir diğer girişim ise el Kahtaniyye üyesi bir Şii olan ve savaş arifesinde İstanbul'daki eğitimini tamamlamış olan Abdülkerim el-Kasım el-Halil'in hareketiydi. Sidon'un isyan merkezi olarak düşünüldüğü bu girişimde el-Halil'e eski bir Osmanlı Beyrut mebusu olan Rıza el-Sulh eşlik ediyordu. Bu isimlerin bakış açısına göre İngilizler yakın zamanda Suriye'yi ele geçirecekti. Ancak bir süre sonra Cemal Paşa [1872-1922] muhtemelen Alman istihbaratı ve IV. Ordu müftüsü Şeyh Esad Şukayri vasıtasıyla bu hazırlıkları öğrendi. Abdülkerim el-Kasım el-Halil, Aliye mahkemesinde yargılanarak 21 Ağustos'ta asılarak idam edildi⁴⁵. Abdülkerim el-Kasım el-Halil'in hareketi Şerif Hüseyin'in isyanından evvel Suriye'de düşünülen isyan girişimlerinin sonuncusuydu. Suriye'de söz konusu girişimlerin başarısız

45 Tauber, *The Arab Movements in WWI*, s. 16-19.

olması, Cemal Paşa'nın Arap cemiyetlerine karşı tutumu gerek kendisi bu görevdeyken gerekse sonrasında çok defa tartışılacaktır⁴⁶.

IV. Ordu Komutanı Cemal Paşa'nın halk tarafından karşılanması Kaynak: *TTK Arşivi*, 219_34_2.

Gerçekten de Cemal Paşa Suriye'ye ulaştıktan sonra Arap cemiyetlerinin faaliyetleri konusunda önemli tedbirler almaya başlamıştı. Savaşa Osmanlı Devleti'nin girmesiyle imparatorluk topraklarını terk eden savaştaki ülke elçiliklerinin binalarında yapılan aramalarda Suriye'deki Arap milliyetçi dernekleri ile Fransızlar arasındaki ilişkileri gösteren önemli detaylar tespit edilmişti. Bu kanıtlardan yola çıkarak Cemal Paşa aralarında Suriye'nin önde gelen isimlerinin ve bilinen ailelerinin de yer aldığı geniş bir kesim hakkında soruşturma ve yargılama sürecini başlatmıştı⁴⁷. Aliye Divan-ı Âlisi'nde gerçekleşen yargılama süreci hukuki sonuçları ve Arap milliyetçiliği açısından önemli bir kırılma noktası olarak görülecektir. Ancak savaştan evvel ademi

46 Ü. Gülsüm Polat, *İngiltere ve Osmanlı Devleti Ekseninde I. Dünya Savaşı Yıllarında Mısır*, ATAM Yay., Ankara 2015, s. 117. Cemal Paşa'nın Suriye valiliği ve yönetim politikası spesifik bir çalışmanın konusu olmuştur; Talha Çiçek, *War and State Formation in Syria. Cemal Pasha's governorate during World War I, 1914-1917*, Routledge Pub., New York 2014.

47 Cemal Paşa, Dahiliye Nezareti'ne yazdığı bir telgrafta tutuklanan Mülki Teftiş Heyeti Reisi Abdülvehhab Bey'in *mümâileyhin mahfûzan ve hiçbir kimse ile ihtilâtına meydan verilmeyerek doğruca Âliye Divan-ı Harb-i Orfisi'ne gönderilmesini* bunun yanında Haleb Müfettişi Şükrü el-Aselî Bey ve Abdülvehhab Bey-i İngilizî'nin de 31 Kanûn-ı evvel 1331'de tutuklandığını bildirdiği görülmektedir; BOA, DH.KMS, 36/22, aktaran: *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., İstanbul 2013, s. 146-147.

merkeziyetçi Arap cemiyetlerinin aktif faaliyetleri ve Fransa'nın Suriye üzerinde mandater olmak konusunda ne kadar iştiaklı olduğu düşünüldüğünce sürgün ve idam kararlarının Suriye'de savaşın özellikle askerî operasyonların kaderini etkileyecek bir kalkışmanın önüne geçilmesinde etkili olduğunu düşünmek mümkündür. Ancak Aliye Divan-ı Âlisinde yargılanarak idam edilen Arap ileri gelenleri ile Anadolu'ya sürgün edilen çoğunluğu idam edilenlerin akrabaları olan Araplara verilen bu ceza *Türk gaddarlığı* olarak İngiliz propagandasının önemli bir malzemesi haline gelecektir. Mısır'da İngiliz yönetimi ile iyi ilişkiler içerisinde olduğu anlaşılan *el-Kevkeb* gazetesinde bu konu işlenmiş, Cemal Paşa'dan Cemal el-Gaddar diye bahsedilmiştir⁴⁸. İngilizler, çekirge afatını yaşayan Suriye vilayetinde baş gösteren ve Müttefik donanmasının ablukasıyla daha da kötüleşen iase sorununun, Cemal Paşa'nın bölge halkına bilerek yaşattığı bir yokluk olduğunu iddia etmekte ve Araplar arasında yaymaktaydılar⁴⁹. Cemal Paşa'nın Suriye'deki Fransız etkisinin izlerini ortadan kaldırmak ve merkeze olan bağlılığını kuvvetlendirmek için gerçekleştirmeye çalıştığı pek çok imar projesi ise sözü edilen yargılama ve ardından gelen sürgün ve idam kararlarının gölgesinde kalacaktı. Cemal Paşa'yı imaj olarak aşağıya çeken İngiltere anavatanında yakın tarihlerde gerçekleşen olaylara çok daha sert karşılık vermişti. 200.000'den fazla İrlandalının İngiliz ordusu içerisinde fiili olarak savaşa katılmış olmasına rağmen 1916 yılında İngiltere karşıtı silahlı ayaklanmaya katılması 450'den fazla genç İrlandalının öldürülmesi ve 2600 kişinin yaralanması ile neticelenecekti⁵⁰. Savaşı yönetenlerin olaylar cereyan ederken amacını aşan sertlikte gösterdikleri reaksiyonların *savaş koşullarının* bir neticesi olduğunu anlaşılmaktadır.

48 *el-Kevkeb*, 23 Safer sene 1335 (19 Aralık 1916).

49 Çekirge istilasıyla karşılaşan Beyrut'ta bu mücadele zamanında ve yeterince yapılamamıştır. Bu dönemde yerel halkın desteğine sıklıkla ihtiyaç duyulmuşsa da çekirge istilasında bu işbirliği sağlanamamıştır. Durum idarede olan Cemal Paşa'nın *gaddar* kimliğini pekiştirecek bir başka gerekçe daha sunmuştur. Salim Tamari'nin transkripsiyon ve değerlendirmesini yaptığı bölgeden gençlerin hatıraları bundan bahsetmektedir; Salim Tamari, *Year of the Locust, A Soldier's Diary and the Erasure of Palestine's Ottoman Past*, Berkeley, University of California Press, Los Angeles, London 2011; Zarchy J. Foster, "The 1915 Locust Attack in Syria and Palestine and its Role in the Famine During the First World War", *Middle Eastern Studies*, Vol. 51, No. 3, s. 370-394.

50 Nuala C. Johnson, *Ireland, the Great War and Geography of Remembrance*, Cambridge University Press, Cambridge, New York, 2003, s. 143.

1916 yılı başlarında IV. Ordu bölgesini teftişe çıkan Enver Paşa'nın Mekke Emiri ve oğlu Faysal ile temaslarının isyana giden son süreçte Şerif ve oğullarının fikirlerinin berraklaşmasında etkili olduğu da iddia edilmiştir⁵¹. Bilindiği üzere Enver Paşa ve beraberindeki heyet seyahatleri sırasında Şerif Hüseyin ve Faysal tarafından büyük ihtiramla karşılanmışlar; Enver ve Cemal Paşalara, Faysal Bey vasıtasıyla birer altın kılıç, ordu Erkânı Harbiye reisine de altın bir hançer hediye edilmişti⁵².

Kudüs-i Şerif istasyonunda Enver Paşa'nın karşılama töreni Kaynak: İ.B.B. Atatürk Kitaplığı. Albümler.

Kaynak: İ.B.B. Atatürk Kitaplığı. Albümler.

- 51 Karsh and Karsh, *Myth in Desert*, s. 305, Suleiman Musa, "The Role of Syrians and Iraqis in the Arab Revolt", *Middle East Forum*, Vol. 43, 1967, s. 11; aktaran: Karsh and Karsh, *Myth in Desert*, s.312, dn. 124.
- 52 Erden, *Suriye Hatıraları*, s. 186. Enver Paşa'nın seyahati hakkında detaylar için bkz: Muhammed Kürd Ali, *Enver Paşa'nın Ortadoğu Seyahati*, (Ter. Derya Aydın, Ahmet Şenel, Sibel Ilgın), Hiperlink Yay., İstanbul 2007.

Medine’de Arap kıtalarının teftişi sırasında Enver Paşa’nın Faysal’a bunların Cihad-ı Mukaddes için savaşıacak savaşçılar mıdır sorusuna, Faysal’ın evet diyerek cevap verdiğini yazan Lawrence [1888-1935] ilginç bilgiler vermektedir. Şerif Ali’nin Faysal’a Enver Paşa ve beraberindekileri orada öldürmek için uygun bir zaman oluşunu söylediğinde Faysal’ın bunu reddettiğini ve onların misafiri olduğunu söylediğini yazmaktadır⁵³. Bu noktada Şerif Hüseyin ve oğullarının taleplerinin ne olduğu sorusu akla gelmektedir. Bununla ilgili Şerif Abdullah anılarında Cihad-ı Mukaddes için sürekli talep edilen askerlere dikkat çekmekte ve babasının bu taleplere karşılık cihad ilan edilmesi ve asker gönderilebilmesi için, öncelikle *Arapların istedikleri hakları elde edecekleri konusunda ikna edilmeleri gerektiğini* bildirdiğine yazmaktadır. Şerif Abdullah babasının sözünü ettiği taleplerinin şunlar olduğuna değinmektedir: Genel af çıkarılması, Suriye ve Irak’ta adem-i merkeziyetçi yönetimin ilan edilmesi, Mekke’deki şeriflik yönetiminin Sultan Selim zamanından beri kabul edilip miras yoluyla aktarılan haklarının yeniden tanınması ve şerifliğin babadan oğula geçeceğinin benimsenmesi. Bunların yapılması durumunda Arap milletinın üzerine düşeni yaparak Suriye’de bulunan Emir Faysal’ın yanına yeni askerler vereceklerine değiniyordu. Ancak Sadrazam Said Halim Paşa ve Enver Paşa’dan gelen cevapta *Savaş ve Araplar hakkında ifade ettiğiniz şeyleri söylemeye hakları* olmadığı, Suriye’deki suçluların hak ettikleri cezalara çarptırılacağı, yapılan açıklamaların karşılığının kendileri için olumlu bir netice getirmeyeceği, cepheye asker sevk etmediği takdirde oğlu Faysal’ı bir daha göremeyeceği bildirilmişti. Şerif Hüseyin verdiği cevapta Faysal hakkında tasarrufun kendilerinde olduğunu ancak onu tekrar göreceğine inandığını yazdı. Sadrazam Said Halim Paşa verdiği cevapta ise kuvvetlerini sevk etmesi durumunda Cemal Paşa’ya Şerif Faysal ile görüşmesi için gerekli işareti verildiğini bildirdi. Şerif Hüseyin kendi askerlerinin Şerif Faysal kumandasında hareket etmek istediklerini bu nedenle Faysal’ın ulaşması durumunda askerlerinin harekete geçeceğini yazdı. Bunun üzerine Faysal Medine’ye gönderildi⁵⁴. Ancak Faysal’ın güzergâhı Kanal seferine katılacak birliklerle aynı değildi. Şerif Abdullah’ın hatıralarında ifade ettiği gibi babası ile İstanbul arasında müzakere edi-

53 T.E. Lawrence, *Seven Pillars of Wisdom*, A Laruel Edition, New York 1926, s. 53.

54 Kral Abdullah, *Biz Osmanlı’ya Neden İsyan Ettik?*, (Ter. Halit Özkan) 7. Baskı, Klasik Yay., İstanbul 2009, s. 100-101.

len konularda erken bir dönemde bir uzlaşma olsaydı isyan olmazdı öngörüsü ise -yukarıda belirtildiği üzere- tutarlılık bakımından zayıf görülmektedir. *Myth in Desert* makalesinde Karsh'ların Şerif Hüseyin'in Osmanlı yöneticilerine bağlılığıyla bilinen bir kişi olması ve öne sürdüğü istekleri kabul edilseydi isyanın olmayacağına dair iddiası⁵⁵ isyanın birdenbire çıkmış olduğu anlamına gelmektedir ki aşağıda görüleceği üzere isyanın oluşumu savaş şartları içerisinde şekillenmiş olmakla birlikte bu denli spontane bir gelişme değildir. İsyanın resmen deklare edilmesinden birkaç gün evvel Şerif Hüseyin içinde bulunulan nazik durumu yazmıştır. 12. Kolordu Kumandanlığı'na yazan Cemal Paşa, Medine'nin ve demiryolu hattının korunmasını istiyor ve şöyle devam ediyordu: "Emirin harici düşman ile iştiraki maddeten tahakkuk eylemedikçe yahut Emir, devlete karşı alenen ve resmen ilânı isyan etmedikçe Mekke emaretine karşı bizim tarafımızdan ilânı husumet edilmesini şimdilik siyaseten muvafık görmüyorum". Yazının devamında Ali ve Faysal Bey'in bizzat usatın (asilerin) kumandanlığını ifa etmekte olduklarının dahi tecahül edileceğini (bilmezden gelineceğini) yazıyordu. Yani açık bir hareketin gelmesine kadar siyasi bir *bilmezden gelme* uygulanması diğer taraftan askeri tedbir açısından gerekenin yapılması hatırlatılıyordu. İsyanı yakın Osmanlı yönetim birimleri arasındaki bu yazışmadan öyle anlaşılıyor ki, resmi deklarasyondan günler evvel isyan hazırlıklarından haberdarlardı ve tedbirler alınmaktaydı⁵⁶.

Şerif Hüseyin'in İngiltere ile Anlaşması ve İsyanın Başlatılması

Şerif Hüseyin'in Osmanlı yönetimine karşı isyan etmesi üzerine çok fazla şey yazılmıştır. Bunlardan önemli bir kısmı İngilizce literatürdedir. Hüseyin'in isyanı başlatması konusunda esas muhatabının İngilizler ve yazışmaların kaynağının da İngiliz arşiv dokümanları olması bu sonucu doğurmuştur. Arşive dayalı çalışmalar zaman zaman birbirini destekler nitelikte tekrarlara da düşmüştür. Hatta bazı çalışmalarda Tauber'in işaret ettiği gibi yan aktörler hatıratların yönlendirmesi nedeniyle esas oluşturacak şekilde -hatalı biçimde-merkeze alınmıştır⁵⁷.

55 Efraim Karsh and Inari Karsh, "Myth in the Desert, or Not the Great Arab Revolt", *Middle Eastern Studies*, Vol. 33, No. 2, April 1997, s. 270 vd.

56 *Atatürk Kütüplüğü*, Fahreddin Türkkan Evrakı, Bel_Mtf_023526, 29 Mayıs 1332.

57 Tauber'in işaret ettiği Liddell Hart'ın *Lawrence of Arabia* isimli çalışmasıdır., Tauber, *Arab Movements in WWI*, s. 101.

Bu kısımda Türk kaynaklarını İngiliz yazışmaları ile ilişkilendirmek ve karşılaştırmak çabasıyla gelişmeleri ele alacağız.

Osmanlı kaynaklarında *fesat hadisesi*⁵⁸, sonradan yazılan ve farklı yazarlar tarafından alıntılanan Arap ve Batı literatüründe *Büyük Arap isyanı*⁵⁹ olarak nitelendirilen gelişmeler sonradan uzun uzun tahlil edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin İslami propaganda (cihad-ı ekber) hedefini saptırmak ve askerî harekâtını zora sokmak amaçlı Osmanlı karşıtı bir Arap isyanı tertiplemek fikri İngiliz yetkililer arasında ne zaman belirmişti? Bu hedef için Şerif Hüseyin ve Hicaz savaştan evvel mi tespit edilmişti ve savaş durumu zuhur ettiğinde İngilizler bu amacı sağlamak için bir plana sahipler miydi? Ya da daha kısa biçimde ifade edilmesi gerekirse neden Hicaz ve 1916 yazı, Arap isyanı ile özdeşleşti? Hicaz'da ortaya çıkan isyan Araplar arasındaki ideolojik bir dönüşümün yani Osmanlıcılıktan Arapçılığa geçişin özellikle 19. yüzyıl boyunca olgunlaşan Arap milliyetçiliğinin vardıdığı bir nokta mıydı? Çalışmanın önceki kısımlarında üzerinde durulan Arap milliyetçiliği bahsini burada hatırlamak *bağımsız bir Arap devletini* ortaya çıkaran isyanın arka planını anlamlandırmak için önemlidir. Bilindiğı üzere bağımsız Arap devleti düşüncesi cemiyetler, kulüpler gibi kurumsal anlamda Suriye'de ve Mısır'da daha aktifti. Bağımsızlık yanlısı bir isyanın İngilizler ve müttefikleri Fransızlarca Suriye'de tertiplemesi düşünülmemiş miydi? Bu soruların cevaplarını arayarak ilerlemek konunun anlaşılabilirliğini kolaylaştıracaktır.

Öncelikle böylesi bir isyanın tertiplenmesi fikrinin savaş öncesi kökenleri araştırıldığında bazı resmi yazışmalara dahi yansıyan bilgiler göze çarpmaktadır. Öyle ki İngilizlerin Hicaz'da bir isyanın planlayıcısı olarak bölgenin ileri gelen liderleriyle işbirliği yapmalarına dair Osmanlı merkezince savaştan çok önce de çeşitli duyurular alınmaktaydı. Konya'dan hac farızası için gidip gelen bazı kişilerin verdiği oldukça ilginç bilgiler bununla ilgiliydi. Hicaz'da bir ihtilal hazırlığı olduğu ve Medine'nin de muhasara edileceğı istihbar edilmişti. Zira Arap Yarımadası'nın önde gelen şeyhlerinin Aden'de toplandıkları ve birlik için mü-

58 "Siyaset. Mekke'deki Fesad", *Tanin*, 26 Temmuz 1916.

59 George Antonius kitabına isim olarak "Arab Awakening" yani Arap Uyanışı ismini seçmiş ve isyanı bu bağlamda değerlendirmiştir. Amin Said İngilizce literatüre "The Great Arab Revolt" olarak tercüme edilen Arapça esrinde de -al-'Ihawra al-Arabiyya al-Kubra- Şerif Hüseyin'in isyanı Arap halklarının bağımsızlık tarihi için büyük önem atfedilen bir süreç olarak değerlendirilmiştir.

zakere ettikleri bildirilmişti. Bilginin soruşturulması isteniyordu⁶⁰. Taiz Mutasarrıfı konunun tahkiki için bizzat kendisi deniz yoluyla hareket edecekti⁶¹. Anlaşılan Aden'deki İngiliz yönetiminin bağlantıda olduğu bir Hicaz isyanı savaştan çok önceleri dahi bölgeden gelen raporlarla Osmanlı yönetimine sunuluyordu. Osmanlı merkezinin aldığı bu bilgi Hicaz'da ve hatta tüm Arap Yarımadası'nda İngiltere başta olmak üzere diğer emperyalist güçlerin müdahalelerinden duyduğu kaygının bir yansıması gibiydi. Çünkü Hicaz'da bir isyanın tertipleycisi olmasından korkulan İngiltere aynı dönemde Arap Yarımadası'nın Kuveyt, Katar, Bahreyn gibi Osmanlı nüfuzunun daha zayıf olduğu bölgelerinde yoğun faaliyet içerisindeydi. Aynı ölçüde Hicaz üzerinde bir hamilik rolüne bu dönemde giriştiği sonucuna ulaşmak zordur. Daha önce üzerinde durduğumuz Kahire'deki İngiliz-Emir Abdullah görüşmesi de hatırlanmalıdır. Yüksek Komiser Kitchener ve Ronald Storrs'dan Abdullah'ın edindiği izlenim Hicaz'da bir Osmanlı karşıtı isyana İngiltere'nin destek vermeyeceği yönündeydi⁶². O halde Osmanlı Devleti'nin savaş girmesinden sonra İngiltere'nin Arap Yarımadası'nda bir Arap isyanının tertipleycisi olmasının savaş içerisinde çeşitli şartların bir araya gelmesiyle gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Özellikle Çanakkale'de alınan başarısız sonuç ve Kütü'l Amâre'deki önemli yenilginin ardından İngiliz savaş ekibinin dikkati dağıtmak ve Türklerin savaş performanslarını azaltmak istemeleri muhtemeldir. İsyanın başlamasından kısa zaman sonra gerçekleşen Avam Kamarası'ndaki bir görüşmede Kütü'l Amâre'deki Türk zaferinin Arapların Türklerden duyduğu şüpheleri azaltmadığına değinilmişti. İngiliz lordlarının Arap Yarımadası'ndaki gelişmeleri değerlendirirken üzerinde durdukları meseleler içerisinde Kütü'l Amâre zaferinin Araplar üzerindeki etkilerine de yer vermeleri bu beklentiden duyulan endişeyi göstermekteydi. Bu açıklamada Batılıların Doğu'daki gelişmeler hakkında öngöründe bulunmasının zor olduğu da eklenmişti⁶³. Diğer taraftan İngiliz savaş faaliyetlerinin savaşın başından sonuna değin tek bir düzlemde ilerlemediği ve savaşın seyrini

60 BOA, BEO 3653/273959, 12 Teşrin-i evvel 1325 (25 Ekim 1909).

61 BOA, BEO 3653/273959, 14 Teşrin-i evvel 1325 (27 Ekim 1909).

62 Ronald Storrs'un ifadesine göre Abdullah Osmanlı Devleti'ne karşı silahlı bir isyan için İngiltere'nin desteğini istemişse de İngiltere *dost ve müttelik* bir ülkeye karşı böylesi bir yardımı yapmayı doğru bulmamıştı; Ronald Storrs, *The Memoirs of Sir Ronald Storrs*, G.P. Putnam's Sons, New York 1937, s.134-135.

63 *Hansard (House of Lords)*, Vol. 22, 27 Haziran 1916, s. 404.

Osmanlılar aleyhine ilerletmek için gerek faaliyet gerekse propaganda söylem ve uygulaması açısından değişim geçirdiği anlaşılmaktadır⁶⁴. Hatta Arap isyanı ile ilgili girişimin İngiltere Arap politikası üzerinde söz sahibi kurumları arasında tam bir mutabakat ve fikir birliğiyle gerçekleştirildiği de söylenemez. Arap isyanının desteklenmesiyle ilgili Dışişleri Bakanlığı ve Savaş Bakanlığı arasında T. E Lawrence'ın görüşünü destekleyen bakış açısı ile Hindistan Bakanlığı arasında fikir ayrılığı mevcuttu⁶⁵. Bu temel iki kurum arasındaki görüş ayrılığı savaşın sonunda barışın hazırlanması aşamasında da belirgindi⁶⁶. İki İngiliz yönetim birimi arasında yalnızca bu konuda değil Mezopotamya'da yürütülen operasyonlar ve burada tesis edilecek yönetimle ilgili de ciddi görüş ayrılıkları mevcuttu⁶⁷.

Zira daha savaşın başlarında Pan-Arap parti lideri Reşid Rıza, İngilizlerden neler istediklerini anlattığı bir yazısında İngiliz hükümetinin Osmanlı Devleti ile sürdürdüğü politikasının Müslümanlara ve Araplara bir faydasının olmadığını söylüyordu. Reşid Rıza İngiltere'nin Doğu'yla olan ilişkilerinde bölge halklarının bağımsızlığını ve kuvvetli bir egemenliği arzu etmeyeceğini bilmiyordu ya da fazla bir iyimserlik içerisindeydi. Şöyle diyordu memorandumunda: "... eğer Büyük Britanya Araplara ülkelerinin idarecisi olmaları için yardım ederse ülkenin sahip olmasından ya da başka bir ülkenin [Arap ülkelerinin sahibi olması durumundan], ülkeyi "koruma altına alma-protection" ya da "işgal" yahut modern kolonizasyon başlıkları altında işgal etmesinden daha fazlasını kazanacaktır. Hiçbirşey kaybetmeyecek ama açıkça politik, finansal, manevi açıdan kazanacaktır. Tüm bu nedenlerden ötürü biz... umudumuzu kaybetmeyeceğiz... Büyük Britanya'dan Araplar etkinliğini kullanarak İslam'ın bağımsızlığını onun beşiği olan Arap Yarımadası'nda sürdürmesini... istemektedirler. Onlar bu ülkenin hiçbir kuvvet tarafından paylaşılmasına ya da böyle bir kuvvet (devlet) tarafından koruma

64 Bu konuda olayları ve kavramları irdeleyen çalışma farklı bir bakış açısı sunmaktadır: Renton, *Changing Languages of Empire and the Orient*, s. 645-667.

65 Timothy J. Paris, "British Middle East Policy-Making after the First World War: The Lawrentian and Wilsonian Schools", *The Historical Journal*, Vol. 41, No. 3, (Sep. 1998), s. 773-793.

66 Erik Goldstein, "British Peace Aims and the Eastern Question: The Political Intelligence Department and the Eastern Committee, 1918", *Middle Eastern Studies*, Vol. 23, No. 4 (Oct., 1987), s. 419-436

67 V. H. Rothwell, "Mesopotamia in British War Aims, 1914-1918", *The Historical Journal*, Vol. 13, No. 2 (Jun., 1970), s. 273-294.

altına alınmasına izin vermemesini istemektedirler”. Reşid Rıza daha savaşın başında –belki de savaşın çok uzun olmayacağı öngörüsü nedeniyle- savaş sonu antlaşmaları sırasında devletlerin Arap Yarımadası ya da bir parçasına sahip olmak istediklerinde bu isteğin hatırlanmasını istiyordu: “Büyük Britanya bunu yapması durumunda İslam’ın ve Arapların sağlam bir dostu olacak ve gelecekte de asla sarsılmayacaktır. Suriye ve Irak (Mezopotamya) bağımsız bir hükümet sorumluluğunu ademi merkeziet ya da konfederasyon prensibinde olmaya hazırdır. Böyle bir hükümet Arabistan prenslerine kendi bağımsız bölgelerini bırakacaktır... Politik Arap cemiyetleri bu hareket için hazırdır. Merkezi Komite temel kuralları ve düzenlemeleri hazırladı. Biz yalnızca büyük güçlerin tanınmasını istiyoruz ve biz inanıyoruz ki bize yardım edebilecek en elverişli ve uygun güç Büyük Britanya’dır, böylesi bir yardım gelenek ve çıkarları ile uyumludur”⁶⁸. Reşid Rıza bağımsız bir Arap devleti ifadesinde Arap Yarımadası’nı işaret ediyor, Suriye ve Irak’ın da benzer bağımsız Müslüman devletler olarak teşekküllerini umuyordu⁶⁹.

Şerif Hüseyin’in İstanbul ile otorite paylaşımı konusunda sürtüşmelerinin olması onun İngiltere ile daha savaşın başlarında irtibat kurmasında etkili olmuş olmalıdır. Reşid Rıza’nın kariyerindeki bağımsız Arap birliği gibi bir hedef ya da ideal Şerif Hüseyin’in I. Dünya Savaşı öncesi ve savaşın ilk yıllarındaki davranışlarıyla karşılaştırıldığında görülmektedir. Savaş öncesinde Osmanlı merkezi otoritesiyle sürtüşen ve reformlar, idari düzenlemeler hakkında rahatsızlık duyan Şerifin tüm bunlara rağmen savaşın başında Osmanlı Devleti’ne karşı hasmane bir tutum içine girememesi ya da girmemesi, muhtemelen Osmanlı’nın geleceği konusunda kesin bir öngörüye sahip olmamasındandı. Her türlü yetki kısıtlaması girişimine rağmen Şeriflik makamının Osmanlı merkezi tarafından bahşettiği ayrıcalıklar ve bölgedeki imtiyazlı konumu Şerif Hüseyin için önemliydi. Muhtemelen Şerifi 1916 yazına kadar merkezi idareye karşı sessiz kalmaya zorlamayan, bir isyandan sonra –isyen başarıya ulaşsa dahi- Hicaz’ın ve Şerif ailesinin statüsü konusunda taşıdığı kaygılardı.

Şerif Hüseyin’in merkezi yönetime karşı temkinli tutumunun Osmanlı merkezi idaresinde bir karşılığı olmadığı söylenemezdi. Zira savaş

68 TNA, FO 371/2480, 23865, 1 Mart 1915, “Summary of a Memorandum written by Sheikh Rashid Riza, one of the leaders of the Pan-Arab Party”.

69 *Aynı Belge*.

başlamadan evvel Hicaz Valisi ile merkezi otoritenin temsilcisi olarak gördüğü Vehip Paşa'nın gergin olan ilişkisinde merkez Galip Bey'i [Pasiner, 1868-1939] Vehip Bey'in yerine atayarak çözmek istemişti⁷⁰. Hicaz Emiri'nin hasmane tavrında bir değişiklik olmamış hatta Galip Bey'in bölgeye girişine dahi engel olmaya çalışmıştı. Şerifin gizli kapaklı işler çevirdiği, Hicaz hattını tahrip etmesinin ihtimal dâhilinde olduğu hatırlatılıyordu. Sanki yakın gelecek işaret ediliyordu: *İşin ehemmiyeti büyüktür. Şimendüferin tâhribi ile nakliyyât ve sevkıyâtın muattal kalması ve emsali gibi Medine'nin muhasara'ya [düşmesi] memuldür...*⁷¹. Bu süreçte Hükümet karşılaştığı bu krizi çözmekte bir hayli zorlanmış ve özellikle asilerin Hükümet karşısında müşterek hareketine engel olmaya çalışmıştı⁷². Bölgeye kuvvet sevk edilmiş mümkün olan tüm imkânlar kullanılarak isyancılar teskin edilmişti. Osmanlı merkezi otoritesinin zaafını gösteren dramatik gerçek, bu tahşiş hareketinin İbnü'r-Reşid urbanından yararlanılarak 1914 yılı başlarında bastırılabilmesiydi⁷³.

Şerif'in Osmanlı merkezi idaresine karşı vali nezdinde takındığı bu tavır [yani 1914 ilkbaharında yeni valiyi Hicaz'a sokmamak yahut urbanı kışkırtarak otoritesini zayıflatmak gibi girişimleri] gelecekte bağımsız Arap devletinin tarihi yazılırken önemli bir dönüm noktası olarak görülecek olan oğlu Abdullah'ın İngiliz devletiyle ilk teması gerçekleştirdiği günlere denk geliyordu. Anlaşılan o ki bu temaslarda da Şerif, merkezi otoriteye varlığını hissettirmek isteyeceği hareketler için bir destek aramıştı. Aslında oğlu Abdullah hatıralarında İttihad Terakki ile babasının yollarının ayrılması bahsini anlatırken en belirgin gerekçe olarak bunu ortaya koymaktadır. Öyle ki İstanbul'dan dönen Şerif'i karşılayan ve gelişini kutlayanlar arasında bulunan İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinden Abdullah Kasım'ın babasına Ciddede *Kanuni Esasiye bağlılık ve ataları Şerif Avnürrefik ve Şerif Ali'nin işlediği suçları işlemeyeceklerini umdukları* yönündeki sözlerine Şerif kutsal topraklarda herkesin kendi işi ile meşgul olması gerektiğini söylemişti. Abdullah bu sözlerin İstanbul'a Kanuni Esasi'yi dikkate almamak olarak hemen yazıldığını ancak görüşmeye dair hiçbir şeye değinilmediğini belirtmektedir⁷⁴. Burada Şe-

70 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, s. 147.

71 ATASE, BDH, K: 2285, D: 4, F: 6.

72 ATASE, BDH, K: 2285, D:4, F: 6/13.

73 ATASE, BDH, K: 1711, D: 2, F: 13, 36/2,

74 Kral Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyan Ettik?*, s. 27-28.

rif Abdullah'ın ortaya koyduğu gerekçe Şerif'in psikolojisini nispeten yansıtmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin, Şerif Hüseyin'i de etkileyecek bir coğrafyada İngilizlere karşı girişecekleri askerî operasyonları yönetmesi, Fransızların ve İngilizlerin İskenderun'a ortak bir çıkarma yaparak merkezle iletişimini kesmeyi planladıkları Suriye eyaletinin valiliğine Cemal Paşa'nın atanması Şerif Hüseyin için isyanın gerekçelerini hazırlayan gelişmeler içinde zikredilmiştir. Cemal Paşa görev bölgesine ulaşır ulaşmaz Kanal üzerine bir harekât için hazırlıklara başladığında Sina Yarımadası'ndaki urbanın davranışlarının kontrolü daha da önem kazanmıştı. Bu bağlamda Başkumandanlık Vekâleti, Kasım ayının 16'sında gönderdiği bir yazı ile Mekke Emiri'ne cihad-ı ekberin ilan edildiğini ve urban kuvvetleri ile birlikte bir an evvel Kanal seferine iştirak etmesinin gerektiğini söylüyor ve kaç güne kadar VIII. Kolorduya iltihak edebileceğini soruyordu⁷⁵. Şerif'e yapılan bildirim Cemal Paşa'ya da haber verilmişti⁷⁶. Kanal yönünde gerçekleştirilen ve Osmanlı askerî tarih literatürüne I. Kanal Harekâtı olarak geçen bu operasyonda görev alan 25. Tümen'in tamamının Araplardan oluştuğu ve Türklerle Kanal harekâtı sırasında ortak kaderin paylaşıldığı bilinmektedir⁷⁷. İsyanın resmen patlak vermesinden evvel gerekçelerin yeniden gözden geçirilmesinde fayda vardır. Cemal Paşa'nın Suriye valiliği Araplar nezdinde sert politikaları nedeniyle Türklere karşı oluşan antipatinin ya da Türklere karşı Araplar arasında uygulanan propaganda için bir gerekçe oluşturmuştur. Ancak Emir Faysal'ın Suriyeli milliyetçiler için isyandan kısa zaman evvel gerçekleştirdiği temaslardan öyle anlaşıyor ki Aliye Divanı'nda yargılanan⁷⁸, idam yahut sürgün edilen Araplar ile ilgili kararlar Suriye'de bir isyan hareketinin önünü de almıştı. Zira bundan sonra buradaki Arap birlikleri bölgeden uzaklaştırılmıştı⁷⁹. İsyanı tetikleyen nedenler arasında Kızıldeniz'deki abluka ile Hicaz'ı açlığa mahkûm eden İngiliz siyasetinin zorlayıcı tutumunun olduğu da savunulmuştur. Kızıldeniz blokajının isyan fikrinin daha İngiliz makamları arasında kesin bir fikir birliğinin dahi oluşmadığı bir

75 ATASE, BDH, K:160, D: 707, F:20, 16 Kasım 1914.

76 ATASE, BDH, K: 160, D: 707, F: 20/1.

77 Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Haz. Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2006, s. 181.

78 Mahkûmlar ve mahkûmiyet sebepleri hakkında bkz: *Osmanlı İmparatorluğunda Ayrılıkçı Arap Örgütleri, Aliye Divân-ı Hab-i Orfisi*, (Yay. Haz. Ayşe Aydın), Arba Yay., İstanbul 1993, s. 158-168

79 Dawn, *Arapçılıktan Osmanlılığa*, s. 39.

dönemde uygulandığı düşünüldüğünde Şerif Hüseyin'i isyana teşvik için abluka gerçekleştirildi iddiası bile tutarsız görünmektedir. Dahası Şerif Hüseyin'in bu abluka nedeniyle aklıktan ölümler görülmesi sebebiyle İngiltere'nin şartlarını kabul ettiğini söylemek de mümkün değildir⁸⁰. Bilindiği gibi isyanın başlangıcını işaret eden temaslar Şerif Hüseyin ve oğulları tarafından başlatılmıştır.

Hilafet meselesinin isyanın ortaya çıkmasında Şerif Hüseyin için ne kadar teşvik edici olduğu konusu da farklı görüş ve kabulleri barındıracak bir meseledir. Cihad-ı ekber ilanı ile ilgili Osmanlı Devleti'nin attığı adımın Şerif Hüseyin tarafından memnuniyetle karşılanmadığı da düşünülebilir. Zira hilafet makamının Sünni Müslümanlar üzerindeki bu yetkinliği Şerif Hüseyin'in sahip olduğu ruhani kimliğinin etkinliğini azaltan bir diğer paradokstu. Ancak bu makamın cezbediciliğinin Şerif üzerinde ne kadar etkili olduğu konusunu ele alırken farklı görüşler ön plana çıkmaktadır. Aslında *Doğu Sorunu* için çözüm arayışları başladığından beri üzerinde durulan *Arap hilafeti* tartışmalarının fikri kökenleri oldukça eskildi. 15. yüzyılda Mekke'de yaşayan tarihçi Taceddin Muhammed ibn Ahmed el-Fasi, Şerif Ebu Numayy'i halifelik için doğru bir seçim olarak zikretmişti. Osmanlı reformlarının Kuzey Suriye'de azalmasıyla 1858'de Şerif'in hilafeti altında yeni bir Arap devleti fikri ortaya çıkmıştı. 1860'da Şerif'i Mısır'daki Fransız işgaline karşı kullanma fikri İngiliz hükümeti içerisinde tartışılmıştı. 1870'lerde John Louis Sabunji⁸¹, G. C. M. Birdwood, James Zohrab⁸² ve hatta Cemaleddin Afgani Mekke hilafeti propagandası yapmıştı. Ancak Müslümanlar yahut Avrupalılar arasında bu propagandayı en aktif yapan Wilfred Scawen Blunt [1840-1922]⁸³ oldu. Blunt yalnızca dini

80 Bu iddia Shaw'ın eserinde isyanın gerekçesi kısmında kuvvetli bir biçimde vurgulanmaktadır; Stanford Shaw, *The Ottoman Empire WWI*, Vol. 2, TTK Yay., Ankara 2008, s. 1240-1241.

81 John Louis Sabunji (1838-1931), Diyarbakır eyaletinde doğdu. Roma'da eğitimini tamamladıktan sonra Beyrut'a döndü. Mayıs 1870'de haftalık *el-Nahla* gazetesini çıkarmaya başladı. Sabunji, *el-Nahla* ve devamı niteliğindeki diğer süreli yayınlarında ve *The Times*'de çıkan yazılarında hilafet meselesini ele aldı. L. Zolondek, "Sabunji in England 1876-91: his role in Arabic Journalism", *Middle Eastern Studies*, 14:1, s. 102-115.

82 İngiltere'nin Cidde Konsolosu olan James Zohrab 1879 başlarında Mekke'de gizli bir cemiyetin Arap halifeliği çalışmalarını yaptığını merkeze yazdı. Joshua Teitelbaum, *The Rise and Fall of the Hashemite Kingdom of Arabia*, C. Hurst&Co., UK 2001, s. 45.

83 1858 ile 1869 yılları arasında İngiliz dışişlerinde görev yaptı. Edebi kimliğiyle de tanınan Blunt, Arap coğrafyasının büyük bir kısmında seyahatler yapmış ve Mısır'da İngiliz

bir hilafet anlayışını desteklemişti. Onun desteklediği hilafet anlayışı Papalık benzeri bir yapı değildi. 1880'lerde Buhara Müslümanları arasında Müslüman bir federasyonun Mekke Şerifi'nin liderliğinde kurulmasına dair bir hareket görüldü ve yüzyıl sona ererken bu fikir oldukça genişledi. Arap/Şerif liderliğinde bir hilafet fikri Arap dünyasında Abdurrahman el-Kawakibi'nin [1855-1902] *Ümmü'l Kura* isimli kitabının Reşhid Rıza'nın Menar'ında Nisan 1902 ile Şubat 1903 arasında basılmasıyla daha bilinir oldu. Bu çalışma Mekke'de gizli bir Müslüman cemiyetin Kureysi hilafetinin kutsal topraklarda tesis edilmesi için çalışmalarına dair toplantı tutanağı gibi görünüyordu. Halife yalnızca Hicaz'da politik bir güç olacaktı. Bir süre sonra Kevakibi'nin fikirlerinin Blunt'un *The Future of Islam* isimli eserinden aldığı anlaşıldı. Necib Azuri⁸⁴ ve Reşhid Rıza Mekke'de Şerifin liderliğinde dinsel bir Arap halifeliği fikrini savundular⁸⁵. İngiliz yönetici kadroları içerisinde Arap hilafeti konusunda Lord Kitchener en istekli olanların başındaydı. Türklerin hilafet makamını haksız biçimde *gasp ettiği*, buradan hareketle Osmanlı sultanının Müslümanların ruhani lideri sayılamayacağı zira Peygamberin soyundan gelmediği üzerinde durdu. Oysaki bu görüş İngiliz çıkarlarına tüm koşullarda yaptığı hizmetlerle bilinen Şii Nizari Mezhebi İmamı III. Ağa Han [Muhammed Şah, 1877-1957] tarafından da yazılan çeşitli memorandumlarda çürütülmüş ve Türk Sultanının Sünni İslam'ın başı olduğu ve halifeliğin irsi bir anlam taşımadığını açıklamıştı⁸⁶. II. Abdülhamid'in siyasi bir anlam yükleyerek kullandığı

yönetimi nezdinde görevlendirildiyse de Mısırlı Arabi Paşa ile görüştüktan sonra *Mısırlılar için Mısır* gibi daha liberal görüşleriyle dikkat çekti. Türk hilafeti ve yönetimi karşısındaki duruşu bu anlamda onun geniş emperyalizm karşıtı çizgisiyle bağdaştırılabilir. Bazı detaylar için bkz: Wilfrid Scawen Blunt: "An Intimate View", *The North American Review*, Vol. 217, No. 810, (Mayıs 1923), s. 664-675.

- 84 Maruni Hristiyanlarından olan Necip Azuri Osmanlı İmparatorluğu'ndan koparak bağımsız bir Arap devleti kurulması fikrini savunan belki de ilk isimdir. Azuri, Türklerin "*Arapları mahvettiğini*", onlar olmasaydı Arapların "*dünyanın en medeni milletleri arasında olabileceğini*" savundu. Adeed Dawisha, *Arab Nationalism in the Twentieth Century: From Triumph to Despair*, Princeton University Press, Princeton 2003, s. 25.
- 85 Joshua Teitelbaum, "Sharif Husayn ibn Ali and the Hashemite Vision of the Post-Ottoman Order: From Chieftaincy to Suzerainty", *Middle Eastern Studies*, Vol. 34, No. 1 (Jan. 1998), s. 103-104. Ayrıca bkz: Elie Kedourie, "The Politics of Political Literature: Kawakibi, Azouri and Jung", *Middle Eastern Studies*, Vol. 8, No. 2, (Mayıs 1972), s. 227-240.
- 86 Ü. Gülsüm Polat, "Şii Nizari Mezhebi İmamı III. Ağa Han'ın I. Dünya Savaşı Yılları Faaliyetleri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 68, Aralık 2013, s. 55-74.

bu unvan⁸⁷ İngiltere'nin üzerinde uzun zamandır düşünceler ürettiği bir meseleydi⁸⁸. Halifenin İslam inancı için ne ifade ettiği ve Hristiyan bir devletin Arap Yarımadası'ndaki girişimlerinde bu unvanın kontrolü konusunda dikkat etmesi gereken konuları isyanın altyapısını hazırlayan en önemli isimlerden olan Mark Sykes iyi bilmekteydi. Bu konuda hazırladığı bir memorandumda halifenin kelime anlamını ve tarihsel bağlamını açıklayarak başlıyor ve muhtemel bir isyanla birlikte unvanın geleceğine dair karşılaşılabilecek meseleler hakkında çıkarımlarda bulunuyordu⁸⁹. Sykes'a göre Hicaz bölgesinde Osmanlıların varlığına son verilirse bu unvan üzerinde Şerif Hüseyin, gerek kutsal bölgeyle olan bağı gerekse hacıların hamisi olması münasebetiyle hak iddia edecekti⁹⁰. İngiliz bakış açısı önceleri hilafet meselesinin Müslümanlar tarafından verilmesi gereken bir karar olduğu ve bu konunun dizaynının gayrimüslim bir ülke tarafından yapılmasının doğru olmadığı, Arap hilafetine Müslümanlar karar verirse İngiltere'nin buna saygı duyaca-

87 Azmi Özcan çalışmasında özellikle İngiltere'nin en önemli sömürgeci olan Hindistan bağlamında bu siyaseti incelemiştir: *Pan-İslamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*, TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yay. İstanbul 1992. Landau ise konuyu daha bütüncül bir biçimde ele almaktadır: Cf. Jacob M. Landau, *The Politics of Pan-Islam*, Clarendon Press, Oxford 1990.

88 Aslında halifeliliğin merkezi, dünyevi bir İslam kurumuna dönüşmesi baskısı Sultan Abdülmecid'in saltanatının ilk dönemlerine rastlamaktadır. Ancak o, hilafetle ilgili bir otorite oluşturmaya gönülsüz olmuştur. Sultan Abdülaziz hilafetin potansiyel gücünü özellikle bürokrasidedki liberal anayasacı kanada karşı önemli görmüştür. Ancak sonraki gelişmeler Abdülaziz için bu ortamı yaratmamıştır. Sultan Abdülhamid'in hilafeti iç ve dış siyasette kullanması planlı bir girişim değildir. İngiltere'ye ekonomik yönden kafa tutması imkânsız olan Osmanlı Devleti ve bu bağlamda II. Abdülhamid, İngiltere karşıtı bir güç olarak Hicaz'a her yıl gelen Britanya yönetimindeki bölgelerin Müslümanlarını hilafet söylemi üzerinden etkilemeyi düşündü. İngiltere bu tehlike karşısında bölgesel liderlerle iletişim kurmak istedi. Cidde konsoloslu olarak James Zohrab atandı. Arap halife söylemi bu dönemde gündeme geldi. Abdülhamid, Londra'nın planlarının farkındaydı. Kemal Karpat, *The Politicization of Islam. Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*, Oxford University Press, Oxford 2001, s. 243-251. Stephen Duguid, "The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia", *Middle Eastern Studies*, 9 (2), (1973), s. 139-155.

89 *Oxford University, St. Antony's College, Middle East Centre Archive*, (Bundan sonra sadece MEC Archive), Mark Sykes Papers, [GB 165-0275 Box 1 File 1], Mark Sykes, "Note on Khalifate".

90 *MEC Archive*, Mark Sykes Papers, [GB 165-0275 Box 1 File 1], "The Sherif of Mecca and the Arab Movement".

ğı üzerinde yoğunlaşmaktaydı⁹¹. İngiltere'nin bu fikrinin oluşmasında İngiliz idaresindeki Müslümanların etkisi önemliydi. Zira Londra İslam Cemiyeti (The Islamic Society) böylesi bir müdahalenin gerçekleşmesinden duyacakları rahatsızlığı açıklamakta ve hilafetin mevcut durumunun devamından yana görüşlerini vurgulamaktaydı⁹². Ancak Sudan Kadısı Seyyid Ali Morghani hilafet meselesine dair İngiltere'nin açık bir deklarasyonda bulunmasını ve halifelik pozisyonu için de Şerif Hüseyin'in en uygun isim olduğunu Sudan Serdarı vasıtasıyla Dışişlerine bir memorandumla yazmıştı⁹³. Mark Sykes, Lord Kitchener, Kahire Yüksek Komiseri (Henry) McMahon [1862-1949] gibi çok bilindik görevliler Şerif Hüseyin'in Arap isyanını Türklere karşı gerçekleştirecek isim olarak gördüler. Kitchener Şerif Abdullah'a 31 Ekim 1914 tarihinde yazdığı mektupta hilafet meselesini açıyordu. 1 Kasım 1914'de Storss'un düzeltmeleriyle gönderilen mesajda oldukça önemli bir dilekte bulunuyordu: "Belki saf bir Arap soyu hilafeti Mekke ya da Medine'de üzerine alır ve Tanrı'nın yardımıyla şu anda mevcut olan kötülükler dışında güzellikler meydana gelir"⁹⁴. Lord Kitchener, Şerif'e Osmanlı ile olan savaşta Büyük Britanya yanında yer almaları ve yardım etmeleri durumunda dini ya da diğer hiçbir meseleye karışmayacaklarını ve Şeriflik makamına saygı duyacakların, Şerifliğe karşı girişilen tüm olağandışı saldırılara karşı garanti vereceklerini bildirmişti. Lord Kitchener ayrıca Mekke'de bir Arap halifeliği ihtisasını da ileri sürmüştü. Bu sözün Arap isyanı için başlangıç noktası kabul edilmesi tesadüf değildi. İngiliz savaş planlayıcıları Arap hareketinin temelinde *Türk boyunduruğuna silahla son vermek ve Arabistan ve Suriye'de bir Arap devleti kurmak* olduğunu⁹⁵ İslam dünyasına ve Araplara göstermek isteyecekti.

Kitchener tarafından yazılan böylesi ifadeler Şerif Hüseyin üzerinde muhtemelen etkili olmuştu. Bu bağlamda (Christiaan Snouck) Hurgronjei, (Elie) Kedourie ve (Martin) Kramer gibi mesele üzerine uzun araştırmaları olanlar, Şerifin başında olduğu bir hilafet anlayışının

91 Bu bakış açısı Dışişleri Bakanı Edward Grey'in McMahon'a yazdığı bir telgrafta açıkça görülmektedir; *TNA*, FO, 371/2486, 44598, Edward Grey'den McMahon'a, 14 Nisan 1915.

92 *TNA*, FO 371/2486, s.17.

93 *TNA*, FO 371/2486, 77713, 6 Mayıs 1916, Ali Morghani'den "Memorandum".

94 Teitelbaum, "Sharif Husayn...", s. 106.

95 *MEC Archive*, Mark Sykes Papers, [GB 165-0275 Box 1 File 1], "The Sherif of Mecca and the Arab Movement".

Arap yerel düşüncesinde bulunmayan bu anlamda Avrupalıların icadı olduğunu iddia etmektedir. Dawn klasik çalışmasında söz konusu hilafetin Hüseyin için önem verdiği bir mesele olmadığını yazarken *Avrupalı emperyalistlerin Hilafet'e büyük bir önem atfettiklerini görmede gecikmedi. Böylece Müslüman bir yöneticinin Avrupalılarla olan ilişkilerinde hilafeti bir avantaj olarak kullanabileceklerini düşündü* tespitine yer vermektedir⁹⁶. Teitelbaum yaptığı araştırmada Arap hilafeti düşüncesinin Arap merkezli, oldukça eski ve Hüseyin'in tarihsel hafızasında yer bulan bir düşünce olduğunu söylemektedir. O, genel kabulün aksine Kitchener'in önerisinin Hüseyin'in hiç aklında olmayan bir düşünceyi onun aklına düşürmüş olarak kabul edilemeyeceğini yazmaktadır⁹⁷. Kaldı ki bu fikir Osmanlılar içerisinde bir kısmında dahi mevcuttu. Prens Sabahattin, [Mehmet Sabahaddin, 1879-1948] Mark Sykes'a kendi adem-i merkezîyetçi partisinin İstanbul'da güç kazanması ve iktidarı ele alması durumunda Kureyş soyundan olan birine, hilafetin geçmesini ve Hicaz'ın bağımsızlığını destekleyeceklerini söylemişti⁹⁸. İsyarla örtüşen günlerde bu devrin nasıl olacağına dair bazı haberler ortaya çıkmıştı. Buna göre Avrupa'daki ileri gelen Suriyeli ve bazı Hintli Müslümanlar İngiltere'nin daveti üzerine Mısır'da toplanacaklardı. Şerif Hüseyin'in halife ilan edilmesinin ardından Mısır'da savaşın başında *sultan* ilan edilen Hüseyin Kamil, Şerif Hüseyin'e ilk biad edecek lider olacaktı önde gelen Arapların da kadir gecesine denk gelecek günde hilafet ilanını kabul etmeleri ve Avrupa gazetelerinde bildirmeleriyle seremoni tamamlanacaktı⁹⁹. Sünni İslam'da hilafetin ne anlam taşıdığını bilen Şerif Hüseyin'in bu unvanın kendisine Avrupalı devletler tarafından sunulmasının önemli bir paradoks olduğunu tahmin etmiş olmalıdır. *Arapların Kralı* isyan sonrasında İngiltere'nin protestosuna rağmen kendisine uygun gördüğü bu unvan için destekçileriyle mücadeleyi göze almıştı. Bu sıfatın yanına dinsel bir gücü simgeleyen *halife-i Müslimin* eklemek, unvanın zayıflığı ve taşıdığı çelişkilere rağmen sonuç başarıya ulaşırsa elde edilecek önemli bir kazanım olarak görülmüş olmalıydı.

İsyanı değerlendirirken Arap Yarımadası'ndaki diğer önemli aktörler göz önüne alındığında daha savaşın başlarında İngilizlerle anlaşma-

96 Dawn, *Osmanlıcılıktan Arapçılığa...*, s. 49.

97 Teitelbaum, "*Şurif Husayn...*", s. 106.

98 TNA, FO 371/2486/93937, "Letter from Mark Sykes".

99 HR.SYS., 2316/18, 22 Temmuz. 1916, aktaran: *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, s. 27.

ya varan ve Basra'daki İngiliz harekâtını kolaylaştıran İbnu's-Suud'un neden böyle bir görev için tercih edilmemiş olduğu sorusu akla gelmektedir. Bu konuyu Troeller, Hüseyin ile İngiltere'nin kesin bir uzlaşmasının savaşın başlarında henüz olmaması ve buna karşılık İbnu's-Suud ile kuvvetli işbirliğinin savaşın başında bir anlaşmayla sağlanmış olmasıyla açıklamaktadır. İngilizler merkezi Arabistan'ın meselelerinden uzak durma politikasını terk ettikten sonra Arap isyanı patlak verecek ve İbnu's-Suud da Şerif Hüseyin'in isyanında İngiltere ve Hüseyin'e destek verecekti. Troeller'a göre İbnu's-Suud'un rolü Hicaz'daki hayati operasyonla karşılaştırıldığında daha önemsizdi¹⁰⁰.

Arapların Osmanlı Devleti karşısında İngiltere ile birlikte hareket etmesini isteyen aklın önündeki en önemli engellerden birisi de savaşta müttefik olmakla beraber savaş sonrasında ittifaklarının durumu sağlam görünmeyen İngiltere ve Fransa arasındaki ihtilaflardı¹⁰¹.

İngiltere ile Şerif arasında pazarlıkların başlamasından evvel taahhütler konusunda görüşmeler olduğu bilinmektedir. Nisan 1915'te McMahon'a gönderdiği bir telgrafta Dışişleri Bakanı Edward Grey Sudan Serdari (Reginald) Wingate'den [1861-1953] gelen bir yazıya binaen Arap Yarımadası'nın bağımsız Müslüman devleti elinde kalmasına karşı olmadıklarını ancak hangi bölgelerin bu devletin sınırları içerisinde kalabileceğinin o gün için kesin olarak belirlemenin mümkün olmadığını yazmaktaydı¹⁰². Şerif ile İngiltere arasındaki görüşmeler Şerif'in Kahire'deki önemli isimlerinden Ronald Storrs'a 14 Temmuz 1915 tarihli mektubu ile başladı. Bu mektupta Şerif tüm Arap bölgesinin ve Arap hilafetinin kabul edilip edilmediğini soruyordu. 28 Ağustos 1915'te Kahire Yüksek Komiseri Henry McMahon harekete duydukları sempatiyi bildiren bir cevap gönderdi. 9 Eylül 1915'te Şerif Hüseyin, McMahon'a yazdığı diğer mektubunda önerilerine gösterdiği kayıtsızlıktan şikayet etti ve Ekim sonlarında McMahon Kiliky ve Kuzey Suriye'nin Şerif'in bölgesi dışında olduğunu bildirdiği bir cevap yazdı. Bu düzeltmelerde Büyük Britanya'nın Arap şeyhleri ile olan anlaşmalarla-

100 Troeller, *The Birth of Saudi Arabia*..., s. 75. Yazar bu fikrini şu çalışmasında daha da detaylandırır. Bkz: Gary Troeller, "Ibn Sa'ud and Sharif Husain: A Comparison in Importance in the Early Years of the First World War", *The Historical Journal*, Vol. 14, No. 3 (Sep., 1971), s. 627-633.

101 Isaiah Friedman, "The McMahon- Hussein Correspondence and the Question of Palestine", *Journal of Contemporary History*, Vol. 5, No: 2, (1970), s. 83-122.

102 TNA, FO 371/2486, 44598, Edward Grey'den McMahon'a, 14 Nisan 1915.

rının etkili olduğunu bunun haricinde Büyük Britanya'nın anlaşmaya varılan bölgeler için -ki bu bölgelerde müttefiki Fransa'nın çıkarlarına zarar vermeksizin davranmakta özgürdü- Arap bağımsızlığını tanıdığını ve desteklediğini yazdı. Ayrıca kutsal toprakların dokunulmazlığını garanti etmekte ve *çeşitli bölgeleri içine alan en iyi yönetimin oluşturulması için* mümkün olan tüm yardım ve tavsiyeyi bu bölgede Büyük Britanya'nın tek yabancı danışman olarak talep edilmesi durumunda vereceklerini yazdı. Son olarak da Bağdat ve Basra'nın İngiliz özel yönetiminde bırakılması gereken bölgeler olduğunu ekledi¹⁰³.

5 Kasım 1915'de Şerif anlaşmaya varmakla beraber bir noktayı hatırlatıyordu Büyük Britanya Arap bağımsızlığının güvenliğine zarar verecek bir biçimde kendilerinin düşmanları ile anlaşma yapmayacaktı. McMahon 17 Aralık'ta verdiği cevapta oldukça dikkatli bir dille arzulanan barış taahhütlerini vermekte ve çeşitli detayları tartışmaktaydı. 1916 Ocak'ında Şerif İngiliz şartlarından bazılarını katılmakta ancak bağımsız Arap bölgesine Beyrut ve bölgesinin dahil edilmesini tekrarlamaktaydı¹⁰⁴. Dawn 1916 başında Şerif ile McMahon arasında anlaşmaya varılan tek noktanın her iki tarafın iddialarının birbiriyle çatıştığı meselelerin savaş sonuna kadar ertelenmesi olduğunu belirtmektedir. Dawn'a göre hiçbirisi diğerine bundan daha fazla bir şey vaad etmeyecekti¹⁰⁵. Bu yazışmanın en genel ifadesi genel bir anlaşmanın yapılamamış olduğuydu. Yani İngiltere ile Arap Yarımadası'ndaki diğer müttefik Arap şeyhleri ile imzalanan antlaşmaların bir benzerinin Şerif Hüseyin ile İngiltere'nin arasında teati edilmediği kesindi. Şerif yine de Türklere karşı isyan edecekti¹⁰⁶. Anlaşmayla aynı günlerde Başkumandanlığa *düşmanın* Asir ve Yemen ile olan ulaşımı kesmek için girişimde bulunacağına dair ciddi şaibelerin bulunduğunu bildiren bir yazı yazmayı ihmal etmiyordu¹⁰⁷. Bu durumda İngiltere'nin, müttefiki Fransa ile bir anlaşmaya varması gerekiyordu. İngiliz Doğu'sunun etkili ismi Mark Sykes Dışişleri Bakanlığı tarafından Arap devletinin gelecekteki

103 MEC Archive, Mark Sykes Papers, [GB 165-0275 Box 1 File 1], "The Sherif of Mecca and the Arab Movement".

104 MEC Archive, Mark Sykes Papers, [GB 165-0275 Box 1 File 1], "The Sherif of Mecca and the Arab Movement", s:2.

105 Dawn, *Osmanlıcılıktan Arapçılığa*, s. 124.

106 Karsh and Karsh, *Myth in the Desert...*, s. 281.

107 A/ASE, BDH, K: 165, D: 725, F: 20, 27 Teşrin-i sani 1331, Emir Hüseyin'den Başkumandanlığa.

sınırlarının ve İngiliz-Fransız etki alanlarının belirlenmesi için Fransa Hükümeti'nin temsilcisi ile temasa geçmesi konusunda görevlendirildi. Bu görüşmelerin belirli zorlukları vardı ancak bir anlaşmaya varıldı ve Rusya'nın anlaşmaya dâhil edilmesi için Mark Sykes ve François George Picot [1870-1951], Petrogad'a gittiler ve Rus Dışişleri Bakanı Sergey Sazonoff [1860-1920] ile Mart 1916'da anlaşmaya vardılar¹⁰⁸. Bu antlaşma Arap Yarımadası'nın sınırlarının belirlenmesinde en önemli belgelerden biridir. Şerif Hüseyin ile McMahon arasındaki yazışmalar, Sykes-Picot Antlaşması ve 1917'de İngiltere'nin Yahudiler için Filistin'de bir devlet kurulmasına yönelik dönemin İngiltere Dışişleri Bakanı Arthur Balfour tarafından ortaya koyulan Balfour Deklarasyonu bir silsile oluşturunca. Bu belgeler sonradan yapılan akademik çalışmalarda farklı değerlendirmelere tabi tutulacaktı.

1916 yılının Mayıs ayında imzalanan Sykes-Picot Antlaşması Ortadoğu'nun bölge üzerinde hak iddia eden İngiltere ve Fransa arasındaki paylaşımını netleştirmişti. Ortadoğu'nun paylaşımı konusunda en belirli çizgiler şöyleydi: Adana, Antep, Urfa, Mardin, Diyarbakır gibi Anadolu şehirlerinin de içinde bulunduğu alan da dâhil olmak üzere Musul ve Suriye kıyılarının Fransız idaresine bırakılması¹⁰⁹, Akka ve Hayfa limanları, Bağdat, Basra ve Güney Mezopotamya'nın İngiltere'ye bırakılmasıydı. Ayrıca Filistin'de uluslararası bir yönetimin varlığı kararlaştırılmıştı¹¹⁰. En kaba hatları bu şekilde belirtilebilecek antlaşma bölge üzerinde hâlihazırda müttefik olmalarına rağmen çıkar çatışması

108 Fransızlarla anlaşılacak üzere görüşmelerin devam ettiğini Hindistan Valiliği'ne yazan Hindistan Koloni Bakanlığı sekreteri Holderness, Arapların Filistin, Suriye'yi de içine alıp kuzeyde İskenderun'a kadar dayanan bir Arap devleti istediklerini ancak İngiltere ile anlaşmak durumunda olduklarını da bildiklerini yazıyordu; *Cambridge University Library, Harding Papers*, (bundan sonra sadece HARDINGE) 122, No. 10, s. 20-22, 27 Ocak 1916, Hindistan Bakanlığı'ndan Viceroy'a.

109 Musul'un Fransızlara bırakılmasında Fransa'nın petrole ilgili hesapları ve girişimleri önemli bir etkiye sahipti. Edward Peter Fitzgerald, "France's Middle Eastern Ambitions, the Sykes-Picot Negotiations, and the Oil Fields of Mosul, 1915-1918", *The Journal of Modern History*, Vol. 66, No. 4 (Dec., 1994), s. 697-725.

110 J. C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East, A Documentary Record: 1914-1956*, Vol. II, Toronto, New York, London 1956, s. 18-22; Türkler Saint Jean de Maurienne Antlaşması'nın yapılmasının hemen ardından 1916 Mayıs'ında *Daily Mail* Gazetesi'ne dayandırdıkları duyumlarda İngiltere'nin Kuzey Suriye'yi, Suriye'yi Fransızların, İzmir ve Adaları da İtalyanların istediklerini Viyana Seftiri Galib vasıtasıyla öğrenmişlerdi. BOA, HR.MA, 1192/47-1, 19 Mayıs 1917, aktaran, *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, s. 130-131.

yaşayan İngiltere ve Fransa'nın bölgesel paylaşımlarının ortaya konduğu bir belgeydi¹¹¹. Arap isyanının önemli figürlerinden T. E Lawrence hatıralarında antlaşmanın sağlıklı olmadığını şu sözlerle belirtmektedir: "Ne Sykes ne de Picot bu şeyin gerçekten mümkün olabileceğine inanıyorlardı..."¹¹².

Ortadoğu'nun nüfuz alanlarını belirleyen antlaşmalar yapılmış olmasına rağmen Şerif Hüseyin'in isyanının 1916 yazına kadar başlamamış olmasında Çanakkale harekâtı etkili oldu. Harekâtın neticesinin İngiltere ve Şerif için belirleyici olduğu açıktı. Hindistan Valiliği'ne, başlayan Çanakkale harekâtı ile ilgili yazılan yazıda Osmanlı coğrafyasında yaratacağı etki (daha doğrusu bu öngörü) sıralanırken harekâtın güçlü bir İngiliz filosu tarafından başlatıldığı, Avrupa tarafında Türklerin 150.000 kişilik kuvvetlerinin bulunduğu, harekâtla birlikte İstanbul'da bir isyanın patlak verebileceği ve Mezopotamya'da yaratacağı etkinin öngörülemediği bildiriliyordu¹¹³. 12 Mart'taki yazısında Hindistan Bakanı İstanbul'un ele geçirilmesi durumunda Hindistan'da ortaya çıkabilecek reaksiyonlara karşı tedbir alınmasını Hindistan valisine öneriyordu¹¹⁴. Hindistan valisi, Kral George'a yazdığı yazısında Çanakkale harekâtının neticesinin kendi yönetim bölgesinde önemli bir reaksiyona yol açabileceğini bu durumda çok zor durumda kalabileceklerini vurguluyordu¹¹⁵. Buradaki bakış açısı operasyonların kısa zamanda tamamlanacağı öngörüsüyle alakalıydı.

Arap hilafeti meselesi ve İngiltere'nin taahhütlerinin sınırları çizilmeye çalışılırken önemli dışişleri aktörlerinin fikri alınıyordu. Daha 12 Kasım 1914'de Hindistan Bakanlığı tarafından Hindistan Valiliği'ne gönderilen yazıda Savaş Bakanı Kitchener'in Arap hilafeti konusundaki düşünceleri aktarılıyor ve Hindistan Müslümanları açısından mesele hakkındaki görüşleri soruluyordu. Kitchener, Arapların Türklere karşı silaha sarılacaklarını bu durumda İngilizlerin Mekke ya da Medine'de yeni halifeyi tanımamasını ve kutsal yerlere yabancı ya da dâhili bir saldırı durumunda korumak için garanti vermesi gerektiğini savunuyordu.

111 Sykes-Picot Antlaşması'nın savaş sonrasındaki süren etkileri hakkında bkz: F. W. Brecher, "French Policy toward the Levant 1914-18", *Middle Eastern Studies*, Vol. 29, No. 4 (Oct., 1993), s. 641-663.

112 T.E. Lawrence, *The Seven Pillars of Wisdom*, s. 57.

113 *HARDINGE* 99, No: 135a, 27 Şubat 1915, Secretary of State'den Viceroy'a.

114 *HARDINGE* 99, No:177, 12 Mart 1915, Secretary of State'den Viceroy'a.

115 *HARDINGE* 105, No: 103, s.116-117, 17 Mart 1915, Viceroy'dan the King Emperor'a.

Suriye'nin Fransa için kazançlı bir aidiyet olmayacağından eğer kendileri içtenlikle Suriye üzerinde hak iddia etmeyeceklerini söylerlerse Fransa'nın da Suriye'den vazgeçeceğini ve bunun sonucunda Arap devleti olarak Şerifin hilafetine destek olabileceğini belirtiyordu. Kitchener bu düşüncelerini Araplarla hemen paylaşmaktan yanaydı¹¹⁶. Hindistan Valisi Lord Hardinge Arap hilafeti meselesine mesafeli yaklaşmaktaydı. Ona göre yeni halifenin kim olacağını Hristiyan bir devletin belirlemesi doğru değildi. Kitchener'in önerileri ile ilgili verdiği cevapta, Arapların şimdilik Türklere karşı bir girişimleri olmadığını bunu kendilerinin umduklarını söyleyerek başlıyor ve Kitchener'in Arap devleti ve halifesi teklifini kendilerinin organize edeceği bir olgu olarak görmüyordu. Ayrıca Kitchener'in Fransızların Suriye'den vazgeçecekleri öngörüsüne de katılmıyordu. Araplara açık bir taahhütten kaçınılmasından yanaydı¹¹⁷. Lord Kitchener için *harika bir asker olabilir ancak devlet işleri hakkında hiçbir şey bilmiyor* diyerek bu konudaki ısrarını yanlış kabul ediyordu¹¹⁸. Hindistan Bakanlığı'na yazdığı bir başka yazıda Arap ihtilal hareketine Hristiyan bir devlet olarak her türlü yardımı sessizce yapıp mesafeli durmaları gerektiğini söylüyordu¹¹⁹. 1915 Mart'ında Hindistan Valiliği ile Hindistan Genel Valisi arasındaki yazışmada Arap halifeliği konusunda Kitchener'in düşüncelerine katıldığını zira Rusya'nın elinin altında Konya'da hayatını devam ettirecek bir Türk hilafetinin istenmeyecek bir şey olduğunu söylüyordu¹²⁰. İlerleyen günlerde bu zihnindeki bu çelişkiyi düzeltcekti. Mark Sykes *Note on Khalifate* isimli yazısında unvanın tarihsel bağlamını anlattıktan sonra Şerif Hüseyin'in tanınmasını salık veriyordu. Zira Türklerin Hicaz'dan uzaklaştırılmasından sonra Şerif'in bu unvanı özellikle kutsal yerlerin yöneticisi ve haccın ev sahibi olmasından

116 CREWE, I/19 (2), 12 Kasım 1914, Hindistan Bakanlığı'ndan Viceroy'a.

117 CREWE I/19 (2), 29 Kasım 1914, Viceroy'dan Hindistan Bakanlığı'na.

118 HARDINGE 88, No. 367, 2 Aralık 1914, Viceroy'dan Lord Wellington'a.

119 HARDINGE 120, No: 161, s. 194-196, 26 Kasım 1915, Viceroy'dan Marquess of Crewe'e.

120 HARDINGE 120, No: 16, s. 31-32, 19 Mart 1915, Crewe'den Lord Hardinge'ye; Hindistan Valiliği görevinin ardından Dışişleri Bakanlığı Müsteşarlığı'na getirilen Lord Hardinge, Ağa Han tarafından hazırlanan ve 14 Ekim 1919'da kabineye sunulan bir yazıda sözü edildiği biçimiyle Sultanın İstanbul'da kalarak konumunu devam ettirmesi fikrine karşı çıkarak Bursa ya da Konya'da yaşamaya zorlanmasının Hindistan Müslümanları arasında bir ihtilale neden olmayacağını düşündüğünü bildirmişti. Sonyle, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika Mondros Bırakışmasından Büyük Millet Meclisi'nin Açılışına Kadar*, C. I, 4. Baskı, TTK Yay., Ankara 2014, s. 188, dn. 77.

ötürü alacağını, bunun bağımsızlıkla da birleşmesinin ardından Osmanlı olmayan Sünniler gözünde oldukça önemli bir yer kazandıracağını yazıyordu¹²¹. Ancak Genel Vali, Hindistan Müslümanlarının temsilcileriyle yaptığı görüşmelerde İstanbul düşse bile Halife-Sultanın buradan çıkarılmasına yahut bir halife değişikliğine gönülsüz olduklarını anlamıştı. Hatta bunun tüm Hindistan Müslümanlarının ortak görüşü olduğu kanaatindeydi. Arapların Sultan-Halife'nin otoritesini reddettiklerini ancak Hindistan Müslümanlarının henüz böyle düşünmediğini, onların fikirleri billurlaştıktan sonra hislerini yönlendirecek adımlar atabileceklerini yazıyordu¹²². Genel Vali, Şerifin Türklere karşı kıskırtılması için el altından çalışma yapılmasını ancak kendilerinin kutsal yerleri koruyacakları taahhüdünden uzak durması gerektiğini düşünüyordu¹²³.

Hindistan Bakanlığı, Hindistan Valisine gönderdiği bir yazıda, *The Morning Post* gazetesi editörünün Mekke Şerif'ine halife unvanı verilmesiyle ilgili bir makaleyi gazetesinde yayınlamasıyla ilgili görüşünü sorduğunu buna karşılık kendisinin bunun şimdilik tehlikeli bir tartışma olacağını söylediğini belirtiyordu¹²⁴. Lord Hardinge verdiği cevapta Hindistan Bakanı'nın verdiği yanıtta memnuniyet duyduğunu ve hilafet meselesinin kendiliğinden gelişmesi gerektiğini düşündüğünü bildiriyordu. Hindistan Valisi, Şerif ile Türklerin ilişkisi konusunda *çok hırslı bir adam ve Türkler [ondan] çok korkuyorlar* şeklinde bahsediyordu. Hatta Mekke'de 6.000 kişilik bir kuvvetin sadece Şerifi gözetim altında tutmak için bekletildiğine değiniliyordu¹²⁵.

Hindistan Valisinin Şerifle daha resmi diyaloglar başlamadan evvel Hilafetle ilgili olarak Hristiyan bir devlet olarak İngiltere tarafından herhangi bir taahhüdün yapılmasının yanlış olacağını söylemesi Kitchener'in önerdiği şekliyle bir müzakerenin ortaya konmamasında etkili olmuş olmalıdır. Çanakkale Harekâtı'nda müttefiklerin büyük çekince duydukları, başarısızlık ihtimalinde İslam coğrafyasında kendilerine karşı bir hissiyatın yükselmesi olasılığı Şerif Hüseyin'in taleplerinin karşılanarak hareketin başlatılmasında acele etmelerine neden olmuş

121 *MEC Archive*, Mark Sykes Papers, GB165-0275, Box 1, 25 Mayıs 1915, "Note on the Khalifate".

122 *HARDINGE* 120, No: 50, s. 204-205, 3 Eylül 1915, Viceroy'dan Austen Chamberlain'e.

123 *CREWE* I/19 (2), 13 Nisan 1915, Viceroy'dan Hindistan Valiliğine.

124 *HARDINGE* 120, No: 64, s. 125-126, 18 Aralık 1914, Thomas Holderness'dan Viceroy'a.

125 *HARDINGE* 120, No: 4, s. 8-10, 20 Ocak 1915, Viceroy'dan Thomas Holderness'a.

görülmektedir. Hindistan Valisinin, Arap isyanı ve hilafet meselesine İngilizlerin müdahalesinin İngiliz çıkarlarına faydadan çok zarar getirebileceğine dair bakış açısı bu bölümün başında altını çizdiğimiz İngiliz Hindistan'ı ile Kahire ve Londra'daki İngiliz diplomatların bakış açısındaki farklılıkla da ilgilidir.

İngiltere için 1916 yazında Şerif Hüseyin isyanının bir deklarasyon ile başlamasında Türklerle olan savaşta kötü gidişat önemli bir zorlayıcı faktördü. Öyle ki, yukarıda da belirtildiği gibi Çanakkale için girişilen deniz operasyonları büyük bir hayal kırıklığıyla sona ermiş kara operasyonlarında da gidişatın olumsuz tarafı açıkça ortaya çıkmıştı. Türklerle İngilizlerin temas ettikleri bir diğer savaş alanı olan Mezopotamya'daki İngiliz harekâtı da Türk birliklerince durdurulmuş, İngiliz kumandan General Charles Vere Ferrers Townshend [1861-1924] ve ordusu esir alınmıştı. Sözü edilen Türk başarıları İngiltere için müttefiklerini kaybetme tehlikesini ortaya çıkarıyordu. Kuveyt ve Muhammara emirlerinin İngiliz Hindistan'ı için hayati öneme sahip petrol kuyularına olan sadakatinin değişmesi ve İngiltere'ye karşı düşmanca bir tutum geliştirmesi tehdidi hesaplanıyordu. Diğer taraftan İran'daki Türk-Alman operasyonlarının Hindistan birlikleri açısından oluşturduğu tehdit istihbarat birimlerinin çeşitli duyumlarıyla öğreniliyordu. Ayrıca Hindistan ve Afganistan'daki Türk ve Alman ajanları her açıdan tehdit olarak görülüyordu¹²⁶.

Bu arada Şerif, Türklere karşı harekete geçmek için silah, cephane ve para istemişti bunlar verildikten sonra 5 Haziran 1916'da Medine'de isyan başlatıldı¹²⁷. Mark Sykes'ın yazdığı raporda 18.000 tüfek, 11.000.000 küçük kalibreli silah mühimmatı, 8-10 dağ silahı (personel, at, ekipman ve Sudan'dan bir batarya), bu silahlar için 3.400 adet cephane, 5 inçlik howitzer bataryası, 1.200 adet cephane, 8 maxim silahı, 2.500 el bombası, 200 lbs¹²⁸ jelatinli dinamit, 500 levha pamuk barutu, 1.000 asker ve 7 subay, 1 tabur için komple ekipman verilecekti. Ayrıca bir Mısır sahra alayı hastanesi tüm teçhizatıyla olacağı gibi Hicaz sahillerinden bazı İngiliz deniz uçakları da kullanılacaktı. 18 Eylül 1916 tarihli bu raporda verilenler dışında gelecekte verilecek malzeme ve destek hakkında da bilgiler vardı. Buna göre, 20.000'den fazla tüfek ve eşit miktarda cephanenin toplanıp Mısır'a gönderilmesi

126 Troeller, *The Birth of Saudi Arabia*..., s. 79-80.

127 *MEC Archive*, Mark Sykes Papers, [GB 165-0275 Box 1 File 1], "The Sherif of Mecca and the Arab Movement".

128 1 lbs (pound) = 0.45359237 kilogramdır. 200 lbs = 90.718474 kilogramdır.

için emirler basılmıştı. 6 tane daha Maxim ve el bombası temin edilecekti. Mısır'dan bir deniz uçağı uçuşu emredilmişti. Fransız Hükümeti Müslüman personel ile şu malzemeyi hazırlamaktaydı: 75 mm'lik bir batarya, 1 dağ bataryası, 8 makine tüfek aksamı, 1 mühendislik ekibi ve demiryolu aksamı, 2 kıta tabur (battalions), 4 zırhlı birlik (squadrans)¹²⁹. Açıkça anlaşıyor ki İngilizlerin para, silah ve cephane yardımı olmadan böylesi bir isyanı Mekke Emirinin başlatması imkânsızdı. Bu durumu farklı bir açıdan yorumlamak da mümkündü öyle ki eğer Arap isyanı Arap milliyetçiliğinin olgunlaşması ile gelinen bir nokta olsaydı bu İngiliz yardımına bağımlı olarak başlatılan bir hareket olarak oluşmazdı. İngiliz yardımı ile başlayan isyan yine İngiliz ve sonrasında da Fransız yardım ve yönlendirmesiyle devam edebilecekti.

İsyanın başlamasını ve ilk planı R. Storrs tarafından Hindistan Valiliği'ne şöyle özetlenmişti: "... İsyan Medine'de dün başladı ancak haber yok, Hicaz ile tüm iletişim kesildi. Cumartesi diğer yerler isyana başlayacak. Araplar 800 Türkü Cidde'de 1.000'ini Mekke'de ve 12.000'ini Taif'de teslim almayı umuyorlar aksi takdirde onları öldürecekler. Abdülmuhsin Cidde'yi aldı, Şerif, Mekke'yi aldı, Abdullah Taif'i aldı ve burada vali şimdi o... £50.000 şimdi kesin olarak söz verildi ancak memnuniyet verici biçimde isyanın başladığı öğrenilene kadar ödeme yapılamaz..."¹³⁰. Cidde garnizonunun denizden bombardıman, karadan asiler tarafından tazyik edildiği bildiriliyordu. Cemal Paşa, Mekke'yi kontrol altında tutmak için bir hareket icrasını gerekli gördüğünü bildiriyordu¹³¹. İsyanın başlamasına paralel olarak İngiliz basınında Mekke, Cidde ve Taif'in *Türklerden* alındığı¹³² Medine'nin de sıkı bir abluka altına alındığı haberleri görülmeye başlandı. İngiliz basını isyanın köklerinin Pan-Arap hareketi ile ilişkilendiriyor, isyanın politik kökleri kadar Arap Yarımadası'nda ve tüm Osmanlı topraklarında artan Alman baskısının altını çiziyordu¹³³. Cemal Paşa bölge ur-

129 *MEC Archive*, Mark Sykes Papers, [GB 165-0275 Box 1 File 2], "Note by Lieut-colonel M. Sykes- Appandix B"

130 *TNA*, FO 371/2774, 153164, Telegram 71, 8 Temmuz 1916, Mısır Yüksek Komiserliği'nden Viceroy'a.

131 *Atatürk Kitaplığı*, Fahreddin Türkkan Evrakı, Bel_Mtf_023516, 10 Haziran 1916.

132 Taif'e yapılan saldırının yakın zamanda Türklerin sükutu ile sonuçlanacağı Avrupa basınında da neşr ediliyordu; HR.SYS., 2316/19, 1-2, aktaran: *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Savaşı*, s. 32.

133 "Great Arab Revolt: Mecca Taken From Turks. Medina Besieged", *The Times*, 22 Haziran 1916; "Capture of Mecca. Arab Tribesman in Revolt", *The Times*, 22 Haziran 1916, s. 8.

banının dikkatini çeken bir deklarasyon yayınladı. Arapçaya tercüme edilen beyanname *Kıta'yı mübareke-i Hicaziye şürefa ve sadat ve ahali-i-i kiramı ile urban ve meşayih ve efradına* hitabıyla başlıyordu. Şerif'in, İslam'ın büyük düşmanı olarak nitelendirilen İngilizlerle işbirliği yaparak isyan ettiği, gerekli tedbirlerin alındığını yeni şerif olarak Ali Haydar'ın atandığı bildiriliyordu¹³⁴. İngiliz basını isyanı meşru bir zemine oturtmaya çaba sarf ediyordu. Burada isyanın ortaya çıkmasında en büyük pay sahibinin Cemal Paşa olduğu ve isyandan evvelki günlerde Cemal Paşa'nın karargâhına giden Şerif Faysal ve Ali'nin Suriye ileri gelenlerine dair idam kararlarının infazını engellemek için çaba harcadıklarını ancak reddedildiklerine dikkat çekiliyordu¹³⁵. Türk basını İngiliz basınında iddia edildiğinin aksine isyanı görmezden gelmemekle beraber olayı *fesat hadisesi* olarak aşağıya çekmeye çalışıyordu. *Tanin Gazetesi*'nin 26 Temmuz 1916 tarihli ilk sayfasında çıkan haber isyanı değerlendirirken aslında Türk tarafının o günkü bakışını tam olarak da yansıtır nitelikteydi:

“Mekke’de bir fesât zuhûr etti: fesâdın menba’ emîr-i sâbıkın türlü türlü ihtirâsât içinde boğulup kalan vicdanında ve sonra burada teşrihi uzun sürecektir birçok sebeplerden dolayı kendilerini bu vicdanın ilkaâtına kaydırmış olan ve öteden beri hayatlarını çapulculukla temin eden serseri kabâilin merkûma iltihâklarındandır. Her şeyden evvel söyleyelim ki Kâ’be-i muazzamanın eşîğinde zuhûr eden ber âlem-i İslâm arasında tarihinin kaydettiği en çirkin hadiselerden birini teşkil eden bu fesâdda ne Hicaz, ne Irak, ne de İslâmlık alâkadardır ve fesâd tarihinde sarf ne mevki’ haysiyetini ne de mensûb olduğu sülale-i tahirenin ulviyyât ve necâbiyetini tanımayan Emîr-i sâbıkının ismine izâfetle yâd edilecektir. Gerek bütün İslâm tarihinde gerek altı asırdan beri arzın en kuvvetli İslâm devleti olan Osmanlı Hükûmeti tarihinde Emîr-i sâbık Hüseyin Paşa gibi ismini bu gibi fesâdlara karıştırmış pek çok vicdânsız serseri vardır ve bütün bu serserilerin âkibetleri hep hüsrândan ibâret kalmıştır; bi-t-tab’ bundan sonra artık Şerif unvân-ı mübârekini taşımaya hiçbir hakkı kalmayan ve bu gün çıkardığı fesâd ile ruhu pak Ahmediyi rencide eyleyen ve dolayısıyla necîb Arab kavmine dahi hıyânet eden Hüseyin’in de âkibeti bundan başka bir şey olmayacaktır. Ma’mafih düş-

134 *Atatürk Kitaplığı*, Fahreddin Türkkan Koleksiyonu, Bl_Mlf_023510, 19.04.1332.

135 “Disgust with Turkish Atrocities. Causes of Grand Sherif’s Revolt.”, *The Times*, 14 Ağustos 1916.

manlarımızın ve bilhassa bütün İslâmların ilk düşmanı olan İngilizlerin çoktan beri altın kuvvetiyle kaynatmış oldukları bu fesâd münasebetiyle başta bulunan Hüseyin'in sahte nüfûz ve kuvvetine güvenip birçok hül-yâlara kapılacakları ve ezümle orta yerde Mekke ve Emir gibi İslâm-lar dolaşmasından istifâde ederek sırf Emîr-i sâbık Hüseyin'in şahsî bir cinâyetinden başka bir mahiyyeti olmayan hâdiseyi evvelâ bütün Arap-lara ve sonra da bütün Müslümanlara teşmîle çalışacakları şüphesizdir. İngilizlerin bel bağladıkları bu son oyunun ne kadar aldandıklarını ve yakında bütün hülyalarının nasıl mahkûm-ı âkubet olacağını göstermek için atide vereceğimiz izahâtın kâfi geleceğinden eminiz.

Hüseyin'in hıyaneti çoktan beri malûm idi. Ezcümle muharebenin bidayetinden beri bir takım hâdisât ile gerek kötü vicdanının saifele-ri, gerek çoktan beri münasebette bulunduğu İngilizlerin telkinleri ile hareket eden merkum şer sûretiyle hükümetin dikkatini celb eden biri olmuştu. Bu hususda pek çok vukuât ve delâil mevcuttur. Rastgele bi-rini zikr etmiş olmak için diyelim ki Emîr-i sâbık hükümetçe Yemen'e sevkine lüzûm görülmüş olan bir paranın sevkini tehir ettiği ve bu hu-susda sûret-i hakdan görünerek birçok te'mînât verdiği halde para yola çıkarılıp da kendi taraftarlarının arasından geçmekte bulunduğu za-man yirmi bin lirayı bu sûretle hükümetin nazar-ı dikkatini celb eden ile bir hainin hakkından gelmek hükümetçe müşkül bir iş olmadığı halde geride mühim işlerle meşgul bulunmak zarûreti zamanın nezâke-ti ve bi-l-hâssa hüsnü idâre ile Hüseyin'in kalbini yakan ihtirâsâtı teskin edebilmek ümidi ve bizim nazârımızda pek kıymetli olan İslam kanı-nın beyhude yere akıp gitmesine mani olmak arzusu hükümeti daha ziyade teenniye sevk etmekte olduğu gibi bi-l-hâssa sülâle-i tâhireye mensûbiyetle mubâh olması lazım gelen ve beyt-i im'izamda sâdikane hizmetle me'mur olan bir insanın hıyânetinde bu derecelere kadar ileri gideceğine ve İslam'ın adi düşmanları olan İngilizlerle teşrîk-i mesâî eyleyeceğine ihtimal vermekte müteessir idi.

İşyanın mâhiyyeti ve ehemmiyyetine gelince diyebiliriz ki mâhiyy-eti Şerif Hüseyin'in para ve ikbâl hırslarıyla dolu olan vicdanını İngi-liz altınlarına tamah etmesinden ve ehemmiyyeti ise hiç müسابesinde kalmasından ibarettir. Filhakika İngilizler öteden beri gizliden gizliye münasebette bulundukları emir-i sabıktan muharebe esnasında vasi' bir surette istifade etmek ve İslam idaresinde çıkarılacak bir fitne ile emellerine vasıl olmak istediklerinden muharebenin bidayetinden beri

gerek bizzat merkuma karşı gerek alelumum Hicaz hakkında hususi bir siyaset takibine başlamışlardı. Düşmanlarımız Emir-i sabıka bir taraftan bol bol paralar vermekle beraber diğer taraftan da kendisini tatlı vaadler ve hayallerle iğfal etmekte idiler. Ma'ateessüf İngiliz tazviratı ve buna perva olan İngiliz altınları esas itibariyle böyle cehaletin bütün şiddetiyle hüküm sürdüğü havalide pek kolaylıkla inkişaf ve revaç bulmakta idi. Bilhassa İngiltere'nin Bahri Ahmer savahilini tamamen kendi kontrolü altında bulundurması ticarete tamamen hâkim olması ve nihayet güyya Hicaz havalisindeki kabail için bir servet enbaı olan hac-cı Hicaz'da asayiş ve emniyet bulunmadığı bahanesiyle men' eylemesi neticesi olarak buralarda şimdiye kadar görülmemiş yeni bir vaziyet ihdas ediyordu. Bu vaziyet karşısında Emir-i sabık Hüseyin hadisat ile gittikçe kabaran hırslarını daha kârlı ne suretle tatmin edebileceği düşüncesiyle bir müddet kendi kendine mücadele etti: bir tarafta Hükümet-i Osmaniye'nin icabında her şeyi yapabilir kuvvet ve kudreti sonra İngilizlere büsbütün ram olmakla irtikab edilecek cinayet-i diniyyenin sekalet-i şenaati ve daha sonra yapılacak herhangi bir hareketin zaruri olan mebzul altınları vardı. Hüseyin bu iki muhtelif zmillar arasında bir müddet çabaladı, durdu; fakat neticede İngiliz altınlarının sihri cazibesi karşısında alem-i İslam'ın bilhassa zevki asrı zarfında kemal-i in-safla tanıdığı diğer bir çok hainler gibi İngiliz'in kucağına atılarak bize karşı talebini tecrübeye karar verdi."¹³⁶

İsyan fiili olarak başlamadan evvel bölgedeki tüm Arap ileri gelenleri ile iletişime geçilerek hareketin ön hazırlıkları yapılmıştı. VIII. Kolordu Kumandanı [Mersinli] Cemal Paşa IV. Ordu kumandanlığına gönderdiği bir telgrafta şöyle diyordu: "Şerifin riyâsetinde teşkil eden bir komisyon bir kıyam-ı umûmi hazırlamak üzere Suriye, Halep ve Beyrut vilayetleri merkezlerinde erbâb-ı nüfûz ile müzakeratta bulunmak için ikişer kişiden mürekkeb birer heyetin mahall-i mezkûreye iğramları ve cahilül ahval olan Arab askerlerini elde etmek üzere havace kıyafetinde bir takım eşhasın berây-ı vaaz ve nasihat münasib yerlere gönderilmesi ve bazı mühim memurin ile kumandanlara suikast programının tertibi ve gönderilecek magsudların ellerindeki İngiliz Liralarının Osmanlı Lirasıyla tebdili Amman içinde Maan ve Tebük ile Medain arasındaki tünellerin tahribi ve başlıcası bulunan istasyonların elde edilmesi ve kıyâm-ı umûmi için münâsib bir zamanın tayini ve

136 "Siyaset. Mekke'deki Fesad", *Tanin*, 26 Temmuz 1916.

gönderilecek heyet ve a'zalar ve bunlara iltihak eyleyecekler birbirini tanımak için üzerlerinde ... bulundurulması ve Havran taraflarında dahi tatbik edilmek üzere netice-i müzakeratın Şerif Nasır'a bildirilmesi tekrar ettiği müstahberdir. Müteyâkkız bulunmak için kolordu emrindeki kıtaatı ta'mim ettiğimi arz-ı malûmat ederim efendim."¹³⁷.

Aynı zamanda Mekke Emiri ile birlikte hareket eden özellikle Aneze ve Şammar kabilelerine karşı tedbirler alınmaya çalışılıyordu. Bu kabilelerin isyandan vazgeçirilmesi için Halep ve Musul vilayetleri ile Zor (Kerkük) ve Urfa mutasarrıflıklarına telgraf çekildi.¹³⁸ Özellikle bu iki kabilenin Osmanlı karşısında yükselen bir isyanın içerisinde bulunması şaşırtıcı değildi. Gerek birbirleriyle olan mücadeleleri gerekse yerleşik halka taarruzları nedeniyle önceleri 2.000 köyün bulunduğu Havran kazasından Halep'in en doğu sınırındaki Zeber köyüne kadar uzanan geniş bölgede 1850'lere doğru ancak 200 hanelik yerleşik bir grup kalmıştı.¹³⁹.

Olayların kronolojik akışı bu şekilde gerçekleşmekle beraber kendi içerisinde pek çok çelişki ve problemi de taşımaktaydı. İngiltere açısından Şerif Hüseyin'in tüm Arapların temsilcisi olarak görmenin ne kadar mümkün olabileceği sorguya açıldı. Ayrıca Şerif ile McMahon arasındaki yazışmalarda çözüme ulaştırılamamış sınırlar meselesi, ayrıca Siyonist teşkilatının talepleri doğrultusunda Yahudiler için düşünülen toprakların Şerif Hüseyin'in kendisi için ayırdığı topraklarda kalması gibi meseleler aşılması zor konulardı. Ayrıca Şerif Hüseyin'e vaad edilen topraklar hakkında ciddi ihtilaflar söz konusuydu. Öyle ki, İngiltere Şerif Hüseyin'in bölgede nüfuzu itibarıyla en önemli rakibi olan İbnu's-Suud ile de gizli bir antlaşma imzalamıştı. Bu antlaşma ile İngiltere, Şerif Hüseyin'e vaad ettiği Necid topraklarında ve Basra Körfezi kıyılarında Kuveyt'i dışarda tutmak kaydıyla İbnu's-Suud'un bağımsızlığını tanıyacağını taahhüt ediyordu¹⁴⁰. Bu antlaşma ile İbnu's-Suud 1.000 tüfek, £20.000 ödenek yanında antlaşma sayesinde aylık £5.000 maaş, makinalı tüfek ve mermisini düzenli olarak alacaktı. Bu desteği

137 ATASE, BDH, K: 3208, D: 16, F: 24/2.

138 BOA, DH.ŞFR., 75/121, 19 Cemaziyelahir 1335/12 Nisan 1917.

139 Abdullah Saydam, "Reformlar ve Engeller: Tanzimat Döneminde Aşiretlerin Yol Açtıkları Asayiş Problemleri", *Osmanlı*, C.IV, s. 184.

140 26 Aralık 1915 tarihli bu antlaşma öncesi İbnu's-Suud, Hindistan bakanlığı ve Londra arasındaki yazışmalar ve antlaşma metni için bkz: TNA, FO 141/734/1. Ayrıca bkz: TNA, FO 371/2769, 9 Şubat 1916. İmzalanan antlaşma metni için bkz: Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East...*, Vol. II, s. 17-18.

İbnu's-Suud 1920'e kadar alacaktı¹⁴¹. İbnu's-Suud'un imzaladığı bu antlaşma İngiltere'nin Arap Yarımadası'ndaki faaliyetlerinde önemli bir dönüm noktasına işaret ediyordu.

Yazışmalardan öyle anlaşıyor ki özellikle Hindistan yönetimi Şerif'in isteklerinden oldukça rahatsızdı. Hindistan Bakanlığı, Şerif'in isteklerinin kabul edilmesinin İngiltere'ye bağlı diğer Arapları küstürebileceğini düşünüyordu. Araplar açısından bakıldığında görüşmelerde uzun zaman aralıklarında görülen duraksamalarda özellikle Çanakkale Savaşlarında İngiltere'nin tasavvur edilenden daha zayıf olduğunu düşündürecek yenilgiler alması etkili olmuştu¹⁴². Bu fikir, isyanın patlak vermesinin ardından Türk basınında açıkça dile getirilmiş ve Çanakkale'de alınan başarısız neticenin unutturulması için böyle bir yol tutulduğu yazılmıştı¹⁴³. *Tanin*'in tahminine ilaveler yapılabilir. Öyle ki, 1916 yılı başladığında İngiltere için Gelibolu harekâtının son çekilmesi de başlamış ve Asquith [Herbert Henry, 1852-1928] Hükümeti düşmüştü. Sürec gerçekten hayati öneme sahip bazı gelişmeleri barındırıyordu: Ypres, Jutland ve Somme muharebeleri ve nihayet Kut'ül Âmare yenilgisi Arapların harekete geçmelerinde duraksamalara neden oluyordu. Dahası Dublin'de ayaklanma ve Hindistan için Hindistan Milli Kongresi'nin özerklik talepleri de peşi sıra ortaya çıkıyordu¹⁴⁴.

Türkler, Şerifin içinde bulunduğu vaziyeti bilmesine rağmen olayı büyük bir Arap kalkışması olarak değil, onun *fesat hadisesi* olarak görmek ve göstermek istiyorlardı. Merkezi yönetim Şerif Hüseyin ile görünürde de olsa işbirliği içinde olduğu görüntüsünü korumak istemekteydi. Cemal Paşa önce Suriye'de ayrılıkçı Arap hareketine karşı uzlaşmacı siyaset izlemesine rağmen ardından da isyanın altyapısını hazırladığı iddia edilenlere karşı sert tedbirler alarak daha isyan patlak vermeden evvel harekete geçmeye çalışmıştı. Ancak bu hareketi isyanı hazırlayan nedenler arasında gösterilmiş ve çok eleştirilmiştir. Cemal Paşa hatıralarında Suriye'de yürüttüğü Arap ileri gelenlerini kazanma politikasının ihtilalci Araplar tarafından engellenmeye çalışıldığına değinmektedir¹⁴⁵. Aslında Şerif Hüseyin'in Osmanlı Devleti yanında yer almasının taşıdığı değeri şu sözlerle özetlemişti: "Başkumandanlık

141 Troeller, *The Birth of Saudi Arabia*..., s. 157-167.

142 Kürkcüoğlu, *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap*..., s. 79-83.

143 "Hicaz Hadisesi Hakkında", *Tanin*, 4 Eylül 1916.

144 Troeller, *The Birth of Saudi Arabia*..., s. 91.

145 Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 243-246,

Vekâletinden Şam'da VIII. Kolordu Kumandanlığına: Mısır seferine Mekke'deki Emir Hazretlerinin ve urbandan kuve-i kaffe ile iştirâk etmesini fâideli gördüm. Kaç güne kadar ve ne mikdar kuvvet ile hareket edebileceğini iş'ar edecektir. Maddi faidesinden ziyâde manevi faidesi pek büyük olduğundan teshilât lüzûmunun iradesi."¹⁴⁶ Bunu görmekle beraber Cemal Paşa anılarında Şerif Hüseyin'in devleti zor durumda bırakacak ciddi bir kalkışmaya girişmeyeceğini düşündüğünü ifade etmektedir: "Ben hiçbir zaman Mekke Şerifi'nin dürüst niyetine inanmamakla beraber, İslam halifelığının ebedi saadet veya felaketinin söz konusu olduğu böyle umumi bir harp sırasında, kişisel amaçları için bütün İslam âlemini esaret boyunduruğuna almak isteyen devletlerle ittifak ederek, Hilafet aleyhine isyan edeceğini ve memleketin her tarafında fitne ve fesat ateşleri tutuşturacağını kat'iyen ümit etmezdim. 1914 yılı Aralık ayında kendisiyle başlamış olduğum gayet nazik ve saygılı haberleşme devam ediyor ve 1915 senesi kış mevsiminde girişilecek İkinci Kanal Seferi'ne Hicaz'dan göndereceği bir askerî kuvvetle katılacağına kesin güvence veriyordu"¹⁴⁷. Cemal Paşa'nın yazdığı bu ifadeleri olayları kendi açısından aktaran bir devlet adamının hatıraları olarak görmek doğru değildir. Zira yukarıda zikredildiği üzere sefere katılmasının manevi önemine vurgu yapmakla beraber merkezden 1.500 hecinsüvari ile İkinci Kanal Seferi'ne katılacağı için Şerife verilmek üzere 200 küçük çaplı mavzer, 2.200 muadil martin tüfek ve para istiyordu¹⁴⁸. Kendisine verilen cevapta ona şimdilik küçük çaplı tüfek verilemeyeceği ancak 200 martin tüfek ile 200 gırra tüfek verileceği bildirilmişti¹⁴⁹. Bölgedeki şeyhlerle olan ilişkilerinde de Şerif Hüseyin güven vermiyordu. Hicaz Kumandanlığı'ndan gelen bir şifrede Atabile Kabilesi'nin İngilizlerle ilişkileri dostane olan İbnu's-Suud'a bağlandığı duyumunun alındığı ancak bunun *Mekke Emiri'nin bir dolabı olabileceği* hatırlatılıyordu. Zira böyle bir girişimle amacının merkezi kendisine daha fazla güvendirerek fayda elde etmek olabileceği üzerinde durulmuştu. Yazıdaki orijinal ifadeler konuyu anlamlandırmak için önemli görünmektedir: "Maksadı bir taraftan Hükümetten para koparmak diğeri de makamını Hükümete karşı takviye, Hükümeti kendisine serfûrû ettirmektir. Atabile Kabâilinin bir kısmı İbnu's-Suud

146 ATASE, BDII, K: 164, D: 719A, F: 60, 23 Ağustos 1331 (5 Eylül 1915).

147 Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 268.

148 ATASE, BDH, K: 164, D: 719A, F: 60, 23 Ağustos 1331 (5 Eylül 1915).

149 ATASE, BDH, K: 164, D: 719A, F: 60/1, 24 Ağustos 1331 (6 Eylül 1915).

cihetindedir. Bu kabâil derme çatma görünümündedir. İbnü'r-Reşid'e karşı bunların bir tesiri olamaz. Geçenlerde Emir-i Mekke şerefândan birini İbnü'r-Reşid nezdine göndererek kendisiyle akd-ı i'tilaf edilmesini bildirmiş mumâileyh İbnü'r-Reşid tarafından def' edilmiştir..."¹⁵⁰. Tüm kuşklara rağmen Emir'in, Yemen bölgesine gönderilen paraların sevkine memur edilmesi de merkezin algısının ne denli çelişkili olduğunu göstermektedir. Yemen bölgesindeki birlikler için gönderilen paraların sevkî Mekke üzerinden gerçekleştiriliyordu. Hicaz bölgesinde Emire dair onca kuşkuyla rağmen Yemen birlikleri için gönderilen paraların ona emanet edilmesi düşündürücüydü. İngilizlerle anlaşmasını yapmış olduğu günlerde Başkumandanlık Vekâleti'ne gönderdiği bir yazıda *denizdeki muhâsaralara rağmen güvenilen senbuklarla Yemen'e bir kafilâ gönderilmesine cesaret edileceğini* bildiriyordu¹⁵¹.

Bölgede isyanın patlak vermesinden evvel ordu, durumun vahametini anlayınca bazı tedbirler almaya çalışmıştı. IV. Ordu'ya Şam'da vekâlet etmekte olan 12. Kolordu Kumandanı Fahreddin Paşa'nın [Korgeneral Türkkân, 1868-1948] Medine'ye görevlendirilmesine karar verildi. Ancak Fahreddin Paşa¹⁵² Yemen'e görevlendirilecek birlikleri burada tutmak dışında Şerif Hüseyin ve oğullarına karşı sert bir tavır içerisine girmede. Yemen'e sevk edilecek kuvvetlerin Hicaz'da bekletilmesinin Şerif hakkında sert tedbirler alacaklarının bir işareti olarak algılanmış; Türkler karşı tedbirlerini arttırmadan ve İngiltere'nin kimi taahhütleri henüz yerine getirilmeden isyanın başlatılmasına karar verildiği yönünde iddialar da vardır¹⁵³. Şerif Hüseyin'in oğulları Faysal ve Ali'yle isyandan bir gün öncesine kadar konaklarında kalacak kadar yakın bir diyaloga girişmiş olmasına rağmen; onlar muhtemelen, Fahreddin Paşa'nın ziyaret sebebinin onları bir şekilde ortadan kaldırmak olduğunu düşünüyorlardı. Ali ve Faysal Medine'den ayrılarak İkinci Kanal Harekâtı birliklerine katılmak üzere Kudüs'e gideceklerini bildirmelerine rağmen güzergâhlarını değiştireceklerdi. Merkez Hicaz bölgesinde toplanan mücahitlerin başında bulunan Faysal'ın beraberindeki kuvvetle Kudüs'e gelmesini bekliyordu¹⁵⁴. Hatta IV. Ordu

150 ATASE, BDH, K: 165, D: 725, F: 3, 13 Nisan 1331 (26 Nisan 1915).

151 ATASE, BDH, K: 165, D: 725, F: 11/2, 9 Kânûn-ı evvel 1331 (22 Aralık 1915).

152 Ömer Fahreddin [Türkkân]; Onun hayatı ve faaliyetleri hakkında kapsamlı bir çalışma için bkz: Süleyman Beyoğlu, *Medine Müdafası ve Fahreddin Paşa*, Yeditepe Yay., İstanbul 2008.

153 Kars and Karsh, *Myth in Desert...*, s. 301-302.

154 BOA, BEO, 4384/328756, 15 Kasım 1915, BOA, BEO, 4384/328757, 12 Kasım 1915.

Kumandanlığı, Faysal'ın beraberindeki kuvvetle birlikte hareket için 10.000 liranın gönderildiğini merkeze bildirmesi üzerine Mekke Emareti'nden yeniden Başkumandanlığa Faysal'ın beraberindeki kuvvetlerle harekete geçtiği yazılmıştı¹⁵⁵.

Ancak bu bekleyiş sonuçsuz kalacaktı. Şerif Ali'nin hedefi artık Beynelhameyn'de urbanı toplamakken Faysal'ın amacı da Hafire istasyonunun batısında bir noktada diğer kabile ve urbanın toplanma yerine gitmekti. Kesinleşmeyen saldırının yanı sıra herhangi bir destek vermeyen Mekke Şerifi ve oğullarının muğlak durumu nedeniyle tedbir alınması gerekliliği ortaya çıktı. Ordu kumandanlığı aldığı bu haberler üzerine Şam'da hazır bekleyen kuvveti 3 Haziran 1916'da Medine'ye hareket ettirdi. Ayrıca dört bölüklü bir akıncı alayına da Medine'ye hareket emri verildi. Faysal ve Ali para karşılığı kazandıkları urban ile birlikte Suriye bağlantısını keserek Medine'yi düşürmek amacıyla saldırıya geçmişler¹⁵⁶, telgraf direklerini tahrip etmişlerdi. 5/6 Haziran 1916'da başlayan saldırılar önceden alınan tedbirler sayesinde boşa çıkarıldı¹⁵⁷.

İsyanı bu denli İngiliz-Şerif Hüseyin birlikteliğine büründüren gelişmelerden birisi de Port Sudan Valisi Albay Wilson'un Mekke Şerifi'ne politik danışman olarak atanmasıyla gerçekleşti¹⁵⁸. Albay Wilson'dan gelen raporlara nazaran Sudan Serdarı Wingate merkeze yazdığı bir raporda Şerif'in istediği bol miktarda silah, cephane, erzak, araç-gerek konusunda İngiltere'nin kısıtlayıcı olmaması gerektiğini şöyle ifade ediyordu: "Şerif'in hareketinin başarısızlığının bizim prestijimiz için yıkıcı olabileceğini ve Müslümanlarla gelecekteki ilişkilerimizi ciddi biçimde karmaşık hale getireceğini ifade etmem gereksizdir. Sonuç itibariyle Şerif'in ihtiyaçları kısıtlamaksızın ona verilmelidir."¹⁵⁹. Artık Şerif'in başarısı İngiltere'nin tüm Ortadoğu'daki çıkarlarının kaderini etkileyecek kadar önemliydi. Kutsal Arap şehirleri içerisinde Medine'nin Türkler elinde olması Mekke üzerine bir Türk saldırısı ihtimalini muhtemel kılıyordu. İngilizler, Mekke, Taif ve Cidde'yi beklemedikleri şekilde kaybeden Türklerin Mekke'yi özellikle hac mevsimi

155 BOA, BEO, 4391/329274, 30 Aralık 1915.

156 Cemal Paşa'ya Mekke Emiri ve oğulları Faysal ile Ali'nin urban ve kabile liderleriyle Mekke ve Medine postalarını müsadere ederek, Hükümete karşı isyan başlattığından tedbir alması istenmişti. BOA, DH.ŞFR., 64/264, 07 Şaban 1334 (9 Haziran 1916).

157 *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi*, s. 174-175.

158 TNA, FO 371/2774, 28 Temmuz 1916, Dışişleri Bakanlığı'nın atama yazısı.

159 TNA, FO 371/2774, 144050, 24 Temmuz 1916, Wilson'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

yaklaştığında yeniden ele geçirmek için harekete geçmesini muhtemel görüyordu. Ekim 1916'da Şerif Hüseyin'in kendisini Hicaz Kralı ilan etmesinden bir gün sonra Rabeh'e bir uçak gönderildi. Bundaki amaç Türkler karşısında Arap kabilelerinin direnişini ve moral gücünü arttırmaktı¹⁶⁰. Diğer taraftan Mekke Emirinin isyanını meşru bir zemine oturtmak için bazı adımlar atılıyordu. Öyle ki Reşid Rıza hac farızası için orada bulunduğu 1916 yılında isyanın patlak vermesi ve ilk Arap başarılarının ardından Mekke Emirinin sesi durumunda olan *el-Kıble Gazetesi*'nde isyanın İttihatçılara yönelik olduğuna değinmekte, Arap Yarımadası'nın Osmanlı hâkimiyetinin son bulması halinde bir İslam devletinin zuhuru için en uygun yer olduğunu yazmaktaydı. Reşid Rıza Osmanlı Devleti'nin cihad-ı ekber ilanını, kendisinin sık sık altını çizdiği İslam için mücadele argümanlarını çürütmek için olsa gerek, Cemal Paşa'nın Arap ileri gelenlerine yönelik politikaları üzerinden eleştiriyordu: "Mekke Emir ve Şerifi olan bu büyük insanın dışında, Müslümanların liderleri ve ileri gelenleri içerisinde İslam'ın başına gelen bu tehlikenin ulaştığı noktayı layıkıyla takdir eden ve buna karşı bir şeyler yapan bir kimse daha görmedim. Zira Devlet'i ve ricalini en iyi bilen kimselerden olan Emir, Devlet'in uçurumun kenarında olduğunu, mülhit İttihatçıların örfi ahkâmı ve askerî kuvvetlerini fikir ve gayret ehli kimseleri öldürmek, zengin olanlarının mallarını müsadere etmek suretiyle Arap milletini cezalandırmaya yönelik olarak kullandığını görmektedir. İttihatçılar böyle yapmakla Arapları işe yaramaz bir hale sokmak istediler. [Emir] kendisini ve seçkin evlatlarını, bu kötü durumu ortadan kaldırmak ve tehlikeyle mücadele etmekle görevli adetti. Eğer bizzat Devlet'i de tehlikeden kurtarmaya gücü yetse, kuşkusuz bunu da yapardı... Fakat Devlet'i içerisinde bulunduğu durumdan kurtarma işi onun ve diğerlerinin takatinin üstündedir. Bu sebeple o elindeki işe başladı. Bu da İslam'ın beşiği ve nurunun aydınlandığı yer olan Hicaz'ın başına gelen bela ve musibetten kurtarılmasıydı. Bunun ardından kurtarılması mümkün olan diğer Arap beldelerin kurtarılması gelmekteydi. Böylelikle Allah muhafaza buyursun, Osmanlı Devleti'nin başına gelmesinden korkulan akıbetin vûkû bulması durumunda İslam'ın istiklalinin muhafazası ve zevalden kurtarılması mümkün

160 TNA, FO 371/3042, 134039, 25 Haziran 1917, Wingate'den Dışişleri Bakanlığı'na"; uzun planlamalar çeşitli birimlerce yapıldı. John Fisher, "The Rabegh Crisis, 1916-17: 'A Comparatively Trivial Question' or 'A Self-Willed Disaster'", *Middle Eastern Studies*, Vol. 38, No. 3 (Jul., 2002), s. 73-92.

olacaktı¹⁶¹. Reşid Rıza'nın *el-Kıble*'de yayınlanan bu sözleri Mina'da yaptığı bir konuşmasındandı. Reşid Rıza'nın sözleri Emir'in hareketini meşru bir gerekçeyle bağlarken İslami argümanlara dayandırılmaya çalışılıyordu. Bu anlamda her iki tarafın da kullandığı dil aslında dine hizmet noktasında garip bir biçimde birleşiyordu. Hicaz Şerifi'nin *dinsiz İttihatçılar ve gaddar Cemal Paşa* imgesine karşılık başladığı bu *mücadele* Türk tarafında da cihad-ı ekber ilanına rağmen yapılmış aşağılık bir başkaldırı olarak görülüyordu. Ahmed Ağaoğlu *Tercüman-ı Hakikat*'taki köşesinde Osmanlı algısını yansıtan bir yazı kaleme almıştı. Yazısında olayın kolayca savuşturulacağını düşündüren satırlarının ardından şöyle diyordu: "Mamafiye ma'nidar ve calib-i dikkat nokta ki, her bir Müslümanın kalbini sızlatsa gerektir, evlad-ı Nebeviyeden olan birinin bu cihad-ı ekber zamanında ve İslam halifesinin İslam bayrağı açarak bütün Müslümanları en mukaddes dini vazife olan din düşmanları ile cihada da'vet ederken ve binlerce Müslümanlar o vazife yolunda can ve mallarını feda ederken düşmanın parasına ağvallerine uyarak isyan etmesi ve düşmanla teşrik-i mesai eylemesidir!"¹⁶²

Diğer taraftan Hicaz'daki isyan başladıktan sonra ilk elde edilen başarılarla rağmen Medine'deki Türk garnizonu hem Mekke üzerinde bir tehdit oluşturmakta hem de diğer Türk garnizonları için bir destek noktası olmaya devam etmekteydi. Aslında Fahreddin Paşa'yı *Medine müdâfisi* olarak tarihe geçirecek Medine'deki direniş merkezden gönderilen bir direktifti. Zira İngilizler, Suriye ve Medine arasında bir noktada Fahreddin Paşa'ya gönderilen ve sonuna kadar direnmesi, gerekli yardımın mutlaka ulaştırılacağını bildiren bir telgrafı ele geçirdi. McMahon'un 12 Temmuz'da aldığı habere göre Türkler 28 subay, 950 asker, 150 hasta ve yaralı olmak üzere barakalarında kuşatılmışlardı¹⁶³. Lawrence'ın Şerif kuvvetleri için kitabında tasvir ettiğinin aksine Şerifin askerleri İngiltere'den alınan nakit, silah ve mühimmat desteğinin karşılığı olabilecek bir performans gösteremiyordu¹⁶⁴.

161 Reşid Rıza, *İttihad-ı Osmani'den...*, s. 324-327.

162 Ağaoğlu Ahmed, "Siyaset. Hicaz Hadisesi", *Tercüman-ı Hakikat*, 15 Temmuz 1332 (28 Temmuz 1916).

163 *TNA*, FO 371/2774, 135547, 12 Temmuz 1916, McMahon'dan Dışişleri Bakanlığı'na. Kuşatma ile Medine'de yaşanan işe, ikmal sıkıntıları ve diğer konularla ilgili Fahreddin Paşa'nın maiyetinde bulunan Nâci Kâşif Kıcımân'ın 1922'de *Tercüman-ı Hakikat*'te tefrika ettiği, sonradan kitap olarak basılan eser detaylı bir anlatıma sahiptir. Bkz: Nâci Kâşif Kıcımân, *Medine Müdafası, Hicaz Bizden Neden Ayrıldı?*, Sebil Yay., İstanbul 1994.

164 Karsh and Karsh, *Myth in the Desert...*, s. 297

Medine’de savunmada kalma fikri 10 Haziran 1916’da Mekke, Taif, Cidde ve Medine’ye eş zamanlı saldırıyı başlatan Şerif birliklerinin kolayca üstesinden gelemeyince şartların zorlamasıyla ortaya çıkacaktı. İsyanın ilk günlerinde Şerifin askerî gücünü düzensiz bedevi birlikleri ve az sayıda Şerif muhafızı oluşturuyordu. Silah gücü de benzer şekilde zayıftı. Ancak bölgedeki Türk birliklerinin durumu da çok iyi değildi. Öyle ki yukarıda da belirtildiği üzere kısa sürede düzenli olmayan bu birlikler 5.000 Türk askerini esir ederek Cidde, Taif ve Mekke’yi ele geçirebilmişti¹⁶⁵. Türkler ilk önce Mekke’nin geri alınması için ileri harekâta geçmişlerse de Medine’nin savunulmasıyla yetinilmesinin zaruri olduğu görülmüştü. Temmuz 1916 sonlarında Şerif Ali kuvvetlerine karşı Medine-Rabi yolu güzergâhında gerçekleştirilen ileri harekât neticesinde Aşar boğazı ele geçirilerek Ali’nin kuvvetlerinden bir kısmı esir edildi. Bundan sonra da Ali ve Faysal kuvvetlerine Medine’den uzak kalmaları için ağustos ayı içerisinde Fahreddin Paşa birlikleri tarafından bazı darbeler indirildi. Ancak haberleşme ve ikmal sorunları, birliklerin sayısının noksanlığı yanında ileri harekâtın yaratacağı riskler nedeniyle Ağustos 1916’dan itibaren Medine’nin müdâfaasının¹⁶⁶ sağlanması fikrine dönüldü.

Bundan sonra Medine’nin güneyindeki çarpışmalarda Faysal kuvvetleri Yenbu’ya kadar çekilmek zorunda kalacakları yenilgiler aldı¹⁶⁷. Ancak 9 Aralık 1916’da Yenbu’nun Türk birliklerinin eline geçmesinden sonra bir rapor sunan Fahreddin Paşa’ya ihtiyaç duyduğu yeni birliklere dair artık Medine’ye hiçbir kuvvetin sevk edilemeyeceği bildirildi¹⁶⁸. Medine üzerine yapılan bedevi saldırıları Türk garnizonu-

165 Randall Baker, *King Hussain and the Kingdom of Hejaz*, The Oleander Press, Cambridge and New York, 1979, s. 97-102, Bu fikri Türk kaynakları da kabul etmektedir; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, s. 189. Oldukça detaylı bir diğer çalışmada Fahreddin Paşa’nın hem Hicaz’da aldığı savunma pozisyonu hem de mütarekelen sonraki hayat hikâyesi anlatılmaktadır: Martin Strohmeyer, “Fakhri (Fahrettin) Paşa and the end of Ottoman rule in Medina (1916-1919)”, *Turkish Historical Review*, 4 (2013), s. 192-223.

166 T. E. Lawrence hatıralarında şöyle yazmıştı: “Durum Türkler için çok umutsuzdu, Fakhri muhtemelen Abdullah ve Faysal’ın 1916’nın son günlerinde gelen ve Hicaz savaşının stratejik konseptini değiştiren ani hareketlerinden yarı memnundu ve 1917 Ocak’ının 18’inden sonra Mekke seferinden Sultani, Fara ve Gaha yollarından Vadi-i Safra’ya Medine duvarlarının içinde pasif savunma yapmak için geri dönmekte acele etti, Medine gibi stratejik bir pozisyon ateşkes antlaşması savaşı bitirene kadar kaldı”, Lawrence, *Seven Pillars of Wisdom*, s. 140

167 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, s. 174-214.

168 *Aynı eser*, s. 255-256.

“Medine’de halka hitap”, Kaynak: *Atatürk Kütüplüğü*, Bel_Mtf_024594

nun sert direnişi ile karşılaştı. Bu durumda İngilizler Arap kabilelerinin tutumunu ve Türklerin takviye olmaları ihtimalini göz önüne alarak Şerif’in birliklerine İngiliz birliklerinden takviye yapmayı önerdi. Ancak Şerif Hüseyin bu durumu kendi otoritesi üzerinde bir baskı olarak gördüğünden kabul etmedi¹⁶⁹. Medine’deki Türk direnişinin Hicaz’daki isyanın nihai başarısı açısından oldukça önemli olduğu görülüyordu. 1917 Mart’ında askerî operasyonlar hakkında istihbarat bilgilerini sıklıkla merkeze yazan Amiral Wemyss [Rosslyn, 1864-1933] Hicaz Demiryolu’nun Türklerin Medine’deki varlığını devam ettiremeyecek ölçüde tahrip edildiğini bildiriyordu¹⁷⁰. Medine ile Medain-i Salih arasındaki demiryolunun tahrip edildiğini ve bu sayede Türklerin Suriye

169 Türkler karşısında Emir Ali ve birliklerinin püskürtüldüğü hakkında; *TNA*, FO 371/3042, 22463, 29 Ocak 1917; Wingate’dan Dışişleri Bakanlığı’na, Şerif’in İngiliz kuvvet desteğini reddettiği hakkında bkz: *TNA*, FO 371/3042, 26459, 24 Ocak 1917, Wingate’dan Dışişleri Bakanlığı’na.

170 Bedeviler tren hattının zayıf noktalarına saldırmaktaydılar. 1917 yılının ilk dört ayında 4 lokomotif kullanılamaz hale getirmişlerdi. Lawrence tarafından yönlendirilen 230 Bedevi Abulnaim istasyonuna saldırıp tahrip edeceklerdi. Maan’ın kuzeyindeki köprülere de yine Bedeviler saldırıyordu. Medine ve Maan arasındaki tren hattının korunması bir problem haline gelecekti. Ayrıca sivil memurlar da cesaretlendirmek için silahlandırılacaktı. Murat Özyüksel, *The Hejaz Railway and the Ottoman Empire. Modernity, Industrialisation and Ottoman Decline*, I.B Tauris, London and New York 2014, s. 203.

bağlantısının kesildiğini bu durumda Medine'deki Türkler için iki alternatif kaldığını belirtiyordu: "Açlık ya da geri çekilmek". Medine'nin düşüşünün Suriye'de de bir ayaklanmayı tetiklemesi olasılığını düşünüyordu: "Eğer Medine görüldüğü gibi yakında düşerse Suriye'nin doğusundaki kabileler üzerinde önemli bir etki yapacaktır ve onları kazanmak için anlaşmalar yapılabilecektir...."¹⁷¹. Bu arada Arap birlikleri 3 grupta teşkil etti. Birinci grup Şerif Ali idaresinde olan yaklaşık 8.000 kişilik bir birlikti ve Medine'nin güneyinde teyakkuzdaydı. Şerif Abdullah idaresindeki 4.000 kişilik ikinci grup Medine'nin doğu ve kuzeydoğusunda konuşlanmıştı. Faysal emrindeki 8.000 kişilik üçüncü grup ise gereğinde demiryoluna saldırmak üzere Yenbu'da bulunuyordu. 1917 yılının ilk aylarında Medine'nin güneyindeki çatışmalarda Araplar Türk kuvvetleri karşısında önemli bir başarı kazanamadı ve çoğunlukla geri çekildi. Bu durum Türk birliklerinin Yenbu, Vech ve Rabi'yi ele geçirmesi ihtimalini ortaya çıkarmıştı. Türklerin son başarıları Arap birliklerine olan yerel desteğin azalmasına da neden olabilirdi. Bunu engellemek için Lawrence ve Wilson'un tasarısına uyularak Abdullah kuvvetlerinin Medine'nin kuzeyine yöneltilerek Hicaz Demiryolu kesiminin iki tarafını tutmaya karar verdiler. Bu durum Türklerin Rabi yönünde ileri harekâta geçmelerini engelleyecekti. İngiliz ve Şerif kuvvetlerinin planı Türk birliklerinin Medine'den alınmasını sağlamaktı. Bu amaçla Yenbu üzerinden Vech'e Faysal kuvvetleri karadan ve İngiliz donanma kuvvetlerinden alınan destek de denizden harekete geçti ve Ocak 1916'da Türkler Vech'i de kaybetti. Vech'in düşmesi, duraksayan Arap hareketine yeniden ivme kazandırmakta, Hicaz Demiryolu'nun savunması Türkler açısından daha zorlu hale gelmekteydi. Durumu değerlendiren Amiral Wemyss kuzey kabilelerinin Faysal kuvvetlerine katılmasında bu başarının önemine dikkat çekiyordu. Vech'in alınmasının ardından Medine'ye gönderilen nakliyata yapılan saldırıda Ali kuvvetlerinin önemli erzak, malzeme yanında Türklere kayıp verdirdiğini bildiriyordu¹⁷². Gerçekten de Medine'nin ikmal bundan sonra çok zor olacaktı. Mart 1917'de Amiral Wemyss, Hicaz Demiryolu, Medain-i Saleh ve Medine üzerine yapılan saldırılar nedeniyle bunların iletişiminin birbiriyle ve Suriye ile büyük oranda kesildiğini yazıyordu¹⁷³. Zira Hicaz Seferi

171 TNA, FO 371/3042, 26459, 24 Ocak 1917, Wingate'den Dışişleri Bakanlığı'na.

172 TNA, FO 371/3042, 26459, 9 Şubat 1917, Admiralty'den Dışişleri Bakanlığı'na.

173 TNA, FO 371/3042, 72314, 6 Nisan 1917, Admiralty'den Dışişleri Bakanlığı'na.

kuvvetleri Medine'ye doğru büyük oranda çekilmesi sonrasında Medine'de 9.500 kişilik bir Türk kuvveti ile buna ilave olarak demiryolunu koruyan 2.500 kişilik bir kuvvet ile Şaba ve Muveillah isimli sahil kasabalarında 800 kişilik Vech garnizonu bulunuyordu. Vech'in düşmesinden sonra Faysal buraya yerleşti¹⁷⁴. Medine'nin yapılan her türlü baskıya rağmen Türkler elinde kalması İngiliz savaş stratejisinde değişikliğe gidilmesini gerektirdi. Daha savaşın başında ele geçirilmeye çalışıldığı halde mümkün olmayan Akabe'nin Türklerden alınması gündeme geldi. Bu işin organizasyonu Lawrence'a verilmişti. Faysal da Akabe konusunda Şeyh Avuda'nın Akabe'ye ilerlerken kendisine katılması önerisini kabul etti. Zira bu sayede istediği Suriye Valiliği'ne bir adım daha yaklaşmış oluyordu¹⁷⁵. Akabe bölgesinin önemli aşiret lideri Avuda'nın kendisine katılmış olması Faysal'ın gücünü artırmıştı¹⁷⁶. Akabe'nin bir yıldırım baskınıyla ele geçirilmesi hedefleniyordu. Lawrence'ın teknik bir danışman olarak başında bulunduğu bu proje ile 1.000 kilometreden daha fazla yolun kat edilmesi gerekiyordu. Bu amaçla Lawrence 9 Mayıs 1917'de Vech'deki Faysal'ın karargâhından beraberinde Avuda ve Faysal'ın yeğeni Emir Nasır [Şerif Nasır bin Ali el-Radi 1890-1943] ve 50 kişilik bir kabile ile hareket etti. Kabilde demiryollarını tahrip etmek için altı deve yükü dinamit, bölgedeki kabilelere dağıtmak üzere 160 kilo ağırlığında altın para bulunuyordu. 10 Mayıs'ta demiryolunun geçtiği noktaya varıldı. Yol, Tebük-Medain-i Salih arasından doğuya geçilirken raylar altına yerleştirilen tahrip kalıplarıyla çeşitli yerlerinden hasara uğratıldı. Maan'ın 300 km kuzeydoğusunda Avuda, Cuf'a gitti ve Nuri el-Şahlan ile görüştü. O, harekâta katılmak üzere kabilesini toplarken Lawrence da Şam'a kadar 805 km.'lik alanı tetkik etti. Bu gezisinde kabile başkanlarıyla görüşmeler yaparak Şeria arkasındaki askerî harekât için elverişli an belirlediğinde ayaklanmayı gerçekleştirdiklerine dair söz aldı ve 19 Haziran'da Nebek'e döndü. Bu arada Amman'ın kuzeyinde demiryoluna yeni bir saldırıda bulunmayı ihmal etmedi. Bunun amacı Türklerin dikkatini kuzeye çekmekti. Nebek'e gelen Lawrence burada

174 TNA, FO 371/3042, 134039, 25 Haziran 1917, Wingate'den Dışişleri Bakanlığı'na.

175 Faysal ile babası Şerif Hüseyin arasında özellikle isyanın kuzeye taşınması meselesinde görüş ayrılığı olduğu görüşünü hatırlamakta fayda vardır. Öte taraftan Faysal'ın *Büyük Arap Krallığı* fikrinden kendisinin başında olduğu ayrı bir *Suriye Krallığı* fikrine döndüğüne değinilmektedir. Karsh and Karsh, *Myth in Desert...*, s. 303.

176 Kerek Mutasarrıfı "Avuda Ebu Tayy nam serseri" ile Faysal'ın Vadi Musa'ya gelmesinin bölge urbanına cesaret verdiğini yazmıştır; BOA, DH.ŞFR., 569/77, 27 Teşrin-i evvel 1333 (27 Aralık 1917).

kendisine katılan 500 kişilik Avuda kabilesiyle harekete geçti. Maan güneyinden geçilerek Akabe doğrultusunda harekâta başlanmasına karar verildi. Tasarlanan plana göre, ilk hamlede Maan, Akabe yolu üzerindeki Ennekap Boğazı'na el atılacak, Türklerin Maan'dan takviye almalarını önlemek suretiyle buradan kolaylıkla Akabe'ye sıçrayacaktı. Bu amaçla 28 Haziran'da Arap kuvvetleri Maan güneyinden demiryolundan batıya geçti. Maan-Akabe arasında ve Maan'a yakın tepelerde yerleştirilmiş Türk jandarma karakolunu esir ederek etkisiz hale getirdi. 2 Temmuz'da başlayan muharebe ve müsademeler 6 Temmuz'da Akabe'nin düşmesine kadar devam etti¹⁷⁷. Ccmal Paşa bu saldırıyı merkeze bildirmişti. Şerif Nasır'ın beraberinde silah, altın ve dinamit ile Suriye'ye geldiği Cebel-i Dürüz şeyhleriyle bağlantı kurduğu bazılarının onun yanına gidip para ve silah alıp döndüklerini bildirmişti: "Şerif Nasır'a bağlı olduklarından şüphe olmayan ve İngiliz silahları kullanan birkaç yüz atlı daha sonra Maan ile Amman arasında birkaç noktada telgraf ve demiryolu hatlarını tahrip etmek ve bazı istasyonlara ateşle taarruz etmek suretiyle bilfiil taarruza başlamışlardır. Şerif Nasır, Faysal tarafından gönderilmiştir". Ayrıca Faysal'ın maiyetinde Şamlı ve Nabluslu gençler olduğu bunları propaganda amaçlı kullandığına da değiniliyordu. Faysal'ın halka bazı bildiriler dağıttığı bu bildirimlerde Rusların Anadolu'nun büyük bir kısmını işgal ettiği, İngilizlerin Irak'ı zaptettiği, kendisinin Medine'yi kuşattığını yakında Kudüs'ün de düşeceğini deklare ettiğini öğrenmişlerdi. Bildiride halkı *Mekke'de kurulan yeni saltanata bağlı olmaya* çağırıyordu¹⁷⁸.

Bu çarpışmada Türkler 600 esir vermişti bunların yaklaşık 40'ı subay ve bir Alman astsubaydı. Esir alınanlardan Alman görevli, 35 subay ve diğer 360 asker Mısır'a gönderildi. Arap ve Suriye kökenli olan esirler Arap ordusu ile işbirliği yapmaya gönüllü oldu. Bu saldırı sırasında 700 Türk askerinin de hayatını kaybettiği tahmin edilmekteydi¹⁷⁹. Bu saldırıda Şeyh Avuda'nın yönetimindeki Ebu Tayyi¹⁸⁰ Huveytat, Şeyh

177 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, s. 321-323; George MacMunn ve Cyrill Falls, *Military Operations Egypt & Palestine*, Printed and published by His Majesty's Stationery Office, London 1928, s. 239-240.

178 Hüseyin Hüsnü [Erkilet], *Yıldırım*, Genelkurmay Başkanlığı Yay., Ankara 2002, s. 331-332.

179 *Arab Bulletin*, No. 57, C.II, s. 308; "Arab Victory on Sinai Border", *The Times*, 13 Temmuz 1917.

180 Ude Ebu Taya şeklinde de zikredilmektedir. Günay anılarında Huveytat hakkında da bilgi ve gözlemlerini aktarmaktadır; Selahattin Günay, *Bizi Kimlere Bırakıp Gidiyorsunuz Türk? Suriye ve Filistin Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2. Baskı, İstanbul 2011, s. 48-49.

İbn Duğini ve Şerat isimli liderleri yönetiminde Aneze kabilesi görev almıştı. Onların kayıpları 4 ölü ve 5 yaralıdan ibaretti¹⁸¹. Akabe'nin kaybindan sonra zaten demiryolu hattının kilit bir noktası olan Maan daha da önemli bir hale geldi. Maan'dan kalkan keşif uçakları Akabe'deki hareketliliği gözlemlemiş ve dört bomba bırakarak dönmüştü¹⁸².

Medine ve çevresinde tehdit arttıkça Başkumandanlık ile IV. Ordu Kumandanlığı arasında Medine'nin tahliyesi meselesi gündeme geldi. Öncelikle Medine Kumandanı Fahreddin Paşa'nın sürekli takviye isteğinde bulunması her türlü iyi niyet ve gayretine rağmen Cemal Paşa'nın Enver Paşa'dan Fahreddin Paşa'nın Medine'den alınarak yerine bir başkasının mesela Albay İsmet Bey'in [İnönü 1884-1973] atanmasını istemesine neden oldu. Ancak Başkumandanlık İsmet Bey'in yaşının genç olmasından bunun mümkün olamayacağı bildirildi. Aynı zamanda Mustafa Kemal [Atatürk, 1881-1938] Paşa'nın gönderilebileceği yazıldı. Hicaz Kuvve-i Seferi'ye Kumandanlığı görevi ile hareket eden Mustafa Kemal Paşa 26 Şubat'ta Şam'a ulaştıktan sonra Ordu Kurmay Başkanı Ali Fuad [Erden 1883-1957], Ordu Kumandanı Cemal Paşa ile gerçekleştirdiği toplantıda birliklerin Hicaz ve Filistin'de aynı anda savunmada kalmalarının mümkün olmadığından Hicaz'ın zamanında boşaltılması durumunda Filistin'i kurtarmanın mümkün olabileceğini söyledi. Diğer komutanlar da bu görüşe katılıyordu. 2 Mart'ta IV. Ordu Kumandanlığı'na Hicaz'ın boşaltılması emri verildi. Ordu Kumandanlığı 4 Mart'ta Hicaz'ın boşaltılması ve uygulama yöntemini bildiren bir telgrafı Fahreddin Paşa'ya yazdı. Bu çekilme harekâtının bir defada tüm askerî ve mülki erkânın, kutsal emanetlerin, hasta, yaralı ve tüm mümkün olan teçhizatın alınarak gerçekleştirilmesi planlanmıştı. 7 Mart'ta Fahreddin Paşa, Cemal Paşa'ya Medine'den bir hamlede çekilme fikrine katılmadığını, Medine'de henüz kötü bir şey olmamışken apar topar bir tahliyenin yerinde olmayacağını, dini gerekçeleri de kullanarak bildirdi. İslam'ın kutsal şehrinin terk edilmesi konusunda Fahreddin Paşa isteksizdi. Takviyeli bir alayın kendisi kumandasında Medine'de kalması dışında birliklerin peyderpey tahliyesi hususunu IV. Ordu Kumandanı'na yazdı. Bu durum Cemal Paşa

181 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, s. 321-323.

182 ATASE, BDH, K: 3208, D: 16, F: 76, 22 Eylül 1333 (1917); Maan'ın stratejik önemi için bkz: Ü. Gülsüm Polat, "Osmanlı Devleti İçin Bugünkü Ürdün Topraklarının Askeri ve Stratejik Önemi (1914-1918)", *II. Uluslararası Türk-Arap İlişkilerinin Dünyü Bugünü Sempozyumu Bildiriler* (26-27 Nisan 2011), Ankara 2011, s. 65-76.

ile Başkumandanlık arasında uzun zaman müzakere edildikten sonra Fahreddin Paşa'nın istediği biçimde Medine'de kalmasına izin verildi. Ağustos 1917'de durum Fahreddin Paşa'ya bildirildi. Tüm yazışmalar da zikredilen çekilme planlarının dışında Medine'deki Türk birliklerinin ve kutsal emanetlerin buradan alınmaları Mart 1917'den itibaren başladı. Öyle ki 27 Mayıs 1917'de kutsal emanetler İstanbul'a ulaşmış ve Topkapı Sarayı'na konmuştu¹⁸³. Kutsal emanetlerin iadesi için savaş sonrasında Şerif Hüseyin girişimde bulunacaksa da bu diplomatik girişimler sonuçsuz kalacaktı.

Diğer taraftan Akabe'nin Arap birliklerinin eline geçmesinden sonra Filistin'de savaşan İngiliz kuvvetlerinin sağ kanadını teşkil edecek Faysal birlikleri için bir üs olarak kullanılması kararlaştırıldı. Oysaki Hicaz'dan çekilen Türk birlikleri Filistin cephesindeki muharebelere yetişemedi. Üçüncü Gazze Çarpışmaları'nın başlamasından kısa zaman evvel IV. Ordu Kumandanlığı, Hicaz Kuvve-i Seferiyye Kumandanlığı'na gönderdiği telgrafta hâlâ Medine'deki birliğin fazla olduğunu ve detaylarını anlattığı telgrafında kuzeye çekilmenin gerekliliği üzerinde duruluyordu¹⁸⁴. Arap birliklerinin demiryolu hatlarına saldırıları artarak devam etti. Ancak Fahreddin Paşa ve Medine'yi savunması artan tehditlere rağmen mütareke imzalandığında şehri elinde tutacak başarıyı gösterdi.

Osmanlı Devleti, Şerif Hüseyin'in isyanını resmi bir beyanname ile açıkladığı günden itibaren olayın geçici bir fesat hadisesi olduğu ve izalesinin mümkün olacağı yönündeki iyimserliğini korudu. Kral Faysal'ın Osmanlı Meclisi'ndeki vekillığının düşürülmesinin 1917 Mart'ında isyanın patlak vermesinden yaklaşık 7-8 ay sonra gerçekleşmiş olması bu beklentinin bir göstergesi olarak yorumlanabilir¹⁸⁵. Medine'nin tam anlamıyla tahliyesi ise Mütarekenin imzalanmasından da sonraya kaymıştır. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra da Fahreddin Paşa şehri boşaltmaya yanaşmamış böyle bir emrin ancak Halife tarafından kendisine verilmesiyle şehrin tahliyesinin mümkün olabileceğini belirtmiştir. Fahreddin Paşa'nın direnişi İngilizleri oldukça tedirgin ediyordu. Kahire'den Wingate'in verdiği bilgiye göre Medine'de Fahreddin Paşa'nın Necid merkezli İhvan ile iletişim halinde olduğu ve Arap şeflerini dışarıdan gelenlere karşı ortak

183 *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi*, s. 332-340.

184 *ATAŞE*, K: 3208, D: 16, F: 5, 13 Eylül 1333 (1917).

185 *BOA*, DH.İ.UM, 12-2/4/26, 3 Mart 1917.

bir mücadele etrafında birleştirmeye çalıştığı düşünülüyordu¹⁸⁶. Fahreddin Paşa teslim olması yönünde gelen tüm direktifleri reddetmişti. Fakat merkezden yazılı talimatın gönderildiği öğrenilmişti¹⁸⁷. Uzlaşma mümkün olmamakla birlikte Fahreddin Paşa'nın direnişi aylar sonra Ocak 1919'da Şerif kuvvetlerinin Medine'ye girişiyle neticelenecekti. 10 Ocak 1919'da Fahreddin Paşa esir alınacaktı¹⁸⁸. Fahreddin Paşa 1921 Ağustosunda Anadolu'ya varabilecek, Yunanlılarla yapılan harpte görev alacak, bundan sonraki süreçte de 1922'den 1926'ya kadar Afganistan nezdinde Türkiye'nin elçisi olarak görev yapacaktı¹⁸⁹. Gelişmelerin farklı bir boyutuna yani isyanın yaşandığı süreçte İbnu's-Suud ve İbnü'r-Reşid arasındaki ilişkilere bakarak Arap Yarımadası'nın genel görünümünü ortaya koymak faydalı olacaktır.

Şerif Hüseyin'in İsyanı Sırasında İbnu's-Suud ve İbnü'r-Reşid Arasındaki İlişkiler

Türkler I. Dünya Savaşı öncesinde Necid'in iki önemli emiri İbnu's-Suud ve İbnü'r-Reşid'in askerî işbirliğini sağlamak amacıyla girişimde bulunmuştu. Mayıs 1914'te imzalanan Osmanlı-Suudi Antlaşması ile Necid, Suudi bölgesi olarak tanınıyordu. Ancak bu görünürdeki işbirliği anlaşmasının öncesinde, İbnu's-Suud İngilizlerle 1913'te Hasa'yı ele geçirdikten sonra temas kurmak istemişti. 1915'te Albay Sheakespear başkanlığında bir İngiliz heyeti İbnu's-Suud nezdinde görev yapmak için bölgeye ulaşmıştı. Albay Sheakespear, Körfezin kontrolünü ele alabilecek bir antlaşmanın imzalanmasına muvaffak olamadan İbnü'r-Reşid ile İbnu's-Suud arasındaki Carab Müsademesi'nde ölmesine rağmen¹⁹⁰ bu

186 *British Library*, IOR/L/PS/11/139, s. 533, 9 Aralık 1919, R. Wingate'den Dışişleri Bakanlığı'na.

187 Aynı Dosya, 6 Aralık 1919. R. Wingate'den Dışişleri Bakanlığı'na.

188 Elie Kedourie, "The Surrender of Medina, January 1919", *Middle Eastern Studies*, Vol. 13, No. 1, (Jan 1977), s. 124-143.

189 Tanvir Wasti, "The Defence of Medina, 1916-19", *Middle Eastern Studies*, Vol. 27, No. 4, Oct. 1991, s. 642-653.

190 Medain-i Salih'den Harbiye Nezareti'ne gelen telgrafta İbnü'r-Reşid ile İbnu's-Suud arasında Kasım'daki Tehize kasabasının 140 km. doğusunda İbnü'r-Reşid'in arazisi içinde bulunan Harabe mevkiinde yaklaşık 4.000'er kuvvetle muharebe ettikleri, İbnu's-Suud'un yenilerek kaçtığı bildirilmişti. Yaklaşık 1.500 kişinin hayatını kaybettiği ve İbnu's-Suud'un yanında bulunan üç İngiliz memurundan birinin öldüğü ve Medain-i Salih'e gönderilen şapkası ve kartvizitinden isminin Sheakespear olduğunun anlaşıldığı yazılmıştı. İbnu's-Suud'un kendi bayrağı ile altı adet diğer bayrak ele geçirilmişti;

misyon başarıya ulaştı. Sözü edilen süreç İbnu's-Suud - İngiltere Antlaşması olan Darin Antlaşması ile neticelenmiş ve Necid, Hasa, Katif ve Cübeyl ve buraya bağlı yerler İbnu's-Suud bölgesi olarak tanınmıştı. Bu bölgelere karşı herhangi bir saldırı durumunda İngiliz Hükümeti İbnu's-Suud'a yardım edecekti. Antlaşma gereği İbnu's-Suud 1.000 tüfek ve £20.000 nakit yardım alıyordu. Ayrıca bu anlaşma ile İbnu's-Suud aylık £5.000 yardım yanında düzenli biçimde makineli tüfek ve tüfek desteği alacaktı¹⁹¹. Gerçi tanınan sınırların onun siyasi hâkimiyet sahasını da tanımladığını düşünmek mümkün değildir. Zira savaş sonrası süreçte İbnu's-Suud sınırlarını komşuları aleyhine genişletmeye başladığında söz konusu antlaşmanın Türklere karşı İngiltere ile İbnu's-Suud arasında teati edildiği ancak sınırın siyasi anlamda belirli olmadığı yazışmalara yansıyacaktı¹⁹².

Diğer taraftan İbnu's-Suud'un İngilizlerle temasları sürerken Türk makamları da iletişimi devam ettirmekteydi. Kendisinden İbnü'r-Reşid ile çatışmayı bırakması istenirken İbnü'r-Reşid'in Necid havalisine yaptığı saldırıların engellenmesinin *kendisini üzdüğünü* Enver Paşa'ya yazmıştı. Enver Paşa, İbnu's-Suud'un telgrafından Irak ve havalisi umum kumandanını haberdar edip Necid havalisine İbnü'r-Reşid'in İbnu's-Suud'un sözü ettiği şekilde saldırıları konusundaki malumatını sormuştu¹⁹³. İbnu's-Suud *her an Memâlik-i Mahrûse-i Şahane* için göreve hazır olduğunu bildiriyorsa da¹⁹⁴ bu süreçte Osmanlı Devleti'nin bir vassalı gibi hareket etmekten uzaktı.

ATASE, BDH, K: 1730, D: 85, F: 12, 20 Kânûn-ı sâni 1330 (2 Şubat 1915). Anlaşılan ünlü İngiliz ajanı Sheakespear'ın şapkası ve kartviziti Türk garnizonuna İbnü'r-Reşid kuvvetleri tarafından gönderilmişti.

191 Al-Rasheed, *A History of Saudi Arabia...*, s. 39-40; Ayrıca antlaşmanın I. Dünya Savaşı sonrası Haşimi-Suudi çatışması sırasında da gündeme geldiği anlaşılmaktadır. Zira bu antlaşmanın 2. maddesinde İngiltere Suudilere "herhangi bir yabancı devletin saldırısına uğraması" durumunda yardım edeceğini taahhüt etmişti. Hurma Savaşı sırasında bu yabancı kuvvetle ilgili cümleden kastın bölge şeflerini kastetmediği Türkleri yahut bir başka Avrupa devletini kastettiği belirtilmişti. Daniel Silverfarb, "The Anglo-Najd Treaty of December 1915", *Middle Eastern Studies*, Vol. 16, No. 3, (Oct 1980), s. 167-177.

192 *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From the Foreign Office Confidential Print*, (General Editors: Kenneth Bourne, D. Cameron Watt), Part II Series B, Turkey, Iran and Middle East, 1918-1939, Vol.1, (The End of the War 1918-1920, Editor: Robin Bidwell), University Publication of America 1985-1997, s. 55.

193 ATASE, BDH, K: 1730, D: 85, F: 2-1, 26 Kânûn-ı sâni 1330 (8 Şubat 1915).

194 ATASE, BDH, K: 1730, D: 85, F: 2-2, 28 Kânûn-ı sâni 1330 (10 Şubat 1915).

İbnü'r-Reşid Osmanlı Devleti ile oldukça hassas bir durumda olan ittifakını savaş başladıktan sonra da devam ettirdi. Onun merkezi olan Ha'il Osmanlı'nın etki alanında kaldı. İbnu's-Suud'u Necid Valisi olarak tanıyan Osmanlı-Suudi anlaşmasından sonra Osmanlılar İbnü'r-Reşid'i tüm Necid'in kumandanı olarak atamıştı. Bu atamadan sonra İbnü'r-Reşid'e 25 Alman ve bir Türk subay ile 300 asker gönderilmişti. Merkezi Arabistan'da İbnu's-Suud ile İbnü'r-Reşid arasında çatışma savaş boyunca devam etti. Onların düşmanlığı tarafların alanlarını da açık hale getiriyordu¹⁹⁵. Diğer taraftan Türklerin İbnü'r-Reşid'e maddi destekleri, tavsiye ve yönlendirmeleri savaş boyunca devam etti. Öyle ki İngiliz istihbaratı Arap Yarımadası'nın önemli Türk ajanı Eşref'in [Kuşcubaşı, 1873-1964] İbnü'r-Reşid'i İbnu's-Suud'a karşı savaşmak üzere ikna etmek üzere beraberinde £10.000 değerinde altınla gittiğini öğrenmişti¹⁹⁶. İbnü'r-Reşid ile İbnu's-Suud'un hâkimiyet sahasına giren Necid bölgesi Mutayr, Acman¹⁹⁷ Şammar kabilelerinin bölgeleriydi. Bunlardan Mutayr kabilesi 1.500 çadırılık savaşçı bir kabileydi ve İbnu's-Suud'un otoritesi altındaydı. Şammar kalabalık, nüfuzlu bir kabile olmasına rağmen İbnu's-Suud ve İbnü'r-Reşid arasında bölünmüştü. Acman Aşireti 10.000 savaşçısı olan bir kabile olmasına rağmen Körfezden Irak'ın güneyine kadar uzanan bir kısma kadar yayılmış bir sahada yaşıyordu¹⁹⁸. İbnu's-Suud'un kabilesi ile Acman Kabilesi arasında kökenleri 1860'lara kadar uzanan sorunlar vardı. Ocak 1915'de İbnu's-Suud ile İbnü'r-Reşid arasındaki Cerab çarpışmasında Acmanlar İbnu's-Suud'a yardım etmeyi reddetmiş ve İbnu's-Suud'un yenilmesine neden olmuştu. Aynı zamanda İbnu's-Suud'un kardeşi Sa'd, Acman Aşireti'ne karşı girişilen bir harekâta öldürülmüştü. 1916'da Acman ile

195 Al-Rasheed, *A History of Saudi Arabia...*, s. 40.

196 Ü. Gülsüm Polat, "İngiliz İstihbaratına Göre Birinci Dünya Harbi Başlarında Ortadoğu'daki Osmanlı Ajanları", *History Studies Ortadoğu Özel Sayısı*, 2010, s. 405. Eşref Bey'in özel misyonla ziyaret ettiği tek bölgesel lider İbnü'r-Reşid değildir. 1917 Ocak'ında da Medine üzerinden İmam Yahya ile görüşmek üzere yola çıkmıştı. Benjamin Fortna, *The Circassian. A Life of Esref Bey, Late Ottoman Insurgent and Special Agent*, Oxford University Press, Oxford, New York 2017, s. 187

197 Osmanlı arşiv belgeleri üzerinde yapılan detaylı bir araştırmada Acman Aşireti'nin Osmanlı yönetimi ve Suudilerle olan ilişkileri I. Dünya Savaşı'na kadarki süreçte incelenmiştir; Zekeriya Kurşun, "Bir Arap Aşireti: Acman urbanı (1820-1913)", *Belleten*, C. LXIII, S. 236, Nisan 1999, s. 123-163.

198 Kostiner, *The Making of Saudi Arabia...*, s. 13.

İbnu's-Suud kabilesi arasında düşmanlık şiddetlendi. Acman Aşireti kendisini korumak için İbnü'r-Reşid ile işbirliği yaptı¹⁹⁹.

1917 yılındaki İbnu's-Suud ile müsademelerini, bölgedeki durumu anlatan İbnü'r-Reşid'in kendisiyle aynı ismi taşıyan genel vekilinin verdiği detaylar dikkat çekiciydi. Hail'in İngiliz destekçisi *iki yüzlü* kabilelerle kuşatılmış halde olduğunu betimleyen vekil, Hail'den İbnü'r-Reşid ile çıkarak Hicaz yönünde başlattıkları ileri harekâtı anlatmaktaydı. Hail'den 12 saatlik mesafede ordugâh kuran İbnü'r-Reşid'e İbnu's-Suud'un bir temsilcisinin beraberinde mektupla geldiğini ve Osmanlı ile ittifakı terketmesi karşılığında bir sulh teklifinde bulunduğunu ancak İbnü'r-Reşid'in bu teklifi getiren ulağa *İbnu's-Suud'a cevabım bu kurşun ve silahtır* dediğini²⁰⁰ belirtti²⁰¹. Bundan sonra İbnu's-Suud ile aralarındaki durumun daha da müesser bir hal aldığını, zira durumları kesin olmayan pek çok aşiretin de İbnu's-Suud'a temayül ettiğini, erzak dağıtmak suretiyle kabilelerin sadakatini kazanmaya çalıştıklarını belirtiyordu. Ayrıca İngilizlerin, İbnü'r-Reşid'in –ve bu manada yanındaki kabilelerin- erzaklarının tükendiği haberlerini yaydığına dikkat çekiyordu. 28 Mayıs 1917'de Hicaz yönünde harekete geçerek İbnu's-Suud ve Şerif taraftarı çeşitli kabileler ile çarpışmalar yaşandığını betimlemekteydi. Bu ileri hareket sırasında İbnu's-Suud'un İbnü'r-Reşid birlikleri arkasından hareket ettiği haberi alınmasına rağmen geri dönülmediği ve Şerif destekçisi Harb Kabilesi üzerine Medine'nin doğusunda 2.000 at ve 4.000 hecinli kuvvet ile ani bir baskın düzenlendiğini yazmaktadır. Vekil Reşid'in raporunda şu ifadeler dikkat çekmekteydi: “Hali hazırda elimizdeki kuvvet ve urbanı kaçırmamak için Hükümet-i Seniyyemize düşman ve İngiliz ve Hüseyin taraftarı olan urbanla harb ettirmekle iştigal etmek çaresi düşünülmüştür. Hâlbuki

199 *Aynı eser*, s. 14.

200 İbnü'r-Reşid'in vekilinin sözünü ettiği olayın gerçekleşmiş olması muhtemeldir. 11 Haziran 1917 tarihinde Cox'un bildirdiğine göre İbnu's-Suud ile İbnü'r-Reşid arasında barış için bir müzakere geçmişti. Ancak İngiliz raporuna göre vekilin belirttiği gibi teklif İbnu's-Suud'dan değil İbnü'r-Reşid'den gelmişti. Buna göre İbnu's-Suud İbnü'r-Reşid ile bir yazışma gerçekleştirdiğini, İbnü'r-Reşid'in kendisine barış teklifinde bulunduğunu, İbnu's-Suud'un da İngiltere ve Hicaz Kralı ile işbirliği yapması şartıyla barış yapılabilirceğini bildirdiğini, buna karşılık İbnü'r-Reşid'in bu koşulları reddettiği belirtiliyordu. *TNA*, FO 371/3057, 2093, 11 Haziran 1917. Telgrafın devamında İbnu's-Suud ile İbnü'r-Reşid arasındaki mektupların İngilizce çevirileri görülebilmekteydi. İbnu's-Suud yazdığı mektupta *Arap birliğine* vurgu yapıyordu.

201 *ATASE*, BİDİ, K: 3208, D: 16, F: 17, 25 Ağustos 1333 (25 Ağustos 1917).

erzâk cihetinden urban son derece müzayakadadır.” Yazısının devamında erzak sıkıntısının ne kadar kötü durumda olduğunu anlatıyordu²⁰². Hail üzerine 1917’de başarısız bir saldırı düzenleyen İbnu’s-Suud İngiltere’den daha fazla yardım talep etti. İngiltere İbnü’r-Reşid’in başkentini ele geçirmek için 1.000 tüfek ve 100.000 mermi yardımı yapmayı kabul etti. Ancak savaş boyunca İbnü’r-Reşid’in başkentini ele geçirmeyi başaramadı²⁰³. İbnu’s-Suud İngiliz yetkililerle kurduğu iletişimde İbnü’r-Reşid’in Türkler tarafından para ve silah, mühimmat açısından oldukça geniş ölçüde desteklendiğini sürekli tekrarladı²⁰⁴.

Diğer taraftan İbnu’s-Suud’un Şerif Hüseyin’in isyanı sırasındaki tutumu kilit bir rol oynadı. 1916 yazında Şerif Hüseyin İbnu’s-Suud’dan Arap isyanı için *yardım yahut işbirliği* istedi. Kendisine verdiği cevapta İbnu’s-Suud *gücünün yettiğinin en iyisini* yapacağını söylerken Hüseyin’den *Necid’e müdahil olmaktan vazgeçmesini* istiyordu. Hüseyin verdiği cevapta böyle bir talepte bulunmak için İbnu’s-Suud’un *aklını kaçırmış yahut sarhoş* olması gerektiğini yazdı. İbnu’s-Suud, Hüseyin’in cevabını Cox’a bir şikâyetle bildirdi. Ayrıca çeşitli İngiliz otoritelerin bölge hakkındaki görüş farklılıklarına değindi. Cox, İbnu’s-Suud’u yatıştırmak için çaba harcamasına rağmen Hüseyin’in İbnu’s-Suud’un kaygısına neden olan kabileler üzerindeki gel-gitlerini engelleyemedi. Dahası Necid bölgesinin önemli kabileleri 1916 ve 1917 yılı içerisinde Şerif Hüseyin saflarına katılmış ve İbnu’s-Suud aleyhine dönmüşlerdi. Bu nedenle İbnu’s-Suud Hüseyin ile olan ilişkisini düzeltmek yolunu tuttu. Zira isyanın patlamasından sonra Arap isyanının lideri olarak Hüseyin İngiliz yetkililerin desteğini arkasına almıştı. İbnu’s-Suud bu durumda kendisinin Hüseyin’e olan sadakatini göstermek ve itaat ettiğini kanıtlamak yoluna gitti. Hüseyin’den £6.000 istedi, Hüseyin buna karşılık £2.000 gönderdi. Kuveyr’te’teki bir toplantıda Hüseyin İbnu’s-Suud’un kendisine *sadık ve itaatkâr* olduğunu söylerken, İbnu’s-Suud da Cox’a benzer ifadelerde bulundu²⁰⁵. Ancak 1918’e geldiğinde kabileler üzerinde altın ve silahla sağladığı hâkimiyeti Hüseyin’in kaybetmeye başladığı görülecekti. İsyani Transjordan’a taşıyacağını ve kısa zaman

202 *Aynı Belge.*

203 Al-Rasheed, *A History of Saudi Arabia...*, s. 40-41.

204 *TNA*, FO 371/2054, 21 Eylül 1917, Cox’dan Dışişleri Bakanlığı’na. Bu telgrafta İbnü’r-Reşid nezdindeki Türk temsilcisinin Abdulhamid el- Mısri isimli birisi olduğu belirtiliyordu.

205 Kostiner, *The Making of Saudi Arabia...*, s. 16-17.

sonra Hicaz urbanına ihtiyacı kalmayacağını düşünen Hüseyin'in bu düşüncesi gerçekleşmemişti. 1918 başlarında Hüseyin'in ordusunda firarlar görülmeye başlamıştı²⁰⁶. Hüseyin ile İbnu's-Suud arasında göreceli olarak isyanın başlaması ile sessizliğe bürünen mücadele-ileride üzerinde durulacak olan- *Hurma ve Turaba meselesi* nedeniyle yeniden alevlenecekti. İsyandan evvel ve isyan sırasında Şerif Hüseyin'in İngiliz yetkililerle en fazla müzakere ettiği komşularıyla olan ilişkilerinde kendisine tanınmasını istediği ayrıcalık ve unvanlar meselesi savaş sonrasında Hicaz Kralının en temel sorunu olacaktı. Savaşın başlarında cihadı ekber ilan ederek İngilizlerle savaşması istendiğinde Türklere Doğu'daki komşuları üzerinde hâkim olduktan sonra İngilizlerle mücadele edebileceğini söylemişti. İsyandan sonra ise başta İngiltere olmak üzere yeni rakiplerini ve isyan sonrası yeni konumunu komşuları üzerinde üstünlük kurmak için birer araç olarak görmüştü²⁰⁷. Bu konuda İngiltere'nin tutumu Şerif Hüseyin'i destekleyici biçimdeydi. Zira Şerif Hüseyin'i resmi olarak tanımayan İbnu's-Suud'un 2 Kasım 1918'de krallığını ilan etmesi üzerine İngiltere Taif'in doğusundaki hurma vahasını işgal yetkisini Şerif Hüseyin'e vermiş, İbnu's-Suud'a da bölgeyi terk etmesi ikazında bulunmuştu²⁰⁸. 1919 Mart'ında Bağdat'tan gelen bir raporda İngiliz temsilcisi, Kral Hüseyin Hurma'yı işgal ederse çatışma ortaya çıkacağını yazıyordu. Eğer böyle bir niyeti varsa İbnu's-Suud ile bağlantı kurulması ve işbirliği önerilmesi gibi diplomatik yolların kullanılmasını istiyordu²⁰⁹. I. Dünya Savaşı biterken *İhvan hareketi* İngiliz yazışmaları arasında çokca yer bulan bir gelişmeydi. İhvan hareketi oldukça tehlikeli görülüyordu. İbnü'r-Reşid'in bu hareket karşısında engelleyici olması ihtimalinden hareketle İngiltere, Arap Yarımadası'ndaki varlığını destekleyebilecek müttefiklerini gözden geçiriyordu²¹⁰. İbnu's-Suud Batı sınırını güvence altına almak için harekete geçtiğini 26 Nisan'da Bağdat temsilcisine yazmıştı²¹¹. Öyle ki, İbnu's-Suud bütün Orta Arabistan'ı yavaş yavaş idaresi altında toplamayı 1926 yılına gelinceye kadar başarsacak ve Haşimilerin elindeki tüm şehirleri ele geçirerek 10 Ocak 1926'da Hicaz Kralı ilan edilecekti.

206 *Aynı eser*, s. 17.

207 Dawn, *Osmanlılıktan Arapçılığa*, s. 60.

208 Yavuz, "Abdülaziz b. Suûd", s. 194-195.

209 TNA, FO 371/4145, 13 Mart 1919, "From Baghdad"

210 TNA, FO 371/4145, s. 400, 10 Mayıs 1919, "From Baghdad"

211 *Aynı Belge*.

İsyanın Başlamasından Sonra Arap Yarımadası

Arap Yarımadası'nda Şerif Hüseyin'in isyanı sırasında İbnü'r-Reşid ile İbnü's-Suud arasındaki ilişkilere ve Şerif'in isyanı karşısındaki tutumlarına bir önceki başlık altında değinilmişti. Bilindiği üzere Şerif Hüseyin'in isyanıyla beraber Arap Yarımadası'ndaki Türk birliklerinin durumları oldukça güç bir merhaleye girmişti. Yemen Valisi Mahmud Nedim Bey ve Mirliva Ahmed Tevfik'ten gelen yazıda Emir'in isyanıyla beraber Yemen kıtasındaki askerin silahlarını teslim etmesini istediği İngiliz Aden Valisi vasıtasıyla bildirildiğini yazıyordu²¹². Bu aşamadan sonra diğer Arap şeyhlerin tutumu anlaşılmaya çalışılmıştı. Yemen Kumandanlığı, İmam Yahya'nın fikrini almaya çalışmaktaydı. Kendisi ile kurulan bağlantıda *elinde aşiretinin iaşesi için bir ekmeği kalsa yarımını Hükümete vereceğini, Ramazan fitresini maaş alamayan memurine rebî maaş olmak üzere buradaki memur ve zabıtana dağıtacağı* ve Hükümete bağlılığını göstereceğini bildirdiği öğrenilmişti²¹³.

İsyana karşı savunmadan aktif bir askerî harekâta geçmeden evvel diplomatik bir yola başvurulması düşünüldü. Temmuz'un 3'ünde Şerif'in kuzeni olan Şerif Ali Haydar Mekke Emirliği'ne atandı²¹⁴. Bu olay İngiliz istihbarat raporunda biraz farklı biçimde yansımıştı. Ciddi bir gizlilik ile İttihad Terakki mensubu bir kişiden elde edilen bilgiye göre İttihad Terakki Berlin'in de tavsiyesi ile Hicaz'a bir ekip göndermeye karar vermişti. Bu ekibin başında Şerif'in kuzeni Şerif Ali Haydar²¹⁵ olacak-

212 ATASE, BDH, K: 1730, D: 86, F: 26, 31 Ağustos 1332 (13 Eylül 1916).

213 Aynı Belge.

214 BOA, HR.SYS., 2423/16, 3 Temmuz 1916; Ali Haydar'ın Hicaz halkına yayınladığı bir bildiri İngiliz makamları tarafından ele geçirilerek İngilizce'ye çevrilmişti; TNA, FO 371/3042, 56994, 1 Mart 1917.

215 Ali Haydar'ın Mekke Emirliği ve emirlikten alınmasından sonraki faaliyetleri bir İngiliz istihbarat raporunda oldukça ilginç ayrıntılar içerisinde dikkat çekmektedir. Bu bağlamda Ali Haydar'ın Medine'ye gelmesinden sonra büyük bir bütçeyi Şerif Hüseyin'in isyanını izale etmek için harcadığını İbnü'r-Reşid ve İbnü's-Suud gibi Arap liderleriyle yazıştığına değiniliyordu. Görevinin tamamen başarısız olmasından sonra sona erdiğini 1917 Mart'ta Şam'a döndüğünü ve sonra Lübnan'da kaldığına yer veriliyordu. Mayıs 1919'da Türklerin onu görevden aldığını ve bunun Ali Haydar'ı çok kızdırdığına değiniliyordu. Şimdi Ali Haydar'ın İngiliz Hükümeti ile iyi ilişkiler kurmak için çaba gösterdiğine dikkat çekiliyordu. Öyle ki Ali Haydar'ın kendisini İngiliz Hükümeti'ne Mezopotamya -emir- adayı olarak teklif ettiğine değiniliyordu. Bu bağlamda Şerif Hüseyin ile aralarında bir uzlaşmanın İngiliz Hükümeti tarafından sağlanması hususunda yardım talep ettiği gibi kendisinin Arabistan'da bir emirliğe atanması hususu gerçekleştirse İngiliz Hükümeti'nin varlığına destek vereceğine dikkat çekmişti. Ancak İngiliz

tı yanında komitenin etkili isimlerinden birisi ve ulemanın önde gelen isimleri ile bulunacaktı. Bu ekip Şerif'e farklı bir idare teklifinde bulunmaya yetkili kılınmıştı ve beraberinde hediyeler ve para da bulunmaktaydı. Eğer Şerif teklifleri kabul etmez ve isyanında devam ederse Türkler ve Almanlar aldıkları karar gereğince askerî tedbirlere başvuracaklardı²¹⁶. İngiltere'nin ilk duyumunda bir ekibin başında bulunduğu düşünülen kişi aslında yeni Mekke Emiriydi. Osmanlı basınında kendisinin bölgeye ulaşır ulaşmaz başta Cemal Paşa olmak üzere tüm askerî ve sivil halk tarafından geniş bir ilgi ile karşılandığına değinilmekteydi. Onun da Medine'ye ulaşır ulaşmaz Şerif Hüseyin'in isyan beyannamesinin aksine üzerinde çok durulmayan bir beyanname neşrettiği anlaşılmaktadır. İslami vurguların kullanıldığı beyannamede Şerif'in davranışı farklı bir boyuta sokulmaya çalışılmıyor, isyan olarak kabul ediliyor ve biraz da Şerif Hüseyin'in kişiliğine karşı sarf edilen sözlerle böyle bir isyanı kendisinin yapamayacağı ancak ecnebi bir devletin yardımı ile buna kalkılabileceği ve böyle de yaptığı anlatılıyordu. Oldukça uzun konuşma metninde İslami donelere çokça atıfta bulunarak yapılan isyanın dini bağlara olan saygısızlığına dikkat çekilmeye çalışılıyordu²¹⁷. Ayrıca Şerif Ali'nin Medine'ye gizlice *beyan-ı hakikat* adıyla gizli beyannameler gönderdiği öğrenilmişti.

Kahire Yüksek Temsilciliği'nde görevli Cheetham Arabistan'da bir *resmi görev için uygun olmadığı* için teklifini kabul etmediği üzerinde duruluyordu. *Churchill Archives*, CHAR 17/14, s. 4, "Emirate of Mecca". Şerif Ali Haydar hakkında ayrıca George Stitt'in çalışması da dikkat çekicidir. Stitt, Ali Haydar'ın 1 Ağustos 1916'da Medine'ye ulaştığını ve kabileler tarafından coşkulu gösteriler ile karşılandığını yazmaktadır. Ali Haydar, 15.000 kişilik bir Arap ordusu tarafından karşılandığını ve bu kabile askerlerinin onun talimatlarını beklediklerini, ancak bu ordunun günlük hayata dair ihtiyaçlarının dahi karşılanmadığından faydalanılamadığını belirtmektedir. Ali Haydar sebepsiz yere Arap kanı dökülmesini istemediğini, kabilelerin birbirlerine silah çekmesiyle asırlar boyunca sürecektir kan davalarının başlayabileceğini düşünüyordu. Medine Kumandanı Fahreddin Paşa ile Ali Haydar arasındaki ilişkilerin de tam bir güven üzerine oturmadığı anlaşılmaktadır. Fahreddin Paşa'nın Ali Haydar'a şüpheyle yaklaştığı ve pek çok bilgiyi kendisiyle paylaşmadığına değinilmektedir. Ayrıca Şerif Ali Haydar'a sadakat yemini eden kabilelerin temel ihtiyaçlarının temin edilememesinin Ali Haydar'ın nüfuzunu daha da azalttığı belirtilmektedir. George Stitt, *Son Mekke Emiri Şerif Ali Haydar Paşa Anlatıyor. Osmanlı Arabistan'ı Nasıl Kaybetti?*, Çev. Yusuf Selman İnanc, Kronik Kitap, İstanbul 2018, s. 170 vd.

216 TNA, FO 371/2774, 21 Temmuz 1916, "Intelligence Report o M.I 1".

217 "Medine-i Münevver'e'de. Emir Hazretlerinin muvasalatı ve Hicaz Ahalisine Beyannamesi", *Tanin*, 5 Eylül 1916. Bu bildiri İngiliz makamları tarafında tespit edildikten sonra İngilizce'ye çevrilerek Hindistan Genel Valisi'ne de gönderilmişti. TNA, FO 371/2781, 195008/12 Eylül 1916.

Bu beyannamelerde de Ümmet-i Arabiye'ye vacip olanın uyanmak olduğu, hukuku, dini, şerefi kılıçlarla kurtarmanın farz olduğu, Arap ümerasının ittifak ettiği bildiriliyordu. Bu beyannamede *Devleti Osmaniyeden istemiyerek infisal ve istiklal ilan edildiği* bildiriliyordu²¹⁸.

1- Şerif Ali Haydar Paşa, 2-Emir Subay Şevket Bey, 3- Komutan Fahreddin Paşa, 4- Şerif Ali Haydar Paşa'nın oğlu, 5- Basri Paşa (Medine Muhafızı), 6- Şerif Ali Haydar Paşa'nın diğer oğlu, Kaynak: *Atatürk Kütüplüğü*, Bel_Mtf_024680.

Diğer taraftan İngilizler Cemal Paşa'nın Şerif Hüseyin ve Faysal ile 1917 yılı sonlarına doğru temas kurduğunu öğrenmişti. Kasım 1917'de Faysal'a yazdığı mektubunda Cemal Paşa İttihat ve Terakki Hükümeti'nin I. Dünya Savaşı'na *İslam'ın küçük düşürülmesini engellemek için* girdiğini hatırlatarak söze başlıyor ve Arap isyanının tek mazur görülebilecek yanının İslam'ın prestijini koruyacak bir bağımsız Arap devleti kurmak olacağını yazarak uyarısını ekliyordu. Sovyet rejiminin yıkılmasının ardından ifşa olan paylaşım antlaşmalarının Şerif Hüseyin'in planladığı bağımsız Arap devletinin vaat edildiği şekilde kurulamayacağını gösterdiğini hatırlatıyordu. Durumu şöyle izah ediyordu, *Filistin milletler arası [bir ülke], Suriye tamamen Fransız [hâkimiyetinde], Irak ile Mezopotamya İngiliz [hâkimiyetinde] bağımsız bir Arap devletini nasıl düşünebilirsiniz?* Hogarth, Cemal Paşa'nın benzer bir mektubu Cafer Paşa'ya [el-Askeri 1885-1936] gönderdiğini not etmişti. General Edmund Allenby'nin [1861-1936] komutasındaki İngiliz ordusunu Haçlı ordularına benzetiyor, karşısındaki direnişi de Selahattin Eyyubi'nin mücadelesine benzetiyordu. Mektupta Cemal Paşa'nın Şam'da

218 *Atatürk Kütüplüğü*, Fahreddin Türkkan Evrakı, Bel_Mtf_023517, 13.04.1332.

bir görüşme teklifinde bulunduğuna değiniyordu²¹⁹. Cemal Paşa'nın mektupları İngiltere'nin Ortadoğu siyasetinin bu sürecinde en önemli etkilere sahip olan Mark Sykes²²⁰ tarafından *Cemal Paşa tarafından ortaya konulan tez çok güçlüdür. Buna cevap vermek için bazı tedbirler alınmazsa durum çok tehlikeli bir hale gelebilir* şeklinde yorumlanmıştı²²¹. Dahası Hogarth bu raporda Cemal Paşa'nın Beyrut'taki ziyafette Suriyelilere yaptığı konuşmada Şerif Hüseyin'e de mektup yazdığını ve bu yolda devam ederse kendisini nelerin beklediğine değindiğini belirtir. Konuşmasında Şerifin bir an evvel tuttuğu bu yoldan dönerek *İslam düşmanı İngilizlere* sırt dönerek Türklere geri dönmesini umduğunu da belirtir²²². Bu girişimler IV. Ordu kumandanının sadece kendisinin düşüncesi değildir. Zira Cemal Paşa İstanbul'a döndükten sonra Başkumandanlık tarafından Suriye Valisi Tahsin Bey'e [Uzer, 1878-1939] 10 Mayıs 1918'de çekilen telgrafta Faysal'ın ve asi urbanın yeniden Osmanlı Devleti'nin bağlılıklarının temini için girişimde bulunması isteniyordu²²³. Hatta Faysal'a Arabistan'ın İtilaf devletlerinin eline düşmesinin *Hilafet camiasını zaafa uğratacağının* yine Suriye Valisi tarafından bildirilmesi isteniyordu²²⁴. Cemal Paşa'nın Faysal ile kurduğu iletişimi Kral Hüseyin haber alır almaz İngiliz yöneticilerle paylaştığı için kendisine İngilizler tarafından duyulan itimad güçlenmişti. Ayrıca Faysal'ın tutumunun arka planına dair İngiliz yöneticiler düşünceler üretiyordu. Bu konuda neredeyse ortak düşünceleri Faysal'ın Arap birliğine²²⁵ sada-

- 219 *Arab Bulletin*, No. 74, s. 510. (Rapordaki ifadeler Hogarth'ın yorumlarıyla iç içeydi). Bu noktada Cafer el-Askeri gibi Osmanlı askeri okullarında eğitim alıp İmparatorluğun savaş performansına katkı yapan Arap askerlerinin durumunu inceleyen bir çalışmada bu askerler arasında isyana katılımının son derece kısıtlı olduğu tespitine yer verilmektedir. Mesut Uyar, "Ottoman Arab Officers between Nationalism and Loyalty during the First World War", *War in History*, 20 (4), s. 526-544.
- 220 Sykes'in Ortadoğu'da bir istihbarat biriminin kurulmasına yönelik faaliyetleri hakkında bkz: Ü. Gülsüm Polat, "Türk-Alman Propagandası Karşısında Arap Bürosu'nun Kuruluşu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXVI, S: 76, Ankara 2010, s. 97-131.
- 221 Kürkçüoğlu, *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap...*, s. 149-151. Bu gelişmeleri Tauber'in çalışmasında da takip ediyoruz. Cemal Paşa'nın mektubunun 26 Kasım 1917 olduğunu belirtmektedir. Tauber, *Arab Movements in WWI*, s. 153.
- 222 *Arab Bulletin*, No.74, s. 510.
- 223 BOA, DH.ŞFR., 87/97, 29 Recep 1336 (10 Mayıs 1918).
- 224 BOA, DH.ŞFR., 92/110, 6 Muharrem 1337 (12 Ekim 1918).
- 225 Faysal'ın Arap birliği ile ilgili söylemleri ve uygulamaları Arap isyanının ardından Osmanlı Arap coğrafyasını hedefleyen biçimde devam etmişse de siyaseten ve uygulamada bu gerçekleşmemiştir. Sürecin 1916'daki isyandan başlayarak gelişimi için bkz: N.

katsizlik içerisinde olmamakla beraber Arap topraklarında hedefe varılınca kuzeyinde *düşman bir Türkiye* istemeyeceğiydi²²⁶. Ancak Faysal'ın Arap birliği konusundaki sadakatine dair İngiliz yöneticilerinin düşünceleri fazlaca iyimserdi. Zira Arap Krallığı fikrinden 1917'den itibaren uzaklaşarak kendisi için Suriye Krallığı'nı dizayn etmeye çalıştığını gösteren pek çok emare vardır. Dahası Faysal'ın Cemal Paşa dışında bazı Türk idarecilerle iletişim halinde olduğuna dair de iddialar vardı. 7. Ordu kumandanı olarak atanan Mustafa Kemal Paşa, Faysal'la İngiliz yetkilileri ve babası Şerif Hüseyin'in bilgisi olmaksızın gizli bir biçimde kontak kurmuştu. Lawrence hatıralarında Mustafa Kemal'i Enver Paşa ve Alman ekibinin politikalarına karşı ve ayrıca Arap eyaletlerinin otonomi hakkı verilmesinden yana olarak tanıtıyordu. Faysal ile aralarında yazışmaların olumlu bir seyirde devam ettiğine değinmekteydi. Hatta Salt'da Allenby kuvvetlerinin püskürtülmesinden sonra Cemal Paşa'dan Faysal'a uzlaşma için gelen teklifleri kabul etmemesi için Mustafa Kemal'in Faysal'dan ricacı olduğunu zira amacının bu bölgeyi kendisine bir hazırlık sahası olarak kullanarak Enver Paşa üzerine saldırmak olduğunu yazıyordu²²⁷. Oldukça fantastik görülen bu ifadelerin kaynağında Mustafa Kemal Paşa ile ilgili Lawrence'ın oluşturduğu imaj etkili olmuşa benzemektedir. Enver Paşa ve İmparatorluktaki Alman generallere karşı olduğu ön kabulüyle Mustafa Kemal ile Faysal arasındaki yazışmalardan bu şekilde söz etmesi muhtemeldir. *Seven Pillars of Wisdom*'da (Bilgeliğin Yedi Sütunu) Lawrence'ın fantastik denebilecek kurguları aynı olaylar hakkında resmi raporlarıyla çelişkili bir şekilde daha o dönemde görülebilmekteydi. Arap Bürosu kayıtlarında Cemal Paşa ile Faysal arasındaki görüşmelere değinmesine rağmen Mustafa Kemal ile kurulan iletişime dair herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Yine de Mustafa Kemal Paşa 7. Ordu komutanı olarak burada bulunduğu dönemde Faysal ile bir şekilde iletişim kurarak isyana son vermesini istemiş olabilir. Bu iddiayı kanıtlayacak bir resmi yazışma Türkçe literatür ve arşiv kaynakları üzerinde bu çalışma kapsamında yapılan taramada da görülmemiştir. Ancak Cemal Paşa'nın Faysal ile iletişim kurarak isyanı müzakere yoluyla halletmek için çaba harcadığı

Masalha, "Faisal's Pan-Arabism, 1921-33", *Middle Eastern Studies*, Vol. 27, No. 4 (Oct., 1991), s. 679-693.

226 Kürkcüoğlu, *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap...*, s. 152-153.

227 Lawrence, *Seven Pillars of Wisdom*, s. 554, 556.

teyit edilebilmektedir. İstanbul'daki Alman Büyükelçisine Suriye'den ordu kurmaylarından Franz Pape'nin 24 Mayıs 1918'de gönderilen mektupta Türklerin Haşimiler ile hâlâ pazarlıktan olumlu beklentileri olduğunu, Mekke ve Medine'ye otonom bir yapı hakkı tanınarak anlaşma gerçekleştirilebileceğini dile getirdiklerini yazmıştı. Cemal Paşa'nın bu konudaki beklentisinde İngiliz saldırıları karşısında alınan kısmi başarılar ve Almanların Fransa'da da önemli bir saldırı gerçekleştirmesi etkili olmuş olmalıdır. Faysal'a gönderdiği uzlaşma mektubunda *Arapların isteklerini yerine getirebileceklerini umduğunu* söylüyordu. 10 Haziran 1918'de Faysal, Lawrence'ın da bilgisi dışında anlaşma şartları olarak, Türklerin Medine'den ve Güney Amman'dan çekilmesini, Anadolu'da ve Rumeli'de Türk ordusunda görev yapan Arap subayların Suriye'ye dönmesi ve Arap ordusuna katılmasını, *ortak düşmana* karşı Türk ve Arap ordularının savaşırken kendi kumandanları idaresinde olmasını, Suriye'nin Türkiye'deki gelecekteki ilişkilerinin Prusya, Avusturya ve Macaristan modeli gibi dizayn edilmesini, Suriye'deki tüm yiyecek ve ikmal maddelerinin burada bırakılmasını, Arap ordusunun kontrolüne terkedilmesini öneriyordu. Uzlaşma için Cemal Paşa'nın Ağustos 1918'de bir girişimi daha oldu. Emir Said el-Cezairi isimli bir aracıyla Faysal'a bir mektup gönderdi. el-Cezairi 11 Ağustos 1918'de Arap ordusu karargâhında Arap temsilcileri ile görüşmüş ve Cemal Paşa'nın mektubunu vermişti. Bu mektuba karşı verilen cevapta Türklerin Arap topraklarından tamamen çekilmesi ve bundan sonra İmparatorluk yönetiminde Almanya çatısı altında Bavyera'nın eşit statüsü gibi Türklerle Arapların tanınması gibi şartları sıraladı. Tauber bu şartların bulunduğu mektubun İstanbul'a Cemal Paşa tarafından iletildiğini, İstanbul'un şartları kabul ettiğini bildirmektedir. Ancak savaşın bu aşamasında yani savaşın sonlarında bu düzenlemeleri yapmanın mümkün olmayacağını belirtmektedir²²⁸. Ancak yukarıda da izah edildiği üzere Cemal Paşa İstanbul'a döndükten sonra da Faysal'ın ikna edilmesi girişimlerini Suriye Valisi Tahsin Paşa vasıtasıyla yürütülmesi konusunda telkinde bulunuyordu. Karsh'ın Cemal Paşa ile Şerif Faysal arasındaki iletişimi Alman ve İngiliz arşivlerine dayanarak ortaya koyması Faysal'ın önerilerinin doğru olduğunu göstermektedir. Faysal'ın 1917'de isyanın

228 Tauber, *Arab Movements in WWI*, s. 156. Karsh'arın çalışmasında bu önerilerin Türkler tarafından kabul edilmediğine değinilmektedir; Karsh and Karsh, *Myth in the Desert...*, s. 304-305.

Suriye'ye taşınmasından sonra sırasıyla özerklik ve ardından bağımsızlık fikrine evirilmesi muhtemeldir. Çalışmanın ilerleyen kısımlarında üzerinde durulacağı üzere mütareke sonrası Anadolu'da ortaya çıkan Milli Mücadele ile Suriye'de Faysal arasındaki iletişimin –güvensiz- ancak süreklilik arz eden bir biçimde devam ettiği görülecektir. Bu anlamda bir devamlılıktan söz etmek mümkündür.

Fransa ve Rusya'nın İsyan Karşısındaki Tutumları, Şerifin Unvanı ve Tepkiler

Şerif Hüseyin'in isyan bayrağını kaldırmasının ardından Türklerin Şerif Hüseyin'e yönelik girişeceği mücadele, isyanı yatıştırma amaçlı atacakları adımlar uzun ve meşakkatli bir süreçti. İngiltere müttefiki Fransa ile Şerif Hüseyin'e verilecekler konusunda görece bir anlaşmaya varmış olmasına rağmen Şerifin isyanının başlamasından sonra Fransa, Şerif üzerinde etkinliğini arttırma girişimlerinde bulunmuştu. Bu bağlamda Şerif'e bir Fransız heyetinin gönderilmesi gündeme gelmiş ve bu konuda uzun yazışmalar yapılmıştı. Bu heyetin *politik* bir misyonla hareket edeceği, ziyaretten önce ortaya konulmuştu. Bu misyonun Hilafet meselesini gündeme getirmeyeceği, buna karşılık gelecekte kutsal toprakların idarecisi olacak kişiyle haccın güvenliği konusunda görüşeceklerine değiniliyordu²²⁹. Ancak bu ziyaret aslında Fransız-İngiliz rekabet ve çıkar çatışmasının net bir biçimde görülebileceği gelişmelerden birisi olmuştu. Öyle ki, görüşmede bulunan Mısır İngiliz kuvvetleri genel kumandanı, Şerif'e verilecek Fransız yardımlarının mümkün olduğunca azaltılmasının ve meselenin McMahon ile Şerif arasında yürütülmesine devam edilmesinin faydalarına vurgu yapmıştı. Fransızların Şerif'e Müslüman askerî personel göndermesinin İngiltere karşısında bir başarı elde etme çabası olarak yorumlamıştı²³⁰. Fransız Hükümeti, Mekke Şerifine 3 milyon 500 bin Franklık bir kredi açmıştı²³¹. Fransız Başbakanı Raymond Poincaré'in [1860-1934] Şerif Hüseyin'e gönderdiği mektup Arapçadan İngilizceye çevrilerek merkeze iletilmişti. Fransız Başbakanı mektubunda Şerif'e gönderdiği Fransız Müslüman ileri gelenlerinden oluşan heyeti takdim etmekte ve Fransız

229 TNA, FO 371/2779, 167191/16, 28 Ağustos 1916, Dışişleri Bakanlığı'ndan McMahon'a.

230 TNA, FO 371/2779, 6 Eylül 1916.

231 TNA, FO 371/2779, 205701, 11 Ekim 1916.

Hükümeti'nden tüm taleplerini bildirmesini istemekteydi. Anlaşılan o ki Fransız girişimleri Osmanlı merkezi idaresi tarafından öğrenilmişti. Alınan duyuma nazaran Fransızlar Hicaz isyanını alevlendirmek için gerekli propaganda faaliyetlerini de yürütüyorlardı. Fransızların Faslı hacılar arasına gönderdiği şahıslar vasıtasıyla Hicaz isyanını şiddetlen- dirmeye çalıştığı belirtiliyordu²³². Hicaz'da bulunan Fransız askeri he- yetinin başı olan Albay Brémond'un [Henri, 1865-1933] faaliyetleri İngiltere ile Fransa arasında sürtüşmelere neden olmaktaydı. Faysal'la yaptığı görüşmelerde İngiltere ve Rusya ile aralarında derin anlaşmaz- lıklar olduğunu söylemesi gibi nedenlerden ilişkiler geriliyordu. Diğer taraftan Hicaz bölgesinde Fransa'nın nüfuzundan duyulan rahatsızlık yanında Suriye bölgesinde Sykes-Picot'da Fransız bölgesi olarak ayrıl- mış olmasına rağmen İngiltere'nin tamamen kayıtsız olmaması mütte- fikler arasındaki ciddi sorunlardı. Bu anlaşmazlıklar netleşmeden sa- vaşın sonuna kadar varlığını korudu²³³. Kaldı ki Arapların da İngilizler ile ilgili kuşkuları vardı ve muhtemelen kuzeye yönelmelerinde Türkle- rin bağlantı noktalarını kesmek kadar Fransa Suriye'de bir işgal hareke- tine girişmeden önce kendilerinin işgal etme istekleri vardı. Mısır'daki Fransız elçisi Defrance [Jules-Albert, 1860-1936] yazdığı raporda Şerif Hüseyin kuvvetlerinin Medine'yi ele geçirdikten sonra hedeflerinin Su- riye olacağını bildiriyordu. Defrance, Şerif Hüseyin'in savaşın sonuna kadar Mekke'de kalmasını sağlamanın savaşın sonunda Suriye'de ken- dilerini desteklemesi karşılığında Medine'yi teklif etme imkanını sağla- yacağını düşünüyordu. Ancak bu fikri İngiltere ve Londra'daki Fransız elçisi Paul Cambon [1843-1924] desteklemedi. Cambon, Şerif'in Su- riye'yi ele geçirmek için desteklenmesi gerektiğini yazmıştı. Gerçekte Şerif kuvvetlerinin Türkleri Arabistan'dan atabileceğini düşünmüyor- du. 1916 yılının sonu ile 1917 yılı başlarına ait Fransız istihbarat rap- porları gittikçe çoğalan sayıda Arap milliyetçisinin Suriye'yi Fransa'dan önce ele geçirmek için burada toplandığını gösteriyordu. Ekipman eksiklikleri yanında kabilelerden oluşan askerî birimlerin hedeflerine ulaşmaları için yeterli olmayacağı açıktı. 1917 Mart'ında Alexandre Ri- bot [1842-1923] başbakan olduktan sonra Sykes-Picot Antlaşması'nın yürürlüğe girmesi yönünde bir Ortadoğu planı hazırladı. Bunun için Hüseyin ile işbirliği yapmayı ve onun desteğini kazanmayı umuyordu.

232 BOA, DH.EUM.4.Şb., 7/82, 25 Zilhicce 1334 (22 Ekim 1916).

233 Kürkçüoğlu, *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap...*, s. 154-173.

Bu amaçla Picot'u, Hüseyin'e gönderdi. Picot 1917 baharında Hüseyin'i savaş sonrası Fransa'nın arzuladığı Arap Ortadoğu'sunun sınırlarına razı etmek için çaba harcadı²³⁴. Diğer taraftan diğer müttefik Rusya, Sykes-Picot Antlaşması'nda kabul ettiği nüfuz bölgeleri içerisinde Arap coğrafyası ile ilgili bir kısım olmadığı için isyanın patlak vermesi karşısındaki tutumu müttefiklerinin çıkarları ile uyum içerisindeydi²³⁵.

Müttefiklerin isyan karşısındaki resmi tutumları uluslararası sahada Mekke Şerifi'nin kendisini nasıl konumlandığını daha basit bir dille ifade etmek gerekirse kendisinin hâkimiyet sahasını işaret eden unvanını gündeme getirdi. Şerif nezdindeki görevli Wilson'un Kahire'deki İngiliz Yüksek Komiser McMahon'a 31 Ekim 1916'da gönderdiği yazıda Şerif Abdullah'tan babasının *ulema, ileri gelenler, asiller* tarafından *Arapların Kralı* olarak tanındığını bildiriyordu²³⁶. Burada Arapların kralı ifadesi oldukça muğlak bir anlam içeriyordu. Zira Şerif Hüseyin'in İngiliz yetkililer ile üzerinde anlaşmaya vardığı topraklar bile iki taraf açısından aynı şeyi ifade etmezken Fransa'nın nüfuz alanı olan bölgeyi, İngiltere ile dost ve müttefiki olan Seyyid İdrisi, İbnu's-Suud'un topraklarını içine alan bir unvan gibi görünmesi tedirginlik yarattı. McMahon, Albay Wilson'a böyle bir deklarasyonun Şerifin hareketi için faydadan çok zarar getirebileceği ve onun resmi olarak bu dönemde *Hicaz yöneticisi ve Arapların savunucusu* şeklinde bir unvan dışında tanıtılamayacağı yönünde uyarıyordu²³⁷. Buna rağmen aynı günlerde Tahran'daki İngiliz temsilcisinden gelen yazıda Şerif Abdullah'ın babasının *Arabistan Kralı* olarak kabul edildiği yönündeki bilgiyi İran hariciye nazırına da *Dışişleri Bakanını* unvanıyla bildirdiğini yazdı²³⁸. Ayrıca Şerif Hüseyin'in unvanı konusunda Hindistan Genel Valisi'ne gönderdiği telgrafta Dışişleri Bakanı,

234 Jan Karl Tanenbaum, "France and the Arab Middle East", *Transactions of American Philosophical Society*, Vol. 68, No. 7 (1978), s. 16.

235 TNA, FO 371/2782, 234461/16, 21 Kasım 1916, G. Buchanan'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

236 TNA, FO 371/2782, 218006, 31 Ekim 1916, Colonel Wilson'dan McMahon'a.

237 TNA, FO 371/2782, 218629, 31 Ekim 1916, McMahon'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

238 TNA, FO 371/2782, 218372/16, 31 Ekim 1916, "C. Marling'den Dışişleri Bakanlığı'na". Bir başka telefon görüşmesinde Şerif Abdullah sözü edilen emirler ile olan durum tespitine yer vererek bu liderlerin bölgeleri üzerinde bir tasavvurları olmadığını ayrıca Mekke Emirliği'nin geçmişinin Abbasilere kadar geri gittiğini belirtmişti. TNA, FO 371/2782, 1 Kasım 1916, "Telephone message by Emir Abdulla". Bu yazışma serisinin devamında Abdullah ile İbnu's-Suud ve Yemen bölgesinden yerel bir bölgenin şeyhlerinden birinden Şerifi tebrik eden kayıtlar görülebilmektedir.

Fransa'nın önerisinin *Melikül' Harameyn*, Serdar Wingate'in ise *Hicaz Arapları Kralı* olduğunu belirtti. Fransız önerisinin Halifelik ile ilgili bir anlam içerip içermediği konusunda görüşünü soruyordu²³⁹. Hindistan Genel Valisi verdiği cevapta Fransız önerisi olan *Melikül' Harameyn* önerisinin halifelik iddiası taşımasından ötürü *şiddetle karşı olduklarını* bildirdi. *Hicaz ve ona bağlı yerler Arapları Kralı (King of Arabs in Hedjaz and its dependencies)* unvanının daha uygun olacağını, dini bir sıfat taşımadığı gibi Arap birliği gibi bir vurgusu olmadığından spesifik bir bölgenin vurgulanmasının diğer Arap şeyhlerinin rahatsızlığını önleyebileceğini bildiriyordu²⁴⁰. Öneriler bununla da sınırlı değildi Percy Cox, *Hicaz Sultanı ve Harameynin Koruyucusu (Sultan al- Hejaz Hami al-Haranmain)* önerisinde bulundu²⁴¹. Anlaşılan Şerif Hüseyin ve oğulları *Arabistan Kralı* unvanının hızlı bir biçimde uluslararası kabulünü temin etmek istiyorlardı. Zira Abdullah bu duyuruyu sadece İran'a değil tüm müttefik ve tarafsız ülkelerin dışişlerine bildirmişti. Hatta Bombay sansür ofisi aynı mesajın Peşaver ve Bangkok Dışişleri Bakanlığı'na gönderildiğini fark etti²⁴². Bu bildiride halife unvanı ile ilgili kararın Müslümanların onayı ile belli olacağı belirtilmişti²⁴³. Ayrıca Albay Wilson müttefik ve tarafsız ülkelerin Şerifi tebrik ederek memnuniyetlerini bildirdiklerini yazmıştı²⁴⁴. McMahon, Şerif Abdullah ile bu ani kararın sebepleri üzerinde durduğunda İbnü's-Suud, İmam ve İdrisi bölgeleri için Şerif Hüseyin'in herhangi bir tasavvurunun olmadığını ve Arabistan Kralı unvanının ulema ve *herkes* tarafından talep edilen bir sıfat olduğunu bildirdi²⁴⁵. Şerif Hüseyin'in resmi taç giyme töreni öncesinde İngiltere'nin çeşitli birimleri arasında törene Birleşik Krallığın resmi katılımı konusu ve unvanının nasıl restore edilebileceği müzakere edildi. 4 Kasım'da gerçekleştirilen taç giyme törenine İngiltere ve Fransa resmi temsilcileri katılmadı. Şerif Hüseyin'e *Arabistan Kralı* yerine *His Majesty* unvanının kullanılması mesele hakkında daha net bir unvan bulunana kadar kararlaştırıldı²⁴⁶. Üzerinde uzun süre durulan unvan meselesi 1916 yılı bitmeden sonuca bağlanabildi. Serdar Wingate'e Hüseyin'in *Melik el- Hicaz* olarak tanıma yetkisi

239 TNA, FO 371/2782, P 5097, 7 Aralık 1916, Dışişleri Bakanlığı'ndan Viceroy'a

240 TNA, FO 371/2782, 8 Aralık 1916, Viceroy'dan Dışişleri Bakanlığı'na

241 TNA, FO 371/2782, 250438, 9 Aralık 1916, P. Cox'dan Dışişleri Bakanlığı'na

242 TNA, FO 371/2782, 5 Kasım 1916, Viceroy'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

243 TNA, FO 371/2782, 219488, 1 Kasım 1916, McMahon'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

244 TNA, FO 371/2782, 219490, 1 Kasım 1916, McMahon'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

245 TNA, FO 371/2782, 220101/16, 2 Kasım 1916, McMahon'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

246 TNA, FO 371/2782, 223715/16, 8 Kasım 1916, Dışişleri Bakanlığı'ndan Lord Bertie'ye.

verildi²⁴⁷. Arap ülkesi Krallığından daha sınırlı bir bölgenin krallığına dönüşen Şerif Hüseyin'in unvanı hâlâ muğlak olmasına rağmen İngilizlerle daha savaş başlarında antlaşmaya varan İbnu's-Suud, Türklerin müttefiki olan İbnü'r-Reşid gibi komşularına karşı bir üstünlük sağlıyordu.

Diğer taraftan isyanın yarattığı etkiye bakıldığında arşiv kayıtlarından öyle anlaşılıyor ki isyan her yerde olumlu bir etki yaratmadı. Bunun altında Türk yetkililerin çabalarının da olduğu düşünülebilir. İsyanın planlanmasına dair hep kuşkuyla olan Hindistan Bakanlığı isyana dair en olumsuz yorumları da bildiren birimdi. 10 Temmuz 1916'da yani daha isyan hareketinin yeni başladığı günlerde Hindistan Valiliği'nden gönderilen bir yazıda Kalküta'da Türk destekçisi büyük bir toplantı organize edildiği, Hindistan'ın kuzey-batı sınırında durumun pek de memnuniyet verici olmadığı ve Müslümanların hislerinin Şerife karşı olduğunu yazıyordu²⁴⁸. Bundan sadece üç gün sonrasına ait bir diğer yazıda Muradabad ve Bareilly'de yapılan toplantılarda Şerifin hareketinin kınandığı ve Müslüman basının çizgisinin onun karşısı olduğunu yazıyordu. Hatta Kabil'deki İngiliz temsilcisinin Şerifin isyanının toptan kınandığını ve İngilizlerin entrikalarından birisi olarak yorumlandığını illetiyordu²⁴⁹. Mısır'da halkın isyana *şüphelye* baktığı hatta bu durumun Türkler ve Şerif Hüseyin'in ortaklaşa yürüttüğü bir aldatma planı olduğu yorumlarının *el-Ahram* Gazetesi'nde yer bulması Arap halkları adına yapılmış bir kalkışma olduğu iddiasını ortadan kaldırmaktaydı. Zaten İngiltere ile imzaladıkları açık ittifak anlaşmalarıyla müttefik konumunda olan İbnu's-Suud ve Seyyid İdrisi gibi liderlerden dahi isyana material desteği gelmemişti. Dahası İbnu's-Suud Arabistan'ın Kralı unvanı konusunda oldukça hassastı. Kuzey Afrika'dan gelen tepki de olumsuzdu. Daha eğitimli sınıflar Şerifin Büyük Britanya'nın kutsal toprakları etki altına alma planları çerçevesinde kandırıldığına inanıyordu. İran Körfezi'nde genel hissiyat Türk destekçisiydi. Benzer biçimde Suriye'de Şerif'in isyanına destek gelmediği gibi Mezopotamya'dan da Şerifin hareketine önemli bir destek gelmemişti. Hindistan'da esir kampında²⁵⁰

247 TNA, FO 371/2782, 12 Aralık 1916, Dışişleri Bakanlığı'ndan Serdar Wingate'e.

248 TNA, FO 371/2774, 10 Temmuz 1916, Viceroy'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

249 TNA, FO 371/2774, 137219, 13 Temmuz 1916.

250 Hindistan ve Burma'da bulunan esir kamplarında kalan askerler içerisinde Türk ordusu ile birlikte esir düşen Arap kökenli askerler de vardı. Türk ordusunda savaşırken esir düşen askerlerin esaret hayatlarına dair bkz: Cemalettin Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim. I. Dünya*

kalan Mezopotamya kökenli askerlerden Şerifin ordusuna asker yazılması gündeme geldiğinde İngiliz otoriteleri esirlerin ciddi isteksizliğiyle karşı karşıya kalmıştı. Öyle ki Aralık 1916'da 2.100 asker ve 90 subay Hicaz'a geldiğinde aralarında yalnızca 6 subay ve 27 asker Hicaz'da Şerif ordusuna katılmak üzere gemiden ayrıldı geriye kalanlar Mısır'daki esir kampına sevk edildi²⁵¹.

Özellikle Hindistan efkârını Türk tarafının propagandasının da etkilemesi muhtemel görünmez. İngiliz yönetimi ile dostane münasebetleri olan bir Hintlinin verdiği bilgiye göre yakın zamanda Hicaz sahillerinin İngiliz savaş gemisi tarafından bombardıman edildiği haberinin Türk gazetelerinde görüldüğünden beri İngiltere tarafından bir yalanlama gelmemesi kafa karıştırmış ve rahatsızlık uyandırmıştı. Bu durum Hintli bölge halkının hissiyatını da açıklıyordu. Buna göre Kuran'da idareye karşı isyan yasaklanmış olmasına rağmen Halifeye karşı isyan başlatılması cezalandırılmak için yeterli bir gerekçeydi. Ayrıca Arapların isyanının gerçekten ciddi olması durumunda Türklerin büyük bir moral ve belki askerî avantaj sağlayabileceğini yazıyor ve dini bağları kuvvetli Müslümanların kutsal savaşın haklılığına daha çok inanabileceğini ve Müslüman olmayanlara karşı Türkiye'nin yanında birleşebileceğine değiniliyordu²⁵².

İngiliz makamları özellikle Hindistan Valiliği'nden gelen Şerifin isyanına duyulan kuşku ve belirli ölçüdeki tepkiye dair haberleri aldıkça konuya dair tahkikatı genişletiyorlardı. Alınan duyumlar Şerifin isyan bildirisinde tam anlamıyla İngiliz makamlarının tekliflerini dikkate almamasının olumsuz sonuçlarını ortaya koyuyordu. *Kutsal toprakların Türkler tarafından bombalandığı* ibaresini isyan bildirisine, tavsiyelere rağmen koymaması bir eksiklik olarak görülüyor ve Hindistan Valiliği'nin eğer ihtiyaç duyuyorsa gerekli sansür işlemini yapmaya yetkili kılınması düşünülüyordu²⁵³. İlginç olan bir diğer nokta Ramazan ayına denk gelen isyan hareketini duyuran bildirgede isyanın Osmanlı Devleti'ne karşı değil ama *dinsiz* İttihad Terakki'ye karşı bir başkaldırı iddiası öne çıkarılıyordu²⁵⁴. Burada ilave etmek gerekir ki Şerif Hüseyin politik

Savaş'ında Türk Esirleri, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2008, s. 77-138.

251 Karsh and Karsh, *Myth in the Desert...*, s. 290-293.

252 TNA, FO 371/2774, 7 Temmuz 1916, "The Arab Revolt. Views of an Indian Moslem".

253 TNA, FO 371/2774, 18 Temmuz 1916.

254 TNA, FO 371/2774, 140636, 19 Temmuz 1916, McMahon'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

ideolojisinin işareti olan 10 Haziran 1916 ile 5 Mart 1917 tarihleri arasında dört bildiri yayınlamıştı. Bu bildirimlerde *Arapların Kralı* unvanı konusunda İngiliz yetkililerle yaşanan çelişkiye rağmen millet ve ümmet kavramlarının tüm Araplar için kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Bildiriler dikkatle incelendiğinde Şerif Hüseyin'in vatanının Hicaz, ümmeti ya da kavminin de Hicaz halkı olduğuna dikkat çekilmektedir. Arapların Türklerden ayrılmasının zorunlu olduğunu savunan bildirgelerde Türklerle yöneltilen en sert eleştiri Türklerin şeriatın emirlerine uymaktan vazgeçmeleri dolayısıyla halifelğin şartlarını yerine getirmemiş olmalarıydı. Bildirgelerde İttihat ve Terakki yönetiminin uygulamaları arasında dikkat çeken modernleşme ve Batılılaşma süreçlerini temsil eden girişimlerine saldırıda bulunulmuştu. Şerif Hüseyin kadınların kanuni statülerini artırma girişimlerine, askerlerin oruç tutma muafiyetine itiraz etmişti. Anayasallaşma hareketlerine de karşı çıkmıştı. Hüseyin'in isyan bildirgesinin üçünde de olan en dikkat çekici nokta *İslam devletlerinin* topraklarının kaybedilmesine neden olmaları suçlamasıydı. Bu nedenle Müslümanlar onlardan *nefret etmekteydi*²⁵⁵. Oysaki bildirimlerinde isyan gerekçesi olarak gösterdiği anayasal sistem yıllarca İstanbul'da zorunlu ikamette tutulduğu günlerin sonunu getirmiş Hicaz'a dönmüş etkinliğini yeniden kazanmıştı. Kısacası bildirgede eleştirdiği hususlar onun 1916 yazında hareketini gerçekleştireceği serbestiyeti başlatan gelişmelerdi. Her açıdan çelişkili ve popülist deklarasyonların bölge Arapları arasında enine boyuna irdelenmeyeceği düşünülmüş olmalıydı.

Anlaşılan Hindistan Bakanlığı'nın buradaki ilk verilere nazaran çizdiği olumsuz tablo Londra'da huzursuzluğa neden olmuştu. Dışişleri Bakanlığı Hindistan Valiliği'ni yetki sahasına giren Mezopotamya'da bazı önemli adımlar atabileceğini belirtiyordu. Bu adımlardan ilki Şerif ile İbnu's-Suud arasındaki *arkadaşlığın* geliştirilmesi ardından İbnu's-Suud ile İbnü'r-Reşid arasında birliktelik sağlanmasıydı. Entelektüel Araplara Britanya'nın Arap davasının dostu olduğu ve Britanya'nın amacının Arap birliğini sağlamak ve Arapların geleceğini kazanmak olduğu fikrinin sıklıkla sunulması diğer önemli tavsiyeydi. Bunun yanında iyi bir Arapça gazetesinin, ele geçirilen bölgede dağıtımının yapılmasının da faydalı olacağı düşünülmüyordu. Son uyarı ise oldukça kayda değerdi. Dışişleri Bakanlığı Hindistan Valiliği'nden kutsal topraklar meselesinin İslam'ın kendi özel meselesi olarak görülmemesini aksine tüm askerî ve

255 Dawn, *Arapçılıktan Osmanlıcılığa*, s. 90-92.

sivil personel tarafından üzerinde düşünülmesi istenilen bir konu olarak bakılmasını istiyordu²⁵⁶. Bu arada söz konusu uyarı/tavsiyeler ani gelişen ifadeler değildi. Zira kutsal toprakların statüsü konusunda Hindistan Valiliği en baştan beri İngiliz yönetim birimlerinin müdahil olmasına karşıydı. Irak'tan gelen haberler de çok iç açıcı değildi özellikle halkının çoğunluğunu Şiilerin oluşturduğu bu coğrafyada Şerifin isyanı antipati ile karşılanmıştı. Sünni gruplar içerisinde özellikle çöl kesimi kabileleri isyana antipati duyarken Basra kısmından, azınlıkta olmakla beraber bir kısım kabileler de Şerifin hareketini sempati ile karşılamıştı²⁵⁷. Gerekli heyecanın görülmemesinde bölgenin sorumluluk alanında yeterli propaganda çalışması yapmayan Hindistan Valiliği'nin ajanlarına dikkat çekilmişti. Ancak Musul'da Hicaz ile bağlantı halinde olan el-Alam Cemiyeti Arap isyanının manifestolarını burada dağıtmaktaydı²⁵⁸.

Mısır'da eğitilmiş sınıfın düşüncelerinin yansıması kabul edilen el-Ezher'in Şerif'in hareketine sempati duyduğunu *The Times* sütunlarına taşırken objektif bir bilgi akışını sağlamıyorsa da özellikle çiftçi sınıfının pamuk fiyatları gibi daha gündelik meselelerle ilgili olduklarını belirtmesi, Müslüman aleminin geniş bir kesiminin halet-i ruhiyesini yansıtır nitelikteydi²⁵⁹. Afrika'nın kuzeyinden gelen duyumlar İngiltere için rahatlatıcıydı. Fas'ın Tangier, Titvan, Fez, Laras ve Kasablanka İngiliz konsolosluklarının raporlarına göre Arap isyanı yerli halk üzerinde çok az bir etki yaratmıştı²⁶⁰.

Hindistan Valiliği, Şerifin etkisinin *sözle değil eylemle* gerçekleştirilebileceğini söylüyor ve bununda hacıların en iyi şekilde karşılanması ile mümkün olabileceğini yazıyordu²⁶¹. Hintli hacıların Şerifin kuracağı yönetime karşı bakış açısını, hac sırasında onlara karşı Şerifin takınacağı tavrın belirleyeceği belirtiliyordu²⁶². Aynı gün Türk basının-

256 TNA, FO 371/2774, 19 Temmuz 1916, Dışişleri Bakanlığı'ndan Hindistan Valiliği'ne.

257 TNA, FO 371/2774, 147603, 29 Temmuz 1916, Basra Kumandanı Lake'den Hindistan Valiliği'ne.

258 Kedoruic, *The Arab Movements in WWI*, s. 31.

259 "Moslem Worlds and Mecca Revolt. Turks' Energetic Steps Against Sherif", *The Times*, 27 Haziran 1916.

260 TNA, FO 371/2774, 147295, 20 Temmuz 1916, Tangier Konsolosluğu'ndan Dışişleri Bakanlığı'na.

261 TNA, FO 371/2774, 147678, 27 Temmuz 1916, Hindistan Valiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na.

262 "India and the Mecca Revolt. Moslems Delighted with the News", *The Times*, 26 Haziran 1916.

da çıkan bir haberde ise Hintli Müslümanların Şerifin isyanından rahatsızlık duyduğuna dair haberlerin İngiliz *The Times* Gazetesi kaynak gösterilerek yayınlanması dikkat çekicidir²⁶³.

Bu noktada İngiliz basınının Arap Yarımadası'nda bir kahraman yaratma gayreti içerisinde olduğunu hissettirecek haberlere rastlamak mümkündür. 3 Ağustos 1916'da çıkan bir başka haberde Şerif Hüseyin önce fiziksel olarak uzun uzun tasvir edilmiş ardından da *tarih, coğrafya, geometri, aritmetik ve astronomide* oldukça deneyimli olan *bu bilge adamın* bundan birkaç yıl evvelki bir Mekke ziyaretinde Genç Türkler hakkında oldukça sert bir dille konuştuğunu ve *Arabistan'ın bu tiranların diktatörlüğünden kurtulacakları günü bekliyorum* dediği belirtiliyordu²⁶⁴. Türk tarafı da Mekke Emiri'nin istiklal ilanını tekzip ederek Avrupa'daki tarafsız ve Alman haber kaynaklarından yayınlıyordu²⁶⁵. Arap ihtilali dolayısıyla İngiltere hükümetinin Müslüman tebaasına hitaben yayınladığı resmi bildirinin İskandinavya basınında dahi neşredilmesi olayın propagandasının oldukça geniş bir şekilde yapıldığını göstermekteydi²⁶⁶.

Şerif Hüseyin'in Arap isyanının lideri olarak seçilmesi İngiltere'nin *yanlış ata oynadığı* yorumlarını beraberinde getirmiştir. Ancak bundan önceki kısımlarda da vurgulandığı gibi İngiltere'nin henüz sadakatini kesin olarak sağlayamadığı Şerif Hüseyin'i İbnu's-Suud'a tercih etmesinin birçok araştırmacı tarafından da kabul edilebilecek makul sebepleri vardı. Yukarıda ayrıntılarını verdiğimiz biçimde Osmanlı Devleti ile olan anlaşmazlıkları İbnu's-Suud ile benzerlikler göstermekle beraber Sunni İslam'ın temsilcisi olması, Peygamberin soyundan gelmesi gibi önemliydi. Ayrıca İbnu's-Suud İslamiyet'i kabul edenlerin büyük çoğunluğu tarafından da hoş karşılanmayan bir mezhebin lideriydi. Vehhâbi lideri İbnu's-Suud, merkezi ve Doğu Arabistan dışında bir etkiye sahip değildi. Ayrıca İbnu's-Suud Türklerle Trucial Shaiks [Güneydoğu Arabistan'da yer alan 6 şeyhlik] arasında bir tampon bölgesi olmasına rağmen Şerif Hüseyin'in pozisyonuyla karşılaştırıldığında Türk askerî kuvvetleriyle kontağı olan bir yerde değildi. Savaşın başlarından beri sadece İbnü'r-Reşid ile silahlı mücadele etmekle kalmamış aynı zamanda isyan eden diğer kabileleri bastırmakla da meşgul olmuştu.

263 "Mekke İsyanı Hindlileri İğzab Ediyor", *Tercüman-ı Hakikat*, 22 Ağustos 1916.

264 "The Sherif of Mecca at Home", *The Times*, 3 Ağustos 1916.

265 BOA, HR.SYS., 2316/20-1, aktaran: *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, s. 43.

266 BOA, HR.SYS., 2424/14, 29 Temmuz 1916, Stockholm Sefiri'nin yazısı.

Bu durumda Şerif Hüseyin ile karşılaştırıldığında Türk kuvvetlerinin Hicaz, Asir ve Yemen arasındaki kontağını koparacak denli bir güce sahip değildi. İngiltere'nin Kahire ve Londra'daki yöneticilerinin Şerif Hüseyin üzerinde yoğunlaşmasının doğru bir karar olduğunu gösteren bir başka iddia da eğer Şerif Hüseyin yerine İbnu's-Suud seçilseydi, İbnü'r-Reşid, Şerif Hüseyin ve İbnu's-Suud ile problemlili olan Acman Aşireti'nin ona karşı birleşmesi kuvvetle muhtemeldi²⁶⁷.

İngiliz-Arap İlişkilerinde Değişen Dengeler, Balfour Deklarasyonu ve Büyük Arap Krallığı Fikrinin Sonu

Ortadoğu'da İngiltere'nin desteğiyle Türklere karşı yürütölen Arap-İngiliz operasyonlarının Türklere yönetimine son vermek için geçici bir işbirliği olacağı öngörölebiliyordu. 1917 başlarında Arthur Hirtzel [1870-1937] Arapların dostluğunu *süpheli* olarak tanımlamıştı. Türklere karşı Britanya'nın desteğini istemişlerse de bu gerçekleştiğinde onları da istemeyeceklerinden emin gibilerdi²⁶⁸.

Arap Yarımadası'nda işleri biraz daha içinden çıkılmaz hale getiren ve dönemin İngiliz Dışişleri Bakanı Arthur Balfour tarafından ortaya konulan Balfour Deklarasyonu'nun savaş sonrası Ortadoğu'sunda Yahudilere bir vatan yaratmaktan fazla bir anlamı olacağını düşünmek gereklidir²⁶⁹. Öncesi uzun bir hazırlık aşamasına dayanan deklarasyon ilan edilmeden evvel yaşanan gelişmelere bakılırsa Yahudilerin bir vatan isteğinin ortaya çıkmasında da bölge üzerinde uzun vadeli planları olan İngiltere'nin etkisi vardı. Öyle ki, henüz deklarasyon yapılmadan evvel Filistin'de kurulması planlanan Siyonist devlet için Rusya Yahudilerinin milliyetçi hislerini uyandırmak adına neler yapılabileceği dönemin Petrograd elçisi Buchanan'a [George, 1854-1924] sorulmuş²⁷⁰ etüt çalışmaları yapılmıştı. Osmanlı ordusunda zabıt namzedi veya

267 Troeller, *The Birth of Saudi Arabia...*, s. 82-83.

268 John Fisher, *Curzon and British Imperialism in the Middle East 1916-1919*, Frank Cass, London 1999, s. 69.

269 İngiltere'nin Filistin'i çok önemli gördüğü ve aslında McMahon-Hüseyin görüşmelerinde de Arap devleti sınırları dışında tutulduğu iddiası birçok çalışmada yinelenmiştir. Öte yandan bilinenin aksine Siyonist teşkilatların teşvikiyle değil İngiliz devlet adamlarının girişimiyle Siyonist teşkilatlarıyla iletişime geçildiği düşünülmektedir: Mayir Vereté, "The Balfour Declaration and its Makers", *Middle Eastern Studies*, Vol. 6, (Jan. 1970), s. 48-76.

270 TNA, FO, 371/3053, E4256, 24 Nisan 1917, Dışişleri Bakanlığı'ndan G. Buchanan'a.

tercüman olarak görevlendirilen Yahudilerin hatta Suriye ve Filistin'de Avusturya askeri olarak bulunan askerlerin gizli Siyonist cemiyetlerle ilişkisi olduğunu çeşitli kaynaklardan öğrenen Osmanlı görevlilerinin bunu önleyebilecekleri çok fazla bir yol yoktu²⁷¹. Filistin'de bulunan Erkân-ı Harbiyye Miralayı Halil 12 Mayıs 1332'de (25 Mayıs 1916) Başkumandanlığa gönderdiği yazısında Filistin'de bir Yahudi devletinin kurulması planlarını anlatıyordu²⁷². Ayrıca Yahudi nüfusunun nispeten fazla olması ve savaşta tarafsız olması nedeniyle tüm tarafların ajanlarının bulunduğu Danimarka'nın başkenti Kopenhag'ta muhtemelen kolay istihbarat toplayabilen Osmanlı Sefareti, Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği raporda İngiltere Dışişleri Bakanı'nın Rothschild'e [Lord (Nathan), 1840-1915] İngiliz kabinesinin Filistin'de bir Yahudi devleti için her türlü yardımı yapacağını bildirdiğine değiniliyordu. Raporu Osmanlıcaya tercüme eden sefirin bildirdiğine göre İngiliz Dışişleri Bakanı'nın Siyonist teşkilatına mesajı şöyleydi: "İngiltere Hükümeti Museviler için arz-ı Filistin'de bir vatan-ı milliyenin tesisini suret-i hayr- havahanedede telakki ile bu maksâdın hız-ı faal-i misali zımmında pek ziyade sarf-ı mesai edecektir. Mamefiye şurasının vüzûh ve serahatle bilinmesi lazım gelir ki Filistin'de mevcut olan Musevi olmayan cemaatten hukuk-ı medeniyeye ve diniyesine veya diğer herhangi bir memlekette mukim Musevilerin hukukuna ve vaziyet-i siyasiyesine hilel-i irât edecek her nev'i faale ve icraattan ictinab edilecektir. Bu beyanatın Siyonist cemaatinin beyn-i nazarı ıtlağa vazını rica ederim."²⁷³. *Siyonist* mecmuasında Filistin'de Yahudiler için bir vatan projesinden söz ediliyordu²⁷⁴. Siyonist teşkilatının Kopenhag şubesi İngiltere'deki Siyonist hareketinin liderlerine kuvvetli biçimde teşekkür ediyordu²⁷⁵. Alman *Frankfurter Zeitung* Gazetesi'nde çıkan bir başka haberde ise

271 BOA, DH.EUM.SSM., 56/47, 8 Rebiülahir 1336/21 Ocak 1918.

272 ATASE, BDH, K:339 D: 1361, F:9, 12 Mayıs 1332/25 Mayıs 1916.

273 ATASE, BDH, K:339, D: 1361, F: 13/24, 20 Teşrin-i sâni 1917.

274 ATASE, BDH, K:339, D:1361, F:13, 17 Kânûn-ı evvel 1333 (17 Aralık 1917).

275 ATASE, BDH, K:339, D: 1361, F: 13/24, 20 Teşrin-i sâni 1917; Söz konusu teşekkür elçiliğin iletildiği metinde *İngiltere Hükümeti'nin beyanâtı cihanşümul bir ehemmiyet-i tarihiyyeyi haiz bir vesika olup bilumum Musevilerin kalplerine pek kuvvetli bir surette aksedecektir. Bu muvaffakiyet-i azime dolayısıyla sizi tebrik eder ve Musevilerin iki bin seneden beri tehallukle [kemat-i arzu] intizâr ettikleri gayenin bilcümle milletlerle hükümetlerin muvaffakiyetle teşkilatsız tarafından hayr-ı faale i'sal olunabileceğini ümid ederiz. Elde edilen bu netice için tarafınızdan gönderilmiş olan muâvenet-i azime asla unutulmayacaktır...* şeklinde ifade edilmektedir.

Amerikan Elçisi Henri Morgenthau'nun [1856-1946] savaştan sonra Filistin topraklarının bir Siyonist teşkilatına sattırılmasını Osmanlı devlet ricaline teklif ettiği ve bu teklifinin hemen kabul edildiği Amerikan basını kaynaklı olarak yansıyordu. Osmanlı matbuat kalemine kayıtlı bu belgeyi yazan memurun tespitleri ilginçtir: "Times Gazetesi bu merak-âver havadisi neşr etmekle iki maksad takib ediyor. Bu maksadların birincisi: bir taraftan Osmanlı ricâl-i hükümetinin nazar-ı dikkatini Siyonistlerin âmâl ve tasavvurât-ı siyasiyesine celb etmek ve diğer taraftan: bazı infi'âlâtı tevli'd etmek suretiyle bazı mehâfil-i ma'lûmede adem-i hoşnudi hissini husûle getirmektedir. İkinci maksad İngiltere'nin Arz-ı Filistin'de bir Musevi Hükûmeti te'sis etmekten ibaret tasavvuru tasvip ettiğini Amerika ve Avrupa Musevilerine anlatmaktır"²⁷⁶. Yahudiler için Filistin'de bir yurt yaratılması fikrine Almanların bakış açısını belirlemek açısından Friedman'ın çalışması önemlidir. Bu kaynaktan hareketle öyle anlaşıyor ki Almanlar Yahudiler için burada bir yurt yaratılması fikrine uzak değillerdir ve bunun için çeşitli girişimleri de vardır. Böylesi bir harekete destek olunmasının Alman savaş performansına yapacağı katkı çok defa düşünülmüşse de adım atmakta geç kalındığı ve Balfour Deklerasyonu ile inisiyatifin İngilizlere geçtiği tespiti yapılmaktadır²⁷⁷. Bu durumu Siyonizm'in yakın geçmişini takip eden tüm devletler gibi Almanya da biliyordu²⁷⁸.

Öyle anlaşıyor ki, Yahudiler için bir vatan yaratma projesi²⁷⁹ İngiltere'nin savaşın sonlarına doğru ortaya koyduğu kendi Ortadoğu güvenliği için bir tampon bölgeye karşılık geliyordu: "Filistin İngiliz çıkarları için önemli bir dayanak olacak bölgeydi. İngiltere bir denizci

276 BOA, HR.MA, 1176/104_4-5, aktaran: *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, s. 33.

277 Friedman, *Germany Turkey and Zionism*, s. 374-419.

278 Almanya siyonizmin İngiltere tarafından desteklenmesinin amacının İngiliz çıkarlarını destekleyen bir Ortadoğu devleti yaratmak olduğunu takip ediyordu. Süreç Alman Yahudileri için 1918'de savaşın bitmesiyle tamamen sona ermeyecek ve II. Dünya Savaşı'na varıncaya değin çok farklı bir bir argümanın alt yapısını oluşturacaktı; Klaus J. Herrmann, "Political Response to the Balfour Declaration in Imperial Germany: German Judaism", *Middle East Journal*, Vol. 19, No. 3 (Summer, 1965), s. 303-320.

279 Burada ortaya çıkmaya başlayan yeni oluşumun idari teşkilatı yalnızca İngilizler eliyle gerçekleşmedi. Burada çok sayıda Arap (Müslüman ve Yahudi) görevli de bu organizasyonda yer aldı; Bernard Wasserstein, "Clipping the Claws of the Colonisers: Arab Officials in the Government of Palestine, 1917-48", *Middle Eastern Studies*, Vol. 13, No. 2 (May, 1977), s. 171-194.

imparatorluktu ve Filistin de Trans-Jordan bölgesinin Arap yönetiminin daha dolaylı yönetiminde dar bir kıyı manda olacaktı. Bu Süveyş Kanalı ve birkaç önemli rotası İngiliz kontrolü altına alınan Bağdat demiryolu projesi için bir tampon sağlayacaktı. Yahudi vatanı fikri birçok İngiliz çıkarı için uygundu. I. Dünya Savaşı sona yaklaştığında İngiltere bölgesel bir iddia için kullanılabilecek anahtar bir milliyetçilik seçiyordu.²⁸⁰ Deklerasyon Siyonist lobinin faaliyetlerinin bir yansımasıydı. Avrupa'da ciddi lobi çalışması yapmakta olan Siyonistler nihayetinde kendilerini dinleyecek önemli bir kapıyı aralamayı başarmış ve İngiliz Hükümeti'ne ulaşmışlardı²⁸¹.

Daha önce belirtildiği üzere Martin Kramer, I. Dünya Savaşı'nın ne denli önemli bir kırılma olduğunu yazarken Arap milliyetçiliği açısından iki temel itiraz noktasını belirlemektedir. İlki Türkleştirme politikaları ikincisi de Siyonizm hareketi. Tam da bu noktada savaş arifesinde Osmanlı Devleti'nin Filistin'e Yahudi göçüne göz yummasına atıfta bulunmakta ve bunun bilinçli bir devlet politikası olduğunu iddia etmektedir²⁸². Yazar savaş arifesindeki Filistin'e gelen son dalga göçmenlerin Arap basınında Osmanlı idaresine karşı eleştirel bir tonun yükselmesine neden olduğuna değinmektedir²⁸³. Zaten Filistin'de Osmanlı kimliğine aidiyet hissetmeyen milliyetçi Arapların özellikle Cemal Paşa ve İttihat ve Terakki idaresine karşı bakış açıları bir hayli olumsuz olduğunu da hatırlamakta fayda vardır²⁸⁴. Bu güçlü argümanlara rağmen hatırlanması gereken savaş öncesinde İngiltere'de aralarında Winston Churchill'in [1874-1965] de bulunduğu bir

280 Eric Goldstein, "The Eastern Question: the Last Phase", *The Paris Peace Conference, 1919. Peace without Victory?*, (Ed. Michael Dockrill and John Fisher), Palgrave Publishing, New York, 2001, s. 151.

281 Roberto Mazza, *Jerusalem. From the Ottomans to the British*, I.B. Tauris, London and New York, 2009, s. 95.

282 Bu düşüncesine temel olarak Neville Mandel'in *The Arabs and Zionism before World War I*, University of California Press, Berkeley, California 1976 eserine atıfta bulunmaktadır.

283 Kramer, "Arap Nationalizm: Mistaken Identity", s. 177.

284 Abigail Jacobson, "Negotiating Ottomanism in Times of War: Jerusalem during World War I through the Eyes of a Local Muslim Resident", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 40, No. 1 (Feb., 2008), s. 69-88. Benzer düşünceleri sonradan yazdığı bir makalede Osmanlı ile Arapların yollarının nasıl ayrıldığını anlatırken dile getiren el-Fatat Cemiyeti'nin önde gelen isimlerinden Avni Bey Abdul Hadi'de de görmek mümkündür; Aouni Bey Abdul Hadi, "The Balfour Declaration", *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 164, Palestine. A Decade of Development (Nov., 1932), s. 12-21

grup stratejist Siyonistin varlığıdır. 1908'de Churchill şöyle diyordu: "Özgür ve güçlü bir Yahudi devleti kurmak Avrupa ile Afrika arasında köprü kuracaktır, doğuya giden yollara komşu olacaktır, yalnızca İngiliz İmparatorluğu'na hayati bir avantaj sağlamayacak aynı zamanda [İngiliz] halkına dünyada uyumlu bir mevzi kazandırmak için önemli bir adım olacaktır." Savaş öncesi İngiliz bürokrasisinde pek çok isim Yahudi devletini İngiliz İmparatorluğu'nun çıkarları için önemli görüyordu. Yahudilerin Filistin'e dönme fikri muhtemelen Hristiyanlık fikirleri savunanlar ile stratejik bir bağlantı kuruyorlardı. Dışişleri Bakanı Lord Robert Cecil [1864-1958] şöyle diyordu: "Bizim dileğimiz Arap ülkelerinin Arapların olması, Ermenistan'ın Ermenilerin olması ve Judea'nın Yahudilerin olması". Bu oldukça duygusal yaklaşım bir yana bırakılırsa aslında Siyonist hareketine ilk destek aslında stratejik bir hedefe yönelikti. Leo Amery [1873-1958], *güney İngiliz dünyasının* Capetown, Kahire, Kalküta, Sydney ve Wellington'ı içine aldığını ve Filistin'in bunlar için bir anahtar olduğunu söylemişti. Siyonizmi İngiliz çıkarları için bir araç olarak görüyorlardı²⁸⁵. Yahudilere Filistin'de bir vatan yaratılacağına ilan edilmesinin hemen ardından Amerika'da yaşayan Yahudilerden Müttefiklere tüm desteklerini vereceklerini bildiren mesajlar gelmişti²⁸⁶. Anlaşılan İngilizler için Yahudi istekleri için verilen desteğin karşılığı kısa vadede de görülecekti. Bu noktada Amerikan Başkanı Wilson'ın tutumu da oldukça dikkat çekiciydi. 3 Eylül 1917'de İngiliz Hükümeti tarafından Siyonist harekete destek mahiyetinde bir deklarasyona sıcak bakıp bakmayacağı Başkan Wilson'a sorulduğunda, şartların henüz olgunlaşmadığı cevabını vermişti. Sadece bir ay sonra 6 Ekim 1917'de tekrar aynı soru sorulduğunda Başkan İngiliz fikriyle tamamen mutabık kalarak deklarasyonun yayınlanmasına destek vermişti. Bu değişimin arka planında Amerika'daki Siyonist teşkilatlarının çalışmaları vardı²⁸⁷. Deklarasyon dünyanın dört bir yanında yaşayan Yahudiler üzerinde tesir yarattı. Rusya'da yaşayan Siyonist Yahudiler İngiliz Elçiliği'ne giderek nümayişlerle teşekkür etti. Almanya ve Avusturya Siyonistleri deklarasyona temkinli bir şaşkınlıkla birlikte ilk defa büyük bir devletin Siyonizm'i

285 Goldstein, *"The Eastern Question: the Last Phase"*, s. 152.

286 From Our Correspondent, "Zionist Aid to the Allies", *The Times*, 27 Aralık 1917.

287 Sözü edilen Siyonist yapılarının çalışmaları hakkında detaylı bilgi için bkz: Richard Ned Lebow, "Woodrow Wilson and the Balfour Declaration", *The Journal of Modern History*, Vol. 40, No. 4 (Dec., 1968), s. 501-523.

açık biçimde tanınması anlamında önem atfeden yazılarla ele aldılar. Romanya Siyonistlerini etkileyen bu hareket, Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşayan Siyonist liderlerince temkinli biçimde kabul görüldü. Amerikalı Siyonistler Filistin'de bir yurt kurulması fikrini ütöpik olarak görmelerine rağmen Kudüs'ün Türklerden alınmasının ardından²⁸⁸ Amerikalı Yahudiler içerisinde Siyonist fikirleri savunanların eli güçlendi²⁸⁹.

Konuyla ilgilenen akademisyenler daha önce farklı bir bağlamda kısaca değerlendirdiğimiz üzere Balfour Deklarasyonu ile Şerif Hüseyin'in kandırılmış olduğu genel kanaati üzerinde görüş ayrılıkları mevcuttur. Öyle ki, McMahon'un Filistin'i Arap devleti sınırlarının dışında tuttuğu, bunun Şerif Hüseyin ve Muhammed Şerif el-Faruki [1891-1922] tarafından kabul edildiği bunun nedeninin ise Filistin'deki 100.000 civarındaki Yahudi nüfusu olduğu üzerinde durulmaktadır. Öte yandan, Şerif Hüseyin'in, David Hogarth'ın Ocak 1918'de ziyareti sırasında Filistin'deki Yahudi iddialarını kabul ettiğine de değinilmektedir. Bu alanda öncül çalışma olarak üzerinde durulan Antonius'un *Arab Awakening* isimli eserindeki görüşü McMahon-Şerif Hüseyin görüşmelerinde Filistin'in Arap devleti içerisinde sayıldığını Filistinlilerin ve Haşimilerin kandırıldığıdır. Balfour Deklarasyonu gibi bir belgenin ortaya çıkmasında karşılıklı çıkarların tutarlılığı etkili olmuştur. Antonius'a göre İngilizler Filistin'de potansiyel bir düşmanca tutuma karşı emin bir bölge olmasını isterken Siyonistler de güçlü bir destekçi istiyorlardı²⁹⁰. Ortadoğu'nun İngiltere ve Fransa arasında nüfuz bölgelerine ayrıştırıldığı 1916 tarihli Sykes-Picot Antlaşması'nın 1917'de Rusya'daki devrimin ardından yeni rejim tarafından neşredilmesiyle Şerif Hüseyin'in yönetimine bırakılacağı düşünülen bölgeler konusunda problemler olduğu ortaya çıkmıştı. Şerif ile McMahon arasındaki yazışmalarda Arap devletinin sınırları konusunda yaşanan paradoksun savaş

288 Kudüs'ün I. Dünya Savaşı sırasındaki stratejik konumu buradaki ilişkiler ağı hakkında İspanyol konsolos Antonio de la Cierva, Conde de Ballobar'ın günlüklerini incelemek çok faydalı olacaktır. Siyonizmin Kudüs'ü nasıl hedef aldığını ve göçleri yakından gözlemlemiştir. İngilizce'ye çevrilmiştir: Conde de Ballobar, *Jerusalem in World War I. The Palestine Diary of a European Diplomat*, (Ed. Eduardo Manzano Moreno and Roberto Mazza), I.B. Tauris, London and New York, 2011.

289 Isaiah Friedman, "The Response to the Balfour Declaration", *Jewish Social Studies*, Vol. 35, No. 2 (Apr., 1973), s. 105-124.

290 Antonius, *Arab Awakening*, s. 412-413.

sonu gelişmelerinin temeli olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda sıklıkla Şerif Hüseyin'in en basit ifadeyle kandırıldığı²⁹¹ iddia edilmiştir. Yani McMahon bir taraftan Şerif Hüseyin'i isyana ikna etmek için Arap Kralığı'nın sınırlarına Suriye ve Lübnan'ın dâhil olduğunu inkar etmemiş ayrıca İngiltere ve Fransa arasında imzalanan Sykes-Picot Antlaşması sırasında aynı bölgeler üzerinde İngiltere ve Fransa için nüfuz bölgeleri yaratmıştı. Ancak bu konuda Şerif Hüseyin'in 1917 yılında Bolşeviklerin ifşa ettiği belgeler karşısında şok olmasının mümkün olmadığı zira bunu biliyor olduğunu bazı deliller ortaya koymaktadır. Muhammed Reşid Rıza 1921'de el-Menar'da önemli bir iddia ortaya koydu. Buna göre Emir Faysal ile birlikte olan bir Arap lideri Nisan-Mayıs 1917'de Kahire'de bulunduğu dönemde, Şerif Hüseyin'in Suriye ve Irak ile ilgili planlarında İngiltere ve Fransa'yla anlaştıklarını söylemişti. Reşid Rıza bundan bir ay sonra aynı iddiayı gizli cemiyetlerle bağlantılı bir başka Müslümandan duyduğunu da yazmaktaydı. Ayrıca Emir Faysal'ın arkadaş çevresinden başkalarının da Faysal'ın babasından aldığı bir mektupta oğluna Suriye sahillerini Arap devletinin sahilleri koruyacak bir donanmaya sahip olmasına kadar Fransız donanması tarafından korunacağını söylediğini Reşid Rıza aktarmaktadır. Zaten 1917 Mayıs'ında Sykes ve Picot Cidde'ye gitmişler ve Şerifi görmüşlerdi²⁹². 31 Mayıs 1917'de Mark Sykes Percy Cox'a şöyle yazmıştı: "Cidde'yi Hicaz Kralı'na Fransız komiserini takdim etmek üzere ziyaret ettik ve ona [Şerif Hüseyin] Arap bölgesi ile ilgili İngiliz-Fransız politikası hakkında bilgi verdim. Görüşme oldukça memnuniyet vericiydi. Faysal ile görüştükten sonra kendisi tarafından bana şu özel mesajı verdi: 'Biz Suriye'de Fransa ile ve Mezopotamya'da Büyük Britanya ile en geniş ölçüde işbirliği yapmaya hazırız fakat biz Büyük Britanya'dan İbnu's-Suud ve İdrisi ile [mücadelemizde] onların bağımsızlığına, haklarına ya da özgürlüklerine herhangi bir müdahalede bulunmaksızın yardım etmesini istiyoruz; Büyük Britanya'nın onları (benim) Arap hareketinin lideri olarak

291 Bu konuda Suleiman Musa gerek McMahon ile yazışmalar sırasında gerekse savaş sonrasında 5 Aralık 1918'de toplanan Eastern Committee toplantısında Kral Hüseyin'e Filistin'in "Arap ve bağımsız kalacağı" sözünü verdiğini belirtmektedir. Ayrıca Şerifin Filistin'in bağımsız Arap devleti sınırlarının dışında tutulmayacağına içten inandığına da değinmektedir. Suleiman Musa, "A Matter of Principle: King Hussein of the Hijaz and the Arabs of Palestine", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 9, No. 2, (Apr. 1978), s. 183-184.

292 Kedourie, *England and the Middle East*, s. 38-39.

tanımları konusunda teşvik etmeye gayret etmesi için yalvarıyoruz”²⁹³. Sykes’ın Cox’a yazdığı bu telgraftaki ifadeler 1917’den evvel İngiltere ve Fransa ile işbirliğinin gerçekleşmesi karşılığında Şerif Hüseyin’in onların haklarını tanımaya razı olduğu görüşünü kuvvetlendirmektedir. Cidde’ye gitmeden önce Kahire’ye uğrayan Sykes ve Picot misyonu burada Arap cemiyetlerinin önde gelenleri ile de biraya geldi²⁹⁴.

Filistin’in Büyük Arap Devleti sınırları içerisinde çıkarıldığı ya da hiç zaman dahil edilmemesi “gerçeğinin”, Suriye’nin Kral Faysal’a verilmemesinden sonra sorun haline dönüştüğü de öne sürülmüştür. Daha açıkçası Araplar Suriye konusunda yaşadıkları hayal kırıklığı nedeniyle Filistin konusunda anlaşmaz tavır takınmışlardır²⁹⁵. Kedourie Antonious’un ihanet söylemine şiddetle karşı çıkmaktadır. Isaiah Friedman da Filistin’in hiçbir zaman Arap devleti sınırlarına dahil edilmediği tezini savunmaktadır²⁹⁶. Zira Antonious’un temel iddiası, genel itibarıyla resme en dışından bakıldığında da pek çok uzman tarafından kabul edilen haliyle şöyleydi: Şerif Hüseyin-McMahon arasındaki yazışmalar sırasında İngiliz Hükümeti, Arap milliyetçilere Osmanlılara karşı ayaklanmaları için güvenceler verdi ardından Sykes-Picot Antlaşması sırasında İngilizler Fransızlara vatanlarda bulundu ve son olarak da Balfour Deklarasyonu ile 1917’de Siyonistlere Arap milliyetçilere verilenlerden daha az olmayan güvenceler verdi. Başından beri anlaşmazlıklarla birlikte yürüyen Şerif Hüseyin-Büyük Britanya ittifakı iddia edildiği gibi bir tarafın diğerini bütünüyle kandırdığı bir süreç değildi. Aradaki anlaşmazlıklara rağmen ortak müşterekler noktasında ilerlendi. Fikir ayrılıklarının çözümünde Şerif Hüseyin savaş

293 TNA, FO 371/3054, 1837, 24 Mayıs 1917, Mark Sykes’dan P. Cox’a.

294 Kedourie, *England and the Middle East*, s. 39.

295 Elie Kedourie, *In the Anglo-Arab Labyrinth: The McMahon-Husayn Correspondence and its Interpretations 1914-1939*, Cambridge University Press, Cambridge 1976, s. 84. Kedourie yazısında yazışmaların başlamasında eski bir Osmanlı subayı olan Muhammed Şerif el-Faruki’nin etkisini oldukça önemsemektedir. Yazışmaların irdelendiği bir diğer dikkat çekici çalışma Arnold Toynbee and Isaiah Friedman, “The McMahon-Hussein Correspondence: Comments and a Reply”, *Journal of Contemporary History*, 5 (4) (Cambridge: Sage Publications, 1970), s. 185-201. Yazışmaları başlatan ve yönlendiren etmenler içerisinde Çanakkale harekâtının etkisini önceleyen çalışma için bkz: David J. Charwood, “The Impact of the Dardanelles Campaign on British Policy Towards the Arabs: How Gallipoli Shaped the Hussein-McMahon Correspondence”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 42:2, s. 241-252.

296 Isaiah Friedman, *The Question Palestine 1914-1918, British-Jewish-Arab Relations*, New York, 1973, s. 72.

sonrası için fazlaca iyimserdi²⁹⁷. Şunu da hatırlamak da fayda vardır ki hem Friedman'ın hem de Kedourie'nin çalışmasında esastan bilgi kirliliği ve karartmalar olduğu da başka çalışmalarda iddia edilmiştir²⁹⁸. Kandırılma iddiası gerçekse bile kısa süre sonra Arap isyanının baş aktörlerinin Siyonist hareketle uzlaşma ya da barışma isteği taşıdığı düşünülebilir. Savaş fiilen bitmeden evvel Faysal'ın Siyonist Komisyon Başkanı Weizmann [Chaim, 1874-1952] ile temas kurması beklenemezdi. Lahey Sefareti'nin bildirdiğine göre *Hicaz Kralı'nın oğlu* Faysal ile Weizmann arasında gerçekleşen görüşme Lahey basınında yer almıştı. Olay gerçek dışı bir söylentiden ibaret de değildi zira gerçekleşen görüşmenin basına yansıyan haberleri Fransızcaya tercüme edilerek gönderilmişti²⁹⁹. Öyle anlaşıyor ki Arap milliyetçiliğine ilham kaynağı olup önyak olan Batılı liberal fikirler Yahudiler için de bir vatan yaratmayı aynı zamanda istemişlerdi. Bu paralellik çalışmanın ilgili kısmında sözünü ettiğimiz Arap milliyetçiliği için yeni bir rota çizmiş olabilir. Bundan sonra Araplar bu politikanın dışı vurumu olacak pek çok uygulamayla karşılaşacaklar ve Arap milliyetçiliği daha farklı bir temele ihtiyaç duyacaktır.

I. Dünya Savaşı sona ererken sınırları müphem bir Arap devleti ortaya çıkmıştı. Osmanlı Devleti'nin eski Arap topraklarını savaşın ardından savaş yıllarından arta kalan sorunlar ve Arap yarımadasında tehdit unsuru olarak hissedilmeye başlanan Vehhâbî Suudi devletinin sınır tehditleri beklemekteydi. Anadolu'da I. Dünya Savaşı biterken yeni başlayan silahlı mücadele sürecinde Arap Yarımadası'nın kaderini belirleyen aktörler Osmanlı'nın yerini alan ve savaş yıllarında öngörülemez yeni bir otorite ile diyaloglarını şekillendirmek durumunda kalacaktı.

Ne var ki Osmanlı ordularının Sina-Filistin'deki varlıkları kuzeye çekilme şeklinde daralmaktaydı. Bu geri çekiliş bir hamlede değil her

297 Dawn çalışmasında İngiliz görevli Hogarth'ın bazı tespitlerine yer vermektedir. Buna göre Hogarth Kral Hüseyin ile gerçekleştirdiği görüşmelerde *Filistin'deki kutsal bölgelerin beynelmîlel kontrolü* konusunda *bunun nihai bir düzenleme olduğu* Hüseyin'e garanti vermesine rağmen Hüseyin'in bunu gizli bir şekilde barış sonrasında yeniden değerlendirilecek bir nokta olarak planladığına değinmektedir. Dawn, *Osmanlıcılıktan Arapçılığa*, s. 128.

298 Charles Smith, "The invention of a tradion: the Question of Arab Acceptance of the Zionist Right to Palestine during World War I", *Journal of Palestine Studies*, Vol. 22, No. 2, (Winter 1993), s. 48-61.

299 BOA, HR.SYS., 2458/16, 14 Eylül 1918.

aşaması pek çok askeri mücadelenin neticesinde gerçekleşmekteydi. İngilizler Gazze'yi 26 Mart 1917'de kuşatmışlardı. Burada Türk ordu-su ile sert çarpışmalar yaşanmışsa da 27-28 Mart'ta geri çekilmişlerdi. İngilizler 1. Gazze saldırısında başarısız olmuşlardı. 1917 Mart'ında Bağdat'ın düşmesi Osmanlı İmparatorluğu'nun savaş vaziyetinde çok olumsuz bir etki yarattı. İngiliz kumandan Frederick Stanley Maude [1864-1917] şehre girdiğinde görkemli bir tören ya da deklarasyon yapmaktan kaçınacaksa da şehrin düşüşü İmparatorluğun çöküşünde simgesel bir kayıp olacaktı³⁰⁰.

Diğer taraftan İngilizler Gazze üzerine yeniden bir taarruzda bulunmuş kayıplara rağmen geri çekilmek durumunda kalmışlardı. Bu dönemde Türk genel karargâhı özellikle Bağdat'ın geri alınması için bir taarruz yapılmasına dair fikirleri tartışmıştı. Enver Paşa Bağdat'a taarruz planını savunmuştu. Diğer taraftan General Murray'ın [Archibald, 1860-1945] yerine Allenby'nin atanması da İngiliz askeri komuta, sevk ve idaresinde önemli bir etki yaratacaktı. Bağdat'ın geri alınması için Yıldırım Orduları'nın teşkili ordu kademesinde Enver, Cemal ve Mustafa Kemal Paşa arasında itiraz ve yazışmalara neden olurken İngiliz Komutanı Allenby Kudüs'ü almak üzere harekete geçmişti. Önce Birüssebi'yi ele geçirip 1-2 Kasım 1917'de Yıldırım Ordular Grubunu yarmıştı. 2 Kasım 1917'de Gazze saldırısını başlatmışlar neticede Gazze 6-7 Kasım 1917'den itibaren tahliye başlanmıştı³⁰¹.

300 Sean McMeekin, *Osmanlı'da Son Fasil. Savaş, Devrim ve Ortadoğu'nun Şekillenışı 1908-1923*, (Çev. Nurettin ElHüseyni), YKY Yay., İstanbul 2016, s. 358-359. Bağdat'ın durumuna kaderini bağlayan Alman askeri kademesinin tepe noktasında Volmar von der Goltz Paşa hatıratına 18 Kasım 1915 gibi erken sayılabilecek bir dönemde şöyle not etmişti: "... Her şey ilkin Bağdat'ın dayanıp dayanamayacağına bağlıdır. Eğer Bağdat düşerse, Moltke'nin insanın kalbine heyecan veren mektubunda yazıldığı gibi, bütün kabahatleri benim üzerime yükletmekte de tereddüt edilmeyecektir..."; Colmar von der Goltz, *Yirminci Yüzyıl Başlarına Osmanlı- Alman İlişkileri Golç Paşa'nın Hatıratı*, Haz. Faruk Yılmaz, İz Yay., İstanbul 2012, s. 129.

301 I., II. ve III. Gazze Muharebeleri, Bağdat'ın elden çıkması gibi kısa zaman aralığında gerçekleşen ve Filistin'deki Türk ordusunun kuzeye doğru çekilişini anlatan resmi kaynak ve hatıratlarda gelişmeler oldukça detaylı anlatılmaktadır. *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yay., C. IV, Kısım I, Ankara 1979; *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yay., C. IV, Kısım II, Ankara, 1986; Ali Fud Erden, *Birinci Dünya Harbi'nde Suriye Hatıraları*, (Haz. Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2003; Kress von Kressenstein, *Son Haçlı Seferi Kuma Gömülen İmparatorluk*, (Çev. Tahir Balaban), Yeditepe Yay., İstanbul 2007, s. 261-353.

Sonuç

I. Dünya Savaşı arifesinde Arap Yarımadası'nda Arap milliyetçiliği kaynağı ve kapsamı farklı yorumlanabilecek yönlerde sahipti. Buna karşılık Osmanlı merkezi otoritesi varlığını bölgede hissettirebilmek için çeşitli yöntemlere başvuruyordu. Arap Yarımadası'nın önde gelen isimleri savaş arifesinde Türk ve İngilizlere kesin bir bağlılık içinde değildi. Öyle ki 1914 evvelinde Yemen'in güneyini yöneten Osmanlı idaresine karşı defalarca isyan etmiş olmasına rağmen Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'na İmam Yahya'nın sadakatini kazanmış olarak giriyordu. Teferruatlı bir raporda İmam Yahya'nın İngiltere'ye karşı kızgınlığının nedenleri olarak şunlar sıralanıyordu: Savaş öncesinde Türklere karşı mücadelesinde Britanya'nın Türklerin faaliyetlerini destekler tutumları ve kendisine destek verilmemesi, Şeyh Said'deki İngiliz faaliyetlerinden rahatsız olması, Aden'deki İngiliz işgaliyle buradaki şeyhlerin kendisine olan itaatının ortadan kalkması. Ayrıca Pan-Arap söyleminin ve halifelikle ilgili girişimlerin kendi imameti ve hilafetine zarar vermesi³⁰². Öte yandan savaştan kısa zaman evvel Necid vali ve kumandanı olarak merkez tarafından kabul edilen İbnu's-Suud'un savaşta Osmanlı Devleti'yle mi yoksa İngiltere ile mi işbirliği yapacağı belirsizdi. Arap Yarımadası'nın yerel idarecileri içerisinde konumuyla merkezi idarenin en çok önemseddiği isim olan Şerif Hüseyin'in savaş öncesinde merkezi idare ile zaman zaman sürtüşmeler yaşadığı görülmekteydi. Merkezi idare ile yaşanan yetki sınırlaması gibi konulardaki ihtilaflara ve merkezin atadığı valileri kendi otoritesini daraltma girişimleri olarak algılamasına rağmen Şerif Hüseyin mevcut statüsünün devlet tarafından sağlanan ve tanınan ayrıcalıklar sayesinde olduğunu biliyordu. Asir bölgesinin lideri Seyid İdrisi'nin İngiltere ile dost ve müttefik tutumunun tüm altyapısı savaş arifesinde tamamlanmıştı. Şammar bölgesinde nüfûz sahibi olan ve sık sık İbnu's-Suud ile çatışan İbnü'r-Reşid'in savaş arifesinde Osmanlı merkezi idaresi ile olan ittifak halindeki tutumu önemsenmekteyse de resmi yazışmalardan öyle anlaşılmaktadır ki Osmanlı için İbnu's-Suud üzerinde Reşidilerin mutlak hâkimiyeti arzulan bir gelişme değildi.

Kuveyt, Katar, Muhammara, Bahreyn gibi Osmanlı nüfuzunun göreceli olarak daha zayıf olduğu bölgelerin savaş arifesindeki durumu

302 MEC Archive, Mark Sykes Papers, Box 1, 23.7.1915, Report from Aden.

gelecekte bu bölgelerin İngiltere için daha kolay etkinlik kurabileceği bir şekilde geliyordu. 19. yüzyılın özellikle son çeyreğinde İngilizler Arap Yarımadası'nın bu sahil kesiminde bölge liderleriyle kademeli biçimde arttırdığı bir diplomatik ilişki tesis etmeyi başarmış ve bu politikası *de facto* bir ilhak olarak Osmanlı Devleti daha savaşa girmeden Bahreyn'i işgal ederek göstermişti. Özellikle Muhammara ve Kuveyt'in Basra'dan başlatılan İngiliz operasyonları için hayati öneme sahip olacağı kestirilebiliyordu. Bu durumu göz önüne alan İngiliz karar verme mercilerinin attığı adımlar Osmanlı Devleti savaşa dâhil olduğunda önemli avantaj sağlayacaktı.

Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle Arap Yarımadası'nın o güne kadar tüm hazırlıklara rağmen tarafsızlığını koruduğu için herhangi bir müdahaleyle karşılaşmamış açık limanları İngiltere tarafından bombalandı. Türklerin savaşa girmiş kabul edilmesiyle savaş arifesinde ve Türklerin tarafsız olduğu günlerde üzerinde düşünceler üretilen çeşitli konular işlerlik kazandı. İngiliz yetkililer daha savaşın başında İbnu's-Suud ile bir anlaşma imzalamayı başardılar. İbnu's-Suud'un dostluğunu kazanmak Basra'daki İngiliz operasyonları için kolaylaştırıcı bir etki yarattı. Ancak İngiltere için Arap Yarımadası'nın ve bu anlamda Arap milliyetçiliğinin ve geleceğini belirleyen gelişme Şerif Hüseyin ile Kahire Yüksek Komiseri arasında başlayan yazışmalar ve Türklerle karşı *isyan* etmeleri konusunda varılan mutabakat olacaktı. Şerif Hüseyin'in verdiği karar öylesine önemliydi ki, ondan evvel İngilizlerle anlaşmaya varan Asir'in lideri Seyyit İdrisi, Necid hâkimi İbnu's-Suud, daha savaşın başlarında İngilizlerle sıkı işbirliğine giren Kuveyt, Muhammara, Bahreyn gibi bölgelerin liderlerinin bu kararları Arap milliyetçiliği ya da Türk-Arap ilişkileri için hayati bir nokta olmamasına rağmen onun kararı hem Türk ve İngilizler hem de I. Dünya Savaşı'nın ve nihayet savaş sonrası düzenlemelerin kaderine doğrudan etki edecekti. Onun isyanı üzerinde yazılmış onlarca kitap ve akademik makale, arşiv belgeleri olan yazışmalar, dönemin devlet adamı ve diplomatlarının hatıratları okunduktan sonra dahi birbirinden zıt fikirler ortaya konulmuştur. Bu çalışma Arap Yarımadası'ndaki güçlerin I. Dünya Savaşı sırasında Türkler ve rakipleri arasında nereye konumlandıklarını açıklamayı özellikle çalışmanın bu bölümünde sıkça önemsemiştir. I. Dünya Savaşı'nın Türk-Arap

ilişkileri açısından önemli bir kırılma noktası olduğunu açıkça ifade etmek mümkünken, Şerif Hüseyin isyanının Arap milliyetçiliğinin 19. yüzyıldan itibaren ivme kazanan gelişiminin geldiği bir nokta olarak yorumlanamayacağını tespit etmektedir. Bu bağlamda Şerif Hüseyin'in isyanının savaş koşullarının şekillendirdiği spontone bir gelişme olduğu açıktır³⁰³. Söz konusu isyanın Arapçılığın varyasyonları içerisindeki yeri konusunda Tauber de net biçimde isyana katılımın sınırlılığına atıfta bulunarak, önemli bir noktaya temas eder. Savaş arifesinde Türklerle çeşitli biçimlerde sorunlar yaşayan el-Ahd lideri Aziz Ali el-Mısri, Yasin el-Haşimi [1884-1937] ve Ali Rıza el-Rikabi [1864-1943] gibi isimlere dikkat çeker. Bunlardan Aziz Ali el-Mısri isyancı Arap ordusundaki görevi Medine'yi ele geçirmek olmasına rağmen bunu başaramamasında Türkleri Arap coğrafyasından tamamen çıkarmaktan ziyade bir Türk-Arap imparatorluğunu Avusturya-Macaristan örneğindeki gibi tesis etme düşüncesinin yer aldığını hatırlatır. Yasin el-Haşimi ve Ali Rıza el-Rikabi'nin isyana katılmadıklarını ve savaşın sonuna kadar İmparatorluğa hizmet ettiklerinin altını çizer³⁰⁴. Gerçekten de bu isimler savaş sonrası ilişkilerde aktif rol alacaklardır.

Arap Yarımadası'nın tarihi üzerine yapılan araştırmalar 19. ile 20. yüzyılın başlarında Araplara Osmanlı idaresinde yeterli temsil hakkı tanınmamasından merkezîyetçi devlet anlayışının yarattığı hoşnutsuzluğun isyana giden süreci hazırladığını söylerken I. Dünya Savaşı sonrası bu bölgenin durumu üzerine yapılan araştırmalar bu sefer mezhep farklılığının (Sünni Şerif ailesi ile Vehhâbî Suudiler arasında) yarattığı çatışmaları yazacaktır. Ancak bu gelişmelerin en uzun soluklu ve uluslararası siyasette yer bulan yönünü ise Arap isyanının en çok tartışılan kısımlarından olan Filistin'de Yahudiler için bir ana vatan kurulmasına yönelik gelişmeler oluşturacaktır. Savaşın zorladığı ittifaklar barış görüşmelerine güvensiz bir biçimde ulaşacaktır.

303 Büyük Arap İsyanı fikrinin gerçek olmayan bir mit olduğunu savunan yazar Şerif Hüseyin'in Osmanlılıktan Arapçılığa evirdiği iddiasını reddetmekte eğer böyle bir evirilmeden söz edilecekse bunun ancak Osmanlılıktan Haşimizme olduğunu iddia etmenin mümkün olacağını kabul etmektedir. Karsh and Kars, *Myth in the Desert...*, s. 267.

304 Tauber, *The Arab Movements in WWI*, s. 247.

I. DÜNYA SAVAŞI'NDA ARAP YARIMADASI'NIN GÜNEYİ: İSYAN, İŞBİRLİĞİ VE MÜCADELE

Kuzey Yemen'de (Asir) Mücadele

Asir'de sayıları 60'ı bulan kabile ve buna yakın sayıda bedevi olarak adlandırılan toplum mevcuttu. Asir'in merkezi Ebha ve çevresinde yerleşmiş kabileler (bunlardan Beni Mugayyet yazışmalarda ismi sıklıkla zikredilen ve en nüfuzlulardandı) bölgenin baskın topluluklarıydı. Seyyid İdrisi ise Asir'e Mısır'dan geldiğinde tarikatını Sabya bölgesinde yaymış, şöhreti Ebha'ya kadar uzanmıştı. Savaş öncesinde Asir'de merkezi Ebha olan 21. Piyade Tümeni (Bağımsız Asir Tümeni) bulunmaktaydı. Tümen iki piyade alayı (121. ve 122. Piyade alayları), birer tüfekli iki makineli tüfek bölüğü ile bir topçu taburundan ibaretti. Zayıf olan bu tümenle Asir'in savunması mümkün görünmediğinden; tümen, harbin başlarında Hicaz'dan gönderilen dört, Yemen'den gelen bir piyade taburu ile takviye edilmişti. Ancak Hicaz'dan gelen tabur Hicaz Valisi Vehip Paşa'nın isteği üzerine geri gönderilmişti. Yemen'den gelen tek tabur ise zayıf olan taburlara dağıtılmıştı. Başlangıçta sayı itibarıyla 7.000 kişiden oluşan tümen personel sayısı Asir Mutasarrıf ve Komutanı Albay Muhiddin tarafından subay tasnifleri ve terhisi gereken erlerin tümenden ilişkilerinin kesilmesiyle 3.000'e kadar düşmüştü. Bu eksiklik sayıları 2.400'ü bulan ve *Şökeler*³⁰⁵ denen gönüllü askerlerle giderilmeye çalışılmıştı.³⁰⁶

Çalışmanın önceki bölümlerinde de zikredildiği üzere bölgeye sonradan gelmiş olmasına rağmen Seyyid İdrisi devlet otoritesini zayıflatmak pek çok harekete savaş öncesinde girişmişti. Albay Muhiddin'in

305 Bölgeye dair İngiliz raporlarında muharebelerdeki asker sayıları verilirken Türk resmi askeri sayısı yanında *Turkish Arabs* şeklinde tasvir edilen askerler Şökeler olmalıdır; TNA, FO 371/2478, 18060, S. 114, 13 Şubat 1915, Viceroy'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

306 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, s. 394-397.

Asir Mutasarrıf ve Komutanı olarak görevlendirilmesinden sonra bölgede devlet sistemini güçlendirici bazı tedbirler aldığı anlaşılmaktadır. Asir Kumandanı Muhiddin'in bölgede devlet otoritesini kuvvetlendirici tedbirleri burada savaşın sonuna kadar devam edecek Osmanlı varlığının temininde etkili olacaktı. Kısıtlı imkânların taksimatında bu bölgedeki birlikler için şartların zorlandığı anlaşılmaktadır³⁰⁷.

Savaşın başlamasından evvel de İngilizlerle çeşitli şekillerde iletişim kuran Seyyid İdrisi savaşın başlaması ile -Kızıldeniz kıyılarındaki Arap şeyhlerini kendilerine bağlı hale getirmek isteyen İngiltere'nin girişimlerinin de etkisiyle- İngiltere ile yeniden bağlantı kurdu. İngiltere, daha Şubat 1915'te Hindistan ve Mısır'daki temsilcilikleri vasıtasıyla Seyyid İdrisi ve İmam Yahya ile savaşta işbirliği yapmak için elçi göndermişti³⁰⁸. İmam Yahya Türklerle savaş öncesinde imzalanan Dean Antlaşması'na bağlı kalırken Seyyid İdrisi de savaş öncesi Osmanlı karşıtı tutumunun bir devamı niteliğinde İngiltere ile 30 Nisan 1915'te antlaşma imzaladı. Dostluk ve işbirliği antlaşması Aden Kumandanı D. G. L Shaw ile Seyyid İdrisi'nin temsilcisi Seyyid Mustafa bin Seyyid Abdul Ali arasında imzalanmıştı. Antlaşmanın ana odak noktasının Yemen'deki Türk birliklerine Seyyid İdrisi'nin saldırılar düzenleyerek, Türk birliklerine zarar vermek için *gücünün yettiğinin en iyisini* yapmak olduğu belirtiliyordu. Antlaşmanın 4. maddesinde Seyyid İdrisi'nin hedefinin Türklere saldırı yapmak olduğu ve İmam Yahya üzerine Türklerle el ele vermediği sürece saldırı düzenlemeyeceği belirtiliyordu. Buna karşılık İngiliz Hükümeti Seyyid İdrisi'ye denizden gelecek saldırılara karşı koruma güvencesi veriyor, savaş sonrasında bölgesinin bağımsızlığı ile ilgili İmam Yahya ya da diğer bir başka aktörle ortaya çıkabilecek sürüşmede her türlü diplomatik desteği vereceğini taahhüt ediyordu. Bu antlaşmada İngiltere'nin Batı Arabistan bölgesini genişletmek gibi herhangi bir niyetinin olmadığı, Arap liderlerin birbirleriyle ve İngiltere ile dostça münasebetlerini temenni ettiğine değiniliyordu. Antlaşmanın 7. maddesi ile İngiltere Seyyid İdrisi'ye para, silah ve mühimmat yardımında bulunacağını belirtirken, 8. maddesinde ise Kızıldeniz kıyılarındaki Türk limanlarına uygulanan blokaja rağmen İdrisi kendi limanları

307 Harbiye Nezareti mesturesinden üç bin lira gönderildiğine dair bir kayıta bilahere 85 bin lira daha gönderileceğine değiniliyor ve gerekli tedbirlerin alınması isteniyordu. BOA, DH.KMS., 14/19, 22 Ra 1332 (18 Şubat 1914).

308 *Records of Yemen*, Vol. VI, s. 19-21.

ile Aden arasındaki deniz trafiğinde tam bir serbestliğe sahip olacağı kararlaştırılmıştı³⁰⁹.

Antlaşmanın öncesinde Aden politik temsilcisinin gönderdiği bir yazıda hâlihazırda Aden’de olan İdrisi’nin temsilcisinin antlaşmanın imzalanarak İngiltere’den silah ve cephane almak konusunda oldukça istekli olduğunu zira Türklerin Suriye birliklerinden takviye edilerek kendisi üzerine ciddi bir saldırıya hazırlandığından çekindiğini bildirmişti³¹⁰. İngilizler savaş başladığından beri İdrisi’ye çeşitli silah ve cephane yardımları zaten yapmaktaydılar ancak buna karşılık 1915 yılı başları itibariyle henüz önemli bir başarı sağlayamamıştı. Buna rağmen daha fazla silah ve cephane isteyen İdrisi’nin taleplerinin her defasında karşılanamayacağı bildirilmişti. Ancak Aden Politik Temsilcisi, Dışişleri Bakanlığı’na gönderdiği yazısında İdrisi’nin varlığının önemine dikkat çekiyor ve kendilerine bağlılığının askerî açıdan Türklere verdiği zarar dışında şu yönüne dikkat çekiyordu: “İdrisi’nin programı göz önüne alınmasa bile Müslüman dünyaya önemli bir Arap idarecinin bize [İngilizlere] Türklere karşı savaşmak üzere katıldığını göstermesi açısından dikkate değerdir”³¹¹.

İngiltere ile anlaşma imzalandıktan sonra İdrisi’nin aldığı silah ve cephaneyi işbirliği yapabileceği kabilelere dağıttığı görülmektedir. Ti-hame Mintika Kumandanlığı’na Tefvik Paşa’nın bildirdiğine göre İdrisi Beni Ali Tevaya Kabilesi’ne kuvvet, erzak ve cephane gönderdiği gizli bir biçimde öğrenilmişti. Bu dönemde yakın bir zamanda İdrisi kuvvetlerinden saldırı bekleniyordu³¹². Şubat 1915’te alınan istihbarat bilgilerinde özellikle Luheyra üzerine denizden ve karadan bir saldırı yapılacağına dair hareketlilik dikkat çekiyordu³¹³. Hatta İdrisi’nin bir görevlisinin Haraz’a gelerek meşayih İdrisi nezdine Sabya’ya davet etmesine rağmen bu davete çoğunluğun gitmediği ve bunun rehine toplamak amaçlı yapıldığının düşünüldüğüne değiniliyordu. Bu manada Cizan ve Sayda civarında Mayıs 1915 tarihi itibariyle 550 kişilik bir kuvvetin toplandığı, 4 Mayıs 1331’de (17 Mayıs 1915) Sabya’ya giderek davete icabet eden meşayih İdrisi’nin beş sandık cephane ve beşer

309 Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East...*, Vol II, s. 12. Ayrıca bkz: TNA, FO 371/2478, 66940, 26 Mayıs 1915.

310 TNA, FO 371/2478, 28470, 9 Mart 1915, Aden’den Dışişleri Bakanlığı’na.

311 TNA, FO 371/2478, 15 Mart 1915, Aden Politik Temsilcisinden Dışişleri Bakanlığı’na.

312 ATASE, BDH, K: 5119, D: 21, F: 6/3, BDH, K: 5119, D: 21, F: 6/4.

313 ATASE, BDH, K: 5119, D: 19, F: 1/11, 12, 14.

ruble verdiği ancak katılanların hediyelerin azlığından dolayı memnun olmadığına değiniliyordu³¹⁴. İdrisi saldırıları karşısında Beni Cami ve Vaizat şeyhlerinin Osmanlı birlikleri ile ortak hareket ettikleri anlaşılmaktadır. Zira 4 Mayıs 1331 (17 Mayıs 1915) tarihinde Hadi Paşa isimli görevlinin bu aşiretlerin şeyhleriyle bir toplantı düzenleyerek her an harekete hazır olmalarını istediği bildiriliyordu³¹⁵. Hadi Paşa'nın İdrisi'nin saldırı hattının Vaizat Aşireti'ne yönelik olacağını bildirildiği ve Tihame hattının takviyesinin lazım geldiği zikrediliyordu³¹⁶. 1915 yılı içerisinde İdrisi'nin önemli bir saldırı yapacağı bölgedeki birliklerce oldukça yüksek bir ihtimal olarak görülüyordu. Öyle ki, bölgedeki birliklerden Cerp birliği kumandanı Hidayet'in mıntika kumandanlığına 3 Temmuz 1331'de (16 Temmuz 1915) yazdığı yazıda *burada her gün öyle rivayetler öyle haber öyle yalan işitiyoruz ki içinden hakiki bulmak çıkarmak mümkün olmuyor. Bugün on üç gündür tüfenk patlayacak diye intizar ediyoruz. Bugün işittiğimize göre de on beş güne kadar behemehal tecavüz olacaktı...* diyerek bölgedeki muğlak vaziyete dikkat çekiyordu³¹⁷. Türkler, İdrisi'nin hareketini kestirmek için bölgeye adamlar göndererek İdrisi hakkında istihbarat topluyordu. 118. Alay Kumandanının, Tihame Mıntika Kumandanı'na gönderdiği yazıda *Hudeydeden Kamaran ve bade İbn-i Abbas'a geçerek 2/3'de Luhayya'ya gelen adamımız Sabya'da İdrisi'nin elini öptüğü sırada sıhhatan müteessir olduğunu gördüğü..* gibi özel bilgilere yer verilmişti³¹⁸. Yine İdrisi ile İngiltere'nin müzakerelerinin devam ettiği dönemde bir Türk ajanının Cerp Alay Kumandanlığı tarafından İdrisi'ye gönderildiği anlaşılmaktadır: "Emrü telgrafınıza imtisalen Sahya'ya gönderilen bir necâib-i mahsusı bugün geldi. Seyyid İdrisi'nin adına gönderdiği Muhammed Hacı isminde bir mu'temedinin kendi hesabına biraz erzak getirmekle beraber İngiliz tarafından İdris'e hitaben de bir talimat getirdiği ve bu talimatın İdrisi tarafından kabulüyle..."³¹⁹. Öyle anlaşıyor ki İdrisi'ye İngiltere'nin erzak desteği çeşitli yollarla devam ediyordu. İdrisi bölgesinden özellikle tüccarlar vasıtasıyla alınan bilgiler dikkat çekiciydi: "İdrisi'ye dair malumat edinmek üzere suret-i mahsusada gönderdiğimiz tüccarın

314 ATASE, BDH, K: 5119, D: 21, F: 8.

315 ATASE, BDH, K: 5119, D: 21, F: 6/5.

316 ATASE, BDH, K: 5119, D: 21, F: 10.

317 ATASE, BDH, K: 5119, D: 21, F: 10/6.

318 ATASE, BDH, K: 5119, D: 21, F: 10/7.

319 ATASE, BDH, K: 5119, D: 19, F: 1/6.

hal-i ticaretinden getirdiği mektup mealine nazaran İdrisi'nin İngiliz'in Cizan, Medi, Cebel'e asker çıkarmak için vaki olan teklifatını tamamen kabul ettiği cihetiyle beynlerinde bir ittifak-ı tam olduğu...³²⁰. Adalara İngiliz çıkarması fikrinden tamamen vazgeçilmemişti. Bölgedeki Türk garnizonunun yerli Arap tüccarların Aden'deki tüccarlarla haberleşerek Aden hakkında aldıkları bilgileri öğrendikleri anlaşılmaktadır. Buna dair istihbaratta Aden'deki Türk işbirlikçisi tüccarlar kendilerine yazılan mektuplarda dikkat edilmesini, isimlerinin zikredilmemesini zira İngilizlerin takibinin şiddetli olduğunu belirtmişlerdi³²¹. Temmuz 1915 başında Osmanlılarla ittifak halindeki aşiretler ve İdrisi ile işbirliği içerisindeki aşiretler arasında müsademeler yaşandı³²². Bu çarpışmalarda yararlılığı görülen aşiretlere bölgedeki Osmanlı garnizonu ikişer lira dağıtılması için gerekli miktarın gönderilmesini merkezden istiyordu³²³. Ancak bölgedeki düzenli birlikler ile işbirliği yapılan birliklerin askerî, lojistik ve ikmal açısından pek çok eksiklikleri vardı. 7. Kolordu Kumandanlığı yazdığı telgrafta Hacur, Lahic, Tihame'nin eldeki mevcut kuvvetlerle müdâfaasının imkânsız olduğunu bildirmişti. 2/119 gibi bir taburun ortada kaldığından Cereb'e ardından Luhayye'ya sevkini taburun askerî kabiliyetini daha da azalttığını, mücahide verilen silah ve cephaneden yeterli istifa edilemediği hatta üç kabileyeye dağıtılan 150 silahın istifa edildiğine dair bir emare olmadığı bölgeden merkeze bildiriliyordu³²⁴. Bölgedeki birliklerin ihtiyaçlarına dair hissiyat görevlilerin yazdıkları raporlarda bazen yaşanan çaresizliği yansıtır biçimde ifade edilebiliyordu. 28 Temmuz 1331'de (10 Ağustos 1915) Alay Kumandan vekili Hidayet şöyle diyordu: "Üç cihette harb etmekte olan kuvvetimizin vesait-i nakliyyeye olan şiddet-i ihtiyacı hakkında ne yazsam azdır. Suret-i umumide ahvali pek fena görüyorum"³²⁵.

Güney Yemen'de Mücadele

19. yüzyıl boyunca ismi isyanlarla birlikte anılan Yemen merkeze uzaklığı nedeniyle devlet otoritesinin kesin biçimde kurulamadığı bir

320 ATASE, BDH, K: 5119, D: 19, F: 1/17.

321 ATASE, BDH, K: 5119, D: 19, F: 1/19

322 ATASE, BDH, K: 5119, D: 21, F: 21.

323 ATASE, BDH, K: 5119, D: 21, F: 42.

324 ATASE, BDH, K: 5119, D: 21, F: 48/4.

325 ATASE, BDH, K: 5119, D: 24, F: 31/6.

bölgeydi. Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti Yemen’de yeterli altyapıyı gerek İmparatorluğun ekonomik yönden zayıf olması gerekse var olan imkânlarla ihtiyaç duyan daha öncelikli ve stratejik bölgelerdeki sorunlar nedeniyle kuramıyordu. Yemen’in en önemli ve büyük limanı olan Hudeyde’nin dahi bir iskelesinin olmaması bölgenin Osmanlı Devleti açısından ihmal edilmiş bir yer olduğu havasını oluştuyordu. Ayrıca böyle bir eksiklik her türlü sevkıyatı son derece güçleştiriyordu³²⁶. Oysaki çeşitli vesilelerle bölgede bulunan devlet memurları Yemen’in sorunlarını oldukça sahil biçimde tespit ederek farklı zamanlarda ilgili makamlara layihalar şeklinde sunmuşlardı³²⁷.

Yemen’in güneyinde hâkim olan İmam Yahya’nın savaş öncesi yıllarda bölgedeki varlığını –önceki bölümlerde de söz edildiği üzere- Osmanlı taraftarı olarak konumlandırmamakla beraber İngilizlerle olan ilişkilerini Türk karşıtlığı üzerine inşa etmiş değildi. İngilizlerin I. Dünya Savaşı’nın başlarında tüm Kızıldeniz kıyılarını kontrol etmek ve Aden’deki varlığını korumak istemesi İmam Yahya’yla da kontak kurmasını zaruri kılıyordu. Bu bağlamda bağlantı kurmak istediği Arap şeflerinden gelen dönüşleri değerlendiren bir İngiliz raporunda İmam Yahya’nın bölgedeki İngiliz yetkililere ve İngiliz müttefiki Arap şeyhlerine karşı soğuk davrandığı ve bu üslupta cevaplar gönderdiği bildirilmekteydi³²⁸.

Savaşın başlarında Yemen’deki Türk birliklerinin bir kısmı İstanbul’dan gönderilmiş bir kısmı ise ayrı biçimde idare edilen Asir Mutasarrıflığı tarafından gönderilmişti. Asir’deki garnizonda yaklaşık 3.000 kişi ve tüm Yemen’de 8-9.000 kişinin bulunduğu tahmin ediliyordu. Bu bağlamda Yemen bölgesindeki önemli merkezler şunlardı: Seyyid İdrisi’nin sınır komşusu olan Hudeyde, Zeydiye, Zahra ve Luheyya. Bu bölgede toplam yaklaşık 3.500 askerin bulunduğu tahmin ediliyordu. Diğer bölge Güney Yemen; Beytül Fakih ve Zebid, burada yaklaşık 500

326 Süleyman Kani İrtem, *Osmanlı Devleti’nin Mısır, Yemen Hicaz Meselesi*, (Yay. Haz. Selim Kocahanoglu), Temel Yay., İstanbul 1999, s. 146; şehrin ticari öneminin aksine 20. yüzyıl başlarında halen modern bir limana sahip değildi; Rıza Kurtuluş, “Hudeyde”, *DİA*, C. 18, İstanbul 1998, s. 300.

327 Bunlardan bazıları çeşitli akademik çalışmalarda incelenmiştir: İdris Bostan, “Muhammed Hilal Efendi’nin Yemen’e Dair İki Layihası”, *Osmanlı Araştırmaları III*, İstanbul 1982, s. 301-326; Ömer Osman Umar, “Yemen Hakkında Ferid Paşa’nın Layihası”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 2, Elazığ 2003, s. 87-112; Mustafa Selçuk, “Hudeyde Mebusu Zühdi Efendi ve Yemen Lahiyası” *History Studies, Enver Konukçu Armağanı*, s. 309-326.

328 *TNA*, FO 371/2478/22 Ocak 1915.

kişinin bulunduğu tahmin ediliyordu. Diğer bir önemli merkez vilayetin başkenti olan San'a idi. Burada 7. Kolordu'ya bağlı 600 kişilik bir kuvvet ile 300 kişilik bir nakliye birliği ve 1,5 tabur piyade bulunuyordu. Diğer bölge Güney ve Güneydoğu Yemen bölgesiydi ve bu bölgedeki önemli yerleşim yerleri Taiz, Kataba, Mokha ve Şeyh Said idi. Bu bölgedeki kuvvetlerin dağılımı şu şekilde tahmin ediliyordu: Bir kıta Moza'da bir kıta Şeyh Said'de, iki kıta Kataba ve Muaviye arasında dağınık biçimdeydi. Türklerin Taiz'de 2.000 ila 3.000 silahlı Arap topladığı tahmin ediliyordu. Bu bölgede Türklerin eğer müttefik şeyhlerle aralarında tam bir mutabakat sağlayabilirse 10-15.000 Arap askeri toplayabileceği bildiriliyordu³²⁹. Ayrıca İngilizler bölgede yerel casuslar vasıtasıyla etkili olmaya çalışıyordu. Öyle ki büyük çoğunluğu Somali Müslüman ahalisinden olan bir kısmı Mısırlı veya Yemenli birtakım casusların Babülmendep sahiline, Meha ve Hudeyde cihetlerine sevk edildikleri öğrenilmişti³³⁰.

Bölgedeki İngiliz varlığının merkezini Aden oluşturuyordu ve burada 3.000 adetli birer İngiliz ve Hind alayı ile 300 mevcutlu bir hecinsüvari alayı bulunuyordu. Diğer İngiliz merkezi olan Perim'de 1.000 mevcudunda bir Hind taburu bulunuyordu. Adanın doğu kıyı kısmına makineli tüfekler konulduğu öğrenilmişti³³¹.

Güney Yemen'de ilk çarpışma Türklerin İngiliz protektorası altında bulunan Aden'e yönelik başlattıkları ileri harekât ile gerçekleşmişti. Çalışmanın önceki kısımlarında da sık sık adı geçen Aden, İngiltere açısından önemli bir merkezdi. Lahic Sultanı Ahmed b. Abdülkerim [1792-1827] ile imzaladıkları ticaret ve dostluk antlaşmasına dayanarak 1839'da İngiliz kuvvetleri tarafından işgal edilen Aden 1914 yılına değin Britanya'nın dünya imparatorluğu için hayati bir öneme sahip olmuştu³³². Bölgenin stratejik önemi aslında coğrafi konumundan kaynaklanıyordu. Aden'in protektora sahasına giren Lahic'e karşı Türk kuvvetlerinin bölgedeki müttefik Arap kabileleriyle birlikte girdikleri harekât bölgedeki en ciddi askerî hareketliliği teşkil etmiştir. Aden'in sözü edilen stratejik öneminden dolayı İngiliz yetkililer tarafından oldukça önemli görülüyordu. Babülmendeb Boğazı'nın kontrolü açısından önemli görülen Şeyh Said İngiliz kuvvetleri tarafından 10 Kasım 1914'te İngiliz

329 TNA, FO 371/2478, 54720, 5 Mayıs 1915, "Notes on condition of Turkish Yemen written for the use of the political Resident at Aden", s. 203-205.

330 BOA, DH.EUM.7.Şb., 2/27/2, 7 Teşrin-i sani 1330 (20 Kasım 1914).

331 *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi*, s. 422.

332 Bilge, *Aden*, s. 368.

zırhlısının bombardıman yardımıyla işgal edildi³³³. Ancak İngilizler Taiz'de toplanan mücahitlerle karşılaşmayı göze alamayarak³³⁴ Şeyh Said'den çekildi. Bölgedeki Türk birlikleri Aden'deki İngiliz kontrolüne son vermek amacıyla bir harekâta girişmek niyetindeydi. Ocak sonlarında başlayan harekât neticesi 5 Şubat 1915'te Kataba-Aden arasındaki Dâli ve Celile bölgesi tamamen işgal edildi. İmam kuvvetleriyle işbirliği ile gerçekleştirilen taarruzlarda San'a ile Ebha bağlantısı Aden'e yapılacak taarruz öncesinde kurulabilmişti. İngilizlerle işbirliği içerisinde olan ve Aden'in savunması için büyük önem arz eden Lahic yönünde ileri hareket uzun hazırlıklar ve harekâtın planlamasına yönelik tartışmalardan sonra 30 Haziran 1915'te başladı. Zaide'nin ele geçirilmesinden ve 5 Temmuz 1915'te çetin sokak muharebelerinden sonra İngiliz Aden'i için büyük önem arz eden Lahic ele geçirildi³³⁵. Aden'in savunması için İngilizler İdrisi'nin desteğine muhtaçtı. Hindistan Valisi, Türklerin başarılarının etkisiyle olsa gerek İdrisi'nin müttelikliğini sorguluyordu. Hatta Türk-İtalyan Harbi'nde İdrisi'ye verilen silahların Türklerin ellerine geçtiğini söylüyor ve İdrisi'nin sadakatinden merkezin memnun olup olmadığını soruyordu³³⁶. Bundan sonraki hedef Türk kuvvetleri için Aden'in ele geçirilmesiydi. İngiltere'nin Arap Yarımadası'ndaki harekâtlarında önemli bir hareket noktası olan Aden'in Türk kuvvetlerince ele geçirilmesi ve tutulabilmesi ihtimali savaşın bu bölgedeki kaderini değiştirebilirdi. Bu ihtimal karşısında 20/21 Temmuz gecesi Aden'e İngiliz takviye kuvvetleri çıkarıldı. Şeyh Osman yönünde ilerleyen İngiliz birlikleri 160 kişilik Türk taburunu Şeyh Said'den³³⁷ dışarı püskürttü³³⁸. Aden'e

333 *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi*, s. 423-424; Mark Connelly, "The British Campaign in Aden 1914-1918", *Journal of the Centre for First World War Studies*, 2:1, 2005, s. 69.

334 Operasyondan vazgeçilmesi Deniz kuvvetleri Bakanı W. Churchill tarafından Port Said'deki Commander-in-Chief, East Indies [Admiral Sir Richard Peirse] şöyle bildirildi: "Şeyh Said'e karşı operasyon durum burada uygun hale gelene kadar ertelendi", *CHAR*, 13/39/73, 23 Aralık 1914.

335 *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi*, s. 465-467.

336 *TNA*, FO 371/2479, 99935, 13 Temmuz 1915.

337 Şeyh Said isimli yerleşim yeri Kızıldeniz, Aden Körfezi ve Hint Okyanusu'nun birleştiği bir noktada Yemen'in en güney ucunda stratejik değeri ile önem kazanmış bir bölgedir. Burayı 1869'dan itibaren Fransa'nın çeşitli yöntemlerle ele geçirme girişimleri olduğu görülmektedir: İlhan Ekinci, "Kızıldeniz'in Güneyinde Rekabet- Şeyh Said ve Fersan Adaları Meselesi", *Belleten*, S. 255, s. 570-580.

338 Harekâtı gerçekleştiren Duke of Edinburg isimli İngiliz gemisinin kaptanı 3.000 kişinin karaya çıkarıldığını ve tüm tepelerin ele geçirilerek açıkta gecelediklerini bildirmişti.; Bkz: *CHAR*, 13/39/60, 11 Kasım 1914.

su sağlayan kuyuların burada bulunması Aden'deki İngiliz varlığı açısından ciddi bir sıkıntı oluşturmuştu. Şeyh Said'i ele geçirdikten sonra İngilizler kuvvetlerini tahkim etmeye ve eksikliklerini gidermeye çalıştılar. Bundan sonra İngilizler Lahic'i ele geçirmek amacıyla iki taarruzda bulundular. Efyüş Muharebesi³³⁹ olarak isimlendirilen 24/25 Ağustos 1915 tarihli taarruz, önceden silahlandırılan köylülerin mukavemeti sayesinde İngilizlerin geri çekilmesiyle sonuçlandı. Türk yanlısı olduğu düşünülen diğer bir köyün direnişini kırmak amacıyla 27/28 Ağustos 1915'te giriştikleri ve Elvaht Muharebesi olarak adlandırılan muharebede İngilizlere, ciddi kayıplar verdirilerek püskürtüldü. Elvaht üzerinde ikinci denemeyi 25/26 Eylül 1915'te gerçekleştiren İngilizler benzer şekilde püskürtüldü.³⁴⁰ Tüm bu süreç kendi içerisinde askerî ve strateji açısından uzun yazışmalara konu olmuştu³⁴¹. Bu saldırılardan sonra savaşın sonuna dek İngilizleri Aden'de sıkıştıran Türk birlikleri Lahic'de tutunmayı başardı. Bölgedeki Türk kuvvetleri ile İngiliz birlikleri arasında zaman zaman çatışmalar yaşanmakla beraber önemli bir değişiklik yaşanmadı. Savaşın sonuna kadar bu durum devam etti. İngilizler Türkleri bu bölgeden püskürtebilmek için İdrisi'ye çok sayıda silah ve mühimmat yardımında bulundu. Çeşitli heyetler iki taraf arasında görüşmeler yaparak uygulanabilecek taktikler üzerinde durdu. Bu görüşmelerden birisi Aden'e Türk birlikleri Lahic'i alarak bir adım daha yaklaştıktan sonra gerçekleşti. Seyyid İdrisi'nin kuzeni olan ve Mısır'da ikamet eden Seyyid Mustafa el-İdrisi Aden'e İngilizler tarafından görüşmelerde faydalı olması için gönderildi. Mustafa el-İdrisi'nin bu görüşmelere dair raporlarında İngilizlerin İdrisi'ye teklif ettiği silah ve cephane yardımı teklifleri anlatılmaktaydı³⁴². Diğer yandan Arap Yarımadası'ndaki gelişmeler, İngiltere'nin diğer cephelelerdeki durumu İdrisi'nin İngiltere ile kurduğu bağlantılarda gündeme geldi. 23 Mayıs 1916'da Aden politik temsilcisine gönderdiği telgrafında İdrisi, Şerif Hüseyin ve İmam Yahya'nın kendisiyle kişisel düşmanlığı

339 Efrüs Muharebesi olarak da bilinmektedir. Bu muharebeden sonra Türklerin bölgedeki nüfusu bir hayli artmıştır. Bkz: BOA, DH.EUM.4.ŞB., 5/24, 19 Mart 1916. BOA, DH.EUM.4.ŞB., 5/26, 20 Mart 1916.

340 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, s. 432-506.

341 Bir seri yazışma kısa bir zaman aralığında kabilelerin durumu üzerinde etkinliği kaybetmeme ve düzenli birliklerin durumu ve taksimi konusundaki fikir alışverişlerini oldukça ayrıntılı biçimde göstermektedir: ATASE, BDH, K: 5119, D: 21, F: 48, 48/1, 2, 4, 6, 8, 9, F: 49. K: 5120, D: 24, F: 4, 31, 31/6, 31/8, 33, 33/1.

342 ATASE, BDH, K: 5119, D: 21, F: 48/4., 148268, 27 Eylül 1915.

olmadığını ancak her ikisinin de kendisinin düşmanı olan Türklerin ellerine düştüğünü yazıyordu. İkisinin de Türklerin *rüşvetlerine kapıldığını* ancak yine her ikisinin de İngiltere isterse ve kendisiyle işbirliğine devam ederse kazanılabileceğini bildiriyordu. Seyyid İdrisi Kûtû'l Amâre'de İngiliz garnizonunun kuşatmasından duyduğu üzüntüyü belirtiyor, Bağdat'ta İngiliz ordusu için zafer umduğunu yazıyordu. Aden'deki İngiliz temsilcisinin tespitlerine göre, İdrisi Şerif Hüseyin'i Hicaz'daki Türk varlığından dolayı zayıf buluyordu, İmam Yahya Türklerin *rüşvetlerine* kapılmıştı. Mezopotamya'daki başarının Arapların birlikteliğine bağlı olduğunu ima ediyordu³⁴³. Aden'deki İngiliz politik temsilcisi 8 Haziran'dan Seyid İdrisi'ye gönderdiği mektubunda hızlı ve etkili bir saldırı beklediğini gerekçeleriyle yazıyordu³⁴⁴. 12 Haziran'da İdrisi'nin Türklere karşı hızlı bir şekilde saldırı düzenlemeye razı olduğu yönünde bir mesaj aldığını bildiriyordu³⁴⁵. Diğer yandan Şerifin isyanının ardından Port Sudan'dan aldıkları haberde Storss ve Hogarth'ın Şerifin oğluyla yaptıkları görüşmede Arap ayaklanmasının Cidde, Mekke, Taif'te 10 Haziran'da başlayacağını, İdrisi'den henüz cevap alamadıklarını söylediğini bildiriyordu. Şerifin oğlunun Luhey'ya'nın ele geçirilmesini beklediğini de ekliyordu. İdrisi'den gelen cevapta *İdrisi'nin Türklere düşmanlığı bana kalırsa sorgulanamaz. O [İdrisi] Türklere istediği cephaneleri alır almaz ve Şerif işbirliği yapacağı konusunda kesin bir güvence vermesi halinde tekrar saldıracaktır. Şimdi Hicaz'dan Yemen'e giden yolu kapatıyor...*³⁴⁶ ifadeleri dikkat çekiyordu. Seyyid İdrisi'nin Hicaz ile Yemen arasındaki irtibatı zorlayan saldırıları devam ederken İngiliz kuvvetleri isyanın patladığı Hicaz'ın güneyine yönelerek 8 Temmuz 1916'da Kunfide'yi ele geçirdi. Bu işgalden sonra Seyyid İdrisi kuvvetleri gelerek buraya yerleşti. Şehir İngiliz-İdrisi bayrakları asılmış olmasına rağmen Şerif buna karşı çıktı. İngilizlerden şehrin kendi kuvvetlerine iadesini istedi. Kunfide'nin işgalinde gösterdiği yararların da karşılığı olarak İdrisi'ye bir paye verilmesi tartışmalarını yapan İngiliz yetkililer, Şerifin tepkisi karşısında bu fıkirden vazgeçtiler³⁴⁷. Kunfide'nin Türkler tarafından 27 Eylül 1916'da ani bir

343 TNA, FO 371/2770, 23 Mayıs 1916, Aden'den Dışişleri Bakanlığı'na.

344 TNA, FO 371/2770, 8 Haziran 1916, Aden Temsilciliği'nden Saiyid Muhammad bin Ahmed bin İdris'e.

345 TNA, FO 371/2770, 12 Haziran 1916, Aden'den Dışişleri Bakanlığı'na.

346 TNA, FO 371/2770, 9 Haziran 1916, Aden Politik Temsilciliği'nden Hindistan Hükümeti'ne.

347 TNA, FO 371/2781, 260310, 20 Aralık 1916, Hindistan Bakanlığı'ndan Viceroy'a.

saldırı ile geri aldıkları bir dönemde gerçekleşen bu yazışmalarda Kunfida'daki Türk varlığı *geçici* görülüyor ve buranın geri alınması sırasında Seyyid İdrisi'den faydalanacağından, gönlünün alınması gerekliliği üzerinde duruluyordu. Bunun için Albay Jacob'un İdrisi ile görüşerek Türklerle karşı harekete geçmesi için ikna edilmesi isteniyordu³⁴⁸. Albay Jacob anılarında Kunfida meselesi ile ilgili Hüseyin ile İdrisi'nin bakış açılarını şöyle açıklamaktaydı: "İdrisi, İmam'ın atalarının mirası olan Yemen ovalarındaki iddialarıyla alay etti. Hırsı Kunfida'nın geçici olarak Hüseyin'e verildiğini öğrenince on kat daha arttı..."³⁴⁹. Bu dönemde Aden politik temsilciliğinden gelen bir rapor savaşın bu devresine kadarki gelişmeler hakkında da oldukça dikkat çekici bir değerlendirme niteliğindeydi: "İdrisi için bir paye önerisi sadece hizmetleri için bir ödül değil, daha fazla faaliyet için bir teşviktir. İdrisi tutarlı bir biçimde Türk karşıtı ve silah ve mühimmat yetersizliğinden harekete geçemediği düşünülüyor... Türkiye savaşa girmeden evvel Enver İdrisi'nin desteğini almak için şiddetli çaba sarf etti ama başarısız oldu. Eğer İdrisi razı olsaydı bize karşı Türk-Arap birlikteliği korkunç olabilirdi. İdrisi'nin faaliyetinin İmam üzerindeki etkisi az değil zira O [İmam Yahya] gelişmeleri izliyor ve Türklere aktif yardımda bulunmuyor..."³⁵⁰.

Ancak İdrisi'nin İtalyanlardan 100 sandık cephane aldığı istihbaratı İngiliz Dışişleri'nde rahatsızlığa neden oluyordu³⁵¹. İtalya'nın Eritre Hükümeti tarafından merkezi hükümetin emri olmaksızın yapılan bu mühimmat takviyesinin İtalya Hükümetince gerekli tedbirler alınarak engelleneceği bildirilmişti³⁵².

Kunfida'nın Şerif kuvvetlerinin kontrolüne bırakılması, İmam Yahya'nın Arap Yarımadası'nda Şerif Hüseyin'in isyanına rağmen Türklerle olan yakın ilişkilerini devam ettirmesi 1917 yılına gelindiğinde Yemen'de farklı girişimlerin ortaya çıkmasına neden oldu. Yemen'den bazı kabile liderlerinin 1917 Mayıs'ında İngiliz yetkililere ulaştırdıkları mektuplarda mevcut İmamı görevinden uzaklaştırarak onun ardıllarından

348 Aynı Belge.

349 Harold F. Jacob, *Kings of Arabia, The Rise and Set of the Turkish Sovereignty in the Arabian Peninsula*, Mill & Boon Ltd., London 1923, s. 178.

350 TNA, FO 371/2781, 22 Aralık 1916, Aden Politik Temsilciliği'nden Hindistan Hükümeti'ne.

351 TNA, FO 371/2770, 23 Ekim 1916, Aden Politik Temsilciliği'nden Hindistan Hükümeti Dışişleri Departmanı'na.

352 TNA, FO 371/2770, 3 Kasım 1916, Hindistan Bakanlığı'ndan Viceroy'a.

birinin desteklenmesine karar verildiğini bildiriyordu. Buna göre Yemen'in diğer bazı aşiretleri bu hareketi destekliyordu. Bu amaç için birlikte hareket eden şeyhleri Aden Politik Temsilcisi *temsili konfederasyon* olarak tanımlanıyor ve amaçlarının mevcut İmamı görevden uzaklaştırmak olduğunu yazıyordu. *Konfederasyonun* yanlarında bazı güçlü devletleri görmelerinin gerekli olduğunu düşündüğü ve tercihlerinin İngiltere olduğunu ulaklar vasıtasıyla bildirdiğini, ayrıca Kızıldeniz sahillerini gözetlemeleri sırasında İngiliz gemilerinin çok sayıda İtalyan yelkenlisinin İtalyan asıllı Signor Caprotti isimli ve San'a da yaşayan bir kişiye ulaştırdıklarını gördüğünü bildirmişti³⁵³. Aden Politik Temsilcisi Hindistan Valiliği'nin dışişlerine konfederasyonun ilk hedefinin Yemen'deki Türkleri buradan uzaklaştırmak olduğunu evvela da Lahic'e yöneceklerini, bunun için İngilizlerin desteğini istediklerini eğer İngiltere destek vermezse İtalya'da yardım isteyeceklerini yazıyordu³⁵⁴. Ancak özellikle Hindistan yönetimi Türklere karşı aktif bir hareket görülmeden İngiltere'nin önemli sorumluluk altına girmesinin kazanç getirmeyeceğini düşünüyordu. Bu konuda İdrisi'nin hareketlerinin temelinde Türkleri Yemen'den uzaklaştırmaktan ziyade İmam'ı yerinden etmek niyeti olduğu düşünülüyordu. İmam'ın gelecekte muhtemel dostluğunu kazanma ihtimali göz ardı edilmemeliydi³⁵⁵. Bu genel çerçeve ile 24 Ekim 1917'de İmam Yahya'ya yazılan cevapta İngiliz elçisi vasıtasıyla kurduğu iletişimden memnuniyet duyulduğu belirtiliyordu. Ortak bir antlaşma imzalanması öneriliyordu fakat İngiltere'nin İmamın ortak düşmanlarının Türkler olduğunu zira Arap bağımsızlığının düşmanının da Türkler olduğunu hatırlatıyordu. Türklere karşı mücadele eden Araplara her türlü yardımı vermeye hazır olduklarını ancak geleneksel siyasetleri gereği dini ve iç meselelere müdahil olmadıklarını yazıyordu. Tüm arzularının Araplar tarafından idare edilen bir Arap devleti görmek olduğunu belirten Politik Temsilci Steward, zamanın çok kısıtlı olduğundan kendisinden en kısa zamanda olumlu bir yanıt beklediklerini, Türklere açık biçimde mücadeleye girişmesi halinde kendilerinin gereken yardımı yapacakları sözünü vererek mektubunu bitiriyordu³⁵⁶. 1917 Temmuzunda Aden Politik Temsilciliği'ne İmam

353 *Records of Yemen*, Vol. VI, s. 107.

354 *Records of Yemen*, Vol. VI, s. 108.

355 *Records of Yemen*, Vol. VI, s. 109-135.

356 *Records of Yemen*, Vol. VI, s. 271-272.

Yahya'dan gelen bir elçi (Beni Silma Aşireti Şeyhi) İmamın İngiltere Hükümeti ile öne sürdüğü şartların kabul edilmesi durumunda antlaşma yapılabilceğini bildirmişti. İmamın antlaşma şartları şöyleydi: 1- Tüm Yemen'e İmam hükmedecekti. Bu sınırlara güneyde Aden hariç, Asir ve Hadramut, Yemen'deki tüm deniz limanları dahil olacaktı. Bu aidiyet kendisinin soyundan gelenlerle devam edecekti. 2- İdrisi, Arabistan'dan uzaklaştırılacaktı. 3- İngiliz hükümeti Yemen halkı ile doğrudan ya da İmamın bilgisi olmaksızın iletişim kurmayacaktı. Aden Politik Temsilcisi, teklifin *akıl almaz ve yerine getirilemez olduğunu* düşünüyordu. Bu öneriler konfederasyon teklifinin İngiliz Hükümeti tarafından kabul edildiği kanaatiyle hazırlanmışa benzediğini İmam Yahya'nın kendilerinin herhangi bir faaliyetini engellemek amacıyla bu teklifte bulunduğunu söylüyordu. Kendisine verilecek cevapta kendisiyle işbirliğinin istendiği bölgesel hâkimiyet ile ilgili tüm sorunların savaşın sonuna kadar beklemesi gerektiğini ve İdrisi'nin kendilerinin dostu olduğunun belirtilebileceğine yer veriliyordu. Hindistan Bakanlığı verdiği cevapta İmamın Güney Yemen'in en önemli ve nüfuzlu karakterlerinden olduğundan kendisinden gelen öneri her ne kadar akıl almaz bile olsa da *kapıyı kapatmamak gerektiği* vurgulanıyordu. Arap Yarımadası'ndaki ilişkilere müdahil olmayacaklarını açıkça söyleyerek önceliklerinin Türkleri Arabistan'dan çıkarmak olduğu ve bu amaçla kendileri ile işbirliği yapması durumunda bölgesinin korunması için gerekli makamları kullanacaklarını kendisine yazmak gerektiğini bildiriyordu. Müzakereler 1918 yılında da devam etti. İmamdan alınan bir mektuba karşılık olduğu anlaşılan Mart 1918 tarihli telgrafta Steward durumu Wingate ile müzakere ettiğini, şu noktaları açık biçimde dile getirebileceğini bildiriyordu. İmam Yahya Türklere karşı açık biçimde tavır alması durumunda bazı teşvik edici vaatlerde bulunacaktı. Buna göre İngiliz Hükümeti 1- Yemen'de İmam Yahya'nın bağımsızlığının İdrisi tarafından kabul edilmesini sağlamayı taahhüt ediyordu, 2- Türklere karşı savaşta ihtiyaç duyacağı materyallerin temin edileceğini, 3- Türk savaş esirlerinin kendi isteği doğrultusunda serbest bırakabileceğini, 4- kendisinin ve mücahitlerinin savaş öncesinde Türklerin ödeme skalasında belirtilen miktarlar üzerinden kendileri tarafından finanse edileceğini, 5- İdrisi limanı olmayan ya da diğer Türk kuşatmasında olan limanların İmam Yahya'nın Türklere karşı açık biçimde harekete geçmesi durumunda ticarete açılacağı da belirtiliyordu. Ayrıca İdrisi ile

ilgili olarak İngiliz Hükümeti'nin işbirliği antlaşması hatırlatılıyor ve iki liderin bölgesel hâkimiyetine vurgu yapılıyordu. Steward, İdrisi ile imzalanan işbirliği antlaşmasının onun Türklere karşı operasyonlarını ve aynı zamanda İmam Yahya bölgesine karşı Türklerle açık biçimde işbirliği olmadığı sürece herhangi bir harekete girişmemesini karara bağladığını hatırlatıyordu. Ayrıca İngiliz Hükümeti'nin İdrisi'nin sahil güvenliğini korumayı üstlendiğini, kendi bölgesindeki bağımsızlığını garanti ettiklerini ekliyordu. İngiliz Hükümeti'nin Arabistan'daki sınırlarını genişletmek niyeti olmadığı, arzularının Arapların barış içinde yaşaması yanında İngiliz Hükümeti ile dostça ilişkileri olması şeklinde açıklıyordu³⁵⁷. İmam ile İngiliz Aden Politik Temsilciliği arasında müzakerelerin mütarekeye aylar kalana kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. General Steward, İmamın savaşın başından beri Türk destekçisi ve *Arap kabilelerinde görüldüğü üzere* fırsatçı birisi olduğundan itimat edilemeyeceği kanaatine varmıştı. Uzun yazışma ve İngiltere'nin Kahire, Hindistan ve Aden Politik Temsilciliği gibi birimleri arasındaki müzakerelere rağmen bir antlaşmaya varılamadı³⁵⁸.

Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı günlerde gerek Asir'de gerekse güneyde varlığını korumayı başaran Türk kuvvetlerine mütareke emri Perim'deki İngiliz kumandanının mütarekeyi bildiren telgrafı ile eşzamanlı olarak ulaşmıştı. Bölgedeki kuvvetler ile ilgili hüküm, ilgili anlaşma gereğince en yakın İtilaf kuvvetlerine teslim olunmasını gerektiriyordu. Yemen'deki Türk makamları habere İngiliz şaşırtması olması ihtimali nedeniyle uzun süre inanmakta güçlük çekti. İmam Yahya, Osmanlı kuvvetlerinin teslimi söz konusu olursa İngiliz saldırısına maruz kalması durumunda kullanmak üzere birliklerdeki silah ve cephanenin kendisine verilmesini önermişti. İngiliz Aden Temsilciliği Yemen'deki Türk kuvvetlerinin merkezden gelen yazılara rağmen silahlarıyla teslim yanaşmaması üzerine İmam Yahya vasıtasıyla bu amacı gerçekleştirmeye çalışıyordu. Öte yandan bölgenin tahliyesi öncesinde Lahic'deki 39. Tümen Kumandanı Ali Sait Paşa [1872-1950] ile 7. Kolordu Kumandanı Mahmud Nedim Bey arasında görüş ayrılığı ve güven sorununun ortaya çıktığı görülmektedir. Ali Sait Paşa kolordu kumandanının aksine İngiliz temsilcisi ile görüşmek, yazışmak gibi faaliyetlere girişmiş ve nihayet 19 Aralık 1918'de Aden'e birliği ve askerlerin yakınları ile

357 *Records of Yemen*, Vol. VI, s. 273-274.

358 *Records of Yemen*, Vol. VI, s. 292-293.

gelerek teslim olmuştu³⁵⁹. Ali Sait Paşa Aden'deki İngiliz diplomatik temsilcisine gönderdiği yazıda kendi ülkesinin askerî bilgilerini İngiliz kumandanıyla paylaştığı görülmektedir. Kumandana gönderdiği yazıda 17 Kasım'dan itibaren bireysel olarak telgraflara cevap yazmasının yasaklandığını, İmam Yahya'nın teslim olmasının engellendiğini bildiriyordu. Ayrıca Said Paşa kumandana İmam Yahya'dan kişisel olarak bir mektup aldığını bu durumda kendisine yiyecek, para ve takviye güç vereceğini bildirdiğini yazıyordu. İngiliz Yüksek Komiseri Said Paşa'ya yazdığı cevapta, ülkesi için bağımsız hareket etmesinin görevi olduğunu ve bu durumun İngiliz hükümeti tarafından memnuniyetle karşılanacağını bildirmişti. Aynı yazıda Wingate, İmam Yahya'ya *gelecekteki dostça ilişkilerin Türklerin çekilmesine yardımcı olmasına bağlı olduğunu* yazmıştı³⁶⁰. Buradan merkeze yazdığı telgrafta mütareke şartları gereği teslim olduklarını bildirmekte ve Yemen Valisi ve Kolordu Kumandanının mütareke şartlarına aykırı biçimde teslim işlemlerini gerçekleştirmeyerek askerlerin hayatını tehlikeye düşürdüğünü bildiriyordu. Ali Sait Paşa birliği, subay ve aileleri Mısır'a esir kampına 23 Aralık'tan itibaren sevk edilmeye başlandı. Sıra Tihamé'nin tahliyesine gelmişti ancak 7. Kolordu Kumandanı askerlerini teslim etmek istemiyordu. İngilizler tüm baskılar ve merkezden gelen yazılara rağmen teslim olmayan birliği mecbur bırakmak için 13 Aralık 1918'de Hudeyde'ye 6 harp gemisi gönderdiler. Kolordu Komutanı Mahmud Nedim Bey tümen komutanlarından gelen teslimin kaçınılmaz olabileceği yönündeki haberlere rağmen merkezden mütareke ve teslim şartları konusunda açık ve güvenilir bir haber alana kadar teslim olmak istemiyordu³⁶¹. Bu arada İstanbul'da Hicaz, Asir, Yemen, Suriye ve Irak'ta bulunan muhafaza kotalarının kumandanlarıyla Medine Kumandanı Fahreddin Paşa'nın en yakın İtilaf Devletleri Kumandanlığı'na teslim olmalarını ikna etmek için Adliye Nazırı Haydar Efendi [Arsebük, 1853-1935] ile eski Hicaz Fırka Kumandanı Miralay Ahmet Lütfi Efendi görevlendirildi³⁶².

Aden Politik Temsilcisinin, Kahire Yüksek Komiseri'ne gönderdiği yazıya göre Mahmud Nedim Bey ve İmam Yahya barış antlaşması şartlarına uymamak için çeşitli entrikalar çeviriyorlardı. Bunun için Aden

359 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, s. 594-597.

360 *Records of Yemen*, Vol. VI, s. 364.

361 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, s. 603-604.

362 *BOA*, MV, 249/237, 29 Kânûn-ı evvel 1334 (29 Aralık 1918).

Temsilcisinin bildirisini yalanlayan bir beyanname de basmışlardı.³⁶³ İngiliz kaynakları Hudeyde'nin teslim alınışına uzanan gelişmeleri şu şekilde sıralamaktadır. Antlaşmanın ilanından sonra General Stewart (Aden Politik Temsilcisi) Hudeyde'ye bir kuvvet çıkarılmasını Türk kuvvetlerinin teslimi için gerekli görmüştür. Türk kumandanı İngiliz savaş gemisi *Claudes* tarafından antlaşma konusunda uyarıldığında bunu reddetmiş ve herhangi bir emir almadığını bildirmişti. Bunun üzerine *teslim olma-surrendering* yahut belirli bir zaman içinde *çekilme, tahliye-evacuation* seçeneği sunulmuştur. Bunun üzerine Aralık'ın 15'inde 101. Grenadiers birlikleri Hudeyde'ye çıkarılmaya başlanmışsa da Türk birlikleri bunlara ateş açmış bunun üzerine İngiliz birliği geri çekilmek durumunda kalmıştı. İlk başta 100 kişiden oluşan Türk garnizonunun 200 kişi ile takviye edildiğini 3 gün sonra ise 300 Türk ve 800 Arap askerinin Hudeyde'nin doğusunda toplandığı öğrenilmişti. General Stewart beraberinde 2 bölük asker ve çeşitli silahlarla buraya ilerlediğinde 20 Aralık günü ortamın sessiz ve Arap askerlerini dostça bulduğu belirtilmekteydi. Bir Türk, askeri kolordu kumandanından mektup getirmişti ertesi gün de İmam Yahya'dan bir mektup gelmişti. Mektubun genel tonu antlaşma imzalandığına dair habere ve bilgiye inanmadıkları yönünde sert bir şekildeydi³⁶⁴.

İngiliz yetkililerle yürütülen çeşitli görüşmelerden sonuç alınamamış olmakla beraber Ocak 1919'da İstanbul'dan Hudeyde'ye merkezin emrini tebliğ etmek üzere bir subayın ulaştığı haber alındı. Artık Yemen'in tahliyesinin kaçınılmaz olduğu anlaşılmasıyla 40. Tümenin silahlarının yarısı İmam Yahya'ya terk edildi ve Bacil'de bulunan toplarla cephanesi İmam Yahya'ya teslim edildi. İngilizlere ise hiç işe yaramaz haldeki 700 kadar tüfek teslim edildi³⁶⁵.

Askerî strateji açısından Asir ve güneydeki harekâtlar kendi içerisinde başarılı neticeleri de barındıran güçlü İngiliz donanması himayesindeki Aden kapılarına kadar dayanılmış faaliyetlerdir. Fakat genel değerlendirmeye tabi tutulduğunda özellikle Filistin bölgesinden ilerleyen İngiliz ve Şerif Hüseyin'in ortak hareketine karşı Suriye'nin savunması ön planda olduğu için bu bölgeye birlik kaydırılmamakla yarımadanın güneyinde askeri birlikler adeta kaderine terk edilmiştir.

363 *Records of Yemen*, Vol. VI, s. 364.

364 *Aynı Belge*.

365 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, s. 612.

Kızıldeniz Adaları

İtalya'nın savaşa girmesinden sonra Kızıldeniz adalarının mutlak surette İngiliz kontrolü altında bulundurulması gerektiği fikri İngiliz idareciler arasında sıklıkla yazışmalara konu olmaya başlamıştı. 1915 başlarından itibaren yazışmalarda özellikle Kamaran Adası'nın durumu gündeme gelmekteydi. Deniz trafiğinin kontrolü açısından Kamaran oldukça önemli bir noktaydı. Hindistan Genel Valiliği adanın işgalinin Müslümanlar arasında rahatsızlığa neden olabileceğinden ve kendisine taraftar olan Seyyid İdrisi'yi kuşkulandırabileceğinden çekinmekteydi. Mayıs 1915'de yapılan bir seri yazışmada adaların işgalinin mahsurlu tarafları uzun uzun müzakere edilmişti. Adanın ele geçirilmesinin özellikle Hacılar için güvenli bir istasyon anlamına geleceği düşünülmüştü³⁶⁶. Üzerinde varılan antlaşma neticesi Kamaran Haziran 1915'te İngiliz kuvvetlerince ele geçirilmişti. Kamaran Adası'nda bulunan sekiz Türk görevli Aden'e gönderilmişti. Adalar hem Aden İngiliz sahası açısından hem de hac yolunun güvenliği açısından önemliydi. Kızıldeniz deniz trafiğini elinde tutmak isteyen İngiltere için bu adaların İtalya'dan önce ele geçirilmesi önemli görülüyordu. Adayı teslim alan İngiliz komutanın yazdığı rapora göre Kamaran Adası mukavemet görmeksizin işgal edilmişti ve ada halkı İngiliz işgal kuvvetini iyi karşılamıştı³⁶⁷. Osmanlı Devleti bu harekete karşılık olarak İstanbul'daki sekiz İngiliz'i tutuklayarak Afyonkarahisar'a sürdü³⁶⁸. Bundan sonra Kamaran Adası'ndan esir edilen üç Türkün serbest bırakılması üzerine tutuklanan İngilizlerden üçü serbest bırakılmıştı³⁶⁹. Adanın İngilizler tarafından işgalinden sonra Türkler Kamaran'daki İngiliz işgal kuvvetlerini taciz etmeye devam ettiler. Öyle ki Türklerin devriye senbuklarının ateşinden telaşa düşen İngilizlerin adanın muhtelif yerlerinin gözlemlenmesini engellemek için tedbir aldıklarını, yerlilerden jandarma yazdıkları ve tehaffuzhane (karantina evi) ve istimbotu makineli tüfek yerleştirdikleri öğrenilmişti. Diğer yandan Kamaran'daki İngiliz işgal kuvvetindeki 200'den fazlasının Hindu olduğu ve bunların Araplara ve İslamlara karşı savaşıacaklarını bilmeden getirildiklerinden bir isyana hazırlandıkları öğrenilmişti. Hatta bunlardan sekiz kadar öneyak

366 *TNA*, FO 371/2478, 68317, 28 Mayıs 1915, Aden Politik Temsilcisi'nden Hindistan Bakanlığı'na.

367 *TNA*, FO 371/2478, 16 Haziran 1915, Viceroy'dan Hindistan Bakanlığı'na.

368 *BOA*, DH.EUM.5.ŞB., 24/32, 18 Recep 1334/21 Mayıs 1916.

369 *BOA*, HR.SYS., 2187/5, 7 Temmuz 1916.

olan Hindu'nun Kamaran'dan Aden'e gönderildiği de bildirilmişti³⁷⁰. Aden'e gönderilen Hinduların idam edileceği de öğrenilmişti³⁷¹.

Diğer bir Kızıldeniz adası olan Perim, Aden'in 100 mil batısında bulunuyordu. Perim Adası, Kızıldeniz'in kuzey girişinde bulunan bir bariyer gibiydi ve bu nedenle oldukça stratejik bir noktaydı. Burayı İngilizler 18. yüzyıl sonunda nüfûz altına almışlardı. Kızıldeniz'in çıkışında 13 km² yüzölçümlü Perim Adası, Babulmende Boğazı'na hâkim konumu sebebiyle Hindistan yolu açısından büyük öneme sahipti. İngiltere, Perim Adası'nın bu konumunu göz önüne alarak 1857'de adayı işgal etti. İngiltere'nin burada bir bölük askerinin yanında buhar makinesi vasıtasıyla elde ettiği tatlı su ile diğer malzemeleri ve burada kurdukları kömür istasyonundan temin ettikleri kömürü buraya uğrayan gemilere sattıkları bir ticari sirkülasyonları vardı ve oldukça kârlıydı. Perim'de bugüne kadar devam eden Osmanlı hâkimiyetinin son derece zayıf olduğunu İngilizler işgalden evvel fark etmişler ve bunu kullanmışlardı³⁷². Perim'i tehdit eden en yakın Türk garnizonu ise dar boğazın hemen karşısında bulunan Yemen'deki Şeyh Said isimli yerleşim yerindeydi³⁷³. Perim'in İngilizler tarafından işgalinden sonra Türk kuvvetlerinin zaman zaman saldırı düzenlediği anlaşılmaktadır. Mahmud Nedim Bey'in bir raporunda Babulmende'ye sevk olunan obüs toplarıyla gerçekleştirilen bombardımanda fener, kışla ile fabrikalarının ateşe verildiğini, bu hareketin Yemen halkı ve bilhassa mücahitler üzerinde olumlu bir tesir bıraktığı belirtilmektedir³⁷⁴.

Kızıldeniz'de bulunan ve Türk-İngiliz mücadelesine konu olan bir diğer takımada ise Fersan adalarıydı. Fersan adaları Kızıldeniz'in güneyinde Cizan açıklarında Luhiyye'ye 75, Kamaran'a 95 ve Hudeyde'ye 140 deniz mili uzaklıkta bir mercan adaları grubuydu. Adanın arazisinin büyük bir kısmı taşlıktı, tarım arazisi çok azdı ve su ihtiyacı ancak kuyularla temin edilebilmekteydi. Yetersiz tarım arazisi nedeniyle ada halkının geçimi genel itibarıyla inci, sedef, balık avcılığı ile gerçekleştiriliyordu. Ada ticari açıdan senbüklerin toplandığı önemli bir merkezdi. Bölgeye karşı devletin ilgisi adanın kuzeyinde çatlaklardan yüzeye kadar ulaşan bir petrol yatağı nedeniyle artmıştı. 1900 yılında adaya gelen Almanlar adanın siyasi, ekonomik durumu hakkında etütler yapmışlar

370 ATASE, BDH, K: 5119, D: 21, F: 10/7.

371 ATASE, BDH, K: 5119, D: 21, F: 10/10.

372 Ekinci, "Kızıldeniz'in Güneyinde Rekabet...", s. 568-569.

373 Connolly, "The British Campaign in Aden 1914-1918", s. 67.

374 BOA, DH. EUM.KLU, 3/2 8 Haziran 1331 (21 Haziran 1915)

ve Uzakdoğu'ya giden gemilerinin ikmalî için burada bir kömür deposu kurmak istemişlerdi. Durum Osmanlı Devleti tarafından kesin bir ret ile cevaplanmayarak bürokratik yavaşlatma ile çözümlenmeye çalışılınca Almanlar bir oldubitti ile ihtiyaç duyulan kömür deposunu inşa etmeye kalkışmışlardı. Bu hareket Osmanlı merkezinin 7. Kolorduya bağlı 400 kişilik birliğinin buraya kaydırılmasına ve iki ülke arasında gerginliğe neden olmuştu³⁷⁵. Ocak 1915'te İdrisi de Fersan adalarını işgal etti. Bu adanın muhafazası için aylık 100 Riyal maaşla görevlendirilen Şeyh Abdullah'ın³⁷⁶ adanın İdrisi'nin eline geçmesini engelleyemediği anlaşılmaktadır. İdrisi ile İngilizlerin adanın işgalinden evvel buraya senbuklarla erzak vesaire çıkardıkları öğrenilmişti³⁷⁷. Nisan 1331 (1915) tarihli bir istihbarat raporunda İngilizlerin Fersan ve Meydi'ye 2.000 İngiliz asker çıkarmaya hazırlandıkları haber alınmıştı³⁷⁸. 22 Ocak 1917 tarihinde İngiltere ile Seyyit İdrisi arasında yapılan antlaşma ile Kızıldeniz'deki Fersan adalarının Seyyid İdrisi'ye âit olduğu İngiltere tarafından kabul edildi. Ancak kontrol tamamen Seyyid İdrisi de değildi. Öyle ki bu antlaşma gereği Seyyit İdrisi adaları kendi dışında birine terk etmeyeceğini, kiraya vermeyeceğini ve satmayacağını İngiltere'ye taahhüt ediyordu³⁷⁹.

Diğer taraftan 18 Kasım'da Sağar Adası'nı, Şubat 1915 başında Zebir, Cebeli, Tayır, Ukban ve Budi gibi diğer küçük adalarının işgali izledi³⁸⁰. İngiliz yazışmaları içerisinde dikkat çeken bir diğer Kızıldeniz adası ise Zukur (Cebel-i Zukur) Adası'dır. Adanın Aden'e olan yakınlığı nedeniyle stratejik bir nokta olduğu biliniyordu³⁸¹. Zukur Adası'nın ele geçirilmesi için gerekli emir, Hindistan Bakanlığı'ndan 30 Mayıs 1915'te verildi³⁸².

Sonuç

I. Dünya Savaşı sırasında Arap Yarımadası'nı oluşturan Yemen'de iki önemli aktör dikkat çekiyordu. San'a merkezli Zeydi İmamı Yahya ile Asir merkezli Seyyid İdrisi birbirinden oldukça farklı bir duruş sergiliyordu. Dahası İmam Yahya da Seyyid İdrisi de savaş boyunca bu tutumunu

375 Ekinci, "Kızıldeniz'in Güneyinde Rekabet...", s. 580.

376 BOA, DH.EUM.4.Şb., 1/12, 11 Z 1332 (31 Ekim 1914).

377 BOA, DH.EUM.7.Şb., 2/70, 23 Safer 1333 (10 Ocak 1915).

378 ATASE, BHH, K: 5119, D: 19, F: 1, 3 Nisan 1331 (16 Nisan 1915).

379 Duysak, *Osmanlı Belgelerine Göre Asir...*, s. 216-217.

380 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, s. 448.

381 TNA, FO 371/2478, 68317, 28 Mayıs 1915, Aden Politik Temsilcisi'nden Hindistan Bakanlığı'na.

382 TNA, FO 371/2478, 69002, 29 Mayıs 1915, Viceroy'dan Hindistan Bakanlığı'na.

değiştirmemiştir. İmam Yahya'nın Türk garnizonu ile işbirliğinin kapsamı bazı noktalarda karmaşıktır. Burada görev yapan 7. Türk Kolordusu'nun Aden'deki İngiliz protektorasına yönelik operasyonlarında –İngilizlerin de gözlemlediği üzere- müttefik bir yerel lider gibi siyaset izlemiştir. İngilizlerin savaşın başından itibaren çeşitli vesilelerle etki alanına almaya çalışmasına rağmen savaş süresince İmam Yahya İngiltere ile bir ittifak içerisine girmemiştir. Asir'deki Seyyid İdrisi ise İngiltere'den savaşın başından itibaren silah ve mühimmat desteği almış ve Türk garnizonunun operasyonlarını zorlaştıracak biçimde yerel kabileler üzerinde etki yapmaya çalışmıştır. Sıcak çatışma olarak Aden İngiliz bölgesine yönelik VII. Kolordu'nun operasyonları askerî açıdan başarılı sonuçlanmış ve Aden protektora bölgesi içerisinde Lahic Türkler tarafından ele geçirilmiş, savaşın sonuna kadar tutulmuştur. Bu durum Aden'in savaş sonuna kadar bir saldırıya maruz kalması konusunda İngiliz yetkililerde kaygı oluşturmuştur. Ancak Türklerin operasyonları merkezden yeterli desteğin –özellikle Hicaz isyanı sonrasında ulaşım ve iletişim güçlüklerinin de eklenmesiyle- gelmemesi nedeniyle daha ileriye gidememiştir. Savaş boyunca İngilizler Arap Yarımadası'nın güneybatısını oluşturan bu kısmı tehdit edecek büyük çaplı bir deniz ve kara çıkarması şeklinde bir operasyona girişememiştir. Bölgede görev yapan Türk birliklerinin VII. Kolordu merkezi ile yaptıkları yazışmalarda İngilizlerin bölgedeki çeşitli aşiretleri özellikle Seyyid İdrisi gibi müttefik şeyhler aracılığıyla Türkler aleyhine kışkırttıkları görülmüştür. Her türlü para, malzeme ve lojistik eksikliklere rağmen burada görev yapan Türk birliği savaşın sonuna kadar bölgenin en önemli yabancı –Yemen'den olmayan- askerî varlığı olma özelliğini korumuştur. İngilizler Arap Yarımadası'nın diğer bölgelerinde önemli riskler alarak denizden karaya asker çıkarmak gibi operasyonlara girişmişken Yemen'de böylesi bir operasyonu denememiştir. Seyyid İdrisi için büyük beklentiler içinde olan İngiliz yönetiminin bu beklentisi karşılanamamıştır. Ancak İngiliz donanmasının Yemen bölgesi için bir işgal girişimi olmamasına rağmen Kızıldeniz adalarını savaşın erken dönemlerinden itibaren işgal etmesi özellikle İngiliz deniz mobilizasyonu açısından her zaman önemli görülen adalar konusundaki genel askerî anlayışın bir kez daha uygulaması olmuştur. Bu sayede Aden İngiliz protektora bölgesi için güvenli bir konum sağlanmıştır. Savaşın sonunda bölgedeki gelişmelerin daha yakından incelenmesi ile sürecin bütüncül olarak ortaya konulması mümkün olacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

İSYAN, İŞBİRLİĞİ VE MÜCADELE: SURİYE-IRAK VE ARAP YARIMADASI

ANADOLU'DA MİLLÎ MÜCADELE SURIYE VE IRAK'TA KARMAŞA: BELİRLEYİCİ FAKTÖRLER

1918-1923 Yılları Arasında Doğuyla İlişkiler Bağlamında Türk Dış Politikasının Ana Karakteristiğine Dair Tespitler

Mondros Mütarekesi'nin ardından başlayan süreç Osmanlı Devleti'nin sonu ve Anadolu'da oluşan milli devletin başlangıcını teşkil etmiştir. Genel literatür 1918 sonrası süreci Arap coğrafyasında kurulan çoğunluğu manda idarelerce yönetilen devletlerle ilişkileri anlatarak başlamakta 1918-1923 arası dönemi birkaç cümleyle özetlemektedir. Arap Yarımadası'nın savaş sonrası bu çalışmanın da sınırlarını oluşturan Lozan Antlaşması'nın imzalanmasına değin geçen süreci genel tarihin bir parçası olarak ya da özellikli bir biçimde izleyen çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Mustafa Kemal dönemi dış politikası üzerine yazılan bazı eserlerde ise *Doğu ile ilişkiler* bahsinde Hicaz, Necid ve Yemen kısmı gerek envanter yetersizliği gerekse sürecin muğlaklığı ve temasın sınırlı olması ön kabulü nedeniyle bulunmamaktadır¹. Suriye ve Irak ile ilişkiler ise özellikle sınır hareketliliğinin yaşandığı bölgeler olduğu için 1918-1923 sürecinde nispeten daha fazla çalışmanın konusu olmuştur². Atatürk dönemi Türk dış politikası ise pek çok çalışmada

1 Bkz: Yusuf Hikmet Bayur, *Türkiye Devleti'nin Dış Siyaseti*, TTK Yay., 2. Baskı, Ankara 1995.

2 Ömer Osman Umar'ın *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908-1938)* isimli çalışması ilk göze çarpanıdır. Yine Umar'ın *Türkiye- Suriye İlişkileri (1918-1940)*, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Yay., Elazığ 2003 isimli çalışması bu ilişkileri irdelemektedir. Abclulkerim Rafik, "Türkiye-Suriye İlişkileri 1918-1926", (Çev. Sebahattin Samur), *Türk Dünyası Araştırmaları*, 88 (1994), s. 33-61. Tauber'in çalışmaları da bu sınır üzerindeki geçişkenliğe dikkat çekmektedir. Benzer biçimde Michael Provençe'in, *The Last Ottoman Generation and the Making of the Modern Middle East* (Cambridge

ele alınmıştır³. Salâhi Sonyel'in *Türk Dış Politikası* olarak iki cilt basılan eserinin ilk cildinde Heyet-i Temsiliye'nin dış politikası bölümleri halinde incelenmekte ve bu kısımda Türk-Arap ilişkilerine (özellikle İngiliz belgeleri kullanılarak) önemli katkı sağlanmaktadır⁴.

I. Dünya Savaşı'nın ardından Osmanlı Devleti'nin eski İmparatorluk sınırlarında savaş sonrası gelişmeler üzerine çalışmaları olan Provence, İmparatorluktan ulus devletlere geçişte aktörlerin etkisini irdelemektedir. Onun I. Dünya Savaşı sırasında mobilize olan yaklaşık üç milyon askerin savaş yıllarında edindiği tecrübenin savaş sonrasına etkisini irdelediği çalışması önemlidir. Daha da önemlisi Provence, Osmanlı eğitim sistemin yetiştirdiği subay ve resmi görevlilerin I. Dünya Savaşı sonrası yıllarında emperyalist işgal karşıtı hareketlerde önemli bir ortak payda olduğunu savunmaktadır⁵. Diğer taraftan bu dikkat çekici argümanın Alp Yenen tarafından farklı bir kontekst içerisinde

University Press, Cambridge 2017) isimli çalışması işbirliği noktalarını sıklıkla açıklamaktadır. Aynı yazarın *The Great Syrian Revolt and the Rise of Arab Nationalism* adlı eserinde de Suriye isyanının arka planındaki temas noktaları işlenmektedir. Talha Çiçek'in Osmanlıcılık İdeolojisi bağlamında ilişkilerin devamlılığına dikkat çektiği çalışması da söz konusu süreçteki gelişmeleri "Osmanlıcılık" fikrinin iki taraftaki gelişmelerde yönlendirici bir etkiye sahip olduğunu ileri sürmekte ve tartışmaktadır: Talha Çiçek, "Osmanlıcılık İdeolojisi ve Osmanlı Hâkimiyeti Sonrası Türk-Arap İlişkilerinde Değişim ve Süreklilik", *Divan*, C. 17, S. 33, (2012/2), s. 173-192.

- 3 Bunların en bilinenlerini bu kısımda zikretmekte fayda vardır. Arap coğrafyası ile ilişkileri göreceli olarak ele alan Aptülahat Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Ankara 1991 dışında Atatürk dönemi 'Türk dış politikası' denilince şu literatür göze çarpmaktadır: Türkkaya Ataöv, "Turkish Foreign Policy: 1923-1938", *The Turkish Yearbook of International Relations*, Vol. 2, 1961, s. 103-142, yine aynı çalışma içerisinde Mehmet Gönübol, "Atatürk Döneminde Türkiye'nin Dış Politikası", *The Turkish Yearbook of International Relations*, Vol. 2, 1961, s. 197-226; Mehmet Gönübol ve Cem Sar, *Atatürk ve Döneminin Dış Politikası (1919-1938)*, ATAM Yay., Ankara 1990, Baskın Oran'ın editörlüğünde hazırlanan *Türk Dış Politikası* eserinin I. cildinde de sayfa 1-384 arası Atatürk dönemi dış politikasına ayrılmıştır. Atatürk dönemi dış politikasını diğer Ortadoğu hükümetleri bağlamında ele alarak değerlendiren en eski kaynaklardan birisi de H. B. Sharabi'nin *Governments and Politics of the Middle East in the Twentieth Century*, adlı eserinin ikinci bölümü 'Türkiye'nin Mustafa Kemal dönemi ve İnönü dönemi (1939-1950) dış politikasının değerlendirilmesine ayrılmıştır: sayfa 33-72. Yine dış politika konusundaki bir diğer kaynakta ise Türk dış politikası çok geniş bir tarih aralığı içerisinde anlatılmaktadır: William Hale, *Turkish Foreign Policy 1774-2000*, Frank Cass, London ve Portlond, 2002.

- 4 Salâhi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, s. 186-197.

- 5 Michael Provence, "Ottoman modernity, colonialism, and insurgency in the interwar Arab East", *International Journal of Middle East Studies*, 43 (2011), s. 205-225.

ele alındığı ve revize edilmek istendiği görülmektedir. Yenen, Osmanlı Ortadoğu'sundaki bu hareketlerin Osmanlı genel kimliği içerisinde *Young Turk Culture* [*Genç Türk Kültürü*] etkisi ile ilintili olduğunu düşünmektedir⁶.

Anadolu'da Milli Mücadele'yi yürüten Mustafa Kemal ve ekibinin ki bunlar monolitik bir yapı değildi, hukuki tanınma ve kabul edilirlilikleri 1919'dan 1923'e kadar değişkenlik göstermiş ve adım adım yükselmiştir. 1918 Ekim'inden 1923'te Lozan Antlaşması'nın imzalanmasına kadar devam eden sürecin özellikle de Türk-Arap ilişkileri bağlamında Türkiye'nin açık olan arşivlerindeki belgeler ve ilk elden kaynaklar ışığında dökümanter bir çalışmaya konu olamaması hatta dış politika kuramları çerçevesinde incelenen bir çalışmada dahi sürecin 1923-1938 olarak belirlenmesi⁷ şaşırtıcı değildir. Bu durum çalışmaya konu olan sürecin gerek aktörler gerekse diplomatik, kavramsal sınırlarının çizilmesinin zorluklarıyla ilgilidir. Pek çok çalışmada Türk-Arap ilişkileri 1923'ten başlatılmaktadır. Örneğin, Türkiye-Suudi Arabistan ilişkilerine dair az sayıdaki çalışmada ilişkiler 1926'ya kadarki süreç Arapların savaş sonrası kendi iç meselelerinin kısa bir değerlendirmesinin ardından 1926'da Süleyman Şevket Bey'in Hicaz ve Yemen siyasi mümessili olarak atanmasıyla temas kurulması olarak başlatılmaktadır⁸. Sözü edilen dönemi incelemenin en belirgin zorluklarından birisi de Türk Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nin araştırmaya kapalı olmasıdır. Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi'nde ilgili dönem ve coğrafyaya ilişkin belgenin oldukça sınırlı olması da bir diğer meseledir. Bu bağlamda 1918-1923 sürecini araştırırken yine karşı tarafın kaynakları fazlaca önem arz eder hale gelmektedir. Ayrıca savaş sonrası gelişmeleri Arap Yarımadası bağlamında incelerken en önemli belirleyici unsur Türk-Arap temas alanları olmaktadır.

Milli Mücadele ekibi ile İstanbul Hükümeti'nin Arap coğrafyasının mukadderatına dair bakış açılarını karşılaştırırken bazı resmi belgelerin belirleyici olduğu görülmektedir. Savaş sonrası düzenin yeniden

6 Alp Yenen, "The "Young Turk Zeitgeist" in the Middle Eastern Uprising in the Aftermath of World War I", *War and Collapse. World War I and Ottoman State*, Ed. M. Hakan Yavuz, Feroz. Ahmad, The University of Utah Press, Salt Lake City 2016, s. 1181-1286.

7 Hasan Köni, "1923-1938 Döneminde Türk-Arap İlişkileri: Karar Verme Analizi", *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, S. 289, Ankara 1984, s. 135-149.

8 Adnan Şişman, "Atatürk Döneminde Türkiye-Suudi Arabistan İlişkilerinin Başlaması ve ilk Diplomatik Temaslar", *Atatürk 4. Uluslararası Kongresi*, C. I, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2000, s. 165-176.

kurulduğu Paris Barış Konferansı'nın belirlediği⁹ Sevr Antlaşması savaş sonrasının en önemli belirleyicilerindendir. Türklerin Arap politikasının en ciddi dışa vurumu ise 28 Ocak 1920'de Osmanlı Meclis-i Mebusan'ınca da kabul edilen Misak-ı Milli'nin 1. maddesinde kendisini göstermektedir. Bu maddede 30 Ekim 1918 tarihli silah bırakışmasının (Mondros Ateşkes Antlaşması) yapıldığı sırada düşman ordularının işgali altında kalan kesimlerin geleceğinin kendi halklarının serbestçe açıklayacakları oy uyarınca belirlenmesi gerektiği bildirilmektedir. Arap halklarının self determinasyon (kendi geleceğini tayin etme) hakkı üç kritere bağlamaktadır: Arap çoğunluğun varlığı, bunların yerleşik olması, 30 Ekim 1918'de düşman ordularının işgali altında olması. Böylece Musul ve İskenderun vilayetleri gelecekleri halkın oylarıyla belirlenecek Arap toprakları olmaktan çıkarılarak Misak-ı Milli sınırlarına dahil edilmekteydi¹⁰. Tanör'e göre bu belge *Türkler için Türkiye* amacına yöneliktir¹¹. İleride üzerinde durulacak olan Türk-Arap ilişkilerindeki bazı gelişmelerde bu ulusçu anlayışın dışına çıkan gelişmelerin olduğu görülmektedir. İlk bakışta bir tezat gibi görünmekle beraber silahlı çatışmanın devam ettiği bir süreçte sınırların belirlenmesiyle ilgili algının bir çırpıda berraklaşmasının kolay olmayacağı aşikârdır.

Bu çalışmada 24 Temmuz 1923'de imzalanarak Türkiye Cumhuriyeti'nin hukuki temellerini teşkil eden Lozan Antlaşması'nın Türk-Arap ilişkilerine dair nihai karar olması bakımından bir sınır teşkil ettiği kabul edilmiştir ve çalışma kronolojik olarak burayla sınırlandırılmıştır. Bu bağlamda çalışmada Misak-ı Milli ve Lozan Antlaşması'nı iki önemli belge olarak kabul edilmektedir. Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasının ardından Misak-ı Milli'nin Osmanlı Meclis-i Mebusan'ınca kabulüne kadar olan gelişmelerle Misak-ı Milli'nin kabulünden Lozan Antlaşması'nın imzalanmasına kadarki gelişmeleri diğer bir kısım olarak incelemek konuya farklı bir bakış açısı sağlayacağı düşünülmektedir. Bu bağlamda sözü edilen bu iki periyodu çalışmanın diğer kısımlarında olduğu gibi yine Hicaz, Necid ve Yemen coğrafi sınırlaması içerisinde incelemek çalışmanın önceki kısımlarıyla tutarlılığı sağlamak adına da önemli görülmektedir. Ancak Suriye ve Irak'ın savaş

9 Bu sürecin detaylı ve akıcı bir incelemesi için bkz: Margaret Macmillan, *Paris 1919. 1919 Paris Barış Konferansı ve Dünyayı Değiştiren Altı Ayın Hikayesi*, (Çev. Belkıs Dışbudak), ODTÜ Yay., Ankara 2001, s. 360 vd.

10 *Türk Dış Politikası*, C. I, (Ed. Baskın Oran), İletişim Yay., İstanbul 2012, s. 202.

11 Bülent Tanör, *Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)*, YKY Yay., İstanbul 1998, s. 56-57.

sonrası statüleriyle ilgili gelişmeler bu çalışmanın ana eksenini oluşturan Arap Yarımadası ile bağlantılı olduğu için ele alınmıştır.

1918-1923 sürecinde Arap coğrafyasının geleceği konusunda hak iddia eden devletler arasında varılan antlaşmaların da önemli kırılma noktaları olduğu görülmektedir. 15 Eylül 1919 tarihli Suriye İtilafnamesi, 18-26 Nisan 1920 tarihli San-Remo Konferansı ve kararları, 12-30 Mart 1921 tarihleri arasında Kahire Konferansı ve kararları da Osmanlı Devleti'nin kontrolünden çıkan bölgelere dair en önemli belirleyici ve revize edici belgeler olmuştur. Bunlardan savaş sonrası bölge üzerinde önemli düzenlemeler içeren ilk belgenin Suriye İtilafnamesi olduğu görülmektedir. Bu kararların Türk milli sınırlarını da ilgilendiren özellikleriyle Suriye İtilafnamesi Türk tarafı için birebir etkileyiciydi. Kabataslak bakıldığında Musul karşılığında İngiltere, Güneydoğu Anadolu'da işgal ettiği Antep, Maraş ve Urfa'yı Fransızlara bırakıyordu. Bu nedenle bu bölgede Türk-Arap-Fransız işgal kuvvetleri bağlamında ilişkiler seyredecekti. Winston Churchill'in Koloniler Bakanlığı'na atanmasının ardından Mart 1921'de toplanan Kahire Konferansı¹² Ortadoğu'daki takınılacak tavırla ilgili olarak İngiltere'nin Ortadoğu işlerinde önemli isimlerinin de katılımıyla gerçekleşmişti. Bu konferansa Churchill, Ortadoğu'da bulunan askerî ve sivil görevlileri davet etmişti. Konferansın gidişatını Türk tarafı da takip etti. Basında şark meselesinin halli için Churchill ile Bolşeviklerin verecekleri kararın önemine dikkat çekilmişti¹³. Kahire Konferansı'nın toplandığı tarih Londra Konferansı'nın nihayete erdiği günlere denk geliyordu. Bilindiği üzere burada TBMM'yi temsilen katılan Bekir Sami Bey'in [Kunduh, 1867-1933] yetkisini aşarak imzaladığı anlaşmaları TBMM kabul etmeyecekti. Ancak Kahire Konferansı eski Osmanlı Arap coğrafyası ile ilgili önemli kararlara

12 Aslında tam adı Middle East Conference, Cairo and Jerusalem (Ortadoğu Konferansı Kahire ve Kudüs). Konferansın en renkli ve dikkat çekici katılımcısı T. E Lawrence'di. Irak, Filistin, Aden ve İran Körfezi meselelerin görüşüldüğü konferans sırasında Musul'daki Türklerin durumları hakkındaki gelişmelerden Koloniler Bakanı Churchill'e bilgi verildi. Konferansta Ortadoğu'daki sözü edilen bölgelerdeki İngiliz yönetim birimlerinin sorunları ve bölgenin yönetimine dair konularda kararlara varıldı. Bu bağlamda Lübnan ve Suriye Fransız mandası altında kalacak, Filistin'de İngiliz mandası sürecek ve Filistin'de Yahudi anavatanı için destek verilmeye devam edilecekti. Mezopotamya'daki İngiliz manda yönetimine son verilirken Faysal'ın yeni oluşturulan Irak'ın kralı olarak tanınmasına karar verildi. Konferans sürecinde Winston Churchill ile Londra arasındaki yazışmalar için bkz: *Churchill Archive*, CHAR 13/18.

13 *ATASE*, İSH 666/184, 9 Nisan 1337 (1921).

varmıştı. Ortadoğu'nun daha ekonomik nasıl yönetilebileceği üzerinde yapılan görüş alış verişi ve tartışmaların ardından önceliği ekonomik amaçlı olan kararlar aldı. Mezopotamya'daki İngiliz kuvvetlerinin tahliyesi kararlaştırıldı. Politik açıdan Churchill ve danışmanları Şerif politikasını kabul ettiler ve İngiltere'ye bağlı Haşimi prensler yönetiminden de Arap devletlerinin kuruluşu fikrinde uzlaştılar. İbnu's-Suud'a karşı Şerif Hüseyin İngiliz desteğini sağladı. Ayrıca oğlu Emir Abdullah için Ürdün tahtını kabul ederse desteklenmesi kararlaştırılmıştı. Fransızlar tarafından Suriye'den çıkarılan Emir Faysal için de Irak Krallığı T. E. Lawrence'ın da çabalarıyla uygun görüldü¹⁴. Bu konferansın ardından İngiliz askerlerinin Irak'tan çekilmesini Türk tarafı kendileri için bir fırsat olarak görmüştü¹⁵. Ancak Türk Milli Mücadelesi açısından Batı cephesindeki Yunan kuvvetlerine karşı yürütülen harekât esas mücadeleyi oluşturmuyordu. Bu nedenle ne Irak genelinde ne de Musul özelinde TBMM yeni bir harekâta girişmeyecekti. Kahire Konferansı'nda Kürtler için Irak ile Türkiye arasında ayrı bir devlet kurulması fikrine W. Churchill sıcak bakmış olmasına rağmen bu fikir kabul edilmemişti. İbnu's-Suud ve Şerif Hüseyin, İngiltere'den aldıkları yıllık £100.000'u İngiliz destekçisi politikalarını sürdürmeleri ve aralarındaki sürtüşmeleri azaltmaları karşılığında almaya devam edeceklerdi. Filistin Yüksek Komiseri Herbert Samuel [1870-1963], Kahire'ye ulaştığında Churchill ve danışmanları Transjordan'ın oluşturulması ve kral olarak Abdullah'ın seçilmesi konusunda anlaşmışlardı. Samuel bu karara karşı çıktı. Zira böyle bir kararın Siyonist çıkarları tehdit edeceğini düşünüyordu¹⁶. Kahire Konferansı'nın bu oldukça önemli kararları *Arabistan Ahvali* başlıklı istihbarat özetinde ayrıntılarıyla ele alınıyor İngilizlerle yaşanan fikir ve eylem ayrılığı heyecana neden oluyordu¹⁷.

İmzalanan antlaşmaların getirdiği yükümlülükler Türkler ile Araplar arasındaki işbirliği ya da mücadelede belirleyici olmuşsa da Türkler ile Araplar arasındaki iletişimde Suriye, Irak, Hicaz, Necid, Yemen özelinde farklı ve resmi antlaşmaların belirleyicilikleri dışında spesifik pek çok gelişmeyi barındırdığı görülmektedir. Bu anlamda sözü edilen coğrafyaların ayrı ayrı incelenmesi konuyu daha anlaşılır kılacaktır.

14 Michael Graham Fry, Eric Goldstein, Richard Langhorne, *Guide to International Relations and Diplomacy*, Continuum Publishing, New York and London 2002, s. 200.

15 ATASE, İSH 729/28, 29 Kânûn-ı evvel 1921.

16 Fry, Goldstein, Langhorne, *Guide to International Relations and Diplomacy*, s. 201.

17 ATASE, İSH 1232/181.

Arap Coğrafyasına Bakış; Gelişmeleri Takip, Zorunlu Temas yahut Konfederasyon Düşüncesini İnşa mı?

I. Dünya Savaşı'na Osmanlıcılık ve İslami doneleri vurgulayarak giren İmparatorluk savaşın sonunda 1914'deki sınırlardan çok geride ve nüfusun çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu topraklara çekilmiş vaziyetteydi. İslam ortak paydasında görülen Arap coğrafyasındaki Türk hâkimiyeti fiili anlamda sona ermişti.

Mondros Mütarekesi Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'ndaki aktif çatışma sürecini sona erdirdi. Oldukça muğlak şartları ihtiva eden bu antlaşma Osmanlı coğrafyası olarak elde kalan topraklar ile İmparatorluktan çeşitli şekillerde kopan bölgeler için yeni bir başlangıçtı. Mütarekeyi imzalayan heyetin reisi olan Rauf Bey [Orbay, 1881-1964] mütareke görüşmelerinde Arap coğrafyasında bağlantısı merkezle kopmuş vaziyette olan Türk askerlerinin Şerife bağlı kuvvetlere teslimine dair teklifin reddedildiğini bildirmektedir. Bu *Arap mümessil* ifadesinin mütarekeden çıkartıldığını Türk askerlerinin tahliyesinin Türk hükümetince organize edilmesine karar verildiğini yazmaktadır. Savaşın sonunu belirleyen Mütareke görüşmelerinde muhtemelen onur kırıcı görülen durum Türk askerlerinin Arap isyancı ordusuna teslimi gibi görünmektedir¹⁸. Bu ilk tespitler sonraki sürecin tamamını kapsayıcı bir işaret miydi yoksa Türk-Arap ilişkileri bu denli keskin bir yol ayrımında değil miydi, olaylara yakından bakarak tespit etmek gerekmektedir.

Ateşkesin ardından İslam coğrafyasının nabzını tutan İngiliz istihbaratı İngiliz siyaseti için korkuya mahal olmadığını rapor ediyordu. Öyle ki Arap coğrafyasından gelen ilk tepki sessizlikti. İngiliz istihbaratına ulaşan bir raporda Arabistan'da özellikle de güneybatısında Mondros Mütarekesi ve Türklerin geri çekilmesi sırasında Arap şeyhlerinin tarafsız bir tutum takındıkları teyit ediliyordu. Ancak gelen haberlerin çeşitliliği nedeniyle güvenilir olmayabileceği de düşünülüyordu¹⁹. Bu noktada Milli Mücadele'nin Arap coğrafyasına bakış açısını tespit etmekte fayda vardır. 1916 yazında başlayan Şerif Hüseyin isyanı gibi yakın dönemli kötü hatıralar ve onca yıllık Türkçülük arka planı olmasına rağmen milliyetçilerin hareketlerini irredentist bir düşünceyle mi yoksa İslam'ın birleştirici paydasını kabul ederek mi hareket ettikleri

18 Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni. Siyasi Hatıralarım*, C. I, Emre Yay., İstanbul 1993, s. 111-113.

19 *Arab Bulletin*, C. IV, s. 24.

sorusu akla gelmektedir. Bu noktada tüm Milli Mücadele yıllarının tek bir ifadeyle betimlenemeyeceği açıktır. Sina Akşin İstanbul ya da Ankara Hükümeti ayrımı yapmaksızın Türkiye'den İtilaf Devletleri'ne yöneltilen dört türlü tehdit olduğunu bunların da sırasıyla İslamcılık siyaseti yani Müslüman sömürgelerini İtilaf devletlerine karşı ayaklandırılması ihtimali ile tehdit edilmesi, ikincisi Irak ve özellikle Suriye ile İtilaf ülkelerine karşı işbirliği yapılması olduğunu kaydeder. Bu işbirliğinin ilk maddeyle de ilintili olduğu açıklanmaktadır. Üçüncüsü bu işbirliğini silahlı bir tehdit olarak yürütme iddiasıyla ilgilidir. Son tehdit unsurunun ise Bolşeviklerle işbirliği yapmak, çok zorunda kalınırsa Bolşevik olmak olarak sıralamaktadır²⁰.

Bu genel çerçeveyi kabul etmekle birlikte özellikle Ankara Hükümeti'nin politikasını şu şekilde sıralamak mümkündür: Öncelikle hareket tarzından haberdar olma, işbirliği yapma ve hedefe ulaşıktan sonra da işbirliği ve statüyü koruma. Anadolu'da ortaya çıkan Milli Mücadele'nin İslam coğrafyasındaki gelişmelerden haberdar olmak istediği gözlenmekteydi. Bu haberdar olma çabası yakın Arap coğrafyası ile sınırlı da değildi. Özellikle İngiliz manda ya da işgali altında olan İslam topraklarında meydana gelen reaksiyonlar öğrenilen kaynaklar aracılığıyla hareketin merkezine iletiliyordu. Hindistan, Afganistan, Mısır gibi Müslüman nüfusun kalabalık olduğu yerlerde İngilizlerle yaşanan çatışmalar izlenmekteydi. Bu bağlamda edinilen bir istihbaratı Erkân-ı Harbiyye riyasetine bildiren el-Cezire cephesi kumandanı İngilizlerin Hindistan ile Afganistan hududu arasında Peşaver, Kohan, Lahor gibi bölgelerde yerliler ile şiddetli çatışmalar yaşadığını, İngilizlerin Müslümanlardan bazılarını idam ettiklerini bazı hamile kadınların dahi hunharca katledildiklerini yazıyordu. el-Cezire cephesi kumandanı bu bilgileri *Milliyetçilerin beş ay evvel Hindistan'dan aldıkları bir mektuba* dayanarak bildiriyordu. İngiltere ile mücadele eden Türklerle ortak düşman olduğu düşünülen Hintliler ilgili gelişmeler milliyetçilerin dikkatini çekmekteydi²¹. Yine Mısır'daki milliyetçiler Maraş bölgesi Kuvâ-yı Milliyesi ile iletişim kurarak İngilizlerle mücadelelerinde ihtiyaç duydukları savaş gereçlerini bildiriyordu. Maraş Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı Arslan Bey [Toguz (1886-1963)] Mustafa Kemal

20 Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, C. II, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1998, s. 275.

21 *ATASE*, İSH 660/56, 13 Şubat 1337 (1921).

Paşa'ya yazdığı mahrem mektubunda Mısırlı milliyetçilerin büyük bir kısmının Vafd taraftarı olduğunu ve İngilizlere karşı silahlı kıyam için *Türk askeriyle müstereken* hareket etmek istediklerini bildiriyordu. Mısırlılar çok miktarda askerî mühimmat talebinde bulunuyorlardı²². Mısır'da savaş sonrası gelişmeleri uzun bir rapor halinde Sivas Kongresi sırasında 13. Kolordu Kumandan vekili Ahmet Cevdet Bey²³ yazmıştı. Saad Zağlul Paşa [1859-1927] diğer Mısırlı milliyetçilerin Malta'ya gittikten sonra Paris'e gitmelerine izin verilmeyip tutuklanması ve Mısır'da artan milliyetçi refleksi ayrıntılarıyla yazıyordu. General Allenby'nin milliyetçilerin serbest bırakılması ve Mısır'a gitmelerine izin verilmesine rağmen daha buraya ulaşır ulaşmaz Amerika'nın Mısır'daki İngiliz protektorasını tanıması ile hayal kırıklığına uğradıklarına değinmekteydi²⁴. Kuvâ-yı Milliye Filistin'de yeni oluşumu da izlemekteydi. Buna göre Filistin'de Amerikan mandası talep edilmekte olduğu Musevilerin Filistin'e gelmekte oldukları, gazetelere sansür konulduğu, örfi idare ilan edildiği ve bu nedenle sokaklara mitralyözler konulduğuna değiniliyordu. Filistin Genel Valisi olarak atanacak isimle ilgili Siyonist komitesinin ciddi mesai harcadığı da öğrenilmişti²⁵. *The Times* haberleri içerisinde yer alan bedevi kabilelerin Beni Musa yolunda Kudüs civarına taarruz etmeleri ve bunun üzerine İngilizlerin asker sevk etmesi, Arap hükümetinin bu hareketle bağlantısının olmadığı yönünde çıkan haberler ajans haberleri içerisinde önemli görülerek toplanmıştı²⁶. Bu bilgiler Anadolu'daki gelişmeleri yakından ilgilendiriyordu. Müttefiklerin en genel ifadeyle İslam âlemi ile sorunlar yaşaması iç ve dış politik gelişmeler için önemli psikolojik ve fiili anlamlar taşıyordu. İslam coğrafyasında Osmanlı Devleti'nin savaştan yenik çıkmasının ardından bazı yaptırımlara maruz kalmasına olan bakış düşünüldüğünde en

22 ATASE, İSH, 654/152, 15 Mayıs 1336 (1920).

23 Hakkında kısıtlı bilgi bulunan Ahmet Cevdet Bey'in Arap asıllı olduğu Ankara Hükümeti tarafından azledilmesinden sonra Irak Kralı Faysal'a general rütbesi ile yaverlik yaptığı belirtilmektedir. Müslüm Akalın, A. Cihat Kürkcüoğlu, *Urfa Milli Mücadele Albümü*, Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Başkanlığı Yay., Şanlıurfa 2018, s.115.

24 ATASE, ATAZB, 30/19, 26 Teşrin-i evvel 1335 (26 Ekim 1919); Anadolu'da Milli Mücadele ile Mısırlı milliyetçiler arasındaki iletişim devam etmekteydi: Ü. Gülsüm Polat, "Milli Mücadele Sürecinde Mısır ile Kurulan Bağ ve 'Kemalist Propaganda' Algısı", *Akademik Ortadoğu*, S. 15, Ekim 2013, s. 51-70.

25 ATASE, İSH, 661/183, 12 Haziran 1336 (1920).

26 TTE, 24/62.

yüksek psikolojik tepkinin işgallerle birlikte özellikle İstanbul'un resmi işgaliyle başladığı söylenebilir. Diğer taraftan Filistin'de Mustafa Kemal Paşa *popüler bir kahraman* haline geldiği anlaşılmaktadır²⁷. Türk Milli Mücadelesi silahlı mücadele belli bir aşamaya gelene kadar ve karşı tarafın algısında sınır dışında kalan İslam coğrafyası ile iletişim kurma ve başta İngiltere olmak üzere İtilaf devletlerinin dikkatini bu tehdit üzerinde yoğunlaştırmak isteği devam etmiştir.

Mondros Mütarekesi'nin 30 Ekim 1918'de imzalanmasından 23 Nisan 1920'de TBMM'nin açılışına değin geçen süreç Anadolu'da Mustafa Kemal'in varlığının temellendirilebileceği bir resmi organın henüz ortaya çıkmadığı dönemdi. Yine de Mondros'tan TBMM'nin açılışına kadar geçen süreçte Türk-Arap ilişkilerinin Kuvâ-yı Milliye kuvvetleriyle ilişkili olduğu görülmektedir. Bu dönemi kurumsallaşmasının Heyet-i Temsiliye'nin teşkiliyle ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Zira Mustafa Kemal mücadeleyi başından beri hukuki bir temel üzerine inşa ederek bireysel bir çaba olmanın ötesinde daha geniş bir tabana oturtmaya özen gösterdi.

Heyet-i Temsiliye'nin teşkilinden sonra kararların bu oluşumun lideri Mustafa Kemal Paşa ve ekibi tarafından verildiği görülmektedir. Heyet-i Temsiliye'nin ortaya çıktığı Erzurum ve Sivas Kongreleri sürecinde Milli Mücadele ekibinin Osmanlı Devleti'nin Arap coğrafyasıyla kuracağı irtibatın ya da daha genel ifadeyle Arap coğrafyasının mukadderatına dair birbirinden çok farklı görüşlerin yazışmalara konu olduğu görülmüştür. Erzurum Kongresi'nde Mustafa Kemal Paşa yaptığı konuşmada neredeyse tüm İslam dünyasındaki gelişmeleri sıralamıştı. Konuşmasının bu kısmında Mısır'da milliyetçilerin İngilizlere mukavemeti neticesi Mısır temsilcilerinin Paris Barış Konferansına kabul edilmek üzere Malta'da tutuldukları yerden serbest bırakıldıklarını, Hindistan'da istiklal için geniş çaplı ihtilaller olduğunu söylemişti. Ayrıca İngilizlerin Afganistan ordusunda kendilerini destekleyen kabilelere rağmen İngiliz askerlerin huduttan iç kesimlere çekilmek zorunda kaldığını, Suriye ve Irak'ta İngilizlerin tahakkümü ve idaresinden tüm Arabistan'da rahatsız olduğunu belirtiyordu. Mustafa Kemal Paşa yalnızca ülkenin refah ve saadeti için gerekli desteğin kabul

27 Awad Halabi, "Liminal Loyalties: Ottomanism and Palestinian Responses to the Turkish War of Independence, 1919–22", *Journal of Palestine Studies*, Vol. 41, No. 3 (Spring 2012), s. 19-37

edilebileceğinin ilan edildiğinin altını çiziyordu²⁸. Mustafa Kemal bu sözleriyle yakın ve uzak İslam dünyasındaki gelişmeleri önemle takip ettiğini gösteriyordu. Özellikle Mısır'da Paris Barış Konferansı'na katılmalarına izin verilmediği ve sonradan serbest bırakıldığını belirttiği Mısır delegesi Saad Zağlul Paşa ve arkadaşlarına atıfta bulunması ileride Meclis-i Mebusan'ın İstanbul'da açılmasının sakıncalarını savunmasında etkili bir arka plan oluşturmıştı. Yani İngilizlerin *mandater* yahut *protektor* olduğu Mısır'daki yönetim tutumunun Osmanlı başkentinde de sağlıklı bir Meclis çalışmasına engel olacağını muhtemelen öngörmüştü. Afganistan'da sözünü ettiği gelişmeler ise İngilizlerin Kuzeybatı eyaleti olarak isimlendirdikleri Hindistan ve Pakistan arasındaki kabilelerin İngiliz idaresine yönelik yarattıkları sınır sorunlarıydı. Suriye ve Irak'taki gelişmeler ise Türk tarafının zaman zaman dolaylı olarak müdahil oldukları gelişmelerdi. Bu günlerde İstanbul'daki İngiliz işgal yönetimine geçen istihbarat raporunda Mustafa Kemal'in Erzurum'da Türk, Kürt ve Arap ileri gelenleri ile bir araya gelerek kurulması için çaba gösterilen Ermeni devletine karşı mücadele için bir hareket tarzı ortaya koymaya çalışıldığına değiniliyordu²⁹.

Suriye'deki gelişmeler Türkiye için oldukça iç içe geçmiş bir dizi olayı beraberinde getirmişti. Suriye'de oluşturulmaya çalışılan idare ve bu sırada Türklerle kurulan iletişim, çalışmanın ilgili kısmında işlenecektir. Heyet-i Temsiliye'nin Arap coğrafyasına yönelik dış politika yönetiminde buradaki gelişmelerin ne tür bir etki yarattığı konusu ise Heyet-i Temsiliye'nin Arap coğrafyasına yönelik dış politikası içerisinde daha özel bir değerlendirmeye ihtiyaç duymaktadır. Filistin, Yemen, Mısır, Hindistan gibi uzak yakın İslam coğrafyasındaki gelişmeler Türk tarafı için dolaylı bir etki yaratacak mahiyetteyken Suriye'deki gelişmeler Türk-Arap ilişkileri içerisinde ayırt edici bir yakınlığı ifade ediyordu. Suriye'deki Fransız karşıtı hissiyat ile Heyet-i Temsiliye arasında önemli bir bağ vardı. Daha 16-17 Kasım 1919'da Diyarbakır 13. Kolordu Kumandan vekili Albay Cevdet Bey'in Heyet-i Temsiliye'ye gönderdiği uzun ve *tehirî gayr-ı caiz* telgrafında *himaye ve istiklali muhîl olduğundan hiçbir hükümetin himayesi kabul edilmemelidir. Yalnız ziraat, sınaat ve sair fenni ve idari hususatta istiklalimize halel vermemek*

28 Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk Vesikalar*, C. III, MEB Yay., Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1969, s. 926, Vesika 38.

29 *British Library*, IOR/L/PS/11/166, s. 5-6.

*şartile bitaraf bir hükümetin müzaheretini kabul olunabilir. Suriye Hükümeti Arabiyesi de bu fikirdedir ve muavenette Amerika'ya meyyaldır. İstihbarata göre Suriye'de işgal tehlikesine karşı seferberlik yapılması bu fikri teyid eder demekteydi*³⁰. Bu anlamda Suriye'deki hissiyat Türkiye'deki manda tartışmalarında³¹ bir dayanak noktası olarak alınıyordu.

Manda konusundaki görüşlerini Suriye'deki milliyetçilerin bakış açısı ile benzer bulan Diyarbakır Valisi Suriye'deki Arapların bakış açısını açıklarken ilginç bilgilere yer veriyordu: "Bugün Suriye külliye müstakil kalmak istiyor. Yalnız bi-taraf bir hükümetin müzaheretini arzu olunuyor. Mümkün olursa Mısır'da dahil olarak bütün Arabistan'ın Şerif idaresinde istiklâl arzu olunuyor. Fakat Arabistan'da ahvâlî ruhîye ve tabayii kavmiye bence malûm olduğu için bütün Arabistan aksamının Şerif idaresinde bir hükümet teşkil edebilmelerine ihtimal veremem ve hürriyet ve müsavaatı millîyelerinin teminine muvaffâkiyet elverdiği nispette Hükümet-i Osmaniye'nin azim ekseriyetle rey'i irtibat kazanacağı muhakkaktır. Irak, Suriye, Hicaz'ı ve Ceziretü'l Arab'ın akvâmını, ayrı ayrı birer hükümet-i Arabiye teşkil ederek cümlesinin zatı akdesi hazret-i hilâfetpenahiye suveri münasibe ile merbutiyetini temin ve konfederasyon teşkili, neticede Hükümet-i Osmaniye'nin Araplarla her suretle uyuşması mümkündür. Osmanlı sancağı da Amerikan sancağındaki yıldızlar gibi hükümetlerin adedince hilâl iktivası makamâtı mukaddeseye halife namına memurlar ve bir miktar Osmanlı askeri ikamesi kabildir"³². Gerçekten de en erken Arap milliyetçiliğinin geliştiği yer olan Suriye'de manda yönetimine karşı güçlü bir hissiyat aktifti ancak bu hareket bir birlikten mahrumdu³³.

Diyarbakır Valisinin ifadelerinin aynı günlerde Heyet-i Temsiliye'nin reisi olan Mustafa Kemal Paşa tarafından paylaşılmadığını söylemek mümkündür. Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'ya gelişinden sonra eşrafa irad ettiği konuşmada Mustafa Kemal, *Efendiler! Ümit ederim*

30 *Nutuk*, C. III, s. 1104.

31 Woodrow Wilson'ın 1917 Ocak'ında Senato'da yaptığı bir konuşmada savaş sonrası dünyasının çerçevesi çizilmeye çalışılmıştır. Sluglett çalışmasında "manda" fikrinin aslında ciddi ve yüksek fikirli bir girişimin yani medeniyetin kutsallığının korunması ["sacred trust of civilization"] idealinin bir parçası olduğuna, Batı'nın eski emperyal anlayışının sonuna işaret ettiğini tartışmıştır. Bkz: Peter Sluglett, "The Mandate System: High Ideals, Illiberal Practices", *Liberal Thought in the Eastern Mediterranean: Late 19th Century Until the 1960s*, (Ed. Christoph Schumann), Brill, Leiden, Boston 2008, s. 34.

32 *Aynı eser*.

33 Khoury, "Factionalism among Syrian Nationalists ...", s. 441-469

ki, müsait bir sulh aktinden sonra vaziyetimiz hüsnü idare edilirse evvelki hudut dâhilindeki vaziyetimizden daha iyi olur. Bu noktada bir fikir izah etmek istiyorum: Cemiyetimiz noktai nazarından çizdiğimiz hudut haricinde kalan dindaşlarımızla, bu muhterem kardeşlerimizle aynı hudut dâhilinde asırlardan beri vatandaşlık ettik bu kardeşlerimiz her tarafa, Suriyede Irakta, Yemenide, Şarkta kendi dâhillerinde muhafaza-i mevcudiyet ve temini istiklal için sarf-ı mesai ediyorlar. Bütün bu İslam parçalarının mazharı istiklâl olmaları âlemi islam için ne büyük bahtiyarlık olur. Bunun husulünde âlemi İslamın vaziyetinin ne kadar hasın olacağını şimdiden tasavvur etmekle pek büyük saadet hissediyorum. Mazharı intibah olduğuna şüphe kalmayan âlemi İslâmın muvaffakiyetini o kadar kavi görüyorum ki bu imanla izahı hissiyat eylediğimden dolayı duyduğum vicdani zevk pek büyüktür...³⁴ Şubat 1920'de konfederasyon ile ilgili gelen teklif, resmi yazışmaya şöyle yansımıştı: "Mektublarınızda Suriye, Irak ve Türkiye istiklallerini tahlis ederek bir 'Konfederasyon' teşkil eylemek ve-yâhûd âtiyen kararlaştırılacak tarzda bir irtîât te'sis eylemek üzere teklifatınızı kabûl ederek mufassal ta'lîmât göndermiştik..."³⁵

Bu noktada Meclis'in açılışından sonra da Mustafa Kemal'in fikirlerinin değiştiğini söylemek mümkün değildir. Başta Suriye ve Irak olmak üzere İslam coğrafyalarının bağımsızlığı için silahlı mücadelenin kendi öz kaynaklarıyla yönetilmesi noktasındaki düşüncesi Meclis açıldıktan sonra da devam etmiştir. Ancak istiklalini kazanan devletlerin yönetimleri ile ilgili seçimlerinde Mustafa Kemal kapıyı kapamayacaktır. Öyle ki *konfederasyon* fikirlerinin değerlendirilebileceğini belirtmektedir. Mustafa Kemal TBMM'nin açılışından bir gün sonraki gizli celsede bu fikrini açıkça dile getirmiştir. Konuşmasında milli hudut dâhilindeki bağımsızlığın öncelik olduğunu, benzer şekilde Suriye ve Irak'ın da kendi bağımsızlıklarını temin etmeleri gerektiğini, sonrasında eğer mümkün olursa *federatif yahut konfederatif denilen şekillerden birisiyle irtibat peyda edilebileceğini* söylüyordu³⁶. Anlaşılan bu sözler sadece Mecliste yapılan bir konuşmadan ibaret değildi. Zira Suriye ve Filistin Kuvâ-yı Osmaniye Heyet-i Erkân-ı Harbiyyesi Reisi Natık ve Suriye Filistin Kuvâ-yı Osmaniye Heyeti Reisi Vekili Halil imzasıyla Büyük Millet Meclisi riyasetine yazılan bir yazıda Mustafa Kemal

34 Nutuk, C.III, s. 1189-1190.

35 Arşiv Belgelerinde Atatürk, C. 3, belgenin aslı: 354-356, transkripti: 357-358.

36 TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. 1, Devre 1, İçtima 1, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1985, s. 3.

Paşa tarafından iletilen konfederasyon fikrinin oldukça kabul edilebilir olduğundan bahsediliyordu. Cephane isteğiyle sonlanan yazıda uzun uzadıya Suriye'deki Fransız ve güneyindeki Şerif Abdullah ve İngilizlere karşı yürütülen direnişin Türk Milli Mücadelesi açısından önemine ve Suriye'nin geleceği açısından bağımsızlık getirecek bir mücadele olacağına değiniliyordu³⁷. Mustafa Kemal Paşa Talat Paşa ile yaptığı yazışmalarında da konfederasyon fikrinden söz etmekteydi³⁸.

Heyet-i Temsiliye'nin gerçekleştirdikleri toplantıların tutanaklarında Mustafa Kemal'in Milli Mücadele sürecinde izlediği Arap politikasının ana karakteristiğinin ortaya koyduğu sözleri dikkat çekicidir. 8 Ocak 1920 günkü toplantıda Halep'teki Kuvâ-yi Milliye ile Milli Teşkilat arasındaki bağlantının şeklini soran milletvekiline verdiği cevapta Irak'ta Uceymi Paşa [?-1960] ile olan irtibattan³⁹ söze başlayarak Irak ve Suriye bölgesi bağlamında Türk-Arap ilişkileri konusundaki görüşlerini söylemiştir. Mustafa Kemal Paşa Kuvâ-yi Milliye'nin Türk ve Kürtlerin⁴⁰ bulunduğu bölgede mücadele ettiğini söylemekte diğer bölgeler için Anadolu Kuvâ-yi Milliyesi'nin bir şey yapamayacağını ancak bu bölgeler halkı kendi bağımsızlıkları için mücadele ederlerse durumun değişebileceğini söylemişti. Mustafa Kemal Suriye ve Irak için *aynı* düşüncede olduğunu harbin sonundan itibaren Suriye ve Iraklıların işgal peşinde koştuğunu, işgalden kurtulmak için mücadeleye giriştiklerinde bunu yalnız başaramayacaklarını anladıklarında kendileriyle temasa geçenlerin Suriyelilerin *en üst düzeydeki yetkilileri* olduğunu söylüyordu⁴¹. Resmi

37 ATASE, İSH 1329/14, 30 Mart 1337 (1921).

38 İlhan Tekeli, Selim İlkin, "Kurtuluş Savaşı'nda Talat Paşa ile Mustafa Kemal'in Mektuplaşmaları", *Belleten*, C.XLIV, S. 174, Nisan 1980, s. 301-346. Talat Paşa'nın sınırlı bir kapsamda yazdığı hatıralarında Araplarla ilgili hiçbir konudan bahsetmediği görülmektedir. Ancak hatıratın özellikle Ermeni iddialarına karşı bir savunma niteliği taşıdığı hatırlanmalıdır; *Talat Paşa'nın Anıları*, (Haz. Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2009.

39 İlk irtibatın Mustafa Kemal Paşa Amasya'dayken kurulduğu görülmektedir. 15 Haziran 1919'da Diyarbakır'da bulunduğu öğrenilen Uceymi Paşa'ya, Mustafa Kemal Paşa hilafet etrafında birleşmesini istediği bir mektup göndermişti; Erdal Aydoğan, *Samsun'dan Erzurum'a Mustafa Kemal*, ATAM Yay., Ankara 2000, s. 115.

40 Mustafa Kemal'in tüm etnik grupları Türkiye halkı olarak gören bakış açısı çeşitli konuşmalarında açıkça ifade etmiştir. Andrew Mango, "Atatürk and the Kurds", *Middle Eastern Studies*, Vol. 35, No. 4, Seventy-Five Years of the Turkish Republic, (Oct. 1999), s. 1-25.

41 *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, (Yay.Haz. Ahmet Tetik, Ayşe Seven, Melike Ceyhan), Yıl: 56, S. 120, Nisan 2007, s. 65.

yazışmalara yansıyan bu konfederasyon söyleminin tarihsel bir arka planının olduğunu, çalışmanın önceki bölümleri hatırlatmaktadır. Bilindiği üzere pek çok Arap milliyetçisi de Osmanlı İmparatorluğu çatısı altında bir konfederasyon fikrine çok uzun süre sadık kalmışlardır. Bu durumu *bir neslin tarihsel formasyonu*⁴² olarak değerlendirmek mümkündür.

23 Nisan 1920'de TBMM'nin açılışından sonra dış ilişkiler bizzat Mustafa Kemal Paşa ve sıkı istişare halinde bulunduğu TBMM tarafından yönlendirilmişti. Sadece Araplarla olan ilişkilerde değil genel itibarıyla dış politikanın karar organı TBMM olmuştu. Meclisin açılmasından bir gün sonra Meclis'te yaptığı uzun konuşmada yürütülen silahlı mücadelenin sınırlarını açıkça *hudud-ı milli* olarak tarif etmekte ve Arap topraklarına dair görüşlerini gizli oturumda açıklamaktaydı: "Efendim mufassal maruzatım meyanında mesaimize saha olan mıntıkanın hududunu işaret etmiştim. O hudud, hududu millimizdir. Bidayetten şimdiye kadar harice ve dâhile karşı gösterdiğimiz cephe de yalnız bu hudut dâhilinde çalışmak olduğumuzu ifade etmiş idim. Hakikatta bütün gayemiz bu hududu milli dâhilindeki milletimizin istirahatini, refahını ve bu hududu millî ile muayyen vatanımızın tamamiyetini masun bulundurmaktan ibarettir. Turanizm politikasını kendi arzumuzla takip etmek istemedik. Çünkü maddi manevi bütün kuvvet ve kudretimizi muayyen olan vatanımız dâhilinde tecelli ettirmek arzu ettik. Hududun haricinde dağınık bir surette zâafa düşer etmekten içtinap ettik. Ecnebilerin en çok korktukları fevkalâde mütevahhiş oldukları İslamiyet siyasetinin dahi alenen ifadesinden mümkün olduğu kadar mücanebete kendimizi mecbur gördük. Fakat kuvayı maddiye ve maneviye karşısında bütün cihan ve Hristiyan siyasetinin en şedid hırslarla ehlişalip muharebesi yapmasına hudut haricinde bize zahir olacak bir noktai istisnai teşkil edecek kuvvetleri düşündürmek mecburiyeti de pek tabîi idi. İşte haricen ifade etmemekle beraber hakikatte bu noktai istinadı aramaktan geri durmadık. Bittabi selâmet ve necat için yegâne müracaat ettiğimiz menba kuvayı âlemi islamiyet olmuştu. Âlemi İslamiyet birçok noktai nazarlardan milletimizle, devletimizin istiklalile yakından ve fevkalade bir surette alâka ve merbutiyeti diniyesi olmakla ve bu veçhile bütün âlemi islâmın manen bize muavin ve muzahir olduğunu zaten kabul ediyoruz. Düşmanların

42 Bu ifadeyi başka bir bağlamda kullanan Selim Deringil'in çalışmasından ödünç aldığımı belirtmeliyim: *Denge Oyunu*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2015, s. 58.

maddi kuvvetleri karşısında biz de bu manevi kuvvetlerin maddi teceliyatına gelmek zaruretinde idik. Binaenaleyh evvela hududumuzla temasta bulunan mıntıkadaki dindaşlarımızla temasa gelmek lazım geldi. Ondan sonra şarkta Kafkasya mileli islamiyeesi ve garpte Garbi Trakya; bunların hepsile muhtelif surette münasebete girişmiş bulunuyoruz. Arabistan, 1914 tarihinden evvel aynı hudut dâhilinde bulunduğumuz zamanlarda cümlemizce malûmdur; Devleti Osmaniyeenin bir uzvu, bir rüknü olmaktan fevkalade müşteki ve müstakil olmak gayesini takip ediyorlardı. Buna karşı çalıştılar, fakat neticeyi istihsal edebilmek için kendi kuvvetlerine istinadın gayri kâfi olduğunu gördüler. Ve maatteessüf hepimizi birden imhaya tevessül eden düşmanlarla teşriki mesai ettiler. İngilizler, Fransızlar kendilerinin hayali olan gayelerini mevkiî fiile çıkaracak diye onların eteklerine sarıldılar. Lakin harbi umuminin neticesini gördükten sonra Suriye’de İngilizler Fransızların tarzı idaresine, muhakkirane olan idaresine hedef olduktan sonra bu aksamdaki ehli İslam pek büyük bir hataya düçar olduklarını takdir ettiler ve onu müteakip bir kısmı kendi dâhillerinde müstakil olmak fakat yine bir suretle bir şekilde Camiai Osmaniye dâhilinde bulunmak cihetini düşündüler. Bittabi makamı muallâyı hilafete karşı olan merbutiyetleri cümlemiz gibi bütün ehli iman için bir vazife-i mukaddese idi. Diğer bir kısmı daha ileri gittiler. Bize hiçbir şekil ve surette istiklalin lüzumu yoktur, biz halifemiz ve padişahımıza merbut olarak Camiai Osmaniye dâhilinde bulunacağız, dediler. Suriye’de böyle muhtelif cereyanlar mevcut idi. Biz bittabi bir salahiyeti resmiye ve ilmiyeye malik bulunmadığımız için, efradı milletten bir heyeti milliyeye olduğumuz için bu cereyanın müvellidi hakikisi olan yine milletler vasıtasıyla temas etmiş oluruz. Fakat bizim Suriye’de gaye-i İslamiye ile revabıt ve münasebatımız taazzuv etmeğe başladıkça orada bir saltanat tesisile iştigal eden Emir Faysalın ve Emir Faysalı himaye eden Fransızların nazarı dikkatini celbetti ve binnetice Emir Faysal dahi hususi murahhaslarını bizimle temasa getirdi... Irak’a gelince, Irak’ta İngilizlerin muamelatı ahali İslamiyeyi fevkalade dilgir etmiş oldu. Biz kendilerine temas aramadan onlar bizimle temas aradı ve alelittlak eskisi gibi bir Osmanlı memleketinin cüzü olmağı kabul ettiler. Fakat biz onlara karşı Suriyelilere söyledığımız noktai nazarı söylemekten başka bir şey yapmadık. Ettiğimiz kendi dâhilinizde kendi kuvanızla kend mevcudiyetinizle müstakil bir devlet olunuz. Biz herşeyden evvel istiklalimizin teminine çalışıyoruz. Ondan sonra birleşmemiz için

bir hiçbir mani kalmaz... Eğer bundan sonra esbabına tevessül edilirse bunlardan azami istifade etmek mümkündür.”⁴³

Meclisin açılışının ardından bütün İslam âlemine Büyük Millet Meclisi tarafından bir beyanname neşr edildi. Bu beyannamenin başından sonuna kadar *İslam kardeşliği* vurgusu vardı. Mustafa Kemal imzalı beyannamede *İslam kardeşlerine* sesleniyor ve *sınırlarında muharebelerin yangını hiçbir zaman sönmeyen... Anadolu’nun sesinin onlar tarafından duyulup duyulamayacağını* bilmediği söyleniyordu. Beyannamenin ikinci paragrafında İstanbul’un diğer pek çok İslam coğrafyası gibi İngiliz saltanatınca işgal edildiği hatırlatılıyordu. Bu beyannamenin üçüncü paragrafında İngiliz siyasetinin ve İngiliz, Fransız, Yunan işgalinin ayrıntılarına yer veriliyordu. Güneydoğuya Fransız birlikleriyle birlikte sevk edilen Ermeni lejyonlarının katliamlarının özellikle Anadolu topraklarına sığınan perişan muhacirleri mağdur ettiğine değinilirken Anadolu’nun âdetâ mağdur Müslümanların bir sığınağı gibi olduğu hatırlatılıyordu. Beyannamenin devamında İngilizlerin oyuncağı haline gelen Damat Ferit Paşa’ya atıfta bulunarak... *Her şeyi Garb’ın adalet ve merhametinden bekleyecek kadar anlayışsız, irâdesiz bir adam yeniden sadarete getirildi* deniliyordu. Bundan sonra Kuvâ-yi Milliye’yi asi tanımak ve halkı şüpheye düşürerek milli kuvvetleri saf dışı bırakmaya çalışıldığı hatırlatılıyordu. Beyannamenin bundan sonraki kısmında Türk tarihinin İslam’ın sancaktarı olduğu hatırlatılıyor ve oldukça ebedi bir dil kullanılıyordu: “İşte biz, bir taraftan müsteavlileri geldikleri yerlere taretmek, diğer taraftan iğfal ve ifsâd edenleri yola getirmekle meşgul olduğumuz bir zamanda sizi hakikatten haberdar etmek istedik. Zira öğrendik ki Mısır’da ve Hind’de olduğu gibi İslamın başını İslamın eli ile ezenler bizi halifeye âsi ve günahkâr bir zümre olarak tanıtmak istiyorlar... Cenûb’un kızgın çöllerinden Şimâl’in buzlu iklimlerine ve Şak’tan Garb’a kadar asırlar arasında gazâdan gazâyâ koşan milletimiz din yolunda kurban ettiği milyonlarca şehitlerinin vedâ-i mübarekî olan maksada merbut kalmakta devam ediyor”. Beyannamenin son kısmında Anadolu hareketinin pek çok din âlimi tarafından kabul edildiği ve hazırladıkları beyannamelerle bunu halka duyurduklarına değiniliyordu⁴⁴. Beyannamede İslam milletlerine yapılan çağrının ve altı çizilen

43 TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. 1, Devre 1, İçtima 1, s. 2-3.

44 Hâkimiyet-i Milliye, 28 Nisan 1336 (1920) aktaran: Zekai Güler, Orhan Kabataş, *Millî Mücadele Dönemi Beyannameleri ve Basını*, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 1990, s. 12-15.

noktaların *milli* mücadele ile çeliştiği düşünülebilir. Bu noktada Türk Milli Mücadelesi'nin uzak ve yakın İslam coğrafyalarındaki antiemperyalist mücadeleye sırtını döndüğünü düşünmek yanlış olacaktır. Öyle ki işgal karşıtı mağdur milletlerle fiili ve bazen sadece başarı dileyen manevi işbirliği devam etmiştir. Suriye ve diğer yakın coğrafyadan gelen Türkiye coğrafyasına bağlılığı/sempatiyi bildiren işaretler yukarıda kimi örneklerde bahsedildiği üzere takip edilmiş ve desteklenmiştir. Buna benzer örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Türk Milli Mücadelesi'nin uzak/yakın İslam coğrafyalarında oluşturduğu etkinin bağlamını değerlendirirken dikkatli olmakta fayda vardır. Eldeki arşiv belgeleri, hatıratlar, basında yer alan haberler toplu olarak değerlendirildiğinde bir kanaat oluşturmak güç olabilmektedir. Öyle ki sözü edilen bölgelerde yaşanan emperyalizm karşıtı hareketlerin ya da fiili silahlı mücadelelerin Türk Milli Mücadelesi'ni yürütenlerin etkin katkısıyla mı yoksa sadece bir rol model olarak etkilemesiyle mi ortaya çıkıp geliştiğini net olarak değerlendirmek gerekmektedir. Mesela 1920 yılına ait bir raporda Suriye'de halkın yarısının Arap devletine diğer yarısının da Türklere bağlı olduğuna değiniliyordu⁴⁵. Meclisin açılmasından kısa zaman sonrasına ait bu belgede sözü edilen durumu Türk tarafı için ne anlam ifade ettiğini yorumlarken ilk pragmatik fikrin bölgede hâlâ geçerli olan Türk nüfuzunu İngiltere ve Fransa'yı endişeye sevk edecek bir biçimde yönlendirmek olarak ele almak mümkündür. Bu rapordan yaklaşık bir yıl sonrasına ait bir başka kayıta ise sözü edilen etki etme girişiminin bir ileri aşamada kendisini gösterdiği söylenebilir. Buna göre 1921 yılı Nisan'ında Halep'te yayınlanan *Şafak* isimli Türkçe bir gazete Ankara'da memnuniyet yaratmıştı. Gazetenin başyazarı 'Zekeriya Zabit'e, gönderilen 2 numaralı gazete nüshasından dolayı teşekkür ediliyor ve 1 numaralı nüshanın gönderilmemesinden ötürü gazetenin program ve ilkelerini göremediklerini ancak bu işin içinde Halepli –Türk destekçisi- (polis teşkilatının başkanı) Şakir Nimet Bey'in (el-Sabani)⁴⁶ olmasından yola çıkarak büyük memnuniyet duyduklarını belirtiyorlardı. Gazetenin yayınlarının Milli Mücadele hakkında doğru bilgilerle çıkması isteniyordu. Bunun için gelişmeler hakkında her hafta ajans haberleri ve resmi tebliğlerin

45 ATASE, İSH 871/69, 17 Mayıs 1336 (1920)

46 Halep'teki işgal karşıtı hareket içerisinde olup Türklerle işbirliği yapan isimlerden birisi olarak Yarbay Nimet Bey zikredilmektedir; Selek, *Anadolu İhtilali*, s. 390.

gazetede neşredilmek üzere gönderileceğine değiniliyordu⁴⁷. Bu çabaların Türk Milli Mücadelesi'ne duyulan sempatiyi ve ilgiyi arttırdığı açıktı. Öyle ki Beyrut ve Şam'da Türk milli hareketi için iane toplandığı da raporlara yansımaktaydı⁴⁸.

Türk sınırlarıyla bağlantısı kalmayan İslam ahalisinin anti-emperyalist mücadelesindeki merhaleleri yine Milli Mücadele'nin geleceği açısından önemli görüyordu. Tunus, Cezayir, Sudan ve bütün Afrika Müslümanlarının *kıyam halinde olduğu* düşünülüyor, haber alınıyor ve gelişmelerle ilgileniliyordu. Ayrıca Arabistan'da müsademeye sevk edilen Hind askerlerinin zabitlerini öldürerek Müslümanlar tarafına geçtikleri, Mısır'da Osmanlılar lehine galeyan olduğu yönünde haberler geliyordu⁴⁹. Tüm bu gelişmeleri koordine eden düşünsel, siyasi bir arka plan var mıydı, var olduğu düşünülenlere yakından bakarak ilerlemekte fayda vardır.

Bolşevizm Etkisi, Panislamık Oluşumun, Girişimlerin Tesiri

Osmanlı Devleti'nde sol akımların ortaya çıkması II. Meşrutiyet sonrasında dayanmaktadır. Çağdaş sol, Batı'da 1789 devriminin ertesinde gelişirken Türkiye'de de 1908-1925 döneminde doğmuştur. 1919 sonrasında Anadolu önemli sayılabilecek bir solculuk hareketine ve Türk-Rus ilişkilerinde hareketliliğe sahne olmuştur. Ancak bu iletişimi belirleyen en temel gerekçe Bolşeviklik ve Ruslardan yardım sağlamak konuları olmuştur⁵⁰. Bilindiği üzere Communist International (Komintern) Moskova'da 1919'da yabancı Komünist partilerinin faaliyetlerini Rus Komünist Partisi'nin direktifleri çerçevesinde kordine etmek amacıyla kurulmuştu⁵¹. Bu amaç savaş sonrası düzenlemelerde Sovyetleri oldukça önemli bir aktör haline getiriyordu.

47 ATASE, İSH 817/46, 28 Nisan 1337 (1921); Eylül 1922 tarihinde Amman'ı ziyaret etmek için vize almak istemiş ve bu durum bir yazışmada isminin ve "eski Halep polis teşkilatı başkanı" unvanının yeniden hatırlanmasına neden olmuştu; TNA, FO 141/505/4, 18 Eylül 1922, "Şam Konsolosluğu'ndan Amman İngiliz Baş Temsilcisi'ne"

48 ATASE, İSH 861/109aa.

49 TITE, 28/21, 19 Nisan 1336 (1920).

50 Osmanlı Devleti ve ardından gelen Türkiye'de sol akımlar ile ilgili en kapsamlı çalışma Mere Tunçay'ın eseridir. *Türkiye'de Sol Akımları (1908-1925)*, 3. Basım Bilgi Yayınevi, İstanbul 1978, s. 23, 24, 95 vd.

51 Bülent Gökay, *Soviet Eastern Policy and Turkey. 1920-1991*, I.B Tauris, London and Newyork 2006, s. 6.

Savaş sonrası Bolşevizm'in Türk-Arap ilişkileri yazılırken en dikkat çekici noktalardan birisi haline geleceği öngörülemezdi elbette ancak Bolşevizm ve onunla ilintili Panislamik/Bolşevik hareketler savaş sonrası ilişkilerde önemli bir etkiye sahip oldu. Rusya'da iktidarı ele geçiren Bolşeviklerin *başka bir ulusu ezen hiçbir ulus özgür olamaz* söylemi Milli Mücadele için önemli bir dayanak olarak görülmüş olmalıydı. Moskova ile ilişkileri şekillendiren aktörler içerisinde İttihat ve Terakki'nin önemli isimleri ilk inisiyatif alanlardı. Mustafa Kemal ile kurduğu kısıtlı iletişimde Enver Paşa'nın Bolşeviklerin desteğini nedenli önemseydiği anlaşılabilmektedir. Kaldı ki Mustafa Kemal'in de Bolşeviklerle işbirliğini önemsemesi oldukça rasyonel gerekçeleri olan bir vakıdır⁵². Gerçekten de Çarın 1917'de devrilmesi, çaresizlik içinde olan Osmanlı Devleti açısından oldukça önemli bir açılım oluştuyordu⁵³. Bu durum Doğu'daki İngiliz merkezlerinden Londra'daki çeşitli makamlara yazılan raporlarda o kadar sık zikredilir ki, ilgili raporlara kendisini kaptıran bir araştırmacı kolaylıkla bu bağlantıyı ön kabulüne alabilir. Büyük Britanya açısından 1917'den sonra tüm idareleri altındaki kolonial sahada Bolşevizm'le bağlantı kurulması tedirginliği hat safhadaydı. Mustafa Kemal Paşa Anadolu'ya geçmeden evvel Panislamik söylemler İstanbul Hükümeti'nin bir oyalama taktiği olarak algılanıyordu⁵⁴. I. Dünya Savaşı sonrasında İslam coğrafyasında antiemperyalist organizasyonlar Bakü Kongresi Komünist

- 52 Emel Akal, "Rusya'da 1917 Şubat ve Ekim Devrimlerinin Türkiye'ye Etkileri/Yansımaları", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce*, C. 8, İletişim Yay., İstanbul 2008, s. 119-137. Akal'ın süreci daha kapsamlı bir biçimde ele alan çalışmasında detaylar daha fazla görülebilmektedir; Emel Akal, *Milli Mücadele'nin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat ve Terakki ve Bolşevizm*, İletim Yay., İstanbul 2012.
- 53 Michael A. Reynolds, *İmparatorlukların Çöküşü. Osmanlı-Rus Çatışması 1908-1918*, (Çev. Yücel Aşkoğlu), Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2016, s. 197 vd.
- 54 From Our Own Correspondent, "Turkey playing for time", *The Times*, 4 Temmuz 1919. Bolşevizm'in Ortadoğu'da etkili olmasından rahatsız olan ve bu etkinin nereye kadar gidebileceğini kestiremeyen İngiliz makamları arasında çok fazla yazışma yapılmıştır. İstanbul'un işgalinden sonra Boğaza demirleyen İngiliz gemilerinden *Iron Duke*'ün kaptanı Luke [Harry Charles, 1884-1969] Amiral Webb'e [Richard 1870-1950] yazdığı yazıda Bolşevizm'in hedefinin İngiltere'ye zarar vermek amaçlı olarak Ortadoğu'ya yöneldiğini belirtiyordu. Buna göre Ortadoğu'da yürütülen Bolşevik propagandasının temelinde Büyük Britanya'nın İslam'ın en büyük düşmanı olduğu söyleminin yayıldığına dikkat çekiliyordu. *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From the Foreign Office Confidential Print*, 174130, Commander Luke'den Amiral Webb'e, 25 Aralık 1919, s. 219-220.

Enternasyoneli örnek alan bir yapı olarak daha organize hale geldikçe İngiliz istihbaratının kaygısı artıyordu⁵⁵.

Mustafa Kemal'in Anadolu'ya geçip işgal karşıtı hareketi başlatmasından sonra ise İngiliz doğu politik uzmanlarını telaşa düşürecek farklı ve olabildiğince tezat iki kavramın (Panislamizm-Bolşevizm) işgal karşıtlığı ortak potasında harmanlanarak kullanılması olasıydı. Bülent Gökay'ın çalışmasında *kutsal olmayan ittifak* olarak tanımladığı *Rus Bolşevik ve Türk Milliyetçileri* arasındaki iletişim İngiliz haber kaynaklarında sıkça *Turko-Bolshevik Activities* [Türk-Bolşevik Faaliyetleri] başlığı altında ele alınıyordu⁵⁶.

1920 sonlarında Hindistan Bakanlığı tarafından yazılan bir raporda bu organizasyonların hedefinin İngiltere'nin Asya'daki varlığını zayıflatmak olduğuna değiniliyordu⁵⁷. *Koyun sürüsüne* benzettiği Anadolu halkının Mustafa Kemal'in liderliği etrafında toplanmasından son derece rahatsız olan İstanbul Yüksek Komiseri Horace Rumbold [1869-1941], Türk milliyetçilerinin Bolşevik desteğini arzu etmelerine rağmen Bolşevizm'in Anadolu'ya girmesinden tedirgin olduklarını rapor etmektedir. Bu bağlamda *ılımlı milliyetçiler* ile *aşırı-uzlaşmaz Milliyetçileri* birbirinden ayıracak bölgesel sorunlara Türklerin sürüklenmesinin İngiliz çıkarları açısından önemli bir adım olabileceğini belirtiyordu⁵⁸. İngilizlerin tedbir almaya yönelik böylesi girişimleri olurken hareketin daha en başlarında özellikle İngiltere'nin sorun yaşaması istenen alanda İslami ajitasyona önem atfedilmişti. Kazım Karabekir [1882-1948] Paşa tarafından Heyet-i Temsiliye'ye gönderilen bir yazıda şöyle deniyordu: "Bütün Şark İslamını heyecana getirmek için âlem-i İslam aleyhindeki vaziyeti teşrih edecek münasip mevzularda Türkçe, Farsice olarak beyannameler tahrir ve Anadolu İslamları imzasıyla peyderpey İran ve Kafkasya'ya doğru tamim edeceğim. Bütün İslamlığı ayaklandırmak için ayat ve hadis ile tevzih edilmiş Arapça beyannamelerden Suriye

55 Alp Yenen, "The other jihad: Enver Pasha, Bolsheviks, and politics of anticolonial Muslim nationalism during the Baku Congress 1920", *The First World War and its Aftermath The Shaping of the Middle East*, (Ed. T.G. Fraser), Gingko Library, Great Britain 2015, s. 273-293.

56 Bülent Gökay, *A Clash of Empires Turkey between Russian Bolshevism and British Imperialism, 1918-1923*, I.B Tauris, London and New York 1997, s. 61 vd.

57 CHAR, 17/14, "Middle East. Turco-Bolshevik Activities: Note by Political Intelligence Officer attached to India Office", 10 Aralık 1920. 1997, s. 62 vd.

58 *British Library*, IOR/L/PS/11/193, "H. Rumbold'dan Indian Office'e", 15 Ocak 1921.

ve Irak'a ve sair aktarı İslamiyeye mebzulen gönderilmesi lüzumunu beray-ı hatıra arz eylerim.”⁵⁹. Yazının altına muhtemelen Heyet-i Temsiliye üyelerinden biri tarafından *pek muvafiktir* yazılmıştı. 1920 başlarında Ali Fuad Paşa'ya [Cebesoy 1882-1968] yazdığı uzun bir telgrafta Mustafa Kemal, Bolşeviklerle temasın Türk sulhunu temin için ne denli hassas bir denge oluşturduğunu anlatmaktadır. Bolşeviklerle teması İtilaf devletlerine karşı Anadolu'daki direnişi devam ettirebilmek için gerekli görürken, işgal altındaki *memalik-i gayri Arabiye*yi... *iade etmeleri* için de bir seçenek olarak görmekteydi⁶⁰. 1920 yılı sonlarında Mustafa Kemal Paşa, Şark Cephesi Kumandanlığı'na kendi el yazısıyla yazdığı bir yazıda Türkiye ile Rusya arasında iyi komşuluk ilişkilerinin oluşturulması için çaba sarf edilmesini ve bunun gerekçe ile yöntemlerini sıralıyordu. Ankara Hükümeti'nin varlık ve devamlılığının Misak-ı Milli dâhilindeki arazinin muhafazası ve bu arazi dâhilindeki halkın siyasi ve iktisadi istiklalinin temininden geçtiğini belirtiyor bu amaçla girilen mücadelede zaaf gösterilmesi halinde iktidarın İstanbul'daki İngiliz mahfillerine geçeceğini hatırlatıyordu. Bu gerçekleşirse İngiltere'nin *hilafet nüfuzunu* istediği gibi kullanmaktan ve Kafkasya ile Orta Asya Müslümanlarını kendi emperyalist gayeleri uğrunda ve Bolşevikliğin aleyhine kullanmaktan çekinmeyeceğini belirtiyordu. İkinci olarak Ermenilerin Van ve Bitlis'e sahip olması durumunda Irak'taki İngilizlerle birleşeceği bu sayede bütün yakın Doğu'da olağanüstü sağlam bir mevkii elde edeceklerini düşünüyordu. İslam âlemi, Garp emperyalizmi ve Bolşevizm ile Milli Mücadele arasındaki bağlantıyı ve hareket tarzını oldukça ayrıntılı açıklıyordu. Bu ilginç telgraftaki fikirleri

59 ATASE, ATAZB, 17/69aa, 24 Mart 1336 (1920). Bu noktada Kazım Karabekir'in hatıralarında Kuvâ-yi Milliye'nin Halep Kuvâ-yi Milliyesi ile işbirliğine dair Mustafa Kemal imzalı bir telgrafına verdiği cevapta mütareke sınırları içerisindeki mücadelenin öncelikli olduğunu, Arabistan işleriyle fazlaca mesai harcanmaması gerektiğine dikkat çekmiştir. Buna karşılık 20. Kolordu Kumandan Vekili Mahmut imzalı cevap yazısında “Suriye ve Irakta Fransızların ve İngilizlerin aleyhine ihdas olunan hareket düşmanların Kilikya, Maraş, Antep'teki mezalimi neticesinde harekete mecbur olan Kuvâ-yi Milliye'ye muavenet gayesine matuftur” denilmektedir. Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C.I, YKY Yay., İstanbul, s. 525-530. Karabekir'in işgal karşıtı hareketleri canlandırmak adına Suriye ve Irak ve diğer İslam coğrafyasına yönelik tamim yayınlaması ile gerçek anlamda işbirliği yapılması gibi konularda farklı düşündüğü hatıratının devamındaki diğer bazı kısımlardan da anlaşılmaktadır. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C. I, s. 591.

60 *Arşiv Belgelerinde Mustafa Kemal Atatürk*, C. 3, ATASE Yay., Ankara 2007, belgenin aslı s. 237-240, belgenin çevirisi s. 241-246.

sırayla belirtmek İngiliz istihbaratının Bolşevizm kaygısını algılamak adına oldukça faydalı olacaktır. Mustafa Kemal 1920 Aralık'ında izlenecek yöntemi bu çerçevede şöyle sıralıyordu:

1- Rusya Müslümanları ile tüm İslam kavimlerinin muhtariyetlerini kazanmasına ve Hilafet makamına olan manevi bağlılıklarının devamlılığına/desteklenmesine çalışılacaktır.

2- Rusya'nın tutumu bilindiğinden bu konuda ihtiyatlı hareket edilecek, her fırsatta amacın *İslamcılık ve Turancılık* olmadığı vurgulanacaktır.

3- İslam âlemi üzerindeki nüfuzumuz aralarında anlaşmanın tesisi, nifak ve uyuşmazlıkların izalesi yönünde ayrıca eğitimin öğütlenmesi şeklinde olacaktır.

4- Bunlara *Arap emperyalistlerinin* bütün İslam kavimlerini esaret altına almaktaki hırsları etrafıyla açıklanacak ve bu cereyana karşı *Bolşevikliğe istinat etmenin* lüzumu anlatılacaktır. Bu isteğin oluşması için de Bolşeviklere İslam kavimlerinin âdetlerine, hukukuna, ananelerine ve hürriyetlerine ve bilhassa memleketteki iktisadi kaynaklarına malik olmaksızın meşru haklarına riayet edilmesinin gerekliliği anlatılacaktır. Ancak bu sayede İslam âleminin Bolşeviklerle Garp emperyalizmine karşı ittifak edebileceği iyice izah edilebilecektir⁶¹. Yazının devamında Mustafa Kemal *Garp emekçilerine* bağlantıları İslam âlemi, Bolşevikler ve Garp emperyalist devletleri arasındaki ilişkiler bağlamında izah ederken oldukça ilginç bir bağlantı kuruyordu. Mustafa Kemal *Garp emekçilerine* emperyalistlerin müstemleke fethine girişmesinin nihai olarak onları zayıflatacağının anlatılmasını istiyordu. Buradaki argümanı oldukça ilginçti: "Müstemlekât fethinden ancak fatih memleketin banker ve sermayedarları istifa edip amele ve fukara halk bundan zarar görür. Mesela harpten evvel hiçbir zengin müstemlekeye malik olmayan Almanya, sanayi hususunda İngiltere'den vesair her hususta Fransa'dan ileride bulunmakta idi. Binaenaleyh müstemleke fethi ancak sermayedarların fazla miktarda artmasından memleket dâhilindeki kâfi bir kâr temin etmeyen sermayelerini daha müsmir (faydalı) bir şekilde nemalandırmasına ve dolayısıyla işi azalan Avrupa proletaryasının daha ucuz bir surette istihdam edilmesine yarar. Diğer taraftan

61 *Atatürk'ün Milli Dış Politikası, Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge*, [Bundan sonra sadece Milli Mücadele Dönemine Ait...], C. I, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1992, belge 33, s. 202-203.

son zamanlarda garpta büyük grevler esnasında müstemlekât amelesini kullanılmaya başladığından bu surette birçok grevler akamete mahkûm edildiği gibi yavaş yavaş asayişin temin ve büyük şehirler proletaryasının nümayişlerini dağıtmak üzere müstemlekât askerleri kullanılacaktır. Binaenaleyh gerek Garp emekçileri gerek müstemlekât ahaliyi sermayedarların elinde yekdiğerini ezmeye yarayan bir alet halindedir.”⁶² Mustafa Kemal’in kaleminden olan bu ifadeler Bolşeviklerle işbirliği, ezilen halklar söyleminin İngilizlerin vehminden ibaret olmadığını gösteriyordu. Bu yazı iki silah arkadaşı arasında fikir alışverişi niteliği taşıyan ve düşünceden ibaret bir belge de değildi. Zira yazının başında Mustafa Kemal Paşa, ilgili yazının Moskova Sefiri Ali Fuat Paşa’ya verilen bir talimatın özeti olduğu aynı zamanda birer suretinin Bakü Temsilcisi Memduh Şevket [Esental, 1883-1952] Bey ile Tiflis mümessili Kazım Beylere gönderilmesi istenmekteydi⁶³. Anlaşılan Türk-Arap ilişkilerini şekillendiren kavramsal öğelerden birisi de İngilizleri kolayca ajite edebilecek *Kızılar korkusu* olmuştu. Bu korkunun gelen istihbarat raporlarıyla giderek daha da güçlendiğini söylemek mümkündür. Berlin’den gelen raporda Talat Paşa’nın burada, Enver Paşa’nın Moskova’da Bolşevikler nezdinde girişimleriyle devam eden faaliyetlerinin Anadolu’daki hareketi desteklediği ve bu hareketin nereye ulaşacağını kestirilemediğini hatırlatıyordu. Türk Milliyetçilerle Britanya arasında bu gerekçelerden hareketle bir uzlaşmanın çok faydalı olacağı hatırlatılıyordu⁶⁴.

İstanbul’un işgali ardından Milli Mücadele ekibinin İslami söylemleri çoğalmıştı. *Âlem-i İslâm’a Beyanname* başlığıyla Mustafa Kemal tarafından basılan metinde bunun en güçlü hali görülmektedir: “... Bu tecavüz Saltanat-ı Osmanîye’den ziyade makam-ı hilâfeti, hürriyet ve istiklallerinin istinatgâh-ı yegânesi gören bütün âlem-i İslama, râcidir”⁶⁵. Arap Yarımadası’nda posterleri yerel matbaalarda basılıp satılmaya başlanan, hilafeti ve onun ikâmetgâhı olan pâyitahtı işgalden kurtarmak için mücadele veren bir Mustafa Kemal imajının gittikçe yükselişte olması etki sahası konusunda İngilizleri endişelendirmekteydi⁶⁶. Milli

62 *Milli Mücadele Dönemine Ait...*, s. 203-204.

63 *Aynı eser*, s. 203-204.

64 *British Library*, IOR/L/PS/11/192, 30 Aralık 1920, Colonel Stokes’dan Dışişleri Bakanlığı’na (via İstanbul).

65 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C.I, s.611.

66 Ü. Gülsüm Polat, “Savaş, Propaganda ve Kartpostallar”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 1/2 (2012), s. 243-268.

Mücadele'nin daha erken evrelerinde, 1920'nin Ekim'inde, İngiltere'nin önemli Ortadoğu uzmanlarından Percy Cox Bağdat'taki Yüksek Komisere yazdığı yazıda Ortadoğu'da yükselişte olan *anti-European* [Avrupalı karşıtlığı] hissiyata ve *milliyetçi duygulara* dikkat çekmekte, Şerif Hüseyin ile Mustafa Kemal arasında yazışmalar yapıldığına ve Avrupalı karşıtlığı ile Bolşevik akımın birleşmesi ihtimalini hatırlatmaktaydı⁶⁷. Karabekir, Sovyet Hariciye Vekili Çiçerin'in Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben yazdığı 3 Haziran 1920 tarihli mektubunda Türk dış politikasının esasları üzerinde fikir birliği içerisinde olduklarını nakletmektedir. Bu uzun mektupta yer verilen maddelerden birisi de *Arabistan ve Suriye'nin müstakil devletler gibi ilanındır*⁶⁸. Götürülen bir mektubun karşılığı olduğu anlaşılan bu mektuptan öyle anlaşıyor ki, Türk tarafı bu maddeyi koymuş karşı tarafta bunu onaylamıştı. *The Times*'in İstanbul'daki kendi muhabirinden aldığı bilgiye göre Transkafkasya'dan İstanbul'a ulaşan *güvenilir* bir şahsın verdiği bilgiye göre kısa zaman evvel Moskova'da olan General Brussiloff'un şimdi Ankara'da olduğuna değiniliyor ve Anadolu'daki harekete ciddi maddi destek verdiklerinden söz ediliyordu. Yazının devamında ise Bolşevik tehdidinin⁶⁹ yanı sıra Büyük Britanya için tehdit oluşturabilecek bir diğer meselenin Anadolu mücadelesi bağlamındaki durumundan söz ediliyordu. Hatta Ankara'daki Afgan Kralının bir yemekte eğer İngiltere Türkiye üzerine açıkça savaş ilan ederse Afganistan'ın da Hindistan Kuzeybatı sınırı kabilelerini gizlice kışkırtacağını söylediğine değinilmekteydi⁷⁰. Aslında İngiltere'nin bu algısını güçlendirecek ciddi girişimlerin olduğu da açıkça görülmekteydi. Aşırı *Panislamist* yapıyla *Bolşevik* taraftarı sıfatlarını bir arada kullanan Muvahhidin Cemiyeti, Hicaz Kralı dışında tüm İslam ülkelerinden taraftar bulmuş, Şam, Humus, Baalbek, Kahire, Tanta, Reşid, Hayfa, Halep, Zor, Bağdat, Necef ve Kuveyr'te merkezler

67 Troeller, *The Birth of Saudi Arabia...*, s.183, dn.6.

68 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C. II, s. 875.

69 Bolşevik teşkilatı ile bağlantılı görülen hükümetler sadece Anadolu'da değil diğer himaye bölgelerinde kaygıya neden oluyordu. Öyle ki Suriye'de Bolşevik teşkilatı yapıtlarından dolayı tevkifler yapılmıştı. Kaymakam Mesami ve Şefik Bey isimli görevliler tutuklanmıştı; *TİTE*, 28/91, 18 Mayıs 1336 (1920). Şefik Bey'in Şam'da işgal karşıtı olup Türklerle işbirliği yapan eski Osmanlı subaylarından olduğu anlaşılmaktadır. Bununla ilgili bir bilgiye Selek'in çalışmasında rastlanmaktadır. Sebahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, 5. Baskı, Örgün Yay., İstanbul 1981, s. 390.

70 From Our Correspondent, "The Anatolian war. Afghan Promises to the Nationalist", *The Times*, 5 Ağustos 1921.

oluşturmuştu⁷¹. Bu hareketi bazı yazarlar Milli Mücadeleyi uluslararası arenada görünür kılmak çabası olarak değil *İslam ittihadı girişimi* çerçevesinde ele almış ve daha romantik bir boyutta değerlendirmiş gibi görünmektedir⁷².

Panislamizmin Türk Milli Mücadelesi ve bu bağlamdaki Türk/ Arap ilişkilerini nasıl etkilediğini değerlendirirken göze çarpan en etkili oluşumlardan birisi de Hilafet Hareketi'dir. Bilindiği gibi Hareket, Hindistan'da İngiliz karşıtlığını yükseltmişti. Kasım 1919'da Delhi'de düzenlenen ilk konferanstan Hilafet Hareketi bildirisinin yayınlandığı Şubat 1920 tarihli Bombay Konferansı'na kadar hızlı bir faaliyet gösterilmişti. Halktan Türk Kurtuluş Savaşı'na destek olmak için yardımlar⁷³ toplanmıştı Hareket 1930 yılına kadar devam etmiş olmasına rağmen Türk Kurtuluş Savaşı'nın devam ettiği süreç en harareti dönemini oluşturdu⁷⁴. Mustafa Kemal'in mücadelesine katıldığı haber alınan Hintliler hatta Türk-Hindistan Dostluk Derneği gibi isimler altında ortaya çıkan örgütlerin *İslam'ın savunması* için işbirliği yapmaya çalıştıkları öğreniliyordu⁷⁵. Hatta Ağustos 1920'ye ait bir istihbarat raporunda Mustafa

71 Metin Hülagu, "Muvahhidin Cemiyeti", *AÜTİTE Atatürk Yolu Dergisi*, C. 3, S. 12, 1993, s. 383-392; bu durum bölgeden alınan raporlara yansıyor; *TİTE*, 28/91. İngiliz istihbarat kayıtlarında bu cemiyete dair alınan bilgiler sıklıkla paylaşılmıştı. *British Library*, IOR/L/PS/11/171, s. 622; IOR/L/PS, 11/169, s. 6.

72 Metin Hülagu, *İslam Birliği ve Mustafa Kemal*, Timaş Yay., İstanbul 2008. Yazarın kitabının öncüllü niteliğini taşıyan bir başka çalışması için bkz: Metin Hülagu, "Türk Kurtuluş Savaşı Dönemi Türkiye-İslam Ülkeleri Münasebetleri", *AÜTİTE Atatürk Yolu Dergisi*, C. 3, S. 12, 1993, s. 11-25.

73 Bu konuda Müderrisoğlu'nun çalışması dikkat çekicidir; Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları*, Yapı Kredi Yay., Ankara 1982, s. 523-531.

74 M. Nacem Qureshi, "Hindistan Hilafet Hareketi", *DİA*, C. 18, İstanbul 1998, s. 111. Bu hareket dönemin Türk basınında ilk günden yankı uyandırmıştı: "Türkler ve Arablar arasında uhuvveti tahkim için Hind hilafet cemiyetinin tavassutu", *Sebillürreşad*, 16 Mayıs 1339. Sonyel, Hilafet Hareketi'nin Türk Milli Mücadelesi'nin ilk dönemlerinde *üstünlük kazanarak yayılmasında* önemli katkı sağladığını öyle ki mücadelenin ilk günlerinde maddi ve manevi bir destek sağlandığını belirtmektedir. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. II, s. 186. Ayrıca konunun temellerini tespit eden bir çalışma olarak bkz: Azmi Özcan, *Pan-İslamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877- 1914)*, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1992.

Ishtiaq Ahmad and Mahmud-ul-Hassan Butt, "From Pan-Islamism to Muslim Nationalism: Khilafat Movement and the Struggle for Pakistan", *Pakistan Journal of History and Culture*, Vol. XXXIII, No. 2 (2012), s. 1-22.

75 TNA, FO 371/5170/E 10707, 29 Temmuz 1920, "Weekly summary intelligence report...", Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, belgenin özeti s.LXXVI, belgenin aslı: 264-270.

Kemal'in Müttefik devletlere karşı benimsediği ilkelerin Emir Faysal tarafından da kabul edildiğine dair bir genelgenin dolaştığına değiniliyordu. Bu genelgede Mustafa Kemal'in 1920 Haziran'ına kadar geçen sürede çeşitli Arap ileri gelenleriyle antlaştığı ve yaptığı önerilerin Emir Faysal tarafından da kabul edildiği duyuruluyordu⁷⁶. Londra'daki Müslümanlar da Milli Mücadele ile iletişim halindeydi. Hariciye Nezareti'ne gelen 7 sayfalık mektup harbin başından 1920 başına kadar geçen gelişmeleri anlatmak ve yorumlamaktaydı. Londra'dan Cemiyet-i İslamiye Reisi Abdülmecid'den gelen bu uzun mektubun sonunda sulh konferansında İngiltere'nin Osmanlı Devleti ve diğer İslam ülkeleri için uygulaması beklenen adilane barış beklentisi dile getiriliyor ve *Sulh konferansında adalet ve muahedat ahkâmı dairesinde ve Hindistan ile sair memâlikteki Müslümanlara verilen teminata tevfiқан Devlet-i Osmanîye ve hilâfet-i İslâmîye hakkında ittihâz-ı karar edeceğini samimane ümid ederiz. Aksi takdirde korkarım ki bu konferans alemin sulh ve müsalemeti için bir takım mesail-i hal ve tesviye eyleyecek yerde bütün cihan üzerinde Müslümanlarla Hristiyanlar arasında ilelebet iraka-i demî mucib daha fena bir musibet tevlidine bais olacak bir derd küşad eylemesin* ifadelerine yer veriliyordu⁷⁷. Mektubun sonunda 46 imza vardı. Bunların isimlerinin yanında Hintli, İranlı, Arap, Somali, İngiliz yazıyordu. Londra İslam Cemiyeti reisinin mektubunda Osmanlı Devleti'nin geleceği için duyulan kaygı ve beklentilere dair iyi niyetlerin reel politika içinde İngiltere üzerinde önemli bir baskı oluşturduğu söylenemez. Cemiyet başkanının *İslam birliği* üzerinden kalemine yansıyan öngörüler de gerçekleşmemiştir. Barış antlaşmalarının başarısız olmasının gelecekte Müslüman ve Hristiyan devletler arasındaki düşmanlığı körükleyeceği konusundaki öngörüsü uzun periyotta belli bir ölçüde gerçekleşecekse de ortaya çıkacak tablo Müslüman ve Hristiyanlar arasında bir bloklaşmadan ziyade başarısız barış antlaşmalarının ortaya çıkardığı zayıf, çoğu manda Ortadoğu devletleri şeklinde olacaktı. Kaldı ki, çoğu kez vurgulanan Halifenin dini varlığı öylesine suiistimale açtı ki Yunan ordusunun halife ordusu olduğu propagandası yapılıyordu⁷⁸.

76 TNA, FO 371/5225/E.10708, 5 Ağustos 1920, "Weekly summary of Intelligence Reports...", Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, belgenin özeti, LXXVII, belgenin aslı: 271-274.

77 ATASE, ATAZB-1, 31/67, 05 Kânûn-ı sâni 1336 (5 Ocak 1920).

78 ATASE İSH, 648/136, 07 Kânûn-ı sâni 1336 (7 Ocak 1920).

Yine de Türk Milli Mücadelesi ile nihai bir antlaşmaya varana kadar İslam coğrafyası ve bu bağlamda Arap halkları üzerindeki etkinliği karşı taraf için, oldukça karmaşıktır⁷⁹. Daha Erzurum Kongresi'nin hemen ardından alınan İngiliz duyuruları arasında Mustafa Kemal'in çok daha geniş bir organizasyona hazırlandığına değiniliyordu. *Kuvvâ'ül İslam* adı verilecek bu askeri organizasyonun İslam kuvvetleri olacağı, Kürt, Arap birliklerinden oluşacağı, Kürt birliklerini Kürt kumandanların, Arap birliklerini ise Arap kumandanların idare edeceği ve her kabilenin kendi aşiretiyle bu organizasyonda yer alacağı bildiriliyordu⁸⁰. Aynı şekilde Sivas Kongresi'nden söz ederken de Türk milliyetçilerinin, Panislamik bir kongre topladığı rapor ediliyordu. Türk belgeleri içerisinde göze çarpmayan bir gelişmede sözü edilen kafa karıştırıcı durum görülebilmektedir. Zira zannedildiği gibi Sivas'a Afganistan, Semerkand, Buhara, Kırım ve İran'dan temsilciler gelmemiştir⁸¹. Lozan Konferansı'nın kesintiye uğradığı dönemde İngiliz istihbarat servisi Türkiye'de Panislamik propaganda yapıldığına dair raporlar vermektedir⁸². Bunlardan 28 Şubat 1923 tarihli bir raporda Mustafa Kemal'in kurduğu *Cemiyetül İslam Derneği* isimli bir oluşumdan söz ediliyordu. Dahası Milletler Cemiyeti'ne karşı Anadolu'da Müslüman Milletler Cemiyeti kurulması amacıyla bir anlaşma yapıldığına değiniliyordu. Halife'nin konuğu olan bir görevliden alınan bilgiye göre Cemiyetül İslam isimli dernek Mustafa Kemal'in kişisel girişimiydi ve bu dernek halifenin emrinde değildi. Derneğin amacının Türkiye'nin politik etkisi altında bir İslam birliği olduğuna değiniliyordu. Detaylar dikkat çekiciydi. Delegeleri tüm Müslüman milletlerden Hilafet Meclisi üyesi sıfatıyla gönderilecek olan bu oluşumun nihai hedefi Müslüman Halklar Meclisi oluşturmaktı. Türkiye'nin politik etkisi altında olacağı düşünülmüyordu. Öğrenildiğine göre Mustafa Kemal'in planı şöyleydi: Her millet kendi bağımsız kalacak olmasına rağmen Türkiye, Halife ve sözü edilen bu dernek vasıtasıyla onları kontrol altında tutacaktı.

79 Bu çalışmanın araştırma süreci 1923 yılı/Lozan Antlaşması ile sona ermektedir. Yani sözü edilen iddia bu süre için geçerlidir.

80 *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From the Foreign Office Confidential Print*, s. 211. Aynı organizasyon birden fazla raporda zikredilmektedir: *British Library*, IOR/L/PS/11/166, s. 6.

81 *British Library*, IOR/L/PS, 11/167, s. 8A, (12).

82 *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From the Foreign Office Confidential Print*, s. 210.

Cemiyetü'l İslam'ın ciddi bir hareketlilik içerisinde olduğu, derneğin temsilcilerinin Irak, Hicaz, Filistin, Suriye, Mısır, Tunus, Cezayir, Hindistan ve her yerde olduğu, sözü edilen projeyi, hayata geçirmek için faaliyet gösterdiklerine değiniliyordu. Ayrıca Kuzey Afrika'da Emir Said, İdris Sunusi, Yemen'de İmam Yahya ve Seyyid İdris isimli yöneticilerin Cemiyet'in etkisi ve propagandasının tesiri altında olduğuna değiniliyordu. İbnu's-Suud, İbnü'r-Reşid ve diğer imamların etki altına alınacağı tahmin ediliyordu⁸³. Sözü edilen cemiyetin varlığı ve iddia edilen girişimlerin doğruluğu sahih bir duyuma mı dayalıydı yoksa gerçeklikten uzak bilgiler miydi tespit etmek zor görünmektedir. Zira böyle bir girişim varsa muhtemelen oldukça gizli bir şekilde gerçekleştiriliyordu. Belki de sadece fikren ortaya atılıp gerçekleşmemiş bir girişimdi. Zira 1922 yılı olaylarını değerlendiren geniş içerikli bir rapordan anlaşıldığı kadarıyla 1922 Mart ayında Ankara'da bir Pan-İslam kongresi toplama hazırlıkları yapıldığı ancak kongrenin gerçekleşmediği Pan-Asya toplama girişiminden de sonuç çıkmadığı belirtilmişti⁸⁴. Lozan Konferansı'nın devam ettiği ve kesintiye uğradığı günlere ait bu raporlar Milli Mücadele sürecini yönetenlerin başta İngiltere olmak üzere muhatap devletleri tedirgin edip ivedi bir barışa yönlendirmek amacıyla hareket ettiklerini de düşündürmektedir.

İstihbarat raporlarının hepsi Mustafa Kemal'in Panislamik bir çabası olduğunu teyit etmemektedir. Eylül 1920 tarihli bir İngiliz gizli İstihbarat raporunda Mustafa Kemal'in bir İslam birliği çabası olmadığı, tüm çabasının Türk milliyetçiliği için olduğuna değiniliyordu⁸⁵. Söz konusu girişimlerin mücadele edilen grubu yıldırıma, farklı tehdit

83 TNA, FO 371/9100, 28 Şubat 1923, "A report by the British Secret Intelligence Service", Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, C. V, belgenin özeti: LXXI, belgenin aslı: s. 137-138.

84 TNA, FO 371/9176/E.10937, 1 Kasım 1922; Bu iddiayı 1922'de ülkesinin resmi temsilcisi olarak Ankara nezdine gönderilen Aralov da tekrarlamaktadır. Mustafa Kemal Paşa'nın Arap politikasına dair yazdığı satırlar arasında kongreye dair şöyle demektedir: "Mustafa Kemal'e Fas'tan, Cezayir'den ve başka yerlerden mektuplar geliyordu. Bu mektuplarda, Ankara'da genel bir Müslüman kongresinin toplantıya çağırılması teklif edilmekteydi. Mustafa Kemal'in görüşüne göre bu hareket panislamist bir karakter taşııyordu. Doğu halklarının sömürgecilğe, emperyalizme karşı mücadelesinin belirtilerinden birisiydi."; Semyon İvanoviç Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları 1922-1923*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2008, s. 113.

85 TNA, FO 371/5178, 25 Eylül 1920, "A political report by British Secret Intelligence", Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, belgenin özeti: s. LXXXIX, belgenin aslı: s. 323-327.

unsurlarıyla baş etmeye zorlamak amaçlı olduğu açıktır. İmparatorluğun son çeyreğine tanıklık etmiş bir asker olarak Mustafa Kemal Paşa ulusların dini bir söylem üzerinden bir blok oluşturmadığını bizzat gözlemleyerek tecrübe etmişti. Dış politikanın daha reel argümanlar üzerinden ilerlemesi kaçınılmazdı. Mustafa Kemal'in uzak ve yakın memleketlerin Müslüman halkının sempatisini takdirle karşılaşmasına rağmen ulusal bir kurtuluşun nihai hedefi olduğu İngilizler tarafından anlaşılmış olmalıdır. Milli Mücadelenin dış politikası akılcılık temelliydi ve kurtuluş hareketlerini (liberation movements) bu amacın etkisini arttırmak amacıyla takip etmekteydi.

İttihat ve Terakki Faktörü, Bolşevik-İttihatçı İşbirliği ile Temas

Türk-Arap ilişkilerine dair iletişimin ve yukarıda üzerinde durulan kavramların etrafında şekillenen ilişkilere daha yakından (yani Bolşevizm, Milliyetçilik, Panislamizm gibi) bakıldığında buna bir diğer etmen daha eklenir. Bu da savaşın sonunda milli sınırlar dışına çıkan İmparatorluğun en üst kademedeki isimleri (Enver, Talat ve Cemal Paşalar) yanında İstanbul'da etkinliğini kaybetmiş olmasına rağmen varlığı ortadan kaybolmamış olan İttihat ve Terakki düşüncesidir⁸⁶. Bu durumun da yine sözünü ettiğimiz ilişkilerde etkili bir bağlantı konusu olduğu düşünülebilir. Diğer taraftan açık bir biçimde Ali Kemal [1867-1922], Damat Ferit [1853-1922] gibi keskin biçimde ulusal harekete karşıt isimler, İngiliz gizli servisinden görevliler, gözlemcilerin çoğu Milli Mücadele'nin İttihatçıların organizasyonu olduğuna inanıyordu⁸⁷. Bu inancıya sahip olanlardan bir diğeri de kuşkusuz padişah Vahdettin'di. Bu kanaatini hareketin sonuna kadar korumuştur. Ya da bir diğer ifadeyle Milli Mücadeleyi gayrimeşru göstermek için bu yakıştırmayı yapmaktan ve İngiliz makamlarına iletmekten çekinmeyecekti. 10 Nisan 1922 gibi Milli Mücadele'nin nihayete yaklaşmakta olduğu bir dönemde huzura kabul edilen Rumbold'a *otoritesini Ankarada kurmuş olan ihtilalci askeri örgüt sadece İttihat ve Terakki'nin yeniden diriltilmiş bir şeklidir ve ulusçuluk*

86 Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin zihinsel arka planı kökenleri ve temelleri, modernleşme fikirleri, bu harekete atfedilen muhalefet hareketleri, örgütsel organizasyonu hakkında en kapsamlı çalışma Şükrü Hanioglu tarafından yapılmıştır. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim Yay., İstanbul 1989.

87 Eric Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, (Çev. Nükhet Salihoglu), İletişim Yay, İstanbul 2003, s. 100.

maskesi arkasına gizlenmiştir demişti⁸⁸. Bu inancın arka planında İttihat ve Terakki gibi yalnızca bir parti değil bir anlayışı simgeleyen yapının bir çırpıda ortadan kaybolmayacağı gerçeği bir yana bırakılırsa İttihatçıların Milli Mücadele ile iletişimi ve bu bağlamda Arap coğrafyasının geleceğine dair faaliyetlerde belirleyici bir kontak oldukları görülmektedir. Bu iletişime dair detaylar mektuplaşmalarda dikkat çekmektedir. Savaşın sonunda ülke dışına çıkan İttihatçı kadro Anadolu hareketine destek olmak arzusunda görünüyordu⁸⁹. Buna dair en dikkat çekici örnek Mustafa Kemal Paşa'ya Enver Paşa'nın yazdığı mektuplarda göze çarpmaktadır. Enver Paşa *iki defa tutuklanıp 5 ay hapis olmak ve altı defa tayyareden düşmek suretiyle Moskova'ya geldim* dediği Moskova günlerinde Mustafa Kemal'e yazdığı mektuplarda Anadolu'daki mücadeleye *Kızılar* vasıtasıyla destek planlarını anlatır⁹⁰. Bu mektuplarda sadece Anadolu hareketi için değil diğer İslam coğrafyalarına dair yapılması düşünülenlerden söz edilir. Bu yoğun iletişime rağmen İngiliz makamlarının Mustafa Kemal'in İttihatçılarla olan irtibatından hareketle onun İttihatçı olduğu gibi bir genelleme yaptığını düşünmek hatalı olacaktır. 1920 Şubat'ına dair bir istihbarat raporunda *Mustafa Kemal İttihatçı değildir ancak İttihatçıların yoğun etkisi altındadır* denilmekteydi⁹¹. Bu yakıştırma/benzeştirmenin nedeni olabilecek bir diğer gerekçe ise liderleri yurt dışına çıkmış olmasına rağmen İttihat ve Terakki'nin yer altı ve paramiliter kollarının İstanbul ve Anadolu'da işgal karşıtı organizasyonu yapan birimler olmasıydı⁹². Mecliste İttihatçı kimlikleriyle tanınan isimlerin bir kısmı Mustafa Kemal ile işbirliği içerisindeyken Enver Paşa'nın atacağı adımlara göre hareket etmeyi bekleyenler de vardı. Milli Mücadele ekibinin İttihatçılara karşı 1921 yazına kadar açıkça cephe almadan temkinli bir iletişimi devam ettirdiği görülmektedir⁹³.

88 Salâhi Sonyel, *Gizli Belgelerde Mustafa Kemal, Vahdettin ve Kurtuluş Savaşı*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2015, s. 181.

89 Enver Paşa ve diğer liderlerin girişimleri bazen aktörlere en yakın isimlerin aktarımlarla Aydemir'in eserinde ele alınmaktadır: Eserin akademik güvenilirliğine dair ihtiyatlı olunması gerektiğini hatırlatmakla birlikte detaylar önemlidir; Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, C. III, Remzi Kitabevi, İstanbul 1985, s. 557.

90 Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa. Türkiye'den Türkistan'a*, Bağlam Yay., İstanbul 1995, s. 206.

91 *British Library*, IOR/L/PS/11/169, s. 109, (1-2)

92 Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul 1918-1923*, İletişim Yay., İstanbul 2008, s. 129-172.

93 İhsan Güneş, *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 1997, s. 164-165.

İttihatçı kadro ve Bolşevik temasının Arap coğrafyasını da ilgilendiren hususlardaki konularda savaş yıllarında da etkili olan bazı isimlerin adı ön plana çıkmaktadır. Emir Şekip Arslan bunlardan ilkidir. Adı yazışmalarda sıklıkla geçmektedir. Bu bağlamda Milli Mücadele'nin başlarında Kemalistlerle Bolşevikler, Emir Şekib Arslan, İttihat ve Terakki liderleri, Emir Faysal ve diğer bazı Arap milliyetçileri arasında ilginç bağlantı ve görüşmeler dikkat çekiyordu. Alınan duyuma göre 15 Kasım 1919'da Montreux'da çok gizli bir görüşme yapılmıştı. Bu görüşmeye Berlin'den gelen Talat Paşa ve Faysal'ın bir temsilcisi katılmıştı⁹⁴. Toplantıda şu konular üzerinde durulmuştu: a- Şam Hükümeti ile Mustafa Kemal arasında savunma işbirliğini geliştirmek, b- tüm Arap şeflerini Pan-Arab fikirler etrafında birleştirmek ve Hicaz Kralı'ndan hareketin başı olmasını istemek, tüm eski çekişme ve kıskançlıkları unutmak. Diğer taraftan bir diğer gizli toplantı 2-3 Aralık 1919'da Bern'de Belle Vue Palace Hotel'de Zeki Paşa, [muhtemelen Zeki Kolaç 1862-1943] Şersa isimli bir kişi, Emir Şekip Arslan⁹⁵ [1869-1946] arasında gerçekleşmişti. Talat Paşa iletilmek üzere bir mesaj getirmişti; buna göre Faysal'ın Montreux'de 15 Kasım 1919'da gerçekleşen görüşmede üzerinde durulan konularda tamamen mutabık olduğunu bildirmişti. Başka bir toplantı İsviçre'de St. Moritz'de Talat Paşa ile Emir Şekip Arslan arasında yapılmıştı. Bu toplantıda Bolşevikler, Enver, Mustafa Kemal ve Araplar arasında işbirliği ihtimalleri üzerinde tartışmışlardı. Bu görüşmenin sonucu Emir Faysal'a aralık ayı içerisinde bildirilmişti. Emir Şekib Arslan, Faysal'dan bir mektup almıştı ve Faysal mektubunda Emir Şekib Arslan'a çalışmalarından duyduğu güveni belirtmişti. Oysaki Faysal'ın bu önerilerinin bağımsız Suriye ve

94 Bu gizli toplantı konusunda sonradan alınan bir başka raporda toplantıya Talat Paşa, Faysal'ın temsilcisi, Bern Büyükelçisi Fuad Selim'in temsilcisi Türkler, Mısırlılar, Suriyeliler katılmıştı. Toplantının konusu Suriye, Arabistan ve Mısır halklarının birliği, özgürlüklerini alana kadar hepsinin özel kızgınlıklarını bir kenara bırakmasıydı. Major N. N. E. Bray, "Causes of Unrest, Report No. 11", Vol. 1, *Arab Dissident Movements 1905-1955*, (Edited by A. L. P. Burdett), Archive Editions 1996, s. 648.

95 Dürzî lider Şekip Arslan Suriye'nin savaş sonrasında Fransızlar tarafından işgalinden sonra gösterdiği muhalif sert tutumu nedeniyle Berlin'e giderek burada faaliyetlerini sürdürdü. 1920'de Berlin'de Şark Kulübü Başkanlığı'na, 1921'de Berlin'de Milletler Cemiyeti'nde Arapların haklarını korumayı amaçlayan Suriye-Filistin Heyeti'nde yer aldı. 1924'te Berlin'de Almanya'daki Müslümanların işleriyle ilgilenmek üzere Hey'etü Şeâiri'l İslamiyye adıyla bir dernek kurdu. Hulusi Kılıç, "Emir Şekip Arslan", *DİA*, C.11, İstanbul 1995, s. 152.

Mezopotamya'nın tamamının Enver, Moskova ve Türkiye tarafından tanınmadıkça kabul etmeyeceğine değiniliyordu. Dahası Emir Şekip Arslan Moskova'ya gitmek ve Bolşevik Hükümeti ile görüşmek üzere Faysal tarafından görevlendirilmişti. Ancak Emir Şekip Arslan bu tarihte Moskova'ya gitmemişti, 17 Ocak 1920'de alınan bir bilgiye göre St. Moritz'de bulunan Emir Şekib Arslan Kopenhag'ta bulunan Litvinoff'a (bu yıllarda diplomatik görevle İsveç'te olan Sovyet Maxim Litvinov olmalı, 1876-1951) bu bağlamda bir mektup göndermişti⁹⁶. Ancak 1921 Temmuz'unda Moskova Sefiri Ali Fuad Paşa [Cebesoy, 1882-1968] *Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya* uzun bir mektup içerisinde Şekip Arslan'ın ifadelerini aynen aktarmıştı. Emir Şekip Arslan'ın⁹⁷ Moskova Sefiri'ne bildirdiğine göre Enver Paşa kendisine şöyle demişti: "Misak-ı Milli'de kabul edilmiş olan siyasetimiz eski siyasete muvafık, muhalif tekmil Arap rüesasını Ankara hükümeti etrafında topladığı malumumuzdur. Kendi hudutları dâhilinde istiklallerini gasb etmek isteyen aynı düşmana karşı aynı zamanda hareketleri Türk, Arab milletlerini mücahedelelerindeki muvaffakiyeti temin edeceğinden şüphe yoktur". Ali Fuad Paşa Emir Şekip Arslan'ın bu ifadelerini aktardıktan sonra *Mütalaaya tamamiyle mutabıkım. Çiçerin'e yaptığım beyanatta az çok bunu teyid ettiğini zannedirim. Ankara Hükümeti'nin tekmil Arab millet hükümetleri nezdinde kazanmış olduğu ümit o kadar büyüktür ki yeniden Türkiye idaresine girmeye istiklallerine bile tercih ettikleri gözetilecektir* ifadelerine yer veriyordu⁹⁸. Bu noktada dikkat çekici bir diğer husus Cemal Paşa'nın Afganistan'da Enver Paşa'nın arkadaşlarına yazdığı mektuplarda dâhili ve harici siyasette TBMM etrafında toplanmak lazım geldiğini bildirmesi

96 TNA, FO 371/5230, "Major N.N. E. Bray Report; Preliminary Report on Causes of Unrest"; *Arab Dissident Movements 1905-1955*, Vol. 1, s. 630.

97 Şekip Arslan'ın Enver ve Talat Paşa ile olan yakın diyalogu savaş öncesinden başlamaktaydı ve her iki İttihatçı liderin ölümüne kadar devam edecekti. Arslan'ın faaliyetleri hakkında yapılan bazı çalışmalara bakıldığında yukarıda detayları verilen belgelerin görül(e)memiş olmasının neden olduğu eksiklikler göze çarpmaktadır; Syed Tanvir Vasti, "Amir Shakib Arslan and CUP Triumvirate" *Middle Eastern Studies*, Vol. 44, No. 6, (Nov. 2008), s. 925-936.

98 *ATAŞE, ATAZB-1*, 38/18 2 Temmuz 1337 (2 Temmuz 1921). Emir Şekip Arslan'ın hatıratında bu görüşmelere dair bir anlatımı göze çarpmamaktadır. Hatırat Şekip Arslan'ın kendi hikâyesinden ziyade onun olaylara dair gözlem ve aktarımları şeklindedir. Bkz: Emir Şekib Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydınının Anıları*, (Ter. Halit Özkan), Klasik Yay., İstanbul 2005.

olmuştur⁹⁹. Enver ve Talat Paşa'dan ziyade Cemal Paşa'nın Mustafa Kemal'e olan bakış açısının askeri ve siyasi geçmişlerinde iletişimlerinin etkisiyle daha olumlu olduğu buradan hareketle İttihat ve Terakki içindeki hizipler bağlamında Mustafa Kemal'in Cemal Paşa'ya yakın olduğu da iddia edilmiştir¹⁰⁰. Milli Mücadele yıllarında Milliyetçiler Arap coğrafyasına yönelik girişimlerinde sık sık İttihatçı damgasını yiyecekler ve bu yolla aşağı çekilmeye çalışılacaktır. Ancak Mustafa Kemal'in İttihatçı liderlerle olan iletişimde oldukça temkinli davrandığı ve Milli Mücadele'yi ittihatçı hareketi olarak tanımlanmaktan uzak tutmaya çalıştığı açıktır¹⁰¹. Cemal Paşa'nın bir nevi direktif verir şekilde yazdığı mektubuna karşılık Moskova Sefiri Ali Fuad Paşa'ya yazdığı mektupta Mustafa Kemal Paşa, Ankara'nın talimatlarını yerine getirmek yerine nasihat eden Cemal Paşa ile iletişimini kestiğini belirtiyor *Ben, milleti İttihad ve Terakki bayrağı altına davet edemem* diyordu¹⁰². Öyle anlaşıyor ki İttihatçılık Milli Mücadele yıllarında hem uluslararası alanda hem de millet nezdinde açıkça uzak durulması gereken bir kavramdı. Fakat birbirini takip eden süreçlerde aktörlerin teması ve işbirliği kapalı biçimde devam etmekteydi.

99 Aynı Belge.

100 Zürcher, *Milli Mücadele'de İttihatçılık*, s. 149.

101 Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, C. III, s. 557-571.

102 Murat Bardakçı, *Enver*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015, s. 216.

II

ESKİ EYALETLER YENİ KOMŞULARA DÖNÜŞÜRKEN DEVAMLILIK VE KOPUŞLAR

Suriye ve Irak ile Ankara Hükümeti Arasındaki İlişkileri Belirleyen Unsurlar

Savaş Sonrasında Suriye'nin Durumu

Suriye üzerinde İngiltere ve Fransa arasında bir nüfuz mücadelesi 1903'den 1914'e kadar devam etti. I. Dünya Savaşı arifesinde Osmanlı ekonomisinde Fransa'nın önemli bir ekonomik ağırlığı bulunmaktaydı. Bu ağırlığın daha da yoğun olduğu bölgelerin başında Suriye'nin özellikle kıyı kesimleri geliyordu¹⁰³. Sykes-Picot ile hem Mark Sykes hem de George Picot, McMahon'un Şerif Hüseyin'e verdiği Arap bağımsızlığı sözüne inanır gibi yapmışlardı. Ancak bu ilk paylaşım içinde Musul Fransız nüfuz bölgesi içindeyken İngilizler petrolün değerini kavradıkça böylesine zengin petrol kaynaklarına sahip bölgeyi terk etmemenin gerekliliğine inandılar. Hatta Filistin ve Musul'u İngiliz bölgesine dahil etmek, Suriye'den Fransızları uzak tutmak, barış görüşmelerinde üzerinde durulacak ilk plan olmuştu. Suriye'nin iç kesiminin Fransız mandasına aykırı olduğunu iddia eden İngilizler burada McMahon ile Şerif Hüseyin arasındaki antlaşmaya dikkat çekiyor ayrıca savaş sırasında tüm stratejik adımların askeri-finansal açıdan İngilizler tarafından atıldığını hatırlatıyordu. Ancak bu durum Fransızların sözü edilen yazışmalardan haberdar olmadıkları yani kendilerine sorulmadan sözler verildiğinden yola çıkılarak reddedildi. Bu noktada kilitlenen görüşmeler Amerikan Başkanı Wilson'un teklifiyle meselelerin yönetilenlerin tercihlerine göre çözümlenmesi şeklinde bir formüle yöneldi. Bu tercihleri

103 Shorrock, *French Imperialism*, s. 115, 138.

ve temayülleri belirleyecek King-Crane Komisyonu¹⁰⁴ Haziran 1919'da Filistin'e ulaştı. Komisyonun teklifleri Fransızların aleyhineydi ancak Suriye konusunda Fransızların vazgeçeceği yoktu¹⁰⁵. Bunun üzerine Musul karşılığında Suriye'den çekilme ve bunu yaparken Arapların da kalbini kırmama gibi bir plan üzerinden hareket eden Lloyd George'un teklifi kabul gördü ve Eylül 1919'da Suriye İtilafnamesi imzalandı¹⁰⁶. İngilizlerin planları iki tarafı da kızdırdı. Ünlü Fransız General Henri Gouraud [1867-1946] gerekirse kan dökmek pahasına Suriye'de düzeni sağlamak üzere görevlendirilecekti¹⁰⁷.

General Gouraud Suriye'ye gidip yönetimi ele aldıktan sonra Nisan 1920'de San-Remo Konferansı'nda İngilizler, Fransa'nın Suriye'de hak iddialarına ses çıkarmadı ve karşılığında Filistin ve Mezopotamya'da İngiliz mandası onaylandı. Ayrıca Musul petrollerinden Fransızlara dörtte bir pay verilmesi de burada kararlaştırıldı. Fransa Suriye'de Arap direnişini ezip Faysal'dan kurtulmak istegindeydi. Gouraud'un askerleri 24 Temmuz 1920'de Maysalun'da Arap birliklerini alt üst etti¹⁰⁸. Faysal bundan sonra Avrupa'ya gitti. İki yıl sonra 24 Temmuz 1922'de Milletler Cemiyeti'nin onayıyla Suriye'de Fransız varlığı resmen manda yönetimi olarak kabul edildi. Fransa bu dönemde ilk iş olarak Trablusşam,

104 Komisyon aslında iki Amerikalı'dan oluşuyordu. William Henry King (1863-1949) ve Charles R. Crane (1858-1939); Ali A. Allawi, *Faisal I of Iraq*, Yale University Press, New Haven and London 2014, s. 243-245.

105 Görevleri esas itibarıyla Osmanlı yönetimindeki Arap bölgesinin nasıl taksim edilebileceğine karar vermekti. Bu amaçla Yafa'dan kuzeye doğru Kudüs, Şam, Beyrut ve Halep'i görerek ilerlediler. İngilizler iki üyenin Mezopotamya'yı ziyaretini engellemeyi başarmışlar, ilgili bölge için kendi tesirleri altında Irak kamuoyunun düşüncelerini bildirmişlerdi. Bunlar arasında barışı sağlayacak bir gücün gerekliliği de vardı. Hatta Crane açıkça Irak'ın İngilizler tarafından yönetilmesi gerektiğini rapor etmişti. Filistin'de İngiliz valiler komisyonun gözlemlerini manipüle etmeye çalışmıştı. Gözlemciler 28 Ağustos 1920'de sundukları raporda birleşik bir Suriye ve Filistin mandasını Birleşik Devletlerin üzerine almasını, devlet başkanlığını da Faysal'ın üstlenmesini istediler. İngilizlerin istediği gibi Büyük Britanya'nın Mezopotamya'da mandacı olmasını önerdiler. James Barr, *Kırmızı Çizgi. Paylaşılamayan Toprakların Yakın Tarihi*, (Çev. Ekin Can Göksoy), Pegasus Yay, İstanbul 2016, s. 98 vd.

106 İngilizlerin planı Fransızların çok istediği Suriye'yi onlara bırakırken çekildikleri şehirlerin yönetimini Faysal'a terk etmek her iki tarafın da gönlünü kazanmaktı. Ayrıca İngiliz kamuoyunda artan devlet harcamalarına karşı bir rüzgâr esmeye başlamıştı. Lloyd George, Clemenceau'ya 1 Kasım 1919'dan itibaren Suriye'den çekileceklerini bildirdi. Barr, *Kırmızı Çizgi*, s. 98 vd.

107 Barr, *Kırmızı Çizgi*, s.98-101; Shorrock, *French Imperialism*, s. 5.

108 Barr, *Kırmızı Çizgi*, s. 41-113.

Beyrut ve Sayda gibi önemli şehirleri Lübnan'a dâhil ederek Osmanlı dönemindeki mutasarrıflık sınırlarını Suriye aleyhine genişletti. Ardından Şam ve Halep sınırlarını ayrı birer muhtar bölge olarak belirledi. 1922'de Lazkiye merkez olmak üzere Nusayriilerin (Aleviler) yoğun olduğu kuzey bölgesiyle Dürzilerin yoğun olduğu Havran bölgesini birer muhtar bölgeye dönüştürüp bugünkü Suriye'yi oluşturan toprakları ayrı idari birimlere ayırdı¹⁰⁹. Parçalanmanın yarattığı etkiyi kırmak için 1924'te ayrı bir düzenleme yapan Fransızlar Şam, Halep, Hama ve Humus'u birleştirip tek bir idare altında topladı. Böylece Sünnilerin yoğun olduğu yerlerle Alevilerin ve Dürzilerin çoğunluğu oluşturduğu bölgeler ayrı idari birimler haline getirildi¹¹⁰.

Olayları Şerif Hüseyin ve Faysal'ın aktörlüğü üzerinden izleyerek ilerleyelim. Bilindiği üzere Sykes-Picot Antlaşması Arap isyancılarının Büyük Suriye beklentilerini büyük oranda kırmıştı. Osmanlı kuvvetleri karşısında pek çok askeri mücadele neticesinde Şam 1 Ekim 1918'te İngiliz ve Arap kuvvetleri tarafından işgal edilmişti. Emir Faysal Halep'i 11 Kasım 1918'te ziyaret ederek buranın Arap hükûmetine bağlılığı için ileri gelenlerle görüşmeler yapmıştı. Halep'teyken babası Hüseyin, Mekke'ye dönmesini ve buradan da kendisinin temsilcisi olarak Paris'e giderek barış görüşmelerinde bulunmasını istediğini bildirmişti¹¹¹. Lloyd George, Paris Barış Konferansı'nın başında Arap coğrafyasındaki Türk varlığını şöyle yorumluyordu: "Arabistan'da, Mezopotamya'da, Suriye'de ve Filistin'de Türkler, Saxon İngiltere'sinde Normanlar'dan daha fazla değildir"¹¹².

Faysal ve beraberinde Paris'e giden delegasyon sadece Suriye temsilcisi olarak değil Hicaz temsilcisi olarak görev yapmıştı¹¹³. Kasım 1918'de Paris'e giden Faysal'ın bu ilk ziyaretiydi. Onun yokluğunda kardeşi Zeyd ona vekâlet etti¹¹⁴. Nisan 1919'da Suriye'ye dönene kadar

109 Umar, *Osmanlı Yönetiminde Suriye*, s. 455, Khoury, *Syria and French Mandate*, s. 55.

110 Tufan Buzpınar, "Suriye", *DİA*, C. 37, İstanbul 2009, s. 553.

111 Hüseyin oğluna gönderdiği mektupta İngilizlerle olan dostluklarının devamının nedenli önemli olduğunu hatırlatıyordu; Ali A. Allawî, *Faysal I of Iraq*, s. 171.

112 David Lloyd George, *The Truth About the Peace Treaties*, Vol. II, London 1938, s. 1016

113 Faysal'ın temsili konusunda Fransızların çok fazla endişeleri vardı. 24 Kasım 1918'de Paris'teki Fransız büyükelçisine bu çekinceleri de içeren bir resmi not ulaştırıldı. Onlara göre Faysal'ın Arap halklarını temsili mümkün değildi. Hicaz Krallığı'nı temsili bile sorunluydu. Tanınmışlığı tartışmalıydı. Bkz: *Documents Diplomatiques français, Armistices et Paix, 1918-1920*, Tome I, (27 Septembre 1918-17 Janvier 1919), P.I.E Petric Lang, 2014, s. 332-334.

114 *ATASE*, İSH 202/182, 2 Kânûn-ı sâni 1336.

burada kalacaktı. Balfour Deklarasyonu ile de kendi iktidar bölgesinde bir Yahudi devletinin kurulmasının hazırlandığını gören Şerif Hüseyin (oğlu Faysal'ın temsil ettiği) Paris Barış Konferansı¹¹⁵ sırasında beklediği ilgiyi görememişti¹¹⁶. Zira Faysal, Paris Barış Konferansı'nda 29 Ocak 1919 tarihinde Araplar adına İskenderun-Diyarbakır çizgisinin güneyinde kalan ve Hint Okyanusu'na kadar uzanan toprakları istemişti. Musul Vilayeti de bu sınırlar içerisinde kalmaktaydı¹¹⁷. Buradaki temaslarında Osmanlı Devleti'nin parçalanması neticesinde statüsü tartışılan hilafet makamı ile ilgili de bazı temasları olmuştu. Öyle ki, Emir Faysal, Venizelos ile de bu kapsamda mülakatta bulunmuş ve İstanbul, Türkiye ve hilafet merkezi olarak kalması gerektiğini bildirmişti¹¹⁸. Bu gelişmeleri birkaç farklı açıdan ele almak mümkündür. İlk bakışta en zayıf ihtimal olarak hilafet konusunda Şerif ailesinde fikir ayrılıkları olduğu düşünülebilir. Bu durum oldukça zayıf bir olasılık olarak görünmektedir. Diğer taraftan hilafetin ilgasından sonra İstanbul'un hilafet merkezi olması isteğinin değiştirilmiş olduğu ihtimali akla gelmektedir. Türk tarafının aldığı duyum doğru ise Şerif Hüseyin için hilafet konusunun öncelikli istek olmadığı görüşünü de akla getirmektedir. Bu konferans sırasında Emir Faysal ile yapılan antlaşma gereği Suriye'nin Fransa himayesinde bulunması, Fransız müşavirleriyle idare olunmak üzere Halep, Şam, Hama'nın içinde olacağı Arap devletinin tesis edilmesine karar verildi. Beka mıntıkasında asayiş, Fransız subayları tarafından idare edilen Arap jandarmasıyla temin edilecekti. İktisadi ve mali yükü Fransa karşılayacaktı¹¹⁹.

Faysal Paris'teyken kendisinin Suriye'nin de temsilcisi olduğunu ispat için Suriye'deki askeri yönetimin ve meclisin başı olan (Military Governor and Chief of the Council of Directors) Rikabi Paşa'ya [Rıza

115 Konferans 18 Ocak 1919'da toplandı ve resmen 21 Ocak 1920'ye kadar devam etti.

116 Azmi Özcan, "Şerif Hüseyin", *DİA*, C. 38, s. 586; Zeine, *The Struggle for Arab Independence*, s. 52-53.

117 Kaymaz, *Musul Sorunu...*, s. 95; Konu üzerine hazırlanan bir başka çalışmada Faysal'ın Konferansta ilk kez 6 Şubat'ta Lawrence'in çevirmenliğiyle konuştuğu belirtilmektedir. 29 Ocak tarihindeki teklif yazılı bir memorandumdur: "İngiltere ve Fransa'nın isteği üzerine Türklere karşı isyan eden babamın temsilcisi olarak İskenderun-Diyarbakır sınırından güneye doğru Hint Okyanusu'na kadar Asya'nın Arapça konuşan halklarının temsilcisi olarak... Milletler Cemiyeti'nin garantisi altında bağımsız hâkim halklar olarak tanınmak istediğimizi... iletiyoruz"; Zeine, *The Struggle for Arab Independence*, s. 67.

118 *TİTE*, 18/43, 2 Şubat 1920.

119 *TİTE*, 18/61, 13 Ocak 1336 (1920).

el-Rikabi]¹²⁰ gerekli işlemleri yapmasını bildirmişti. O da şehrin ileri gelenleriyle iletişim kurarak Paris'e Faysal'ın kendilerinin temsilcisi olduklarını bildiren telgraflar çekilmesini temin etti. Yukarıda da belirtildiği üzere talepleri Onlar Konseyi'nce kabul edilmeyen Faysal, Paris'ten Nisan 1919'da Beyrut'a döndü¹²¹. Faysal'ın Paris'te bulunduğu dönemde yaşanan otorite boşluğunun da muhtemel etkisiyle Şam'da yükselen muhalefetin dışı vurumu olarak 9 Kasım 1919'da Faysal'ın sarayına giden halk tam bağımsızlık isteğinde bulundu¹²².

1919 yılı sonu itibarıyla Suriye'deki gelişmeler sınıra yakın 13. Kolordu tarafından takip ediliyordu. Buna göre Suriye'nin bölünmemesi için çeşitli organizasyonlar faaldir¹²³; bu organizasyonlara karşı Fransızların tedbirleri arasında Şerif Faysal'ın çıkarılması seçeneği de vardır. Arap Hükümeti'nin İstanbul ve Sivas'a temsilciler göndermesinden de şüpheye düşen kumandanlık o hükümetin propagandalarına karşı tedbir almak için ne tür adımlar atılabileceğine dair tavsiye istemektedir¹²⁴. Türk tarafının genel bakışı Suriye'de özellikle Faysal'ın

120 Rikabi Suriye'de sözü geçen birisiydi. el-Rikabi 10 Aralık 1919'da istifa etti. Abdulkerim Rafik, "Türkiye Suriye İlişkileri", s. 33.

121 Umar, *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi...*, s. 401-404; Faysal'ın toplam 22 ay olan Suriye Krallığı sürecinin 9 ay 10 günlük kısmı onun Avrupa'da bulunduğu süreci de içine almaktadır; Tauber, *The Formation of Modern Syria and Iraq*, s. 145.

122 Sadiye Tutsak, "Milli Mücadele Yıllarında Suriye'deki Gelişmelerin Güney Cephesine Etkisi ve Ankara Hükümeti Açısından Önemi-I", *History Studies*, Cilt. 6, S. 4, Temmuz 2014, s. 233; çalışma süreci incelemeye ikinci kısmında devam etmiştir: Sadiye Tutsak, "Milli Mücadele Yıllarında Suriye'deki Gelişmelerin Güney Cephesine Etkisi ve Ankara Hükümeti Açısından Önemi-II", *History Studies*, Cilt. 6, S. 5, Eylül 2014, s. 194.

123 ATASE, İSH 48/69, 28 Haziran 1335 (28 Haziran 1919): "Hâlâ garbi Suriye, Beyrut, Cebel-i Lübnan Fransız ve cenubi Suriye Filistin İngiliz himayesine şark Suriye Şam, Haleb Arab idaresindedir. Maa-hazâ bütün Suriye mıntıkasının muntahid olarak Arab idaresinde olması için faaliyet vardır. Emir Faysal'ın Şam'a avdeti münasebetiyle Filistin ve Beyrut ve Cebel-i Lübnan epraflı ve münevver tayfalarından bir heyet Şam'a gelerek Suriye ittihadı muh müddavele-i efkâr etmişlerdir. Netice-i müzâkerâta Cebel-i Lübnan bütün efkârlarını muhafaza edilmek üzere Arab Hükümeti'ne merbutiyetini mezbûr heyetlerinde takarrûr etmiştir. Bunun için Suriye ittihad cemiyeti teşkil etmiştir."

124 ATASE, İSH, 20/259, 21 Kânûn-ı evvel (Aralık) 1919; 13. Kolordu kumandanlığı Türk sınırı ile Arap birlikleri arasında önemli bir bağlantıydı. Öyle ki İngiliz istihbaratı İstanbul'da Harbiye Nezaret'i'nden Diyarbakır'da 13. Kolordu Kumandanlığı'na gönderilen bir telgraflarda kabile şeyhleri ile Cevdet Bey'in iletişimi konusunda bilgiler olduğuna dikkat çekiyordu. Sultana *Irak şeyhi Acemi Paşa* imzasıyla hizmetinde olduklarını bildiren bir telgraf gönderilmişti; TNA, FO 371/5230, "Major N. N. E. Bray Report; Preliminary Report on Causes of Unrest"; *Arab Dissident Movements 1905-1955*, Vol. 1, s. 631.

Avrupa'dan dönüşünden sonra Osmanlı Kuvâ-yi Milliyesi ile işbirliği yapılması yönünde Suriye'deki tüm fırkaların görüş birliği içerisinde olduğu hatta Avrupa'dan dönüşünde Osmanlı hükümeti himayesinde *Arabistan* teşkili için kendisine teklifte bulunduğu şeklindeydi. Dahası Faysal bu teklifi reddederse söz konusu cemiyetlerin baskısıyla ıskat edilebilirdi. Diyarbakır'daki 13. Kolordu *Suriye ve Filistin Müdafaa-i Kuvâ-yi Osmaniye* adındaki heyetin etkili olduğunu hatta Rıza el-Rikabi'nin istifaya zorlanmasında bu cemiyetin etkili olduğunu düşünüyordu¹²⁵. Daha önce de sözü edildiği üzere Paris Barış Konferansı'nda İngiltere ve Fransa arasında Suriye'nin Fransızlara terki üzerine süren müzakerelerin tıkanmış bir sırada Amerikan temsilcisi Başkan Wilson'un teklifiyle King-Crane Komisyonu oluşturulmuştu. Bu komisyonun bölgeye ulaşmasına eş zamanlı olarak Faysal'ın teşvikiyle Şam'da Suriye Kongresi toplandı. I. Dünya Savaşı'nda Türk yönetimine karşı alınan riskin ve Arap halklarının talebinin bir neticesi olarak 8 Mart 1920'de tüm Suriye ve Filistin'in (United Kingdom of Syria ya da Arab Kingdom of Syria) Faysal'ın idaresinde bağımsızlığı ilan edildi. Kardeş Abdullah dahi bu girişimi içten bir biçimde eleştirdi ve bu kararın Türkiye ile barış antlaşması imzalanana kadar ertelenmesini istedi¹²⁶. İngiltere ve Fransa bağımsızlığını tanımadılar.

Diğer taraftan Suriye'nin iç durumuna bakıldığında kargaşanın hâkim olduğu görülmekteydi. Fransız ve İngiliz işgal bölgelerinde haydutluk engellenemiyordu. Hayfa'dan Şam'a giden demir yolunun geçtiği arazide bedeviler trenlere ateş etmekte, yolları kesip soygun yapıyordu¹²⁷. Detaylarına değinilecek olan cemiyetlerin faaliyetleri Fransız işgalini zorlaştırıyordu. Faysal'ın Suriye'den ayrılmasına kadar hız kesmeden devam edecek olan işgal karşıtı hareketlere Maysalun Muharebesi ile bir darbe indirilecekti¹²⁸. Faysal'ın Suriye'deki krallığı sona erecek ve geleceği Irak'ta İtilaf Devletlerinin onun için uygun gördüğü pozisyonda, Irak Krallığı'nda devam edecekti.

Fransa'nın Suriye'de uygulamaya çalıştığı manda yönetimi Khoury'nin tabiri ile *ahensiz bir yönetim* tarzıydı. Fransızlar bu modeli I. Dünya Savaşı arifesinde Fas'ta tesis etmişlerdi¹²⁹.

125 ATASE, ATAZB, 30/42, 20 Ocak 1920.

126 Zeine, *The Struggle for Arab Independence*, s. 139.

127 TTE, 18/61, 13 Ocak 1920.

128 Umar, *Osmanlı Yönetiminde Suriye*, s. 446-451.

129 Khoury, *Syria and French Mandate*, s. 55.

Savaşın Sonrası Oluşturulan Yeni Sırlar: Irak

Osmanlı yönetim sürecinde Bağdat, Basra ve Musul vilayetlerini içine alan bölgeye Irak denilmiştii. Savaşın sonunda Irak'ı ilgilendiren gelişmelerin askerî kökeni İngiliz birliklerinin Basra üzerinden giriştiği askerî operasyonla başlamıştı¹³⁰. İngilizler, Ku'ta ağır bir yenilgi yaşayıp ciddi kayıplar vermişlerse de Mezopotamya'da ileri harekate devam etmişlerdi. I. Dünya Savaşı'nın başından itibaren savaş sahnesi haline gelen Irak'ta savaş sonuna gelindiğinde petrol rezervleri nedeniyle önemi sıkça dile getirilen Musul Türk kuvvetlerinin elindeydi. Ali İhsan [Sabis, 1882-1957] Paşa'nın¹³¹ Musul'u boşaltmamak için gösterdiği direnç merkezden gelen kat'i emirler karşısında sonuçsuz kalacaktı¹³². Musul'a yerleşip, Güneydoğu Anadolu'nun kapısına dayanan¹³³ İngilizler bölge halkları için daha ilk günlerde oldukça olumlu açıklamalar yapmıştı. 8 Kasım 1918'de İngiltere ve Fransa işgal edilen Osmanlı topraklarındaki halklara yayınladıkları bildiri ile yerli halkların *kendi özgür seçimleriyle ve kararlarıyla kendi ulusal yönetimlerini oluşturmalarının* sağlanacağını ilan etmişti¹³⁴. Ayrıca bölge aşiretleri üzerinde İngilizler para ile hâkimiyet kurmaya çalışıyordu. Irak oldukça farklı etnik ve dinsel öğeleri barındıran bir bölgeydi. Özellikle Musul Vilayeti'nde Araplar, Türkmenler, Kürtler, Farsiler, Süryaniler, Ermeniler, Keldaniler, Yahudiler, Yezidiler, Sebeles (Sebeans) ve diğer bazı yerel unsurlar meskûndü. Osmanlı Irak'ı aynı zamanda dinsel açıdan da bölünmüştü. En baskın haliyle Şii Araplar güneyde, Sünni Araplar Batıda ve Sünni Kürtler kuzeyde yaşıyordu. Aynı zamanda Hristiyanlar özellikle Musul'da geniş bir Yahudi nüfusu Bağdat'ta yaşıyordu¹³⁵. İngiltere'nin 8 Kasım bildirisi aslında kendisinden önceki uygulamalarıyla çelişiyordu. Ancak bu çelişki manda sisteminin formülleşmesiyle hallolacaktı. Bu

130 Bu coğrafyada I. Dünya Savaşı yıllarında yaşanan savaşlar Türk ordusunun büyük başarı ve büyük kayıplarıyla geçmiştir. Bu süreci ele alan askerî tarih araştırmalarının başında Genelkurmayın yayınladığı eserler gelmektedir. Diğer taraftan şu araştırma eserlerinde de söz konusu süreç ele alınmaktadır: Orhan Avcı, *Irak'ta Türk Ordusu 1914-1918*, Vadi Yay., Ankara 2004.

131 Gülşim Polat, "Ali İhsan Sabis", El¹, Brill, 2015, s. 24-27.

132 Ali İhsan Sabis, *Birinci Dünya Harbi*, 4. Cilt, Nehir Yay., İstanbul 1994, s. 316-327.

133 Mim Kemal Öke, *İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E.W.C. Noel'in Faaliyetleri (1919)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1988, s. 21.

134 Kaymaz, *Musul Sorunu*...s. 85.

135 Gökhan Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq 1890-1908*, Routledge Pub., London, New York 2006, s. 13.

arada üç vilayette gerçekleştirilen *plebisitte* halka Musul'un kuzey sınırından körfeye değin uzanan ve üç vilayeti içine alan topraklarda İngiliz vesayeti altında bir devletin kurulmasını isteyip istemedikleri, istiyorlarsa bu devletin bir Arap emiri tarafından yönetilmesini destekleyip desteklemediklerini, nihayetinde de bu ismin kim olabileceği yönünde sorular yönelttiler. Gelen sonuçlar İngiliz yönetiminin yönlendirmesiyle beklentiyi karşılayacak biçimde olumluydu. Şeyhler, Şefler, Seyitler her ne kadar Arap Prensini kim olmasını istedikleri yönündeki soruya farklı farklı cevaplar vermişse de genel itibariyle kendilerinden ne istendiğini bilerek İngiliz yönetiminin beklentisini destekleyecek cevapları verdiler¹³⁶. Irak'taki İngiliz yönetiminin nasıl bir yönetim biçimi izleyeceği konusunda görüş ayrılıkları vardı. Bu arada Irak'ın yönetimine dair şu gelişmeler yaşandı; yukarıda üzerinde durulduğu üzere İngiliz birlikleri Musul'u işgal etti. Yönetim sorunlarına çözüm arayışları çeşitli aşamalardan geçmiş, Kürt aşiretlerinin İngiliz koruması altında özerk bir devlet oluşturması kararlaştırılmıştı. Bunun için ilk düşünülen yöntem yerel şeflerle işbirliği içinde düzeni sağlamaktı. Bunun için öncül isim daha önce İngilizlerle bağlantısı olan Şeyh Mahmut Berzenci [1878-1956] idi. Mezopotamya İngiliz yöneticilerinden Binbaşı Noel'den [Edward William Charles Noel, 1886-1974] tam destek alan uygulamanın halk nezdinde destekçisi olmadığı birkaç hafta içerisinde anlaşılabaktı. 1 Aralık 1918'de Süleymaniye'ye gelen Arnold Talbot Wilson [1884-1940], Noel'in düzenlediği ve 60 kadar Kürt şefinin katılımıyla başlatılan resmi uygulama [feodal temele dayalı güdümlü bağımsızlık] daha Şubat 1919'da daraltılacaktı. Öyle ki bu tarihte Kerkük ve Kifri bu uygulamadan ayrılarak doğrudan Bağdat'a bağlandı. Ardından Köysancak, Revanduz ve Halepçe ve diğer merkezler izledi. Ayrıca Kürtlerin hikâyesine¹³⁷ fantastik düzeyde duyarlı olan Noel görevden alınarak yerine E. B. Soane [1881-1923] getirildi. Şeyh Mahmut ve destekçileri İran'dan çağırdığı grupların desteğinde 22 Mayıs 1919'da İngiliz yönetimine karşı ayaklandılar. Ardından Bağdat ile tüm ilişkilerini

136 Kaymaz, *Musul Sorunu...*, s. 94.

137 İmparatorluğun son savaşında tüm etnik birimler gibi Kürtlerin de savaş performansına katılması istenmişti. Savaşın başlamasıyla İstanbul'daki Kürt kulüpleri kapatılmıştı. Seyyid Taha II başta olmak üzere merkezi otoriteye karşı isyanlar baş göstermişti. Metin Atmaca, "Fragile frontiers: Sayyid Taha II and the role of Kurdish religio-political leadership in the Ottoman East during the First World War", *Middle Eastern Studies*, 54:3, s. 361-381.

kestiğini açıklayarak bağımsızlığını ilan etti. Ancak Şeyh Mahmut isyanının ilk şokunu Bağdat İngiliz yönetimi çabuk atlattı. Büyük çaplı bir operasyon başlatıldı. 17 Haziran 1919'da Şeyh Mahmut ağır bir yenilgi aldı, Bağdat'ta yargılandıktan sonra idam cezasına çarptırıldı. İdamının yaratacağı olumsuz havadan dolayı, cezası Mezopotamya Seferi Gücü Komutanı'nın emriyle on yıllık sürgüne çevrilerek Hindistan'a gönderildi. Ayrıca vilayetin kuzeyinde de aşiretler İngilizlerin yönetimine karşıydılar. Ekim 1919'da Barzan, Zibar, Sürücü ve Soran aşiretleri ayaklandı¹³⁸.

Bağdat'a Sivil Komiser olarak atanan Albay Wilson, Kuzey Irak'taki kabileleri kontrol altına almakta zorlanıyordu. Kerkük ve Süleymaniye yerel liderler Şeyh Mahmut'un İngilizlerce sağlanan valiliğini tanımadıklarını açıkladılar. Samarra bölgesi şeyhi Kays mütareke şartlarına uymadığı gerekçesiyle hapse atılmıştı. İran'dan işgal altındaki topraklara sürülerini otlatmak için dönen aşiretlerden İngilizler vergi almaya kalkınca polisle çatışmalar başlayacaktı¹³⁹.

1920 Haziran'ında patlak veren Irak'taki büyük isyan İngiliz kuvvetlerini şaşkına uğratacaktı. 1920 Ekim'inde Talbot Wilson'un yerine Percy Cox'un Irak'a Yüksek Komiser olarak atanmasından sonra Irak'ta doğrudan İngiliz askeri kontrolünün sonlandırılarak yerel bir yönetiminin kurulmasına dair süreç başladı. Politik sistemin formu olan monarşik yapı 1921 Kahire Konferansı'nda belirlendikten sonra olayların gelişimi Faysal'ın Irak Kralı olduğu 23 Ağustos 1921'de neticelendi. Faysal'ın krallığında oluşturulan bu yeni devlet *sunî bir oluşumdu ve Ortadoğu'daki İngiliz çıkarlarının yeniden düzenlenmesinden ortaya çıkmıştı*¹⁴⁰. Bu durum Irak'ın bütününde tam anlamıyla bir kabul olarak tezahür etmemişti. Kuzeydeki Kürt bölgelerinde ve Şiiiler arasında Hicazlı bir kralın meşruiyeti tartışmalıydı. I. Dünya Savaşı yıllarında Türklere karşı isyan etmiş, Bedevi ordusu kumandanı olarak Şam'a girmiş ve Fransızlar tarafından Şam'dan çıkarılmış olan Faysal'ın Irak Krallığı'nı İngiltere Devleti, Churchill'in deyimıyla Irak'ın *en kolay ve ucuz yolu* olarak görüyordu. Bu süreç Türkiye-Irak arasında sınır geçişkenliği ve ilişkiler açısından pek çok detayı barındırıyordu. Yine de bundan sonra İngilizler Irak'ta daha rahat hareket edebileceklerdi. Bu

138 Kaymaz, *Musul Sorunu...*, s. 108-110.

139 Öke, *İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu...*, s. 21.

140 Adeed Dawisha, *Iraq. A Political History from Independence to Occupation*, Princeton University Press, Princeton and Oxford 2009, s. 9.

antlaşma ile yabancı ülkelerde Irak'ın İngiltere tarafından nasıl temsil edileceği, İngiliz görevlilerinin sayısı ve görev tanımları, yargı üzerindeki İngiliz denetimi, *Açık Kapı* sisteminin kabulü ve temel işleyişinin biçimi ve askerî işgal süresince devam eden bayındırlık işleri için İngiltere'ye yapılacak geri ödeme gibi detayları içeriyordu. Manda yönetiminin resmileşeceği anlamına gelen bu antlaşma daha imzalanmadan protestolara neden oldu. Nihayet 10 Ekim 1922'de yani Lloyd George'un koalisyon hükümeti düşmeden hemen önce antlaşma imzalandı¹⁴¹. Eski Osmanlı vilayetinde bir İngiliz mandası kurulurken Sevr ile başlayan süreci askerî güçle durdurmayı başaran Türk Milli Mücadelesi için İstanbul'un da içinde bulunduğu Anadolu coğrafyasında bağımsız bir devletin temelleri atılıyordu.

Etkileşim Alanı Olarak Sınırı Oluşturan Türk Şehirlerinin Durumu

Suriye ve Irak bölgesi gelişmelerini ele alırken mütarekenin imzalanması sırasında Osmanlı Devleti'nin kontrolünde olan coğrafyaya yönelik sınırı oluşturan hatta meydana gelen olayları gözden geçirmek gerekmektedir. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından kısa süre sonra Doğu Anadolu'da kadim Türk şehirleri İngiliz ve Fransız kuvvetlerince işgale başlanmıştı¹⁴². Bu bağlamda mütarekeden hemen sonra 9 Kasım 1918'de İskenderun işgal edildi. 22 Kasım 1918'den itibaren Adana vilayetinde 2. Ordu birlikleri şehirden çıkmaya başlamış, 17 Aralık 1918'den itibaren Tarsus, Adana, Misis ve Antep'i İngiliz birlikleri işgal etmişti. Diğer yandan 6 Aralık 1918'den itibaren Kilis İngiliz Hint Bölüğü ve İngiliz süvari bölüğü tarafından işgal edilmeye başlanmıştı. İngilizler 22 Şubat 1919'dan itibaren Maraş'ı 24 Mart 1919'dan itibaren de Urfa'yı Mondros Ateşkes Antlaşması'nın 7. maddesini gerekçe göstererek işgale girişmişti¹⁴³. Bu işgaller kadar kamuoyunu rahatsız eden bir diğer işgal ise 10 Kasım 1918'de Musul'a İngilizlerin girmesiyle olmuştu¹⁴⁴.

141 Peter Sluglett, *Britain in Iraq. Contriving King and Country*, I.B. Tauris, London, New York 2007, s. 51-52; Tripp, *A History of Iraq*, s. 43-53.

142 Mütarekenin imzalanması sırasında kuvvetlerin dağılımı ve ordunun vaziyeti hakkında bakınız: *Türk İstiklal Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, 3. Baskı, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara 1999, s. 71-157.

143 *Türk İstiklal Harbi, IV. Cilt Güney Cephesi*, Genelkurmay AİASE Yay., Ankara 2009, s. 49-59.

144 *Aynı Eser*, s. 296.

İtilaf Devletlerinin bölgesel paylaşımını düzenleyen Suriye İtilafnamesi (15 Eylül 1919)¹⁴⁵ gereğince İngiltere'nin Musul ve Mezopotamya'daki varlığını tanıyan Fransa'ya Güneydoğu Anadolu işgal topraklarını terk etmesiyle 29 Ekim 1919'de Kilis, 30 Ekim 1919'da Maraş¹⁴⁶, 30 Ekim 1919'da Urfa¹⁴⁷ ve 5 Kasım 1919'da Antep Fransız kuvvetleri tarafından işgal edilmişti. Fransız işgali sırasında daha da artan Ermeni faaliyetleri¹⁴⁸ halkın öfkesini çoğaltmıştı. Bu şehirler Suriye ve Irak ile etkileşimin de en fazla olduğu yerler olacaktı. Türk Milli Mücadelesi'nin güney cephesini oluşturan bu bölgedeki askeri varlığına bakıldığında Fırat Nehri'nin batısını oluşturan Adana cephesinde Fransızlar ve onların işbirlikçisi olan Ermenilerle mücadele edildiği görülmektedir. Fırat Nehri'nin doğusunu kapsayan el-Cezire cephe kesiminde ise muhatap İngilizlerdi. Bu cephede Revanduz hareketi bir tarafa bırakılırsa bir çatışma yaşanmamıştır. Adana cephesindeki düzenli birlikler Toroslar'ın kuzeyine çekilmişti. Burada yerli halktan oluşturulan milli müfrezler aktifti. Adana Cephesi Komutanlığı 26 Nisan 1920'den sonra teşkil edildi ve Komutanı Selahattin Bey [Adil 1882-1961]'di. Yine aynı tarihte teşkil edilen el-Cezire Cephesi Kumandanlığı ise Nihad [Anılmış 1878-1954] Paşa'ya tevdi edilmişti¹⁴⁹. Bu kumandanlık özellikle stratejik bir öneme sahipti. Zira sorumluluk sahası hem İngiliz-Fransız işgal bölgeleriyle sınırdı hem de bölgeden olmayan aktörlerin güçlendirmeye çalıştığı ayrılıkçı Kürt aşiretlerinin

145 Yaşar Akbıyık, "Türkiye-Suriye İlişkileri (1919-1938)", *Atatürk 4. Uluslararası Kongresi*, C. I, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2000, s. 181. Yine aynı bildiri kitabında yer alan bir başka yazının başlığında Kurtuluş Savaşında "Türk Fransız İlişkileri" ifadesine yer verilmekteyse de yazının hiçbir kısmında Türk-Fransız ilişkilerinin hemen hiçbir aşamasına değinilmemiştir, Mehlika Aktok Kaşgarlı, "Kurtuluş Savaşında Türk-Fransız İlişkileri ve Mustafa Kemal Atatürk'ü En İyi Anlayan ve Tanıyan Fransız Devlet Adamı Edouard Herriot", *Atatürk 4. Uluslararası Kongresi*, C. I, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2000, s. 191-195.

146 Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuyu 1919-1922*, TTK Yay., Ankara 1975.

147 İsmail Özçelik, *Milli Mücadelede Güney Cephesi (Urfa) 30 Ekim 1918-11 Temmuz 1920*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1992.

148 Erdal İter, "Milli Mücadele'de 'Doğu Lejyonu' (Légion D'Orient)'nun Fransız İşgal Bölgesindeki Fonksiyonları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C. 1, S. 3, 1989, s. 419-436.

149 İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922*, TTK Yay., Ankara 1993, s. 227-242. Ayrıca bkz: *Türk İstiklal Harbi Güney Cephesi*, IV. Cilt, ATASE Yay., Ankara 2009, s. 174; Nihad Paşa bu görevi bir buçuk yıl yürütecektir.

kontrol altında tutulması gerekiyordu¹⁵⁰. Bölgedeki Türk-Suriye-İrak ilişkilerinde bu kumandanlıkların önemli bir bağlantı noktasını oluşturdıkları anlaşılmaktadır.

Sınırdaki Gayrinizami Etkileşimin Devamlılığı

Suriye ve Irak Sınırının Geçişkenliği

Milli Mücadele sürecinde bölgedeki aşiretler, sınırdaki Kuvâ-yi Milliye ve cephe birlikleri, direniş cemiyetleri, haber alma ve propaganda birimleri Suriye-Türkiye ilişkilerinde etkili görünmektedir. Bu anlamda sınırlar hâlâ geçişken ayrıca Bolşeviklik algısı/tehdidi karşılıklı ilişkilerde gündeme gelen konulardandır. I. Dünya Savaşı ve öncesinde başlayan karşılıklı algılar yine ilişkileri etkiliyordu. Bir kısım Suriyeli Türklerle ilişki ve işbirliğinden memnun değilken bir kısım Suriyeliler işgalci güçlere karşı işbirliğinden yanaydı. Belgeler, anılar, Meclis konuşmaları gibi kaynaklara bakıldığında Türklerin bölgedeki milli direnişçilere silah, cephane yardımı yaparken dahi hedefinin kendi topraklarındaki işgal güçlerini zora sokmak olduğunu düşündüren ifadeler, redbirler göze çarpmaktadır. Ancak detaylar içerisinde bu genellemeyi boşa çıkaran gelişmeler de dikkat çekmektedir.

İşgalden evvel mütareke şartlarına aykırı olarak Osmanlı askerinin çekildiği bölgelerde Arap askerlerinin mihmandarlığında İngilizler işgal hazırlıklarını yapmışlardı¹⁵¹. Sınırdaki şehirler Arap birlikleri ile onlardan faydalanmak isteyen İngiliz birliklerinin taciziyle karşılaşılıyordu. İşgalden öncesinde VI. Ordu Kumandanı Ali İhsan Paşa Harbiye Nezaretine gelişmeleri bir raporla bildirmişti. Kimin adına hareket ettikleri belli olmayan gruplar Suriye sınırındaki Türk yerleşimlerini bazı köy ve nahiyeleri gezerek yedi yüz kuruş kadar devlet hesabına toplanan öşre el koymuşlardı. Dahası bundan böyle verginin Arap Hükümeti namına toplanmasını tebliğ ederek Rakka'ya dönmüşlerdi. İlginç biçimde İngiliz ve beraberindeki Arap birlikleri geri çekilme halinde erzakları nakleden Türk birliklerinin bu hareketinden de rahatsızdı. Sınırdaki Ermeniler üzerinden işgalin alt yapısını hazırlamak yolu da seçiliyordu. İngiliz subaylar Kasım 1918'de Ermenilerin iskân ve refahlarını

150 Sadık Erdaş, "Nihad (Anılmış) Paşa'nın Elcezire Cephe Komutanlığı Ve Yargılanması Meselesi", *CTAD*, Yıl 14 S. 28 (Güz 2018), s. 1-36.

151 *ATASE*, İSH, 7/3/15, 2-1-1335.

kontrol gerekçesiyle Urfa'ya geldiklerinde gizlice Kürt aşiret reisleriyle görüşerek *ekrad ve ahali-i mahalliyeyi* İngilizler lehine çekmek için propagandalar yapmışlardı. Ali İhsan Paşa bu girişimin hoş karşılanmadığını düşünüyordu¹⁵². İşgallere alt yapı hazırlanırken gerçekleştirilen bu girişimler Türk bölgesinde kısa zaman içinde karşıt oluşumlarını bulmuştu. Urfa Mutasarrıflığı bu girişimleri gizlice teşkil edilmiş olan Müdâfa-i Milliye Komitesi vasıtasıyla protesto etmişti. Bu tespitler her ne kadar doğru olsa da siyasi ve diplomatik girişimler için zaman ve muhatap bulmak gücü. Anadolu şehirlerine yönelik girişimler böyle gözlemlenirken, Cerablus, Rakka, Deyr-i Zor gibi sınırı belirleyen bölgede daha karmaşık bir görünüm arz ettiği açıktır. İngiliz kontrolündeki Deyr-i Zor'a yönelik bir harekât planladıklarında Türk bölgesel askeri yetkilileriyle iletişime geçip yardım talep edecekler, Türk kontrolündeki Arap aşiretlerine işbirliği teklif edeceklerdi¹⁵³. Ankara Hükümeti de özellikle İskenderun ve Halep'in Fransızlar tarafından işgalinin ardından Adana Cephesi Kumandanı Selahattin Adil Bey'e direktif vermişti. Bölge Araplarının İngiliz işgalinin ardından direniş güçlerinin kırılarak mukavemetsiz kaldıklarının bilindiği, Anadolu'da mücadelenin kazanılmasından sonra *bütün ordunun Araplara muavenete* yöneleceğinin ve *Araplar kurtuluncaya kadar muhasamata devam* olacağını bildirilmesi isteniyordu¹⁵⁴.

Kuzey Suriyeli direnişçiler için Batı ve çoğu zaman Türkçe literatürde hareketin gayri nizamiliğine atıfla *çete hareketi* denilmiştir. Dönemin kaynakları daha çok pejorative bir biçimde kullansalar da sözü edilen grupların (Haraketü'l İsabab-İsabab hareketi) adıyla anılması yanında 1919-1921 yılları içerisinde Suriye bölgesinde en başarılı işgal karşıtı başkaldırı olduğu anlaşılmaktadır. Bu direnişin sürdüğü dönemde Suriye'nin kuzeyinde edinilen savaş tecrübesinin ileriki süreçte belirleyici bir etki yarattığı anlaşılmaktadır. Kuzey Suriye'de Türklerle işbirliği yapan (Haraketü'l İsabab) içerisindeki pek çok isim aslında Balkanlar ve Irak gibi bölgelerde Osmanlı ordusunda görev almış ve

152 ATASE, İSH 73-15ab-ad.

153 ATASE, İSH, 109/121, 24 Mayıs 1335 (1919)

154 ATASE, İSH, 628/80, 1-8-1336 (1920). Söz konusu harekât başlı başına bir araştırma konusu olmuştur. Ü. Gülsüm Polat, "İngiliz İşgaline Karşı Direniş ve Sınırlar: Deyr-zor ve Telafer Olayları (1919-1920)", *Mondros Mütârekkesinin 100. Yılı: I. Dünya Savaşı'nın Sonu. Mütarekeler ve Barış Anlaşmaları*, C. 2, ATAM Yay., Ankara 2019, s. 713-730.

(pek çoğu Arap isyanına kadar I. Dünya Savaşı sırasında da) ve bazıları askerî eğitimini Osmanlı askerî okullarında tamamlamış isimler olduğu görülmektedir. Bu hareket içerisindeki başarıları ilerleyen süreçte halkın onları birer milli kahraman gibi görmesinde de etkili olacaktı¹⁵⁵.

Sınırdaki geçişkenliğin savaş ve onun neticesi olan şartların dışında aşiret yapısına bağlı bir iletişimle ilgili olduğu da anlaşılmaktadır. Bölgenin aşiret üst kimlikleri oluşmakta olan ulus devlet sınırları arasında bölünürken süreci yaşayan halkların mobilizasyonu imparatorluk sınırlarının muğlaklığına dayanan eski alışkanlıkları tekrarlıyordu.

Suriye ve Irak'ta İletişim Aracı olarak Cemiyetler

Suriye ve Irak'ta savaştan evvel, savaş sırasında ya da savaştan sonra kurulmuş cemiyetlerin Mustafa Kemal Paşa ya da İstanbul Hükümeti ile iletişimleri (ilgili kısımda ayrıntılarına değinilecek biçimde) açıktı. Mondros Ateşkes Antlaşması'nın ardından ortaya çıkan bölgesel müdâfaa-i hukuk cemiyetleri ya da çoğunlukla İstanbul merkezli olan padişaha yakın cemiyetlerin Osmanlı Devleti'nin Arap topraklarının geleceğine dair tavırları ise muğlaktı. Bunlardan çok azında Arap toprakları konusunda fikir beyan edildiği görülmektedir. 11 Aralık 1918'de mütarekeden kısa zaman sonra kurulan Milli Kongre, *İslam Konfederasyonu* şeklinde bir devlet modelini açık olmamakla beraber beyannamesinde zikretmekteydi. 19 Şubat 1919'da İstanbul'da kurulan *Teâlî-i İslam Cemiyeti* örneğinde olduğu gibi hilafetçi, İslamcı tonun kullanıldığı görülmüştü. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın paralelinde ona bağlı bir yan kuruluş gibi çalışan cemiyetin beyannamelerinde ise eski Osmanlı Arap toprakları hakkında hiçbir kanaate yer verilmemiş tamamen Milli Mücadeleye karşı bir siyaset izlenmişti. Yine mütareke ortamında 19 Eylül 1920'de ortaya çıkan *Tarikat-ı Salâhiye Cemiyeti* gibi gizli ve ihtilalci bir örgütte İslam birliği bağlamında ilginç fikirler etrafında üyelerini toplamıştı. Mütareke döneminin önde gelen hilafet ve saltanat destekçilerinden Kiraz Hamdi Paşa tarafından kurulan bu girişimin amacı *İslam dünyasının kurtuluşuna çalışacak 'siyasi İslam farmasonluğu' oluşturmak* olarak belirtilmişti. Gizli ve kapalı bir yapıda olan Tarikat-ı Salâhiye'nin

155 Nadine Méouchy, "From the Great War to the Syrian Armed Resistance Movement (1919- 1921): The Military and Mujahidin in Action", *The World in World Wars*, (Ed: Heika Liebau, Katrin Lange, Dyala Hamzah, Ravi Ahuja), Brill Leiden 2010, s. 499-517.

amacı aşamalı biçimde Osmanlı ülkesinden başlayarak İslam dünyasını içine alan bir kalkındırma ve kurtarma olarak kaydedilmişti. Tarikat-ı Salâhiyecilerin İslam dünyası ile temasını iki yönden sürdürme yoluna gittikleri anlaşılmıştı. Önce Köstence, İskeçe, Selanik, Atina, San-Remo, İskenderiye, Halep, Bağdat ve Hindistan'a temsilciler gönderilmiş ve şubeler açılmıştı. İslam dünyası için oldukça ilginç ikinci bir planlama daha vardı. Buna göre Şerif Hüseyin'i tahtından uzaklaştırarak İttihad-ı Arap (Arap birliği) oluşturulacak ve halifelik güçlendirilecekti. Yahya Adnan Paşa başkanlığında bu amaçla Şürefa (Şerifler) Kongresi toplanmıştı. Ali Nâkil Efendi'nin ifadesine göre bu toplantıya Erzurum mebusu Hüseyin Avni, Kara Vasıf, Kara Kemal, eski Hicaz Polis Müdürü Refik Beylerle Mersinli Cemal Paşa'da katılmıştı¹⁵⁶. Örgüt mütareke döneminde fazla önemsenmemişse de Cumhuriyet'in ilanından sonra Doğu'da 1925 yılında patlak veren Şeyh Sait İsyanıyla alakalı olduklarını gösteren belgeler gün yüzüne çıkmıştı. İstiklal Mahkemesi'nde yapılan yargılama sonrasında mahkûmiyet ve beraat kararlarıyla birlikte örgütün siyasi hayatı da sona ermişti¹⁵⁷. Mütareke yıllarının siyasi hayatına dair Tunaya'nın ayrıntılı çalışmasından yola çıkarak bir genel değerlendirme yapılacak olursa Osmanlı Devleti'nin Arap topraklarının mukadderatına ilişkin program ya da icraatlarında önemli bir işbirliğine yönelik nokta olmadığı göze çarpmaktadır. Hilafet ve İslam ittihamı çerçevesinde bir kurtuluş yorumuna ulaşan oluşumların dahi Anadolu'daki Milli Mücadele ekibinin Arap coğrafyası ile kurduğu çok daha reel yaklaşımlardan uzak olduğu görülmektedir. Suriye'deki işgal karşıtı hareketlenmeler aslında kendiliğinden ortaya çıkmış değildi. Başta el-Fatat olmak üzere onun sözcüsü gibi görünen Arap Bağımsızlık Partisi, batı bölgesinde Fransızları taciz etmek için ortaya çıkmış olan Milli Savunma Partisi, Arap Kulübü olarak da bilinen el-Nadiye'l-Arabi gibi partiler Fransızlara karşı dilekçeler toplamakta ve benzer organizasyonlar

156 Bu noktada ciddi bir tezat göze çarpmaktadır. Zira Tarık Zafer Tunaya'nın ortak noktaları İttihatçı karşıtlığı" olarak betimlediği Tarikat-ı Salâhiyye Cemiyeti'nin düzenlediği "Şerifler Kongresi"nin katılımcıları arasında zikredilen Kara Vasıf, Kara Kemal İttihat ve Terakki'nin en etkili isimleri arasında bilinmektedir. Bu noktada Tunaya'nın cemiyet ve partilerle ilgili *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. II (Mütareke Dönemi), Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul 1984'te verdiği bilgilerle *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. O *Tutengil'e Armağan*'ında yayınlanan makalesi arasında farklılık göze çarpmaktadır. Tunaya kongreye katılanları zikretmemiştir. Bu noktada katılımcılar konusunda ihtiyatlı olmak gerektiği düşünülmektedir.

157 Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. II, s. 576-581.

yapmaktaydı. Tüm bu yapılar yabancı işgalinden kurtarmak ve korumak için kendi özel uygulama yöntemlerine sahipti. Cemiyetlerin mücadelesi Büyük Suriye olarak ifade edilen Lübnan ve Filistin'i de içine alan bölge içindi. el-Nadiye'l Arabi dışında el-Muntada el-Edebi (Edebiyat Kulübü) de Büyük Suriye mücadelesi veren derneklerdendi. Suriye sınırları dışında da Suriye'nin geleceği konusunda faaliyetleri olan yapıların olduğu görülmektedir. Bunlardan en dikkat çeken 1918'de Mısır'da kurulan Suriye Birlik Partisi'ydi ve tamamen bağımsız bir Suriye için çaba gösteriyordu¹⁵⁸.

Anadolu'da Milli Mücadele'nin ortaya çıkmasından evvel Suriyeli milliyetçi cemiyetlerin Türklerle kurdukları iletişimin İttihat ve Terakki bağlantılı olduğu düşünülmüştür. Bu algının oluşmasında daha önce belirtilen İttihatçılar ile Arap ileri gelenleri arasında iletişimin etkisi kadar daha bölgesel iletişim kanallarının olması da önemliydi. Öyle ki, el Nadiye'l-Arabi'nin Şam şubesinin İttihat ve Terakki'nin bir uzantısı olduğu ve onun etkisi altında olduğuna 1918'de İttihat ve Terakki liderleri yurtdışına gitmiş olmasına rağmen inanılıyordu¹⁵⁹.

İtilaf devletlerine karşı tüm kişi ve oluşumların İttihatçılıkla itham edilmesi mahzurlu görülmesi için yeterli bir gerekçeydi. Kökleri savaş öncesine dayanan el-Fatat gibi cemiyetler dışında savaş sonrası kurulan işgal karşıtı cemiyetlerin de Türk-Suriye ve Irak ilişkilerinin sınırı belirleyen hatta oldukça aktif olduğu görülmektedir. Türkler tarafından Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetleri kurularak, Şam, Halep, Hama, Humus, Lazkiye, Trablusşam, Kuneytra ve Baalbek gibi şehirlerde şubeler açmışlardı. Suriye'de kurulan Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetleri içerisinde en önemlisi Halep Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti şubesi olmuştu¹⁶⁰. Sınırdaki gayrinizami etkileşimin önemli kısmı bu cemiyetler vasıtasıyla organize edilmişti. Bu cemiyetlerin sınırı oluşturan Türk şehirlerindeki askeri ve sivil otoriteler ile iletişimi ve onların yönlendirmesi ile iş gördüklerine dair kayıtlar mevcuttur.

Sınırı oluşturan diğer devlet Irak için cemiyetlere bakıldığında Irak'ta politik partilerin oluşumunun 1919'da iki gizli organizasyonun ortaya çıkmasıyla kendisini gösterdiği görülmektedir. Bunlardan biri

158 Eliezer Tauber, "Syrian and Iraqi Nationalist Attitudes to the Kemalist and Bolshevik Movements", *Middle Eastern Studies*, Vol. 30, No. 4, October 1994, s. 896-897.

159 Tauber, *Syrian and Iraqi...*, s. 901.

160 Umar, *Türkiye- Suriye İlişkileri (1918-1940)*, s. 27, 29.

el-Ahd diğeri ise Haras el-İstiklal idi¹⁶¹. Bu partiler kabileleri ayaklandıracak İngiliz karşıtı propaganda yapıyor ve diğer Arap politik organizasyonları ile de iletişim kuruyordu. 1920’de gerçekleşen ayaklanmada etkili oldukları kesindi.

Gelişmeler daha geniş perspektiften değerlendirildiğinde Irak’ta Sünni Arap elitinin öne çıkmasıyla Arap milliyetçiliğinin yeni bir merhale kazandığı söylenebilir. 1920’lerin ortasından itibaren bu tabaka Arap milliyetçiliğine ulusal bir sınır çizmeyi deneyecekti¹⁶². Diğer taraftan Faysal’ın kral olmasından bir yıl sonra İçişleri Bakanlığı’na başvurarak siyasi hale gelen hareketin içinde hâlâ İngilizlere karşı aktif olanlar da vardı ve nihayetinde 3 Ağustos 1922’de Hizbül Vatani el-İraki ve iki hafta sonra da Hizb el-Nahda el-İrakiye siyasi hayata girdi. Kurulur kurulmaz iki parti de İngiliz varlığı ve saraya karşı muhalefete başladılar¹⁶³.

Irak’taki cemiyetler içerisinde önemli bir yere sahip olan el-Ahd’ın Irak’taki şubeleri arasında fikir ayrılıkları olduğu görülmektedir. el-Ahd Cemiyeti’nin Bağdat şubesi İngilizlerle işbirliğini savunurken, Musul şubesi İran ve Türkiye’nin işgalden kurtuluşu için bir Arap-Türk anlaşmasının gerekliliğini savunmuştur. Bu anlamda Musul el-Ahd Cemiyeti ile Türk yetkililerin iletişiminin belli bir aşamadan sonra fikir ayrılıklarına dönüştüğü iddia edilmiştir. Diğer taraftan Türk ordusundan emekli ya da ayrılmış pek çok eski askerin toplandığı *Türk Derneği* isimli derneğin faaliyetlerinin Türklerin Musul’a geri dönmeleri yönünde çalışma yürüttükleri tespit edilmiştir¹⁶⁴. Bu derneğin de işgal karşıtı faaliyetlere giriştikleri, propaganda ve çete düzeni içerisinde İngiliz işgalini ortadan kaldırmaya çalıştığı görülmektedir. Yazışmalarda işgal

161 Bu iki cemiyetin etkili olmasında bünyelerinde Sünni ve Şii üyeleri birlikte barındırıyor olmasına vurgu yapılmıştır. Haras el-İstiklal’in bünyesindeki en etkili isimlerden ikisi askeri değil dini anlamda önde gelen geçmişlere sahip isimlerdi: Muhammed Said el-Nakşibendi (1860-1920) ve Yusuf el-Süveydi (1852-1929). Bu isimler Osmanlı’dan ayrılıp Irak devletinin oluşumunda imparatorluk eğitiminden geçip ulusal devlette etkin olan geleneksel aydın tipine dikkat çekici bir örnektir. Thomas Eich, “Patterns of the 1920 rising in Iraq: The Rifā’iyye Tariqa and Shiism”, *ARABICA*, T.56, Fasc. 1, Janvier 2009, s. 113.

162 Israel Gershoni, “Rethinking the Formation of Arab Nationalism in the Middle East, 1920-1945. Old and New Narratives”, *Rethinking Nationalism in the Arab Middle East*, (Ed. James Jankowski and Israel Gershoni), Colombia University Press, New York 1997, s. 12.

163 Dawisha, *Irak*, s. 60.

164 al-Jumaily, *Irak ve Kemalizm Hareketi (1919-1923)*, s. 152-155.

karşıtı faaliyetler kapsamında en çok işbirliğinin Anadolu'daki Kuvâ-yi Milliye'nin bir uzantısı olduğu anlaşılan Suriye ve Filistin Müdâfî-i Kuvâ-yı Osmaniyye He'yeti benzer şekilde Halep Teşkilat-ı Milliyesi olduğu anlaşılmaktadır. Bunların organizasyonlarında Türk ordusunun muvazzaf subaylarından olduğu açıktır. Halep'te Erkân-ı Harb Kaymakamı Şakir Nimet Bey bunlardan ismi sıkça geçenlerdendir. Mustafa Kemal'in bu organizasyonlara hitaben 15 Şubat 1920 tarihli yazısında konfederasyon tekliflerinin kabul edildiğinin bildirildiği ancak kendilerinden detayları anlatılan askeri, gayrinizami yollarla Fransızları zor durumda bırakacak adımların atılmasının beklendiği belirtiliyordu. Cemiyetten istenilen organizasyon *Türk ve Arab milletleri arasına girmiş olan Fransız ve Ermeni işgal kuvvetlerini serian bertaraf ederek emîn bir surette sizlerle irtibat têsisi... temini mülâhazasıyle harekete başladığımızdan Halep-Hamâ kuvvetlerinin ber-vechi-âtî hareketini lüzumlu görürüz* şeklindeydi. Buradaki başarının ardından söz konusu kuvvetlerin Antep ve Osmaniye istikametlerinde hareket ile düşmanı arkadan vurmasının önemli olduğu hatırlatılıyordu¹⁶⁵.

Kısacası cemiyetler Suriye, Irak ile Türkiye arasında önemli etki-leşim aktörleriydi. Bu cemiyetlerin I. Dünya Savaşı öncesine dayanan daha köklü birikime sahip olanlarının Osmanlı yönetimine yönelik olumsuz olan tavrı savaş yılları ve ardından gelen süreçte önemli değişimlere uğradı. İşgal karşıtı işbirliği güçlü bir iletişimi tesis etti.

Sınırı Oluşturan Aşiretlerin Tutumu

Türk, Suriye-Irak sınırını oluşturan, Mondros Ateşkes Antlaşması imzalandığında Türk kontrol bölgesi içerisinde yer alan ya da bu sınırın haricinde kalan aşiretler devamlılık ve kopuşa dair değerlendirmelerde başlıca unsurdur. Aşiretlerin Osmanlı Devleti ile ilişkileri ve tutumları başlıca bazı çalışmaların ve araştırmanın konusu olmuştur¹⁶⁶. Ancak Suriye ve Irak ile Osmanlı/Türkiye arasında mütareke yıllarına dair gelişmeler düşünülürken dikkat çekici bazı isimler ve aşiretlerin belirleyici olduğu görülmektedir. Sınırdaki aşiretler ve onların lideri

165 *Arşiv Belgelerinde Atatürk*, C. 3, belgenin aslı: 354-356, transkripti: s. 357-358.

166 Osmanlı Arşiv kayıtlarına ve yaşananların aktarıldığı diğer bazı anıların kaynakları oluşturduğu bir çalışmanın Necati Fahri Taş tarafından kaleme alınmıştır. *Güneydoğu 1919. İtilaf Devletlerinin Güneydoğu Anadolu Aşiretleriyle İlişkisi*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2014.

konumundaki isimler Türk ve İngiliz-Fransız yetkililerin iletişim kurmak istedikleri aktörlerdir. Suriye özelinde bakıldığında Aneze Aşireti'nin ve Şeyhi Haçım Bey'in isminin öne çıktığı görülmektedir. *el-Cezire Hareket-i Vatanîye Reisi Mirliva Hacim [Haçım] Paşa*, Mustafa Kemal Paşa'ya Halep, Deyr-i Zor ve Bağdat'a kadar olan sahada ne görev verilirse yapmaya hazır olduğunu bildirmişti¹⁶⁷. Halep, Bab, Münbiç ve civar bölgelerde Türk komutanlara bilgi aktarmıştır. Aneze Şeyhi Haçım Bey'in Fransızları rahatsız eden faaliyetleri (demiryollarını tahrip etmek gibi) Barazi Şeyhi Mustafa Bey'le işbirliği yaptığı da belgelere yansımıştır. Bab ve Münbiç arasındaki aşiretler Haçım Bey'in etkisiyle Fransız karşıtı faaliyetlere katılmıştır. Mustafa Kemal Paşa ile mektuplaştıkları anlaşılan Haçım Bey bu mektuplarında Türkiye'nin rızası olmayan hiçbir hareketin içinde olmayacağını bildirip Fransız karşıtı mücadeleye devam edeceğini yazmıştır¹⁶⁸. Mustafa Kemal Paşa, Heyet-i Temsiliye ile Ankara'ya geldikten sonra yaptıkları toplantıda Haçım Paşa'nın kendi Arap aşiretinden çok kendisine bağlı olduğunu söylemişti¹⁶⁹. Bu noktada sözü edilen sahanın İngilizlerin Mezopotamya komutanlığına bağlı bir işgal bölgesi olduğu hatırlanmalıdır.

Yine İngiliz karşıtı faaliyetler içerisinde Sürücü Aşireti'nin ismi de geçmektedir. Diğer taraftan İngilizlerle işbirliği içerisindeki aşiretlerden Simko Aşireti'nin ismi sıklıkla zikrediliyordu. Irak sınırında özellikle Musul'a yönelik girişimler göz önüne alındığında ise yine bazı isimlerin öne çıktığı görülmektedir¹⁷⁰. Bunlardan oldukça geniş bir aşiret olan Muntafık Aşireti reisi olan Acemi es-Sadun Paşa (kaynaklarda bazen Uceymi Paşa, Uceymi es-Sadun şeklinde geçmektedir) ilk dikkat çeken isimlerden biridir. Gerçekten sınırdaki hareketlilik içerisinde onun ismine ve faaliyetlerine sıkça rastlanmaktadır. I. Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti'nin harekâtına destek vermiş olan Acemi es-Sadun Paşa Mondros Mütarekesi sonrasında da İngiliz karşıtı operasyonlarda işbirliğine devam etti. Sadun Paşa'nın tutumu oldukça önemseniyordu öyle ki Amasya Görüşmeleri'nde (20-22 Ekim 1919) Mustafa Kemal Paşa, ona özel bir önem atfetmiş; Sadun Paşa ve beraberindekilerle işbirliğini zikretmişti¹⁷¹. Acemi es-Sadun'un sınırdaki faaliyetlerinde Türklerle

167 Umar, "Millî Mücadele Döneminde...", s. 451.

168 Umar, *Türkiye-Suriye İlişkileri*, s. 154-162.

169 *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 120, s. 65.

170 Taş, *Güncüdoğu 1919*, s. 65.

171 al- Jumaily, *Irak ve Kemalizm Hareketi (1919-1923)*, s. 77-80.

işbirliğinin İslami birlikteliğin bir yansıması olduğu ön plana çıkarılıyor-
du¹⁷². Bölgesel girişimlerde onun desteği önemseniyor diğer aşiret lider-
lerine gönderilen işbirliğine dair mektupların onun nezdinde bir gönül
kırgınlığına neden olmasından kaçınılması isteniyordu¹⁷³. Acemi Paşa'nın
Irak'taki kabileler nezdinde önemli hizmetleri olmuştu. Daha Heyet-i
Temsiliye Ankara'ya geldiği günlerde yaptıkları toplantıda Mustafa Ke-
mal Paşa, onun hilafete ve devlete sadık olduğunu ve İngilizlerin Irak'ta
başarılı olmasını istemeyeceğini zira Acemi Paşa'nın Basra ve Musul ileri
gelenlerinin mühürleriyle Mardin'e geldiğini oradan Diyarbakır'a getir-
ildiğini ve durumu anlattığını söylemiştir. Hatta Padişahın makamına
çıkarak durumu arz ettiğini bu dönemde kendisinin de Padişahla gö-
rüşüğünü ancak gerek padişah gerekse İstanbul'daki hükümetin onunla
görüştükten Acemi Paşa ile münasebet kurmanın doğru olmayacağını
düşündüğünü belirtmiştir. Sözlerinin devamında Irak'taki mücadelenin
kendi halkı tarafından verilmesi gerektiğini Acemi Paşa'ya da söylediğini,
tavsiyelerinin de uygulandığını söylemektedir. Öyle ki, Musul, Bağdat ve
diğer yerlerde aşiretlerin İngilizlere karşı koyduklarından bahsetmekte-
dir¹⁷⁴. Amasya mülakatında İstanbul Hükümeti temsilcisi Salih Paşa'dan
[Kezrak, Salih Hulusi 1864-1939] Acemi Paşa'ya destek sözü alındığının
Mardin'de 5. Fırka Kumandanı Kenan Bey'e yazılmıştı¹⁷⁵. Gerçekten de
İngiliz raporlarında Acemi Paşa'nın bölgedeki İngiliz ileri postalarına sal-
dıırı düzenlediğinden söz edilmekte ve kendisinden aşırı derecede Türk
destekçisi olarak bahsedilmektedir¹⁷⁶.

Sınırı oluşturan bölgedeki aşiretlerden bir diğeri de Şammar Aşi-
reti'ydi¹⁷⁷. Şammar Aşireti oldukça geniş bir bölgede meskûndü ve

172 Rafik, *Türkiye-Suriye İlişkileri*, s. 45.

173 ATASE, İSH, 570/93aa, 24-10-1336.

174 *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S.120, s. 65.

175 Bekir Sıtkı Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, TTK Yay., Ankara 1989, s. 25. Uluğ İğdemir'in yayınladığı Kasım ayının ortalarında başlayıp 28 Kasım tarihine kadar süren 10 toplantıyı içeren Heyet-i Temsiliye tutanaklarında Arap coğrafyası ya da Suriye, Irak bölgesine dair konuların geçmediği görülmektedir. Kabul edilmeli ki bu çok kısa bir zaman aralığıdır. *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, (Yay. Haz. Uluğ İğdemir), TTK Yay., 2. Baskı, Ankara 1989.

176 *Churchill Archive*, CHAR 17/14, s. 8, "Situation on the arrival of Sir Percy Cox".

177 Şammar Aşireti'nin Bağdat, Deyr-i Zor ve Musul kolları olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıntı bilgi için bkz: Selçuk Günay, "II. Abdulhamid Devrinin Son Yıllarında Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Irak'ta Aşiret Mücadeleleri ve Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.2, Erzurum 1995, s. 105.

faaliyetlerini kesin biçimde Türk dostu yahut Türk faaliyetlerine karşı İngiliz işbirliği olarak belirlemek güçtü. Zira bu her iki duruma dair örneklerde de isimlerine rastlanmaktadır. 1919 Aralık'ında başlayıp 1920 ortalarına değin Deyr-i Zor'a yönelik İngiliz/Fransız karşıtı faaliyetlere dâhil olan Şammar Aşireti Mart 1919'da İngiliz propagandasının etkisiyle Toy Aşireti ve Acemi Paşa'ya ait olan on bin deve ve çobanı gasp etmişlerdi¹⁷⁸.

Sınırı oluşturan aşiretlerden ve liderlerden dikkat çeken bir diğeri Milli Aşireti ve onun Reisi Şeyh Mahmut [Berzenci, 1878-1956] idi¹⁷⁹. Şeyh Mahmut'un hem Türklerle hem de İngilizlerle iletişimi vardı. Irak'ta İngilizlere karşı çete savaşı yapılmasına dair planlamalarda onunla iletişim kurulması istenmişti¹⁸⁰. Daha 1919 Kasım'ında İstanbul'daki İngiliz işgal kuvvetleri kumandanlığınca haftalık olarak hazırlanan istihbarat raporunda Milli Aşireti'nin *Milliyetçilerle* birlikte hareket edeceğinin öğrenildiğine yer veriliyordu¹⁸¹. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra da irtibatlarını devam ettirmişlerdir. Lozan'daki İsmet Paşa'ya [İnönü 1884-1973] Rauf Bey [Orbay, 1881-1964] şunu bildirmişti: Özdemir Bey [Ali Şefik Özdemir, 1885-1951] tarafından gönderilen iki zabitle görüşen Şeyh Mahmut Türk hükümetine sadakatının devam ettiğini *Kürt hükümet-i müstakilesi* reisi olmasına rağmen sadakatini Türk hükümetine fiilen iştirak ederek göstermek istediğini *kişisel arzusunun meb'us veya Süleymaniye valisi olmak* olduğunu söylemişti¹⁸². Ancak Şeyh Mahmut sadakati kolay sağlanabilir birisi değildi.

178 ATASE, ATAZB, 31/3, 28-29 Mart 1336 (1920).

179 Şeyh Mahmut hakkında yapılan bir çalışmada onun hareket tarzı şöyle özetlenmişti: Şeyh Mahmut daha savaşın başında Avrupalı güçlerle iletişim kurmuştu. Ancak savaşın başlarında Mahmut atlı birliklerinin önemli bir kısmını Türkler yanında savaşmak üzere mobilize etmişti. Ancak kısa süre sonra kuvvetlerini geri çekmiştir. Wilson Prensipleri'nin deklare edilmesinin ardından İngiliz otoritelerinin güvencesi altında bir Kürt manda yönetiminin teşekkülünün gerçekleşebileceğini umdu. Mahmud ve diğer Kürt milliyetçileri savaşın öncesinde ve savaş sırasında bir Kürt devleti kurmak için hazırlık halindeydi; Saad Eskander, "Britain's Policy in Southern Kurdistan: The Formation and the Termination of the First Kurdish Government, 1918-1919", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 27:2, s. 139-163.

180 TNA, FO 371/5048/E.5162, 20 Mart 1920; Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, Belgenin Türkçe özeti s. XXXVIII, orijinali: s. 89-90.

181 *British Library*, IOR/L/PS/11/161, 21 Kasım 1919, s. 111-113.

182 Bilal Şimşir, *Lozan Telgrafları*, C. I, İTK Yay., Ankara 1990, s. 189.

Sınırdaki Kürt aşiretlerinin Özdemiş Bey'in Revanduz'a yerleşmesiyle Türk tarafı ile işbirliğinin arttığı görülmektedir¹⁸³. Ancak bu işbirliğinin şartlara göre önemli değişimlere uğradığı da görülüyordu. Türklerin Musul'u geri almak yönlü girişimleri ile Kürt devleti konusunda istekli olan aşiret liderlerinin işbirliği girişimleri lokal kalırken uzun vadede yol ayrımına gidilecekti¹⁸⁴. Aşiretlerin sayısal büyüklüğü birbirinden farklı olduğundan sınırın iki tarafında mukim olanlar dışında Türk hâkimiyet bölgesinde olanların tavrı da Türk Milli Mücadelesi açısından önemliydi. Örneğin Urfa Kuvâ-yi Milliyesi içerisinde Anezî Aşireti müfrezesi dışında şu aşiretlerin isimleri destek verenler olarak tespit edilmektedir: Badilli, Diğerli, Seyahanlı, Baziki, İzullu, Siverek, Buçuk, Samsat, Adıyaman, Hacı Bedir Aşiret Müfrezeleri. Yine Antep Milli Mücadelesi içerisinde Bezigi, Barak, Hacı Bedir Aşireti¹⁸⁵. Destek veren aşiretler reislerinden bir diğerinin *Irak'da ve İran'da tekmil Şiiilerin mu'temedi ve âdeta kutbu* olarak tabir edilen Şeyh Mirza Muhammed Taki Şirâzî'nin de olduğu anlaşılmaktadır¹⁸⁶. İleride görüleceği üzere Nadoşt ve Piştâr aşiretlerinin ismi de ilk başta Türk varlığına karşı fakat sonrasında Özdemiş Bey'e destek veren aşiretler arasındaydı.

Değişim ve Kopuşun Belirleyiciliğinde Türk-Suriye İlişkileri (1919-1923)

Sınırı oluşturan hattaki şehirler, cemiyetler ve aşiretlerin ilişkileri oldukça etkilediği bir dönemde Ankara ile Suriye arasında nasıl bir etkileşim yaşandığına bakıldığında pek çok detay ortaya çıkmaktadır. Türk-Suriye ilişkileri 1919'dan sonra İngiltere ve Fransa'nın yerel aktörlerle ilişkilerinden bağımsız şekillenmemiştir. Türk-Suriye ilişkilerinde etkili olan bazı unsurlar vardır. Bunlardan ilki bölgedeki yerel unsurlar arasındaki iletişimin İmparatorluktan ulus devlet sınırlarına geçişin mantığına uyum sağlayamamasının bir neticesi olarak görülen mobilizasyondur. Bu hareketliliğin araçları daha önce de belirtildiği üzere sınırı oluşturan şehirlerdeki cemiyetler, aşiret liderleri olmuştur.

183 Kılıçkaya eserinde ATASE kayıtlarından hareketle Mısırlı Şefik Özdemiş Bey'in hareketinden ilk defa 20 Ocak 1920 tarihli bir belge vasıtasıyla haberdar olunabildiğine değinmektedir. Kılıçkaya, *Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda*, s. 172-173.

184 Quassam Kh. Al- Jumaily, *Irak ve Kemalizm hareketi*, s. 82-94.

185 Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, s. 236-239.

186 *Arşiv Belgelerinde Atatürk*, C. 3, belgenin aslı s. 348, transkripti: s. 349.

Türk-Suriye ilişkilerini belirleyen *hukuki* ya da *de facto* gelişmeleri de hatırlayarak değerlendirmek gerekmektedir. Kongreler süreci, Heyet-i Temsiliye'nin teşkili, TBMM'nin açılması, Fransızlarla önce ateşkes¹⁸⁷ ve 20 Ekim 1921'de Ankara Antlaşması'nın imzalanması ve nihayet Lozan Antlaşması ile Türkiye Cumhuriyeti'nin hukuki temellerinin atılması genel çerçevesi içerisinde Türkiye-Suriye arasındaki ilişkileri değerlendirmek gerekmektedir. Aynı zamanda Suriye'nin geleceğine dair kararları ihtiva eden hukuki belgelerin de bu ilişkileri yönlendiren etkisi göz önüne alınmalıdır: Suriye İtilafnamesi, San-Remo Konferansı¹⁸⁸ ve Kahire Konferansı kararları. Bu anlamda Türk-Suriye ilişkilerini şekillendiren tek bir belirleyici unsur olmadığı gibi taraflardan birinin kesin etkinliğinden de söz edilemez. İlişkileri şu genel çerçevede ele almakta fayda vardır: a- sınırdaki aktörlerin iletişimi ve bunun resmi temsilcilerle olan irtibatı, b- bölgeden olmayan aktörlerin Türk-Suriye üzerindeki etkisi ve (hukuki belgelerle kurmaya çalıştıkları) hamiliklerinin belirleyiciliği.

Bu kapsamda sınırdaki aktörlerin iletişiminin oldukça yoğun olduğu görülmektedir. Ankara Antlaşması'nın imzalanmasına kadar Türk-Suriye ilişkilerinde işgal karşıtı işbirliğinin oldukça fazla olduğu ilk göze çarpan noktadır. Bununla ilgili yukarıda genel hatlarıyla zikredilen cemiyetler, gayrinizami birlikler, aşiretlerin tutumu yönlendirici olmuştur. Bununla birlikte daha önce Osmanlı ordusunda görev

187 Bu ateşkesin imzalanması (28-29 Mayıs 1920) ile yirmi günlük bir ateşkes ilan edilmiştir. Kuvvetleri zor durumda olan Fransa için çok önemli görülen bu antlaşma TBMM'nin de ilk uluslararası teatisi olarak görülmüştür. Söz konusu argüman için bkz: Cihat Yıldırım, "I. TBMM Hükümeti'nin İlk Uluslararası Anlaşması: '20 Günlük Muvakkat Mütareke'", *Tarihin Peşinde*, S. 5, 2011, s. 39-55. Diğer taraftan İstanbul'da Yüksek Komiser De France'ın Paris'e, Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir yazıda Kilikya'daki Fransız askerlerinin Mustafa Kemal'in kuvvetlerince rahat bırakılmasına neden olacağı düşünülen ateşkesin uzatılmasının faydalı olacağı bildirilmişti. Müttefiklerin bu anlaşmayı yanlış anlama haklarının olmadığı belirtiliyordu. Mustafa Kemal ile Fransız İşgal Komutanlığı'nın temasa geçmesi için gerekli emrin verilmesi isteniyordu. *Documents Diplomatiques français*, Tome II, (19 Mai-23Septembre 1920), s. 113-114. Ancak bu mütareke şartları Fransızlar tarafından ihlal edildiği için zamanından önce sona ermiş ve 16 Haziran 1920'den itibaren Fransızlar ile muharebeler yeniden başladığı bildirilmişti. Fransız yazışmalarından öyle anlaşılıyor ki bu durum Fransız yönetim birimlerince arzu edilmeyen bir durumdu.

188 İtalya'nın San-Remo kentinde toplanan milletler arası konferansa İngiltere Başbakanı Lloyd George, Fransa Başbakanı Alexandre Millerand, İtalya Başbakanı Francesco Nitti, Japonya, Yunanistan ve Belçika temsilcilerinin katıldı.

yapmış isimlerin de ilişkilerde etkili olduğu görülmektedir. Ankara Antlaşması'nın imzalanmasının ardından Suriye'deki Fransız karşıtı hissiyata Türk Milli kuvvetlerinin desteği tamamen ortadan kalkmış değildir. Tüm bu hususları detaylandırarak ilerlemekte fayda vardır.

İlişkilerde belirleyiciliği olan faktörlerin başında devlet başkanlarının tutum ve karar verme noktasındaki yaklaşımları gelmektedir. İlk akla gelen Mustafa Kemal ile Faysal arasındaki iletişimin kapsamı ve mahiyetinin ne yönde olduğudur. Buna dair iddialar oldukça erken bir tarihi işaret etmektedir: 1919 Haziran'ı. İki lider arasında resmi bir antlaşma ile işbirliği yapılmasına dair karara varıldığı söylentileri bu tarihte işaret etmektedir¹⁸⁹. Türk ve Arap uluslarının barış konferansının İslam ülkelerini yabancı devletler arasında paylaştıracak kararının verileceği günün hemen peşinden savaş ilan edeceği, Mustafa Kemal ile Faysal arasında Kerek Mutasarrıfı Esad Bey vasıtasıyla bir antlaşma yapıldığı iddiaları ortaya atılmıştı¹⁹⁰. Hatırlanacağı üzere Esad Bey'in Avrupa'daki İttihatçılar ile bağlantısından daha evvel söz edilmişti. Bu iddiaların gerçekliği konusu tartışmalıydı, duyumu alan İngiliz yetkililer dahi bunun İngilizleri teyakkuza geçirmek için Mısırlı Ermeni önderlerinden Bugos Nubar Paşa tarafından ortaya atılmış olduğu Ermeni veya Türk yalan haberi olduğunu düşünmüşlerdi¹⁹¹. İngiliz kaynakları yalan haber olması ihtimaline rağmen diğer pek çok kaynağın bilgileri görmezden gelinmedi. Bu bilgilerde işbirliği girişiminin Mustafa Kemal Paşa ve Sultana mektup yazılması yoluyla yapılmaya çalışıldığına dikkat çekiliyordu. Kerek Mutasarrıfı Esad Bey ile Emir Faysal, Mustafa Kemal Paşa ve İstanbul arasındaki bağlantıyı İngiliz istihbarat raporu şöyle aktarmaktaydı: "Çok güvenilir bir kaynaktan öğrendiğime göre Emir Faysal, Sultan arasında Türk-Arap Panislamık birliği için İttihat ve Terakki üyesi Kerek Mutasarrıfı Esad Bey aracıdır. Esad Bey, Küçük Cemal Paşa ile [Mersinli 1875-1941] Konya'da iken iletişim kurdu. Emir Faysal'dan Sultana kendi el yazısıyla yazılmış bir mektubu teslim etmek için getirdiğini söyledi." Bu raporun devamında İstanbul'daki bir başka ajanın konu ile ilgili şu bilgileri verdiğine değinilmektedir: "General Cemal

189 Bu iddia çeşitli çalışmalarda değerlendirilmiştir. Mim Kemâl Öke'nin *Türk-Arap Uzlaşması İçin Boşa Giden Teşebbüsler* isimli çalışmasında bu iddia yer yer almıştır. Sina Akşin de bu antlaşmanın varlığını çalışmasında ele almıştır. Sina Akşin, "Turkish Syrian Relations in the Time of Faisal (1918-1920)", *The Turkish Yearbook*, Vol. XX, s. 1-17.

190 Tauber, *Syrian and Iraqi...*, s. 899.

191 Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika...*, s. 193

Paşa son zamanlarda Konya'dan ayrıldı, burada Mustafa Kemal Paşa ile görüşmüştü, Sultana Emir Faysal'dan bir mektup getirdi. Bu mektup Sultana teslim edildi. 21 Temmuz'da Sultan, Kabineye Emir Faysal'dan aldığı mektubu sundu ve cevap hazırlandı. Cemal Paşa gizli emir ve dokümanlarla mektubu geri götürmekle görevlendirildi"¹⁹². Bu bilgiler Faysal ile Mustafa Kemal arasında bir işbirliği antlaşmasının olup olmadığı tartışmasını beraberinde getirmiştir. Kimi akademik çalışmalar yaptıkları incelemelerden hareketle çeşitli iddialar ortaya koymuştur. Amerikan King-Crane Komisyonu'nda görev yapmış olan William Yale'in "Türk-Suriye Antlaşmasını" 15 Eylül 1919'da rapor ettiğine Akşin yer vermektedir¹⁹³. Hadiye Yılmaz da çalışmasında sözü edilen antlaşmanın gerçekliğini mevcut Türkçe literatür çerçevesinde tartışmış, Mim Kemal Öke'nin aksine, mevcut deliller çerçevesinde 10 maddeden oluşan antlaşmanın taraflarca paraflanmış olduğu tespitine yer vermiştir¹⁹⁴. Diğer taraftan Abdülkerim Rafik'da İngiliz arşivlerine bağlı olarak bu görüşmeyi aktarmaktadır¹⁹⁵. Ayrıca Heyet-i Temsiliye'nin *konfederasyon* fikirlerini tartıştığı günlerde 28 Şubat 1920'de Şam'da yapılan bir toplantıda Türk- Arap işbirliğine dayanan *Mezopotamya Planı* tartışılmıştı. Mart ortasından itibaren İngilizlere karşı Suriyelilerin ve Kürtlerin yardımıyla bir saldırı başlatılacak, Türklerin Kilikya'da Fransızlara saldırıları eş zamanlı gerçekleşecekti¹⁹⁶. İletişimin boyutlarına dair tartışmalar içerisinde Faysal ile Mustafa Kemal arasında iletişimi sağlayan görevliler olduğu iddialarına da yer verildi. Faysal'ın Suriye'de bulunduğu dönemde Mustafa Kemal Paşa ile Seyfi Bey isimli bir görevli vasıtasıyla direk iletişim kurduğu düşünülüyordu¹⁹⁷.

Türk-Fransız, Faysal-Mustafa Kemal Paşa ve Padişah arasında Haziran-Temmuz 1919 gibi erken bir tarihte bir işbirliği girişiminin varlığı tartışmalı olmakla birlikte en azından Heyet-i Temsiliye'nin

192 *British Library*, IOR/L/PS/11/155, 654, 24 Temmuz 1919.

193 Sina Akşin, "Turkish Syrian Relations in the Time of Faisal (1918-1920)", *The Turkish Yearbook of International Relations*, No. XX. 1980-1981, s. 1-19.

194 Hadiye Yılmaz, "Mustafa Kemal Paşa-Emir Faysal Antlaşması ve Milli Mücadele Döneminde Suriye ve Irak", *CTAD*, Yıl 10, S. 20, (Güz 2014), s. 289-306.

195 Rafik, *Türkiye-Suriye İlişkileri*, s. 35-36

196 Bige Yavuz, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri, Fransız Arşiv Belgeleri Açısından (1919-1922)*, Ankara 1994, s. 92.

197 TNA, FO 371/5225,16 Ağustos 1920, "Memorandum by Mr. Edmonds on his Conversations with MM.F. Stern and A. Pictet", Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, belgenin özeti: LXXVIII, belgenin aslı: 274-276.

teşkilinden sonra *konfederasyon* fikirlerinin açıkça kaydedildiği görülmektedir. Örneğin 11 Şubat 1920 tarihinde gerçekleştirilen Heyet-i Temsiliye toplantısında Suriye ile *konfederasyon* oluşturulması görüşü açıkça ortaya konulmuştu. “Suriye’de müteşekkil Yahya Hayati Bey’in riyasetindeki Türk Muhibbi Komitesi ile temas hâsıl olmadığı ve Fransızlarla açıktan açığa muharebelere girmemiz menâfiimize mugayır olduğu ve Suriye’nin müstakil bir Arap hükümeti teşkil etmesi ve ba’dehu konfederasyon halinde birleşmemiz esası takip olunmasının murahhas olarak gelen Mülâzım Zeki Bey’e izahı Dersaadet’te Kaymakam Kemal Bey’e cevaben yazıldı”¹⁹⁸denilmekteydi. Bu fikrin Meclis teşkilinden sonra da deklare edildiği görülmektedir. Meclis konuşmasında Mustafa Kemal halkın isteğiyle zoraki biçimde Suriye’de işgal karşıtı mücadeleye girildiğini maddi güçlerinin yetersiz olduğundan kendilerinden yardım talebinde bulunduklarını belirtmektedir. Suriye halkı ile olan irtibatın ilişkilerin esasını oluşturduğuna vurgu yapılmaktadır¹⁹⁹.

Mustafa Kemal’in Meclis konuşmasında ipuçlarını verdiği iletişimin yanında Mustafa Kemal Paşa, Faysal ve İstanbul arasında cereyan eden bir iletişim olduğu anlaşılmaktadır. Aslında söz konusu gelişme Suriye temsilcilerinin İstanbul’dan işgal karşıtı mücadelede kullanmak üzere yardım istemeleriyle başlamıştı. Buna göre *Suriye’den bir heyetin Türk-Arab i’tilafını temin ve istihsal maksadıyla Dersaadet’e hareket etmiş oldukları... Şerif’in dahi mezkûr i’tilafı taleb bulunduğuna* değiniliyordu²⁰⁰. Faysal Hicaz temsilcisi olarak Paris Barış Konferansı’ndayken onun bir temsilcisinin İstanbul’u ziyaret ettiği anlaşılmaktadır. Maliye Nazırı Refet Bey’in akrabası olan Şamlı Binbaşı Bedî Bey’le Şam şehri Meclisi Mebusan Kâtibi Umumisi Said Bey’in Hüseyin’in en küçük oğlu olup Faysal’ın Paris’te olduğu süreçte ona vekâlet eden Emir Zeyd’in [Emir Zeyd bin Hüseyin, 1898-1970] itimatnamesini alarak İstanbul’a geldikleri Mustafa Kemal Paşa’ya bildirilmişti. Buna göre Kral Faysal’ın Paris’ten dönüşünden evvel Suriye’de bir ayaklanma için hazırlık ve bu amaçla destek arayışında oldukları anlaşılmaktaydı. Emir Zeyd’in itimatnamesiyle gelen temsilciler 30.000 kadar silah ve kâfi miktarda cephanenin tedarik edilip edilemeyeceği ve bunun Anadolu’daki millî kuvvetler vasıtasıyla yapılmasının mümkün olup

198 Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 75.

199 *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C.1, s. 3.

200 *ATASE*, İSH, 195-92, 13 Ağustos 1335 (13 Ağustos 1919).

olmadığını Mustafa Kemal Paşa'dan öğrenmek istemişti²⁰¹. Türk yazışmalarında ismi Said Bey olarak geçen kişi ünlü el-Fatat üyesi Said Haydar idi. Said Haydar bu ziyareti Zeine Zeine'ye bizzat anlatmıştı. Arşiv belgesinde zikredilen tüm detaylar bu mülakatta teyid edilmektedir²⁰². Tauber çalışmasında bu ziyarette Said Haydar Bey ile birlikte el-Nadiye'l-Arabi başkanı Abdulkadir el-Muzaffer'in bulunduğunu kaydetmektedir. Bu ziyaret sırasında hem İstanbul'daki resmi hükümetle hem de Konya'da Kemalistlerle görüşüğünü belirtmekte daha da ilginç Mustafa Kemal'in bizzat kendisiyle görüştüklerine dikkat çekmektedir. Mustafa Kemal ile görüştüklerine dair bilgiye ihtiyat kaydı düşmekte fayda vardır. Zira İstanbul'dan Mustafa Kemal'e yazılan yazılarda söz konusu kişilerin ziyaretinden söz edilerek Ankara'nın görüşü sorulmaktadır. Öyle olmasa da bu ziyarette önemli tekliflerde bulundukları daha önce Mustafa Kemal'in konuşmalarında da üzerinde durduğu Avusturya-Macaristan örneğinde olduğu gibi bir yapının inşasını teklif ettikleri anlaşılmaktadır. Ziyareti gerçekleştirenlerin bakış açılarına uygun olan bu teklifin Kral Faysal'ın direktifi olmadığı hatta o Avrupa'dayken gerçekleşen bu temasların daha fazla ilerlemesine Avrupa'dan döndükten sonra engel olduğu anlaşılmaktadır. Bu görüşmeler hakkındaki söyleniler Kral Hüseyin'e ulaştığında Kahire'deki İngiliz yüksek temsilcisine *müttefiklerin hayati çıkarları için dökülen Arapların kanının henüz kurumadığını* söyleyerek Türklerle bir ittifak girişiminden duyduğu rahatsızlığı dile getirmişti²⁰³. Yine de Zeine'nin verdiği bilgilerden hareketle Mustafa Kemal'in temsilcisi olan bir grup ile bir antlaşmaya varıldığı görülmektedir. Buna göre: 1- Kuzey Suriye sınırının mutlak revizyonu özellikle Musul bölgesinin, 2- Batılı güçlere karşı Maan'dan Karadeniz'e kadar birleşik bir cephe organizasyonu, 3- Birleşik bir kumanda altında Türk ve Arap ordularının oluşturulması, 4- Batı'ya karşı bu birleşik ordunun başarısından sonra Türkler ve Araplar yan yana tıpkı savaş öncesinde Avusturya ve Macaristan gibi yaşamaları

201 ATASE, İSH, 641/57, 1-2-1336 (1 Nisan 1920); Suriyeli milliyetçilerin silah tedariki konusunda Kuvâ-yi Milliye ile işbirliğinin varlığı bazı çalışmalarda kesin biçimde ortaya konmaktadır: Méouchy, Nadine, "From The Great War to the Syrian Armed Resistance Movement (1919-1921): the Military and the Mujahidin in Action", *The World in World Wars*, s. 505 vd.

202 Zeine, *The Struggle for Arab Independence*, s. 147, dn. 2.

203 Tauber, *Syrian and Iraqi...*, s. 899. Ayrıca Suriye kaynaklarına atıfta Rafik bu görüşmeyi teyit etmektedir; Rafik, *Türkiye-Suriye İlişkileri*, s. 43.

kararlaştırıldı. Bu ilişki 50 yıllığına bir antlaşma ile düzenlenecekti. Bu taslağın Batı'ya karşı mücadelenin çerçevesini oluşturması kararlaştırılmıştı. Bir arşiv kaydında da ifade edildiği üzere Suriye'de bu günlerde temel iki farklı siyasi tercih olduğu görülüyordu. Şam merkezli Arap hükümetini kuran Emir Faysal taraftarları diğeri ise Osmanlı Devleti ile ittifak ve Kuvâ-yi Milliye ile işbirliği ecnebileri uzaklaştırmak için mücadele taraftarı olanlardı²⁰⁴.

İstanbul'a gelen Arap temsilcilerin teklifleri hakkında Harbiye Nazırının Yaveri Binbaşı Salih imzasıyla sorulan bu soruya Ankara'nın verdiği cevap görülememektedir. Yine bu Türk yazışmalarındaki bir detayı daha açıklamak gereklidir. İstanbul'a giden Suriyeli ekip Faysal'ın Paris'te olduğu dönemde bu ziyareti yapmış olmasına rağmen Ankara'ya ziyaretin içeriği hakkında İstanbul Hükümeti tarafından gönderilen yazının 1920 Nisan tarihli olması İstanbul ile Ankara Hükümetleri arasındaki ilişkilerle alakalıdır²⁰⁵. 1920 Nisan'ında İstanbul'da Salih Paşa kabinesinin işbaşında olduğu dönemde Ankara ile İstanbul arasındaki ilişkilerin olumlu seyrettiği bir süreçte Arap temsilcilerin talebi bildirilmişti. Ayrıca İngiliz istihbaratı tarafından ele geçirilen Mustafa Kemal'den Salih Paşa'ya gönderilen bir mektupta şöyle deniyordu: "Tüm Hicaz'da İngiliz politikasının feci sonuçları ve Ramazan Şalaş ve Bağdad'a yakın işbirlikçilerinin operasyonları Hicaz Krallığı'nın ortadan kalkabileceği fikir dalgasını yarattı. Aynı kabileden olan bazı Arap şeyhleri bu faktörler tarafından cesaretlendirildiler... bu hareketler açık biçimde Mezopotamya ve Suriye'ye genişledi. Arap vatanseverler arasında pek çok yönetici Osmanlı İmparatorluğu'nun etkili ve entelektüel sınıflarına mensuptu [bizim] hareketimiz İslam içinden doğdu, bizim milli organizasyonumuz Mezopotamya ve Suriye'deki milliyetçiler tarafından sıcak ve güvenli bir biçimde karşılandı..."²⁰⁶. Yine aynı rapora yansıyan ayrıntılara göre Mustafa Kemal'in emriyle oluşturulmuş olan bir misyon Halep'e gitmek üzere harekete geçmişti. Bu İstanbul ve Ankara Hükümetleri arasında Arap coğrafyasına ve spesifik anlamda Suriye'ye yönelik ortak bir hareket tarzına örnek oluşturması açısından ilginç ve nadir bir örnektir. Ancak İstanbul Hükümeti'nin Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonraki günlerde Suriye sınırına yakın 13. Kolordu'ya

204 ATASE, İSH 18/53, 22 Ocak 1920.

205 ATASE, İSH, 641/57, 1-2-1336 (1 Nisan 1920).

206 TNA, FO 371/5230, "Major N.N. E. Bray Report; Preliminary Report on Causes of Unrest"; *Arab Dissident Movements 1905-1955*, Vol. 1, s. 631.

gönderdiği yazı söz konusu ilişkileri resmi ve gayriresmi vaziyet olarak ayırmıştır. Resmi açıdan Arap Hükümeti'nin henüz tasdik edilmediğini buranın *cebren* elden çıkmış memleket telakki ettiğini²⁰⁷ gayriresmi açıdan ise bu bölge ile İslamiyet bağı ve hilafet çatısı altında işbirliğinin mümkün olduğunu bildirmektedir²⁰⁸. Ancak savaşın son günlerinde İngilizlerin özellikle yönlendirmesiyle Arap isyancı ordusunun yaptığına benzer işlerin yeniden gerçekleşmesinden korkulmaktadır. Yani Arapların teşvikiyle Türk şehirlerini istila ve ardından bu şehirlerin fiili kontrolünün onların elinden alınması ihtimal dairesinde görülmektedir²⁰⁹. Uluslararası antlaşmalarda Türk tarafının elinde zayıflatacağı itilaf içindeki Arap memurların sınırdaki bölgelere gönderilebileceği de hatırlatılmaktadır. İstanbul Hükümeti'nin mütarekeden itibaren büyük önem verdiği İngiliz ve Fransızların öfkelerini yükseltecek olaylara neden olmama anlayışı bu yazıda da kendisini göstermektedir: “Şu şekle göre pek nazik olan vaziyetimizin daima depriş edilerek İngiliz ve Fransızlara karşı bizi müşkül mevkide bırakacak her bir hareketten tevki edilmesi şimdiye kadar olduğu gibi yine idare-i tedâbir ile tedviri umûra çalışılması rica olunur²¹⁰”. Yine bu bakış açısını Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından birkaç ay sonra Harbiye Nazırı Abdullah Paşa [Kölemen, 1846-1937]²¹¹ tarafından 2. Ordu Kumandanı Nihad Paşa'ya yazılan resmi bir yazıda görmek mümkündür. İstanbul Hükümeti'nin İngilizlerin tepkisini çekecek biçimde Hükümet-i Arabiyye oluşumu ile sulh akdinden evvel bir yakınlaşmadan uzak durmayı tercih ettiği bildiriliyordu²¹². İzzet Paşa'nın Osmanlı Devleti ile

207 “Hükümeti Arabiyye siyaseten ve hukuken henüz hükümetimizce tasdik edilmediğinden merkez saltanat havalî-i Arabiyyeyi henüz ancak cebren elden çıkmış bir kısmı memleket olarak telakki eder.” *ATASE*, İSH, 204/103, 25 Kânûn-ı evvel 1335 (25 Aralık 1919).

208 “Gayriresmi vaziyete gelince: Tarafcının bazı tabakalarında münaza'at mevcut olsa dahi İslamiyyet rabitası münaza'ayı tevhid etmekte ve tevsî' haris bulunan Ermeniliğe karşı daima Araplık ve Türklüğün müttehid bulunmasını istizam etmektedir. Makamı saltanatın sıfatı Hilafetle de müşerref olması Araplığın hassaten dahi Türklükle iştirakını emreder.” *ATASE*, İSH, 204/103, 25 Kânûn-ı evvel 1335 (25 Aralık 1919).

209 “Yalnız şu cihet iyice nazarı dikkate alınmalıdır ki, Müttefikeynin amâlî mahsûsa besledikleri Adana, Urfa, Maraş, Ayıntab gibi havalide bir Türk mukâvemeti his etmiş bulunmaları sebebiyle bilhassa İslamiyet kuvvetine istinâd eden bu mukavemeti kırmak için Arapları evvela orada istilaya teşvik etmeleri ve sonra onların elinden kolayca almaları muhtemeldir”; *ATASE*, İSH, 204/103, 25 Kânûn-ı evvel 1335 (25 Aralık 1919).

210 *ATASE*, İSH, 204/103, 25 Kânûn-ı evvel 1335 (25 Aralık 1919).

211 Gülsüm Polat, “Abdullah Paşa Kölemen”, *EP*, Brill, 2014, s. 4-6.

212 *ATASE*, İSH, 253/164, 18 Kasım 1918.

İtilaf Devletleri arasında akdedilecek sulha dair mütalaalarını içeren ve Karabekir'in hatıralarında ele aldığı layihasında İstanbul Hükümeti'nin Arap coğrafyasına dair bakış açısının ipuçları görülmektedir. İzzet Paşa Hicaz'ın müstakil bir hükümdarlık halinde teşekkülünün bir emri vaki olmasına rağmen yapılacak bir şey kalmadığından kabul edileceğini belirtiyordu. Filistin'de milliyet prensibine dayalı, uluslararası bir idarenin tesisinin kabul edilmesi gerektiğini ancak Arabü'l-asl olan ve Arapça tekellüm edilen Suriye ve Irak vilayetinin muhtariyetlerinin tasdik edileceğini ancak bunların Avrupa ülkelerinin idaresine geçmesinin Wilson Prensipleri'ne aykırı olduğunu düşünüyordu. Dahası bunların Hicaz Hükümdarlığı'na verilmesinin de bölge halkının itirazına neden olacağından doğru olmadığını belirtmekteydi. İzzet Paşa, Macaristan'ın durumu gibi Suriye ve Irak'ın muhtariyetlerinin verilerek Osmanlı Devleti'ne bağlı bir yönetimle idaresinin uygun olacağını düşünüyordu²¹³. Karabekir hatıratında söz konusu layihayı verdikten sonra Sadrazamın görüşlerini eleştirerek *Adana, İzmir, İstanbul, elviye-i Selâse gibi öz millet toprakları işgal altında dururken hâlâ Suriye ve Irak'tan bahse yanaşır mı?* diyerek eleştirmektedir²¹⁴.

Üzerinde bazı şüpheleri barındırsa da Şam merkezli Arap Hükümeti ile İstanbul Hükümeti arasında *İstanbul'a bir temsilci gönderilmesi bağlamında* önemli adımlar atılmıştı. Bu temsilcinin temel görevi terhis edilen askerlerin Suriye'ye dönüşlerini temin etmektir. İlk temsilci savaşın sonuna kadar Osmanlı ordusunda görev yapmış olan Rüştü el-Safadi idi (Tauber kendisinden birlik komutanı olarak bahsetmektedir)²¹⁵ ve ona Arap Hükümeti'nin temsilcisi olarak İstanbul'da kalması emri verilmişti. Suriye'ye döndükten sonra onun yerine Ali Fehmi (Türk belgelerinde ismi İzzet Fehmi şeklinde geçmektedir)²¹⁶ isimli görevli gönderilmişti. 1919 sonlarına doğru Müttefikler temsilcinin statüsünü sorun haline getirecekti. İşgal kuvvetleri bu misyonun bir süre sonra Suriye diplomatik misyonu olarak kalıcı olarak şekillendirilmesi ihtimalinden endişeliydi. 1920 başlarında büyüyen şüpheler nedeniyle görevli Suriye'ye geri dönmek istedi ve onun yerine üç görevli atandı. Müttefikler bundan memnun olmadı zira bu üç görevlinin asıl

213 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C. I, s. 189-190.

214 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C. I, s. 192.

215 Tauber, *The Formation of Modern Iraq and Syria*, s. 193.

216 ATASE, İSH, 117/107, İSH 230-125.

amacının Faysal ile Türk hükümeti arasında ilişkileri yürütmek olduğunu düşünüyorlardı²¹⁷. İzzet (ya da Ali) Fehmi'nin statüsü Türkler tarafından da sorgulanıyordu. Harbiye Nazırı Fevzi Paşa'nın [Çakmak, 1876-1950] gönderdiği bir yazıda durum şöyle bildiriliyordu: "Hükümet-i Arabiye'nin Dersaadet mu'temedi Erkân-ı Harbiyye kaimmakamı İzzet Fehmi imzasıyla nezâretin bazı devairine (dairelerine) hususât-ı resmîyeye müteâllik tezâkir vürûd itmekte olduğu anlaşılmıştır. Hükümet-i seniyyece henüz bir Arab hükümeti tanınmış olmadığına binaen mir-i mûmâileyh ile müteallik hiçbir surette muhâberat-ı resmîyeye girişilmemesi tamimen beyan olunur"²¹⁸. Osmanlı Devleti'nin resmi bakış açısını yansıtan bu yazı Suriye'deki Arap devletinin statüsü konusunda yalnızca Müttetiklerin değil Osmanlı Devleti'nin de mesafeli olduğunu göstermektedir. Neticede Ali Fehmi'nin (İzzet Fehmi) Suriye'ye dönüşünden sonra yerine yalnızca bir görevli gönderilmişse de Müttetikler tarafından Arap Hükümeti'nin resmi temsilcisi olarak tanınmadı. Daha da ilginç bir Arap resmi temsilcisinin Ankara'da görevlendirildiğini düşündüren belgede kendisini göstermektedir. Suriye'de Fransızlarla ve bölge aşiretleriyle ilgili gelişmeler hakkında 3. Kolordusundan Erkânı Harbiye Dairesi'ne yazılan bir yazıda verdiği bilgilerin *Ankara'da Arab murahhası Yüzbaşı Bekir Beğ Refiki Sadri Efendi'ye... bildirilmesi* isteniyordu. 28 Haziran 1336 (1920) tarihli yazı Ankara'da bu tarihte bir Arap (resmi ya da gayriresmi) murahhaslarının olduğunu düşündürmektedir²¹⁹.

Sınırdaki işgal karşıtı faaliyetlerde işbirliğine gidildiğine dair kayıtlar oldukça çeşitlilik arz etmektedir. Gizli yürütülmeye çalışılan işbirliği girişimlerinin İngiliz raporlarına yansımaları kaçınılmaz görünüyordu. Bilgi kirliliğinin olduğu ihtimalini göz ardı etmeden bakıldığında sınırda Suriye ve Türk milliyetçileri arasında iletişimi temin için Teğmen Mahmud Hamdi isimli bir subayın Halep ve Musul'a gittiğini, bu subayın babasının Musul'da meskûn olduğuna dair detaylar göze çarpmaktadır²²⁰. Aynı istihbaratta Rauf Bey'in Yasin Paşa'dan (el-Haşimi)

217 Tauber, "Syrian and Iraqi nationalist Tauber, Syrian and Iraqi nationalist....", s. 898, s. 898.

218 ATASE, İSH, 230/125, 16-2-36; Harbiye Nezareti'ne bir tamimle henüz bir Arap devleti tanınmadığından bu şahısla hiçbir şekilde muhaberat ve münasebata girişilmemesi bildiriliyordu.

219 ATASE, İSH 633/4ac, 28 Haziran 1336 (1920).

220 *British Library*, IOR/L/PS/11/169, s. 98 (10).

Fransızların Suriye'den çıkarılması için Türk milliyetçilerden yardım talep ettiğini ve söz konusu Mahmud Hamdi isimli subayın bu istekle ilgili seyahate başlamış olmasının muhtemel olabileceği yerel bir casusun verdiği bilgilere dayalı olarak belirtiliyordu.

Önemli Suriye şehirlerinde durumu takip eden İngiliz kaynakları 1919 sonlarında Halep Vilayeti'nin Müslüman nüfusunun çoğunluğunun ve Şam Vilayeti'nin bir kısmının Türk destekçisi olduğunu rapor ediyordu. Bu durumun etnik dağılım ve daha önce de belirttiği üzere savaşın sınırları ayırmasına paralel biçimde toplumsal birlikteliğin bir anda ayrıştıramaması ile ilgili olduğu düşünülebilir. Sınırdaki aşiretler ile işbirliğinin çeşitli görüş farklılıklarına rağmen devam ettiği anlaşılmaktadır. Suriye gazetelerinden *Eddifa*'da geçmişle yüzleşen bir biçimde Arapların Türklerin yönetimi döneminde idare hakkında bilgi ve tecrübe sahibi olduklarını iki tarafın birbirlerine yaptıkları hatalar nedeniyle şimdi Araplar ve Türkler için *esaret zincilerinin* hazırlandığı yazılmıştı. Savaş yıllarında yaşanan gelişmeler savaş sonrasının belirleyicileri olduğunda geçmişle hesaplaşma yaşandığını ve bunun Suriye için pişmanlık olduğunu en azından tüm basının bu pişmanlığı yaşadığını düşünmek mümkün değildir. Bazı Arap gazetelerinde Türklerle yapılan işbirliği ve Osmanlılık çatısı altında birleşme fikirleri eleştirilmiş ve *Mustafa Kemal ve Türklerin gönderdikleri bildirilerine kulak asılmaması, onun ırkının istibdadının unutulmaması, akıllı bir adamın ikinci defa oyuna gelmeyeceği* uyarısında bulunulmuştu²²¹. Muhtemelen bu havanın oluşmasında Suriye'ye döndükten sonra Büyük Suriye Krallığı'na getirilen Faysal'ın işgal karşıtı hareketleri bastırmaya yönelik tavır alması etkili olmuştu. Buna dair duyumlar alınıyordu.

Cemiyetler ile ilgili kısımda da belirtildiği üzere işgal karşıtı organizasyonlarda Kuvâ-yi Milliye esaslı yapılar önemliydi. Bunlar içerisinde Halep Teşkilat-ı Milliyesi önde geliyordu²²². Daha ilginç yapıları İngiliz istihbaratı rapor etmekteydi. Şam'da da bir şubesi olan *Gizli Kemalist Cemiyeti; İstikbal*'in varlığı konusunda uzun detaylara yer veriliyor ve bu cemiyetin merkezi komitesinin Halep'te bulunduğunu ve Mardin'deki Nihad Paşa ile sürekli iletişim halinde olduklarına değiniliyordu²²³.

221 Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika* ..., C. I, s. 194.

222 ATASE, İSH 641/54, 23 Kânûn-ı sâni 1336 (23 Ocak 1920).

223 TNA, FO 141/505/4, 9 Ağustos 1921, "Şam Konsolosu raporu; Kemalist & Pan-Islamic Agents". Raporlardaki bazı detaylar dikkat çekicidir. *Şam Konsolosu buradaki aktif Kemalist ajanlarının isimlerini şöyle rapor ediyordu: 1- Yüzbaşı Mustafa- Türkler*

Türkiye-Suriye (ve Irak) bölgesindeki işgal karşıtı organizasyonlar içerisinde 1919 Aralık'ında başlayıp 1920 ortalarına kadar devam eden önce Deyr-i Zor ve ardından da Telafer olayları önemlidir. Bunlardan Deyr-i Zor'da yaşananlar Türk otoriteleri tarafından dikkatle takip edilmiştir. Olaylarda sınıra yakın Türk kumandanlıklarının etki ve teşviki de tartışılmıştır²²⁴. İletişim aktörlerinden söz ederken Osmanlı askeri veya sivil okullarında eğitim alan Suriyelilerden söz edildiğinde adı diğerleri kadar bilinmeyen bir başka Suriyeli Deyr-i Zor'a yönelik girişimin başlıca isimlerinden olduğu hatırlanmalıdır. Buseyralı bir Osmanlı subayı olan Ramazan Salaş Aşiret mekteplerinde eğitim almış ve Osmanlı ordusunda çeşitli cephelerde görev yapmıştı. İletişimi yönlendiren diğer aktörler gibi o da savaşın ayırttığı sınırları yakından bilen bir isimdi²²⁵. Saldırıya katılan 2.000 civarındaki aşiret mensubunun azımsanmayacak kadarının Osmanlı üniforması giymesi de halk arasında Osmanlı askerinin buraya geri geldiğini düşündürecek bir emareydi. Mezopotamya Kumandanı Wilson²²⁶ da saldırının Arap-Türk kuvvetlerince gerçekleştirildiğini yazmıştı. Olay gerçekleştiğinde Paris'te görüşmelerde olan Faysal olayın Şam merkezli Arap Hükümeti'nin yardım ve teşvikiyle gerçekleşmediğini bunun İngilizlerle

idaresinde Redif subayı. Kolağası Orhan Efendi- Eski Türk subayı. Teğmen İbrahim Hakkı-eski Türk Subayı. Yukarıdakiler [isimleri yazılı olanlar] Arap doğumlu ve aktif Kemalist propagandaya katıldıkları düşünülmektedir. 2- Yarbay Zeki el-Halabi -eskiden Faysal yönetiminde jandarma kumandanı Topçu kumandanı Abdulfettah- eskiden Faysal'ın Savaş Bakanlığı'ndaydı. Bunlar gizli Kemalist propaganda için burada askere alındı. Bu rapora yansıyan isimlerin asker olmaları ortak özellikleri gibi görünmektedir.

224 Söz konusu girişime dair pek çok yazışma görülmektedir. Milli Aşireti nezdinde girişimde bulunan Ramazan Salaş'ın isteği resmi kanallar tarafından kabul edilmemiştir. Ancak Deyr-i Zor operasyonu Türklerin teşvikiyle gerçekleşmiş izlenimi yaratmıştı. Bu çalışma kapsamında 1919 Aralık'ında başlayıp 1920 ortalarına değin süren girimlere dair pek çok yazışma tespit edilmiştir. İlk yazışmalara yansıyan Milli Aşireti'ne Ramazan Salaş'ın bayrak göndererek saldırıya kaulmaya davet ettiği yönündeydi. Milli Aşireti reisinden saldırıya iştirak edilmemesi istenmişti: *ATASE*, İSH, 201/130, 11 Kânûn-ı evvel 1335 (11 Aralık 1919). Operasyonla ilgili yazışmalar ve uzun raporlar oldukça detaylıdır: *ATASE*, İSH 204/102, 4 Kânûn-ı sâni 1336 (4 Ocak 1920). *TİTE*, 18/43, 2 Şubat 1336 (2 Şubat 1920); 3. Fırkadan gelen bu bilgede de *Kimin tarafından idare edildikleri malûm olmayan bazı Arap kuvvetleri* denilmekteydi. *ATASE*, ATAŞB, 30/42, 20 Mayıs 1336 (1920).

225 Provence, *The Last Ottoman Generation and the Making of the Modern Middle East*, s. 43.

226 Arnold T. Wilson, *Mesopotamia, 1917-1920: A Clash of Loyalties*, London 1931, s. 235-236

aralarını bozmak isteyen Türklerin organizasyonu olduğunu bildirdi²²⁷. Deyr-i Zor'a yönelik harekâtın üzerinde şaibeler devam etti²²⁸. İşgal karşıtı harekâta Türk kuvvetleri katılmamışsa da öyle anlaşıyor ki harekâta katılanlara silah ve cephane yardımı olmuştu²²⁹. Dahası söz konusu harekâta katılan Milli Aşireti reisi Amerikalı bir muhabire verdiği bilgilerde benzer amaçla hareket etmeye hazır biçimde toplanmış iki yüz bin mücahidin bulunduğunu söylemişti. Şeyhin Amerikan muhabirine söyledikleri arasında bazı noktalar dikkat çekiciydi. Arap Hükümeti'nin İngilizlere karşı kıyamını, Enver Paşa'nın Kafkasya'daki, Kemal Paşa'nın Anadolu'da, İran ve Afganlıların kendi cemiyetlerinde ecnebi istilasına karşı yaptıkları umumi bir hareketin birer parçası olarak ifade etmekteydi²³⁰. Söz konusu hareketin ardından işbirliği yapılmasını isteyen kimi haberler Arap basınında da görülüyordu²³¹. Deyr-i Zor halkını İngiliz yetkililere başvurarak şehrin asıl sahibine iadesini istemelerine dair bir Heyet-i Temsiliye kararı olduğu da görülüyordu²³².

Diğer taraftan Deyr-i Zor'un işgalinden sonraki gelişmeler takip edildiğinde Türk tarafının Suriye, Irak sınırındaki işgal karşıtlarına silah, cephane yardımlarının devam ettiğini gösteriyordu. Daha da ilginç bu hareketler işgal kuvvetlerinin işlerini güçleştirmeye devam etti. 1920 yılı Mezopotamya'da I. Dünya Savaşı sonrası gelişmeler için çok önemli kırılmaları beraberinde getirecekti²³³. Sınırda Türk-Suriye işbirliğinde 1920 yazında önemli isimlerin adının geçtiği bir toplantı ve antlaşma ile bir adım atıldığına değinilmektedir. 2 Temmuz 1920'de Kilis'in Kefergani köyünde Türk tarafı adına Kilis Kuvâ-yi Milliye Kumandanı Polat Bey ve Heyet-i Merkeziye Reisi Recep Bey ile Katma civarında mıntika kumandanı ve Hükümet-i Arabiyye Jandarma Müfettişi Cemil Bey ve Irak Murahhası Yasin Paşa ve kardeşi Suriye

227 ATASE, İSH, 204/102, 4 Mart 1336 (4 Mart 1920).

228 Polat, "İngiliz İşgaline Karşı Direniş ve Sınırlar: Deyr-i Zor ve Telafer Olayları (1919-1920)", s. 725.

229 Ramazan'ın Milli Aşiretinden ayrılarak bu girişimi gerçekleştirdiği üzerinde de duruldu; ATASE, İSH 204/102, 4 Kânûn-ı sâni 1336 (4 Ocak 1920).

230 TTE, 28/83.

231 Şam'da çıkan *el-Rifai Gazetesi*'nde Arapların Türkiye yanında idare ve yönetme konusunda tecrübe edindiklerini, iki tarafın birbirlerine karşı yaptıkları kimi hatalar nedeniyle bugün iki tarafında "Araplık ve Türklük için" esaret zincirlerine bağlanmak üzere olduklarına değiniliyordu; ATASE, ATAZB, 31/76, 12 Şubat 1336 (1920).

232 Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 54.

233 1920'de işgal karşıtı hareketler Büyük Suriye İsyanıyla doruğa ulaşacaktı. Busch, *Britain, India, and the Arabs*, s. 371-422.

Emniyet Genel Müdürü Taha arasında yapılan görüşmeler sonucunda bir anlaşma ile sonuçlandı²³⁴.

Deyr-i Zor ve ardından Telafer'e yönelik saldırılarda Türklerden lojistik destek sağlanmasına dair bir anlaşmanın yapıldığını Faysal'a bildiren, el-Ahd el-İraki üyesi Muhammed Emin el-Ömeri, Güney Anadolu'da Türklerle güvenlik konusunda işbirliği yapabilmek için Mardin'e gitmiş ve buranın kumandanı Kenan Bey ile görüşmüştü. 1920 Nisan'ında şu sözlü antlaşmayı rapor etmişti: a) Türklerle prensipte konfederasyon fikri üzerinde Wilson Prensipleri çerçevesinde anlaşıldı. Arapların yaşadığı bölgeler Araplara, Türklerin yaşadığı bölgeler Türklerle verilecek, b) Hilafet Türklerin elinde kalacak, c) Irak'ta bizim fethettiğimiz Irak toprakları Musul'u da içine alacak biçimde geçici milli bir hükümetin altında ülkenin kaderi açıkça tanımlanana ve kral seçilene kadar kalacak, d) Müslüman dünyasının birlik içinde hareket edebilmek ve hayati destek alabilmek için uyandırılması gereklidir. Bu antlaşmadan sonra Türk kumandanı 100 kasa cephane ve hafif silah ve 500 top mermisi vermeye razı olmuştu²³⁵.

İlerleyen dönemlerde de işgal karşıtı Suriyelilerin talepleri Türk makamlarına ulaşmaya devam etti. *Deyr-i Zor'da bulunan ve Musul vilayeti ile Fırat boyunda İngilizlere karşı harekâtı milliyede bulunan Cemiyet-i Arabiye'nin muavenet ve talimat talebi* olarak bahsi geçen *Cemiyet-i Arabiyye ile birlikte* hükümet zabıt, asker, memur görevlendirilmesini, İngilizlere karşı mücadeleye devam edebilmek için muhtelif 700 kadar tüfenkle Müslüman çetelerine verilmek üzere cephane gönderilmesine dair kayıtlar dikkat çekmektedir. Bu taleplere Ankara'dan çok net bir cevap verilmişti: "Bizim Haleb'i ve Zor'u işgale Arab âmalı milliyeye aleyhinde hareket niyetimiz yoktur. Yalnız sırf İslamiyet nokta-i nazarından Arapların ve o meyanda Deyr-i Zorluların hâlâsına muâveneti arzu ederiz. Ancak Ayıntab mıntıkasında Fransızla meşgul iken Fransızlar Suriye'de rahat ve hükümeti Arabiye ile itilaf içinde müsabir iken Haleb, Deyr-i Zor'a Irak'a asker sevkiyle faalen muavenet edemeyiz. Arap milliyetperverlerinin Suriye'de Fransızları hiç olmazsa meşgul etmeleri Ayıntab'dan ve civarından Fransızları tard için bize muavenet ve bu veçhile kendilerine muavenetimiz imkânının husulüne hidmet etmeleri lazımdır. Bu imkân hâsıl olunca faalen muavenet edilebilir". Yani işgal

234 Umar, *Osmanlı Yönetimi ve Fransız...*, s. 442.

235 Tauber, *"Syrian and Iraqi..."*, s. 906-907.

karşıtı hareketlere gayrinizami yöntemlerle mümkün olduğunca destek olunacaksa da fiili bir kuvvet sevki gibi harekete girilmeyecekti. Bu yardımın oldukça anlaşılabilir nedenlerinin başında bölgeden alınan istihbarata göre Fransızların Suriye’de sükûneti sağladıktan sonra Antep, Urfa, Mardin livalarına nüfuz etmeyi deneyecekleri kaygısı vardı. Telabyad, Zor’dan Resûlayn istikametinde düzenli birlikler ile takviye edilmiş urbanı musallat etmelerinden çekiniliyordu. Bu nedenle Arap direnişçilerin istedikleri silah ve cephanenin verileceği bildirilmişti. Deyr-i Zor’dan çekilmek durumunda kalırlarsa Anadolu mıntikasına çekilmeleri ve sonraki adımın Irak ile ilgili harekât içerisinde değerlendirilebileceği belirtiliyordu. Yardım sadece psikolojik ya da söylemsel değil silah ve cephane verilmesi²³⁶ hatta söz konusu işbirliğinin gayrinizami kuvvetlere sevk ve idare edecek subay görevlendirmesini de kapsadığı anlaşılmaktadır. Kenan Bey’in [Dalbaşar 1886-1935] Erkân-ı Harbiyye-i Umumiye Riyaseti’ne yazdığı bir yazıda Zaho, İmadiye, Cezire’deki bağlantılardan söz edilmekte ve İngilizlere karşı yapılacak saldırılarla ilgili verilen destek konusuna dikkat çekilmekteydi. Buna göre Musul’daki İmadiyeli Salih Efendi ile Kuban Aşiret Reisi Şaban ve Miran Aşireti reisine Zaho ve civarının işgal edilmesi için talimat verildiği, Arab propagandasına meydan verilmemek üzere bu aşirete bir *zabit tefrik* olduğundan söz edilmekteydi. İki makineli tüfek de Cezire’ye gönderilmişti. Sınırdaki işgal karşıtı hareketlerde işbirliğinin milliyetçi cemiyetlerin önemli etkisi olduğu görülüyordu. Bu cemiyet üyeleri sınırın iki tarafında oldukça mobilizeydi. el-Ahd el-İraki üyesi el-Ömeri Türklerden iki dağ silahı almak için girişimlerde bulunurken Cemiyet, Diyarbakır Valisinden (kumandanı) ilave cephane almaya çalışıyordu. Deyr-i Zor’daki işgal karşıtı harekâtın devamı niteliğindeki bir diğer gelişme İngiliz işgalindeki Telafer’e yönelik olarak Mayıs 1920 sonlarında Cemil el-Midfâ’i [1890-1958] kumandasındaki güçler tarafından başlatıldı. Zaho yönündeki Türk manevraları ve Türklerin sürdürdüğü propagandalar nedeniyle Cemil el-Midfâ’i ile Türkler arasında işbirliği olduğu yönünde şüphelerin ortaya çıkmasına neden oldu. Deyr-i Zor’dakine benzer biçimde Resûlayn’daki Türk kuvvetlerinden önemli miktarda bomba el-Midfâ’i’ye ulaştırılmıştı ve Nisibin’den (Nusaybin) erzak alma izni almışlardı. Cemiyetin kuvvetleri püskürtüldükten sonra Deyr-i Zor Komutanı Ali Cevdet el-Eyyubi, [1886-1969] Mahmud Nedim

236 ATASE, İSH 763/65a, 18/8/1336 (18 Ekim 1920).

el-Senavi'yi Urfa Kumandanına silah ve ekipman elde etmek üzere gönderdi. Kumandan temmuz ayında önemli miktarda silah ve el bombası gönderdi. Bu olay Fransızların Suriye'yi işgalinden hemen sonraydı ve muhtemelen bu yardımlarla Türkler Suriye'de Fransızlara bir darbe vurmayı planlamıştı²³⁷. Sınırdaki aşiretlerin tutumu oldukça belirleyiciydi. Daha Mayıs 1919'da Diyarbakır 13. Kolordu Kumandan Vekili Cevdet Bey Harbiye Nezareti'ne İngilizlerin sınırdaki özellikle Milli Aşireti'ni Arap Hükümeti'ne dâhil etmek için çaba sarf ettiklerini bildiriyordu. Bunun üzerine Milli Aşireti Reisi Mahmud Bey *bilumum Kürdlerin Osmanlılıktan ayrılmak fikrinde bulunmadıklarını* ancak Osmanlı Devleti'nin *Kürdlerle olan irtibatını ka' ederse mukadderatlarını Hükümet-i Osmaniye'nin mukadderatına bağlı bulunduracaklarını* bildirmişti²³⁸. Türk-Suriye sınırındaki aşiretlerin tutumlarına yakından bakıldığında onların tutumlarının merkezi karar alma davranışlarını etkilediği belirlemek gerekir. Sınırdaki aşiretler resmi otorite karşısındaki tutumları devlet açısından güvenilmezdi. Burada asayiş sorunları ve aşiretler arası çatışma ve gasp olayları da sorunların bir parçasıydı. Mardin Mutasarrıflığı'na Resulayn Mutasarrıflığı tarafından bildirildiğine göre bir kısmı Urfa'dan olan Aneze Aşireti rüesasından Haçım Bey ve Hazod (?) el-Kassab isimli kişiler mahiyetlerinde 400 kadar atlı ve hecinsüvar Arap ile birlikte Hasice nahiyesine dört saat mesafede çadır kuran Şerabi Aşireti'ne saldırmıştı. Bu saldırı sırasında içerisinde kadın ve çocukların da bulunduğu kişiler katledilmiş, aşiret hayvanlarından yağmalanarak Zor'a götürülmüştü. Sıklıkla merkezi otoritenin bölgeye erişimini engellemek adına tren hatlarına zarar veriyorlardı²³⁹. Deyr-i Zor'daki gelişmelerin Fransızların silah desteğiyle yapıldığını rapor eden Halep Konsolosu James Morgon 'Türklerle bir an evvel barış yapılmasını öneriyordu'²⁴⁰. Bu nedenle yaşanan gelişmeler otorite karşılığına da dönüşebiliyordu. Buna benzer olayları Arap milliyetçiliğine ya da Kürt milliyetçiliğine örnek veri olarak ele almak çoğunlukla mümkün değildir.

Türk-Suriye ilişkilerinde işbirliği taraftarı kadar Türklerle işbirliği girişimlerinden rahatsız olanlar da vardı. Buna örnek teşkil edecek Suriye ve Iraklı iki isim de Osmanlı Harbiyesi'nde görev yapmıştı. Bu

237 Tauber, *The Formation of Modern Syria and Iraq*, s. 244-246.

238 ATASE, İSH, 30/34, 21 Mayıs 1335 (1919).

239 TİTE, 25/90, 23 Şaban 1335 (1919).

240 *British Library*, IOR/L/PS/11/204, 5321, 29 Ekim 1921, "Halep Konsolosu James Morgon'dan Dışişleri Bakanlığı'na".

isimlerden ilki Cafer el-Askerî [1885-1936] idi. Bir diğer önemli isim ise Nuri el-Said [1888-1958] idi. Iraklı Nuri el-Said Nisan 1920'de İngiliz Dışişleri'nden Young'a bir mektup yazarak Türklerle olan işbirliği eğiliminden duyduğu rahatsızlığı dile getirdi. Aralık ayında Suriye'nin Fransızlar tarafından işgalinden sonra Mustafa Kemal'in ordusuna katılan Iraklı subayların tekrar Irak'a dönmelerini temin edeceğine dair söz verdi. İngilizler Arap milliyetçilerle Türk milliyetçiler arasındaki iletişimi ortadan kaldırmak için Nuri el-Said'in içinde olduğu grubu kullanabileceklerini düşünüyorlardı²⁴¹.

Yukarıda belirtildiği üzere Türk-Suriye ilişkilerinde İngiliz-Fransızlar arasında teati edilen antlaşmaların belirleyici bir etkisi oluyordu. Savaşta müttefik devletler olarak yer almalarına rağmen İngiltere ve Fransa arasında nüfuz etmeye çalıştıkları bölgelerde anlaşmazlıklar yaşanıyordu. Nisan 1920'de toplanan San-Remo Konferansı büyük Suriye Krallığı'nı tanımayarak Suriye ve Lübnan'ı Fransa'nın mandasına vermişti. İlk algı Suriye'de Fransız işgalinin onanmasının Türk milliyetçileri ile Arapları işbirliğine sevk edeceği şeklindeydi. Yine de sınır kavramı taraflar için farklı ve karmaşıktı: "Filistin'in Suriye'den ayrılması haberi Suriye'de azim bir heyecana tevhit etmiş, Kudüs'te toplanan milli Arap konferansı sulh konferansına bir takrir göndererek Suriye'nin Tarsus'tan Refahiye'ye kadar muhafaza-i hudud etmesi... talep etmişlerdir"²⁴². Suriye'yi Fransa'ya terk eden kararlar *Muhafazakâr bir Paris gazetesi* gelişmeleri İngilizlerin planlı olarak gerçekleştirdiklerini iddia ediyordu. Buna göre millet hissinin uyanmış olması nedeniyle İngiltere'nin Suriye'den çekilmesi planlıydı. Gazeteye göre İngiltere Suriye'den çekilir çekilmez İngiltere'nin İran'da olduğu gibi Emir Faysal ile akdetmiş olduğu gizli bir antlaşmayı çıkararak Fransa aleyhine nüfuzunu genişletecekti. İngilizler Suriye'de yerli halkı Fransa aleyhine kışkırtıyordu²⁴³. *Chicago Tribune* Gazetesi'nin Paris nüshasında İngiliz istihbarat başkanının yerli ahaliyi Fransızlar aleyhine sevk etmekte olduğu, Arap Hükümeti'nin İngiliz Hükümeti'nden çok miktarda elbise, silah ve cephane aldığı yazmaktaydı²⁴⁴.

Diğer taraftan Suriye'de Fransa'nın otoriterleşmesini kolaylaştıracak bazı gelişmeler Paris'te cereyan edecekti. Öyle ki Clemenceau [Georges, 1841-1929] başkanlık seçimine girmek için istifa etmiş Başbakan

241 Tauber, "Syrian and Iraqi...", s. 902-903.

242 *TİTE*, 28/28, 7 Haziran 1336 (1920).

243 *TİTE*, 28/21, 19 Nisan 1336 (1920).

244 *TİTE* 28/83, 4 Mayıs 1336 (1920).

olan Millerand [Alexandre, 1859-1943] ise Faysal'a karşı olumsuz bir bakış açısına sahipti²⁴⁵. Bu arada 29 Mayıs 1920'de Fransızlarla Türkler arasında geçerli bir ateşkes ilan edilmişti. Her ne kadar 8 Haziran'da Fransızlar Karadeniz Ereğlisi'ne asker çıkardığı için mütareke bozulmuşsa da bu mütarekeden sonra Fransızlar kuvvetlerini Suriye'ye kaydırmaya başlayacaklardı. Fransızların Suriye bölgesinde güçlerini çoğaltmasından itibaren Faysal'ın Milli Mücadele ekibiyle ilişkilerinde olumsuz bir etki yarattığı anlaşılmaktadır. Zor'da Suriye ordusunda kumandan olduğu belirtilen Emin Efendi isimli bir görevlinin verdiği bilgiye göre Türkler ile Fransızlar arasındaki mütarekename Türklerin Araplar aleyhine Fransızlarla ittifak ettiği şeklinde yorumlanmıştı. Ayrıca Suriye gazetelerinin Times Gazetesi'nden okuyarak Mustafa Kemal Paşa'nın Bolşevik Hükümeti ile anlaştığını ve Bolşeviklerin maddi manevi yardımını temin edeceklerine inandıklarına değiniliyordu²⁴⁶. 1920 yılı başlarında Anadolu'nun güneyindeki Fransız birlikleri Urfa, Maraş, Antep başta olmak üzere işgali altındaki bölgeleri terk etmesi²⁴⁷ Fransız işgaline karşı mücadele argümanını oldukça zayıflatıyordu. Güven vermeyen Faysal ile iletişimde bundan sonra Faysal'ın İngiltere nezdinde Milli Mücadele'yi suçlama girişimleri nedeniyle olumsuz bir seyir gelişecektir. 7 Haziran 1920'de General Allenby'e gönderdiği mektupta Faysal, kendisinin tüm iyi niyetli barış girişimlerine rağmen Fransız Hükümeti'nin antlaşmadan uzak olduğunu ayrıca Mustafa Kemal ile anlaşılan General Gouraud'un birliklerini Suriye'de biriktirmesinde iyi niyet göremediğini belirtiyordu. Bu nedenle Allenby'den aracılık isteyecekti²⁴⁸. Türklerden şikâyetçi olmasına rağmen Faysal'ın Halep'e Mustafa Kemal'in temsilcileri ile görüşmek üzere geldiğini öğrenen İngiliz istihbaratı muhtemelen doğru olmayan bir duyum almıştı²⁴⁹. İngiliz yetkililere şikâyet bildirmeye devam eden Faysal Türklerle imzalanan ve *Kuzey Suriye'nin büyük bir bölümü* ile Kilikya'yı Türklere terk eden antlaşmaların Türklerin *genişleme hırsını kamçılamasından* duyduğu

245 Barr, *Kırmızı Çizgi*, s. 108.

246 ATASE, İSH 626-66, 29 Temmuz 1336.

247 Tutsak, "Milli Mücadele Yıllarında Suriye'deki... II", s. 197-198. Kurtuluş Savaşı Türk-Fransız ilişkilerinin bütüncül bir değerlendirmesi için bkz: Yavuz, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri*..., s. 47-50.

248 TNA, FO 371/5036/E.7777, 7 Haziran 1920, Emir Faysal'dan Allenby'e.; Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, belgenin özeti: XLVII, belgenin aslı: 122-123.

249 TNA, FO 371/5035/E.6783, 17 Haziran 1920, Mr. Wratislaw'dan Earl Curzon'a. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, belgenin özeti: I.I, belgenin aslı: 138.

rahatsızlığı dile getirecekti. Şöyle yazacaktı: “Lordum, Fransızlarla Mustafa Kemal yönetimindeki Türkler arasında imzalanan Kuzey Suriye’nin büyük bir bölümü ve Kilikya’nın Türklerle bırakılmasını kararlaştıran ateşkes antlaşmasını duyunca çok şaşırdım. Bu ateşkes ile dikkat çekici geri çekiliş Türklerle barış antlaşmasının imzalanmasından hemen önce olması Yakın Doğu’da bir seri yenilginin başlangıcı olacaktır. Ki bu yenilgiler sadece Fransa için değil tüm Müttefikler için olabilir ve kısa zaman sonra Mezopotamya, Musul ve diğer yerlerde barışı tehdit edebilir. Sonuç itibarıyla Türklerin nüfuzu güneye doğru genişletme istekleri güçlenecektir ve etki alanı maddi, manevi çok artacaktır...”. Faysal İngiliz yetkilileri Mezopotamya ve Musul gibi stratejik konular üzerinden ajite etmeyi ummuş olmalıdır. Çekilen Fransız birliklerinin Suriye’de güç toplayarak yeniden Anadolu’ya yönelmesi ihtimali de akıldan geçmiş olmalıdır. Bunu düşündüren yakın tarihli bir rapor 12 Nisan 1920’de Fransızlar Arap hükümetine karşı bir beyanname neşrederek Emir Faysal’ın Halife-i Müslimin olarak tanınması ve bunu müteakip iki gün sonra da Anadolu’ya asker sevk etmek üzere Halep ve Katma’yı karargâh itti hazmetmelerinden söz ediliyordu²⁵⁰.

Sonuç olarak bu durumun *ortak düşmanın*, Mustafa Kemal’in *hırs-larını güçlendirecek bir girişim* olacağını yazıyordu²⁵¹. 23 Haziran 1920 tarihinde Lord Curzon’a gönderilen bir diğer mektubunda Faysal, Fransızların İngilizlerin desteğiyle giriştikleri hareketlerin Arabistan’ı anarşiye sürüklediğine değiniliyordu. Mustafa Kemal ile imzalanan ateşkes antlaşması sayesinde Türklerin sınırı çoktan aştığını ve bu durumun kendisinin prestijine zarar verdiğine değiniliyordu. Bu yüzden bazı yerel gazeteleri baskı altına almak ve bazı Türk sempatzanı kişileri sürgün etmek zorunda kaldığını söylüyordu²⁵². Faysal, Temmuz 1920’de Mustafa Kemal’e bağlı düzensiz birliklerin Fırat Nehri’ni Cerablus’ta geçtiklerini ve Halep’i tehdit ettiklerini hatta onların öncü birliklerinin Münbiç’te olduğunu bildirmişti²⁵³. İngiliz Hükümeti’ne I. Dünya

250 ATASE, İSH 821/88, 24 Nisan 1336 (1920).

251 TNA, FO 371/5035, E.6781, 19 Haziran 1920, “Lord Allenby’den Earl Curzon’a” [Faysal’ın mesajı onun ağzından], Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, belgenin özeti: LI, belgenin aslı: 139-140.

252 TNA, FO 371/5036/E. 7174, 23 Haziran 1920, Lord Allenby’den Earl Curzon’a, Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, belgenin özeti: LIV-I.V, belgenin aslı: 156-157.

253 Sözü edilen gelişme 1920 ortalarında gerçekleşen Revanduz ve Zebar ilçelerinde ortaya çıkan ayaklanma ile ilgiliydi. Halkın, jandarmanın ve memurların Türklerden oluştuğu

Savaşı sırasında destek verdikleri halde yalnız bırakıldıklarından sitem etmişti. Fransızların 14 Temmuz'da kendilerine verdikleri ultimatomu kabul etmelerinin mümkün olmadığından İngiltere ve Milletler Cemiyeti'nin müdahale etmesini istiyordu²⁵⁴. Halep'e karşı bir Türk-Fransız saldırısı durumunda şehri korumak maksadıyla Ermenilerin desteğini almak için Ermeni ileri gelenleriyle görüşmüştü²⁵⁵. Ancak ilişkileri İngilizlerin aldığı duyumlar üzerinden yorumlamak zordur. Zira Koloniler Bakanlığı tarafından yazılan bir raporda Mustafa Kemal ile Faysal arasında sıkı bir diyalog olduğu hatta Faysal'ın yapı itibarıyla Mustafa Kemal'in oyunağı gibi davrandığına değiniliyordu²⁵⁶. Ancak Mustafa Kemal'in Halep üzerine harekât düzenleyeceği öngörüsü bölgeden gelen raporlarda çok sıklıkla vurgulanıyordu. Beyrut Konsolosu Fontana'nın Earl Curzon'a yazdığı bir raporda da Halep'te genel halk fikrini şu şekilde özetlemişti: Mustafa Kemal isterse Halep'i alabilecektir ancak yağışlı mevsimin geçmesini beklemekte bahardan evvel Humus'ta olan Mustafa Kemal kuvvetleri Beyrut ile iletişimi sağlayan demiryolunu Şubat öncesinde havaya uçuracaktır²⁵⁷. Aylardır Faysal'ın İngiltere nezdinde bildirdiği Fransız hareketliliği ve diğer duyumlar yukarıda sözü edilen Fransız ultimatomunun kabul edilemeyecek durumdaki yükümlülükleri nedeniyle, reddiyle 24 Temmuz 1920 günü Fransız Birlikleri ile Arap kuvvetleri arasında cereyan eden Maysalun

bölgede çıkan ayaklanma neticesi İngilizlerle çatışma çıkmış, yenilgiye uğrayan İngilizler burayı bırakmak zorunda kalmıştı. Bu başarı sayesinde Türk hükümetine bağlı olan Revanduz civarındaki aşiretler de birleşebildiler; *Türk İstiklal Harbi*, C. IV, s. 297. Revanduz Aşiret Kumandanı yazdığı bir mektupta bu baskını anlatıyordu: "Emri cihada şurû edilerek Revanduz havalisi kâmilan tahir ve Revanduz'da bulunan 200 kadar İngiliz jandarma kuvvetiyle memurları tevkif ve gece yarısında firar etmeleri esnasında ellerindeki esliha ve saire kâmilan mücahidin eline geçti. Hemen 500 mevcudlu bir kuvvet tertib ve Kolsancak üzerine tahrik edilerek oradaki İngiliz memurini de firar etti. Ve mühimmatları bize kaldı. Bu hareketlerimiz iç gayeye matuftur. Dini mübini Muhammediy'e'nin inşallah ihyası sâniyen namusu ve hayatımızın küffar elinden şeref vefaya muhafazası üçüncüsü de en mühim ve matlub bir maksadladır."; *ATASE*, İSH 956/158, 10 Eylül 1336 (1920).

254 TNA, FO 371/5037/E. 8427, 18 Temmuz 1920, Lord Allenby'den Lord Curzon'a, Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, belgenin özeti: LXVIII, belgenin aslı: 224-225.

255 TNA, FO 406/44, s. 106, No. 72/3, Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, belgenin özeti: LXXII, belgenin aslı: 239-240.

256 *Churchill College*, CHAR, 17/15, 25 Mayıs 1921.

257 TNA, FO 406/45, s. 152-154, no. 84, "Consul Fontana'dan Earl Curzon'a", Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, belgenin özeti: CXXVIII, belgenin aslı: 493-497.

Muharebesi ile neticelenecekti. Bu muharebe neticesinde Fransız askerleri Suriye'nin başkentine girecek, Faysal güneye İngiliz kontrolündeki Filistin'e kaçmak zorunda kalacaktı²⁵⁸. Şam'ın Fransızlar tarafından işgali²⁵⁹ kökenleri oldukça gerilere giden İngiliz-Fransız güvensizliğinde yeni bir merhaleye neden olacaktı²⁶⁰. Bilindiği üzere Şam'dan çıkarılan Faysal, İngilizlerin daveti üzerine Londra'ya gidecek ve burada Irak Devleti'nin başına geçirilmesiyle sonuçlanacak diplomatik görüşme süreci başlayacaktı²⁶¹. Londra'daki diplomatik görüşmelerin ayrı bir başlık altında incelenmesine ihtiyaç vardır.

Diğer taraftan Türkiye ile Fransa arasında yapılan Ankara Antlaşması (20 Ekim 1921) ile iki taraf arasında savaş sona ermiştir. Fransız-Türk antlaşmasının icracısı Fransa Hükümeti tarafından Ankara'ya gönderilen Franklin-Bouillon [1870-1937] idi ve aynı görüşmelerde Türk tarafını Yusuf Kemal [Tengirşenk 1878-1969] temsil etmişti. 9 Haziran 1921'de yani Sakarya Muharebeleri'nden önce başlayan müzakereler 20 Ekim 1921'de kesin antlaşmanın imzalanmasına kadar devam etti. Bu antlaşmanın imzalanması müttefikler arasında güven bunalımını arttırdı. İki taraf basını birbirlerini suçlamaya başladı. Bu antlaşmayı Fransa diplomatik olarak bir başarı ve asıl önemli gördükleri Suriye çıkarlarını korumak için kendilerini güçlendirmek olarak görmüştü. Fakat bu durumun Suriye'deki varlığını güçlendirmek üzere

258 Al Allawi, *Faisal I of Iraq*, s. 190-197.

259 Fransa'nın öncelikli sahası öncelikle Levant değilken Fransa için önemi 1919'da arttı. Ayrıca 20 Ocak 1920'de Fransa'da Alexandre Millerand'ın Clemenceau'nun yerini almasıyla siyasi anlayış değişmiştir; Dan Eldar, "France in Syria: The Abolition of the Sharifian Government, April-July 1920", *Middle Eastern Studies*, Vol. 29, No. 3 (Jul., 1993), s. 487-504

260 Tauber, "Syrian and Iraqi...", s. 903.

261 Kral Faysal'ın Londra'da bulunduğu sırada yaptığı görüşmelerde görevli Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden Mr. Cornwallis gizli raporunda Suriye'nin kesinlikle pazarlık dışında tutulduğunu yazıyordu. Raporda şöyle deniyordu: "Emir Faysal şimdi Londra'da. İngiliz Hükümeti adına Major Young ve Mr. Cornwallis tarafından yürütülmekte olan malum görüşmelerle meşgul. Bu görüşmeler İbnu's-Suud'un davranışları, Trans-Jordan'ın pozisyonu ve esasında Kral Hüseyin'e verilen bağımsız bir Arap Krallığı ile ilgili sözlerin ikmali üzerinedir. Suriye ve Mezopotamya sorunları kasıtlı olarak tartışmanın dışında tutulmaktadır...". *Churchill College*, CHAR 17/14, "Confidential instructions Mr. Cornwallis from [Secretary of State-Devlet Bakanlığı'ndan] to Foreign Office [Dışişleri Bakanlığı'na]". Cornwallis resmi ancak arkadaşça bir dil kullanacağı görüşmelerde Mezopotamya'nın Faysal'ın idaresi altında İngiliz mandası olarak yönetilmesinin en iyi yol olacağını tavsiye edecekti.

kuvvetlerini buraya kaydıran Fransa ile Faysal arasındaki mücadelede Faysal'ın işini güç duruma sokacağı açıktı. Daha evvel de belirtildiği üzere Faysal bu durumdan çok rahatsızdı ve İngiltere'nin aracılığıyla Fransız birliklerinin Suriye'ye kaymasına engel olmak istiyordu²⁶². Ankara Antlaşması'nın imzalanmasının evvelinden başlayarak antlaşmanın imzalanmasının ardından gelen günlerde Türk tarafı Suriye'de Fransa karşıtı mücadeleye Fransız gözlemine takılmadan destek vermek istemiştir²⁶³. Yine de 1921 yılı Haziran'ına ait bir belgedeki detaylar Fransa ile uzlaşma yoluna gidileceğinin anlaşılmasıyla Suriye bölgesi milli kuvvetleri arasındaki temaslarda daha hassasiyet gösterildiğini düşündürmektedir. Suriye milli kuvvetlerinin mobilizasyonu sırasında dikkatli olmaya çalışılıyordu: *Suriye milli kuvvetlerinin Maraş'a kadar gelmeleri Maraş asayışı üzerine sui tesir yaptığından bunların ve hatta tevziî sevk olunan akıncı müfrezelerinin emrüm olmadıkça Kilis ve havalisinden daha şimale geçirilmemesi.. şayet maruzatta bulunmak, talimat almak veya ikmal tevaki etmek maksadıyla gelenlerin dahi şimale geçirilmeyerek kolordu emir ve talimatına intizar edilmeleri* bildiriliyordu. Antlaşmadan günler sonra dahi Faysal ile Türk tarafının temsilcisinin görüşmesine dair haberler²⁶⁴ duyulmuştu. Söz konusu iletişime dair raporlar içerisinde Faysal'ın temsilcisinin samimi bir biçimde destek verdiğini ve kurulacak *İslami birliğin* prensiplerinin açıklanacağı yönündeki bilgiler ilginçtir²⁶⁵. 1921 Ekim sonrası Faysal'ın Irak mecaresi başladığında iletişim yeniden canlanacaktı. Yüksek Komiser Cox, Faysal'dan aldığı bir telgraftan hareketle Faysal'ın Mustafa Kemal ile antlaşma fikrine çok mütemayıl olduğunu tespit ediyordu. Cox'un telgrafında Faysal'ın Mustafa Kemal ile bir anlaşma için görüşmesi fikrine İngiliz kabinesinin fikri soruluyordu. Kendisinin fikri Fransa ile işbirliği ve Ankara Hükümeti ile bir görüşmenin kapısının açılmasıydı. Hindistan Bakanlığı Koloniler Bakanlığı'na yazdığı yazıda

262 Faysal Londra'da iken Dışişleri Bakanı Lloyd George'a pek çok resmi mektup yazmış ve Suriye, Hicaz'daki gelişmeler hakkında bilgi vermişti. *TNA*, FO 141/776, File 70, s. 388, 11 Eylül 1920, Faysal'dan Lloyd George'a.

263 *ATASE*, İSH, 628/80, 01 Teşrin-i evvel 1336 (1 Ekim 1920).

264 Maraş'ta Faysal'ın temsilcisi ile Türk tarafının temsilcisi İbrahim Bey arasında görüşmelerin devam ettiğini Refet Paşa [Bele olmalıdır, 1881-1963] Harbiye Nazırı'na yazmıştı. Bu bilgi İngiliz istihbaratına gizli bir kaynaktan gelmişti: *Churchill Archive*, CHAR 17/15, 31 Ekim 1921.

265 *Churchill Archive*, CHAR 17/15, 31 Ekim 1921.

Cox'un fikrine katıldıklarını bildiriyorlardı. *Fransa ile işbirliği içindeki* Mustafa Kemal'in Faysal ile de iletişimi göz önüne alındığında Irak üzerine gerçekleştirip başarılı olacağı bir harekâtın özellikle Hindistan Müslümanlarının zihninde İngiliz prestijine büyük bir darbe indirebileceği hatırlatılarak, Cox'un fikrine destek veriyordu. Fransızlarla Ankara Hükümeti arasında resmi antlaşmanın ardından Cox, Mustafa Kemal ile antlaşmaya varılmasının Irak'taki çıkarları açısından elzem olduğunu tekrar hatırlatacaktı. 1921'in son ayı içerisinde Mustafa Kemal Paşa ile Faysal arasındaki gelişmelere yeni bir boyut eklendi. Cox'a ulaşan Faysal, İngiltere'nin hoşnutsuzluğunu göz önüne alarak Mustafa Kemal Paşa ile direkt iletişim kurmadığını ancak bunun gerekli olduğunu yazıyordu. Faysal bunun için bir aracı teklif ediyordu. Amman'da bulunan kuzeni Şerif Cemil'den [Şerif Cemil bin Nasır] bir mektup alan Faysal'a Şerif Cemil Mustafa Kemal hizmetinde bulunan ve anne tarafından Faysal'ın akrabası olan, itibarlı bir asker olarak görülen Naci Bey isimli kişinin eğer İngiltere hükümeti kabul ederse Mustafa Kemal ile Faysal arasında aracı olabileceğini yazmıştı²⁶⁶.

Diğer taraftan Fransızların Anadolu'daki işgalci durumları 1921 Ekiminde tam anlamıyla son bulmamıştı. Bu İskenderun'un Türk milli sınırlarına katılmasına kadar Türk-Fransız diplomatik mücadelesi devam edecekti. İskenderun'un milli sınırların dışında kalması 1923 sonrası Türk dış politika gündemini meşgul edecek konulardan birisi olmasına rağmen Mustafa Kemal Paşa anavatana katılması için doğru zamanı ve koşulları kollamıştı. Bu koşulların 1936'dan itibaren oluşmasıyla başlayan diplomasi süreci Hatay'ın anavatana katılmasına kadar (30 Haziran 1939) devam etti. Ancak Hatay'ın ilhakının bir adım ilerisi için ne mücadelenin silahlı olan yönünü devam ettiği dönemde ne de sonrası süreçte bir talep gündeme getirilmemiştir. Milli Mücadele sürecinde Suriye'deki Arap işgal karşıtlarıyla olan irtibatın Misak-ı Milli sınırlarının bağımsızlığı ve sınır komşusu olacak Suriye'nin büyük devletlerden birinin yönetimi yahut mandası olmasındansa bağımsız olmasının Türkiye'nin yakın coğrafyadaki güçlü varlığı açısından önemli gördüğü için istendiğini söylemek gereklidir. Bunun dışında tarihsel akrabalık ve komşuluk ilişkileri açısından bağımsız olması arzu edilmiş olmalıdır.

266 TNA, FO 371/6369, 13 Aralık 1921, "Irak Yüksek Komiseri Cox'dan Koloniler Bakanı'na", Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, C. 4, belgenin özeti: XLIV belgenin aslı: 124.

*Sınırdaki İletişim Diplomasinde Yol Ayrımı:
Londra Konferansı ve Faysal'ın Faaliyetleri*

Anadolu'daki askerî başarılar Mustafa Kemal'in ve Milli hareketin imajını Avrupalılar nezdinde yükseltmişti. Mustafa Kemal'e padişaha asi olmuş bir subay olarak bakılamayacağı anlaşılmıştı²⁶⁷. Sevr Antlaşması'nı kabul ettiremeyen İtilaf Devletleri üzerinde küçük tadilatlar yaparak yeni bir antlaşmanın Türklere kabulü amacıyla bir toplantı düzenlenmesine karar verdi. Londra'da 1921 Şubat'ında toplanan konferansa Ankara Hükümeti'nin çağırılması Anadolu'daki başarılar ve Fransızlara karşı elde edilen zaferler nedeniyle zorunlu oldu. Bu bağlamda Ankara Hükümeti'ni temsilen Bekir Sami Bey başkanlığında bir heyet gönderildi. Bu konferansa Türk heyetinin davet edilmesi üzerine o dönemde Londra'da bulunan Faysal, Lloyd George'a gizli bir mektup yazarak kendilerinin konferansa davet edilmemelerinden duyduğu rahatsızlığı dile getirdi. Faysal mektubunda ilginç bazı noktaların altını çiziyordu: "1. Konferans Yakın ve Orta Doğu'daki güvenlik meselelerini görüşecek. Majesteleri [Kral Hüseyin] Mütteliklerin bir üyesi olarak [savaş sırasında] Türkiye'ye karşıydı, [Kendisi] diğer Müttelikler kadar eşit temsil hakkı olduğunu düşünmektedir ve Arapların dışlanması haksızlıktır. 2. Hicaz Türkiye ile hâlâ savaştadır. Bu resmi mesele bu şekilde devam etmemelidir. 3. Majesteleri [Kral Hüseyin] Sevr Antlaşması'nda ihmal edilen dini sorunlarla ilgili sorumlulukların tartışmaya açılmasını işaret etmektedir. 4. Majesteleri [Kral Hüseyin] Sevr Antlaşması'nı imzalamaktan kaçınmaktadır çünkü öngörmektedir ki bir taraftan Arapların istekleri karşılanmayacaktır diğer taraftan da Ortadoğu'da barışı koruyamayacaktır. Konferansın konusu içinde babam hükümetinin temsil edilmesi gerekliliğinde ısrarcıdır. 5. Arap eyaletlerinde hüküm süren hissiyat hakkında fikir vermesi için bu ayın 17'si tarihli bir telgraf vermiştim. 6. [İngiliz] Dışişleri'nin söylediği gibi bu meselenin yalnızca Büyük Britanya'yı ilgilendiren bir mesele olmadığını biliyorum... Umarım diğer müttelikler Majesteleri hükümetine Hicaz konusunda yardımseverce davranırlar ve konferansa katılmama izin verirler, Paris Barış konferansına katıldığımda olduğu gibi Hicaz ile ilgili kısma bağımsız bir girişime

267 Bu imaj/algı değişimi İngiliz yerleşik nizamının sesi *The Times*'ta açıkça görülebiliyordu: Ebru Boyar, "Savaş ve Basın: Türk Ulusal Kurtuluş Savaşı ve İngiliz *The Times* Gazetesi", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, C. 36, S. 2, Aralık 2009, s. 291-324.

meydan verilmemiş olur [gerek kalmamış olur]”²⁶⁸. Faysal mektubunun ekine General Haddad Paşa’dan²⁶⁹ aldığı ve böylesi bir konferansa Mustafa Kemal’in [onun isminde aslında Anadolu hareketinin] çağrılıp, Arapların dâhil edilmemesinin Arap halkı arasında milliyetçi duyguları yükselttiğini özellikle genç kadın ve erkeklerin bu harekete katıldığını yazdığı mektubunu da eklemişti²⁷⁰. Şubat 1921’de başlayan konferansın resmi açılışının ardından Lloyd George, Emir Faysal’dan bir mektup aldığını ve babasının temsilcisi olarak toplantıda Hicaz’ı temsil etmek istediğini yazdığını söyledi. Türklerin, Yunanlıların dinleneceği bir konferansta Arapların dinlenmemesini hayati bir hata olacağını söyledi. Bunun için Sevr Antlaşması²⁷¹ ile bağımsız bir devlet olarak tanınan Hicaz Krallığı’nın temsilcisi olarak Kral Faysal’ın konferansa çağırılması gerektiğini vurgulamıştı. Ancak Fransız temsilcisi Briand [Aristide, 1862-1932] toplantının Yunanlılar ile Türkler arasındaki anlaşmazlığa çözüm bulmak için toplandığını söylemişti. Arapların dâhil olması durumunda Bulgarların ve Ermenilerin de talepleri olacağını,

- 268 TNA, FO 406/45, p.276, No. 148, 21 Şubat 1921, Emir Faisal’dan Lloyd George’a, Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, C. 3, belgenin özeti: XLVI, belgenin aslı: 139-140.
- 269 Suriyeli olan Hadad Paşa I. Dünya Savaşı sırasında Mısır ve Kahire’deki İngiliz yönetim birimlerinde çalıştı. Sonrasında Faysal’ın Avrupa’daki temsilcisi olarak atandı; Isaiah Friedman, *Palestine: A Twice Promised Land?*, *The British, The Arabs & Zionism*, Vol. 1, Routledge, New York 2017, s. 231.
- 270 TNA, FO 406/45, p.276, No. 148, 17 Şubat 1921, (Enclosure No. 63), “Telegram received General Haddad Pasha”, Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, C. 3, belgenin özeti: XLVII, belgenin aslı: 140-141.
- 271 Sevr Antlaşması’nın imzalanmasından 5 gün sonra Kahire’ye Lord Curzon tarafından verilen direktifle Şerif Hüseyin haberdar edilmesi ve antlaşmayı imzalaması istenmişti. Hicaz’ın bağımsızlığının resmisiyle ilgili olduğu da hatırlatılan antlaşmanın imzalanmaması durumunda Hicaz’ın politik durumunun tehlikeye gireceği Şerife belirtiliyordu. Ancak Şerif Hüseyin Hicaz’ın zaten hâlihazırda bağımsız olduğunu ve antlaşmanın formaliteden ibaret olduğunu belirtmişti. Şubat 1921’de merkezi yönetimde yapılan bir değişiklik ile İngiltere’de mandaların yönetimi Koloniler Bakanlığı’na verildi; yani Winston Churchill’in yönetimine. Bunun ardından Churchill, Kral Hüseyin’in ikna edilmesi için onu iyi tanıyan Lawrence’i bu işle görevlendirdi. Bu arada Kralı bir *İngiliz-Hicaz* antlaşması ile manda yönetimleri kabul ettirmeye yönlendiler. Lawrence’in Kral nezdinde çabaları 29 Temmuz 1921’de başladı. Bu görüşmeler sürecinde Kral Hüseyin’i ikna etmek için para teklif etmekten sert, tehditkâr üslup ile korkutmak gibi çeşitli yöntemler denedi. Hatta Kralın yerine İbnu’s-Suud’un doldurabileceğini zira onun Britanya’nın *emrine amade* olduğunu belirterek teşvik ediyordu. Sözü edilen antlaşma Hicaz Kralının Britanya’nın Irak, Transjordan üzerindeki manda hakkını tanıdığını açıklığa kavuşturmak istiyordu. Ancak böylesi bir antlaşma gerçekleşmedi. Suleiman Mousa, “*A matter of principle...*”, s. 186-188.

Faysal'ın Suriye'de *Fransız askerlerinin kanını akıtan birisi* olarak zaten temsilinin imkânsız olduğunu belirtti. Briand bir Fransız olarak *onunla [Faysal] aynı odada oturmanın bile kendisi için imkânsız olduğunu* eğer konferansa sunmak istediği görüşleri varsa bunları yazılı olarak sunmasının mümkün olduğunu söylemişti. Lloyd George'un bunun açıkça söylenmesi gerektiğini açıkladığında Briand bunu açık bir karşı çıkış olarak deklare etmeye gerek olmadığını Fransız kamuoyunun da Faysal ile yüz yüze bir toplantıda bir araya gelmesini kaldıramayacağını söyledi. Lloyd George Faysal'ın *Mustafa Kemal kadar Fransız kanı dökmediğini* hatırlattığında Briand iki mesele arasında fark olduğunu; Mustafa Kemal'in *açık bir düşmanlıkla hareket ettiğini* Faysal'ın ise öncelikle Fransa'nın dostu gibi davrandığını sonra arkalarından vurduğunu söylüyordu. Bu görüşmelerden sonra Londra Konferansı'na Faysal yerine Haddad Paşa'nın Hicaz delegesi olarak katılmasına Fransızlar razı oldu²⁷². İngiliz *The Times* Gazetesi durumu sütunlarına taşımıştı²⁷³. Haddad Paşa 10 Mart 1921'de konferansa bir belge sundu. Bu belgede I. Dünya Savaşı sırasında Arap ordularının desteği ve yardımlarını hatırlatarak Suriye ve Mezopotamya'nın hâkimiyetinin Şerif Hüseyin'e vaadedildiği şekliyle terk edilmesini istedi²⁷⁴.

Londra Konferansı'nda Türkiye'yi temsil eden heyetin reisi olan Bekir Sami Bey'in kendisine verilen yetkiyi aşması Londra Konferansı kararlarının TBMM'de kabul edilmemesiyle sonuçlanmıştı. Sakarya Meydan Muharebesi'nin (23 Ağustos-13 Eylül 1921) kazanılmasının ardından Irak'taki İngiliz Yüksek Komiseri, Koloniler Bakanlığı'na gönderdiği yazısında Mustafa Kemal'in Arap eyaletleri üzerinde bir Türkçü düşüncesinin olmadığı ancak amacının Irak'ta Arap bağımsızlığını;

272 TNA, FO 371/6549, No. 20, 25 Ocak 1921, "British Secretary's notes of an Allied Conference held in the Salle de l'Horloge, Quai d'Orsay", Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, C. 3, belgenin özet: XXIX, belgenin aslı: 171-172 ve 177.

273 From our correspondent, "France Surprised. Mr. L. L. George and the Emir Feisal", *The Times*, 24 Şubat 1921; Faysal'a karşı duyulan öfkelyi *klasik Fransız bakış açısı* olarak niteleyen yazı *Temps* Gazetesi'nde çıkan haberi kendi köşesine taşıyordu. *Temps*'de çıkan yazı İngiliz-Fransız anlaşmazlığının bir dışa vurumu gibiydi. Hilafet makamının İstanbul'dan alınarak Araplara verilmesinin İngiliz planı olduğunu yazan Fransız gazetesi bunun iyi bir plan olmadığını söylüyordu.

274 Haddad Paşa burada vad edilen Araplar için çizilen sınırı yine Büyük Arap Krallığı sınırları olarak ayrıntılı biçimde takdim etmiştir. Bkz: Adnan Sofuoğlu, Seyfi Yıldırım, *Arşiv Vesikalarına Göre 1921 Londra Konferansı, Tutanaklar-Belgeler*, ATAM Yay., Ankara 2018, s. 345-346.

İngilizler, Yunanlılara destek verdikleri için desteklemek olduğunu yazıyordu. Diplomata göre İngiliz politikasının kaderi *Mustafa'nın ellerine düşmeden* ele alınmalıydı ve görüşmelere başlanmalıydı. Bunun için Faysal'ın kendilerine olan sadakatinden faydalanılabileceğinden söz ediyordu²⁷⁵. Her şeye rağmen 1922'de dahi Türklerin Suriye'de fazlaca etkili olmasından kaygı duyulmaya devam edildi. 21 Ağustos 1922 tarihli Amerika'nın Şam Konsolosluğu'na ait bir raporda bu durum görülebilmektedir. Fransızlarla Necid Sultanı arasında bir anlaşma imzalanmasının²⁷⁶ kaygı verici olmasına rağmen asıl endişe verici unsurun Türkler olduğunu zira Şam'ın Türkler tarafından işgal edilmesi tehlikesinin Vehhâbi işgalinden daha yakın bir ihtimal olduğuna değiniliyordu. *Halep ve İskenderun'u ellerinde tutan Türklerin* kısa zaman sonra Şam'ı işgal edebileceklerine inanılıyordu. Aldığı bu istihbarat üzerinden kendi düşüncelerini yazan Amerikan Konsolosu şahsi olarak bunun gerçekleşmesinin zor olduğuna inanıyordu. Buna karşılık Amerikan elçisi Fransızların Suriyeli milliyetçilerin gücünü kırmak ve kendi pozisyonlarını kuvvetlendirmek için *Türk-Kürt unsurları* bu bölgede kullandığından söz ediyordu. Türklerle karşı halk hissiyatının bu denli destekleyici olmadığı, ayrıca Türklerin silah, cephane ve insan sayısı bakımından buna muktedir olmadıklarına inanıyordu. Ayrıca Fransızların Şam'ı yalnızca ticari açıdan düşündüklerini, ülkenin yer altı zenginlikleri ile Harran'ın buğday ve pamuk açısından geniş zenginliklerinin kontrolünü Türklerle bırakmak istemeyeceğine değiniliyordu²⁷⁷.

Kısacası Faysal'ın Avrupa'daki girişimlerinde Türk tarafını tehdit unsuru olarak işaret ettiği görülmektedir. Bu durum Faysal/Suriye-Irak ile Anadolu arasındaki ilişkilerin güvensizlik ortamının bir yansıması, devamı gibi görünüyordu.

Stratejik Hedeflerin Çatışmasında Zorlu Yol Ayrımı; Türk-Irak İlişkileri (1919-1923)

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından itibaren Türk-Irak sınırında iletişim ve mobilizasyon devam etmişti. Bu iletişimin temelinde daha

275 TNA, FO 371/6353/E.10936, 28 Eylül 1921, "Paraphrase telegram from the High Commissioner, Iraq, to Secretary of State for Colonies", Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, C. 3, belgenin özeti: CLXVI, belgenin aslı: 671-672.

276 Böyle bir antlaşma tespit edilememiştir.

277 *The National Archives and Records Administration* (Bundan sonra NARA) 363/767, 21 Ağustos 1922, Şam Konsolosluğu'ndan Washington'a [Dışişleri Bakanlığına].

önce kapsamaları hakkında bilgi verilen cemiyetler, aşiretler ve bölgeye yakın Türk şehirlerinin mülki, askeri erkânı etkili oluyordu. Özellikle aşiretlerin ve bu bağlamda yerel liderlerin takınacakları tutum oldukça önemli bir belirleyici olabiliyordu. Milli Mücadele yıllarında Türk-Irak sınırındaki iletişimin tıpkı Suriye sınırında olduğu gibi, şu unsurlar tarafından belirlendiği anlaşılmaktadır: İmparatorluk sınırlarının geçişkenliğine aşına hareketlilik, Türk tarafı açısından önemli bir mesele olarak görülen Musul'un kazanılmasına yönelik girişimler, genel itibariyle işgal karşıtı tüm hareketlerin gayriresmi desteklenmesi. Bu motivasyonlarla bağlantılı hareketleri keskin biçimde birbirinden ayırmak da güçtür.

Yukarıda belirtildiği üzere Türk-Irak sınırında oldukça yoğun bir iletişim söz konusuydu. Aşiret mensupları sınırın iki tarafında da mobilizeydi. Daha önce de belirtildiği üzere sınırı belirleyen bölgedeki aşiretlerin tutumu oldukça etkiliydi. Bu durum sınırın iki tarafında kontrolü sağlamaya çalışan komuta için güçlük çıkarabiliyordu. Bu durum İngiliz otoriteleri tarafından Türk tarafı ile irtibat halindeki aşiretlerin *Türk milliyetçilerin tahrikleri* ile hareket ederek sınır ihlali yapması olarak yorumlanıyordu²⁷⁸.

Bu durumun farkında olan İngiliz bölgesel idarecileri aşiretlerle iletişim halindeydi. Amaçları bu aşiretleri İngiliz politikasına yakın bir pozisyona getirmektir. Ancak Irak'ta İngiliz varlığı karşısında önemli bir muhalefet ve reaksiyon vardı. Bu hareketler tesadüfi değildi. 1920 Nisan'ında alınan duyumlara göre Kuzey Irak aşiretleri üzerinde bölge müçtehitlerinden bazıları ittifak edilmesi hususunda fetva yayınlarak İngilizlere karşı bölge aşiretlerini İngilizler aleyhine birleştirmektedir. Şeyh Şeria'ya İngilizler bir özel heyet ve beraberinde külliyetli miktarda para göndermişlerse de şeyh kabul etmemişti. Bunun üzerine İngiliz heyeti Şeyhe *parayı almamakla İngiliz idaresinin memnun olmadığınızı gösteriyorsunuz şayed böyle değil bu idareden memnun olduğunuza dair bir söz veriniz teklifinde bulunması ile Şeyh hiddet ederek biz ancak bir İslam idaresini kabul edebiliriz...* demişti²⁷⁹. Irak'ta özellikle Türk nüfusunun kalabalık olduğu bölgelerde İngiliz idaresine karşı olumsuz bir hissiyat vardı. Ayrıca Şerif ve oğullarına karşı da bir hissiyat olduğu görülmüyordu. Şiilerin Şerife İngilizlerle işbirliği yapmasından ötürü kızdıklarından söz ediliyordu. Ayrıca Şerif ailesinin Irak efkârı

278 *Churchill College, CHAR*, 17/14, "Situation on the arrival of Sir Percy Cox"

279 *TİTE*, 28/21, 19 Nisan 1336 (1920).

umumiyesini kazanmak amacıyla Şii bir şerifin buraya göndereceği bundan maksadın Emir Abdullah yahut Faysal'ın emareti öncesi ortamı hazırlamak olduğuna değiniliyordu²⁸⁰.

Diğer yandan, Musul'a yönelik olarak Türk tarafının girişimleri sınırdaki en önemli hareketliliği oluşturuyordu. Bilindiği üzere Musul, Süleymaniye ve Kerkük milli sınırlar içerisinde kabul edilmişti. İngiliz işgaline karşı buraya yönelik girişimlerde bölge aşiretleriyle ve işgal karşıtı cemiyetlerle işbirliği yapılıyordu. Musul'daki İngiliz varlığına yönelik en ciddi askeri girişim ise Özdemiş Bey tarafından başlatılan harekât olacaktı. Bu harekâtın öncesinde yaşanan gelişmeler ise harekâta dair fikir veriyordu. Musul'un elden çıkmasından sonra İngiliz karşıtı dalganın kendiliğinden ortaya çıkmadığı anlaşılmaktaydı. Daha önce de sözü edilen kritik isimler ve cemiyetlerin faaliyetleri oldukça belirleyiciydi. Acemi Paşa tarafından Irak'a gönderilip sonra dönen muhbirin verdiği bilgiye göre Irak'ta İngiliz aleyhine teşekkül eden cemiyetler, Musul, Bağdat, Kerbelâ'da faaliyet gösteriyordu²⁸¹. Özellikle Süleymaniye Sancağı ve Revanduz, Zebâr ve Akra bölgeleri halkı ile Kerkük sancağında bulunan Türkler, İngiliz idaresini istemiyordu. Zira Araplara karşı yumuşak bir siyaset izleyen İngilizler Türklerle karşı şiddet uyguluyordu. Ayrıca İngilizler Nesturîleri organize ediyordu. Ancak Türk belgeleri arasında Türklerle Nesturîler arasında da işbirliği yapmaya yönelik girişimler olduğuna değinilmekteydi: "İngilizler tarafından teşkil edilen Nesturîler fırkasının kumandanı Pulan Ağa Patros İngilizlere sefir olduğundan cemiyeti mezkûre tarafından elde edilmiş imiş. Ve Irak'ın İngilizlerden tathirine bizim ile teşriki mesai edeceği hakkında söz vermiş, buna mukabil Hükümet-i Osmaniye'nin kendisi af etmesi talebinde bulunmuştur." Raporda sözü edilen Nesturî şefine güvenilemeyeceğini zira evvelen Rumiye Şehbenderi olan bu şahsın Ordu'nun hareketine muhalefet ettiği hatırlatılıyor ve güvenilir olmadığından gerekli şahısların dikkatinin çekildiği yazılıyordu²⁸². İngiliz karşıtı dalganın oluşmasında Cemiyetlerin ve yer altı faaliyetlerin etkili olduğu görülüyordu. XV. Kolordu'dan gelen bir raporda *bütün Arapların İngilizlere karşı ittihad ederek her vilâyet merkezinde bir cemiyet-i hafîye-i ihtilâliye teşkil etmek ve Musul ihtilal heyeti merkezîyesi tarafından*

280 ATASE, ATAZB, 31/16, 8 Nisan 1336 (1920).

281 Aynı Belge.

282 Aynı Belge.

*neşr ve tevdi edilip bir sureti elde edilen matbû beyannamede İngilizlerin vatana karşı olan tecavüzlerinden bahisle evlâdî Arabiye'yi cihada davet ettikleri anlaşılmıştır*²⁸³ denilmekteydi. Musul ahalisinin Şerif ve askerinden hiç memnun olmayarak Osmanlı askerinin geri dönmesini dört gözle beklediğinden söz ediliyordu. el-Cezire cephesi kumandanı Nihad, yazdığı raporda bölge halkının tutumunu şu sözlerle ifade ediyordu: "Netice itibariyle ahalide şu fikir mevcut imiş. Osmanlı hükûmeti şimdiye kadar ahaliye hiç zulümde bulunmamış yalnız seferberlikte biraz zulüm yapıldı ise de bu da bil mecburiye olduğundan..."²⁸⁴. Acemi Paşa, Irak'ta İngiliz işgaline son verilirse emaretin Osmanlı şehzadelelerinden birine özellikle *Burhanettin Efendi'ye* [1885-1949] verilmesinin bölge halkının büyük çoğunluğu tarafından arzu edilebilecek bir şey olduğunu bildirmişti. Burhanettin Efendi'ye Arabistan'da ve mıntıkasındaki aşiretler arasında büyük hürmet olduğundan söz ediliyordu²⁸⁵. Musul'daki İngiliz varlığına son vermek için zaman zaman Arap kuvvetleri ile işbirliği yapılarak buradaki İngiliz birliklerine saldırılar düzenleniyordu. Bu saldırılar öncesi Musul'da İngilizlerin durumlarının zorlayıcı olduğu tespit edilmiş hatta Musul'u tahliye etmeye hazırlanmış olduklarına dair duyumlar raporlara yansımıştı²⁸⁶. Suriye-Irak sınırında kritik bir noktada olan Deyr-i Zor'a yönelik girişimin devamı niteliğindeki harekât, Haziran 1920'de gerçekleştirilecekti. İngiliz varlığını oldukça zor duruma düşüren bu harekâta tıpkı Deyr-i Zor'da olduğu gibi eski bir Osmanlı subayı olan Cemil el-Midfâ'i'nin yönetimiydi. 8 Haziran 1920'de Telafer'i ele geçirdikten sonra bir süre halkın Musul'a yapılacak bir saldırı için *heyecana gelmesi* için beklenilmişti²⁸⁷.

Şehrizor'dan Hamdi Bey isimli bir ileri gelenden 3. Fırka Kumandanı Kenan Bey'e ulaşan bir mektupta Arapların Musul'a *Irak Ordu kumandanı kaimmakam Cemil Beğ* kumandasında Deyr-i Zor'dan beraberinde 110 nefer, bir cebel topu ve dört mitralyöz ile saldırdıklarını bildirmekteydi. Bu saldırı için çöldeki Araplara Urfa'dan büyük Osmanlı kuvvetlerini gelmekte oldukları hakkında propaganda yapılmıştı. Habur vadisinde ve Nusaybin'de iştirak eden atlılara ilaveten Telafer civarındaki Osmanlı'ya merbutiye'yi bilinen kimi aşiretler Cemil Bey'in

283 ATASE, İSH 819/190, 6 Nisan 1336 (1920).

284 ATASE, İSH 916/125.

285 ATASE, ATAZB, 31/16, 8 Nisan 1336 (1920).

286 ATASE, ATAZB, 30/42, 20 Mayıs 1336 (1920).

287 ATASE, İSH 633/7aa, 14 Haziran 1336 (1920).

(el-Midfa'i) kuvvetine katılmıştı. Bu aşiretler Telafer'de bulunan İngiliz siyasi memuru ile 26 İngiliz neferini katletmişlerdi. Ancak arkadan kuvvet gelmemesinden ötürü aşiretler zor durumda kalmıştı. Bu hareketle eksik kuvvetle yapılacak bir girişimin başarı sağlayamayacağı görülmüştü²⁸⁸. Telafer saldırısı Musul için gerçekleştirilmesi halinde bir harekâta nelere ihtiyaç duyulacağını da göstermişti. Bu kuvvetler içerisinde Türk düzenli birliklerinden kuvvet yoktu. Türk tarafının bu harekâta kuvvet desteği vermediği anlaşılmaktadır. Zira 3 Haziran 1920'de bölge komutanına Nusaybin civarında Türk mıntıkası dâhilinde Arap Kuvây-ı Milliyesi'ne mensup hiçbir fırka bırakılmaması ve mıntika dâhilindeki aşiretlerden Musul harekâtına iştirak edecekler varsa seri bir biçimde mıntikadan çıkarılması tebliğ edilmişti²⁸⁹. 10 gün süren saldırılarda Arap kuvvetleri Musul'daki İngiliz varlığına zarar verememişti. Mardin hududuna kadar gelen Arap kuvvetleri harekât için destek istemişlerdi²⁹⁰. Arapların Bağdat ve Musul'da İngilizlere yapılan saldırıları Türk tarafınca dikkatle izleniyordu²⁹¹. Haziran 1920'de Irak vilayetindeki durum İngiliz varlığı açısından zorlayıcıydı. Zira 1920 ortalarında Revanduz ve Zebâr ilçelerinde İngilizlere karşı esaslı bir ayaklanma yaşanmıştı. Revanduz'da yapılan çarpışmalarda yenilgiye uğrayan İngilizler burayı bırakmak durumunda kalmış ve Revanduz civarındaki aşiretler birleşebilmişti. Buna göre Basra ve Bağdat şehirlerinden başka Irak'ın hiçbir önemli noktasında İngilizlerin kalmadığını silah ve mühimmatların aşiretler tarafından müsadere olunduğuna değiniliyordu. Ayrıca Bağdat şehri büyük bir Arap kuvveti tarafından muhasara edilmişti. Irak'taki işgallere karşı da Suriye'de olduğu gibi bazı bölge aşiretleri Türklerin işbirliğini umuyordu. Bu bağlamda Revanduz Meşayihî Mahmud Emin Şeyh Mazhar personel, silah ve mühimmat talebini iletmişti: "Her Irak ahalisi hükümeti Osmaniye'yi temsil etmek üzere şimdilik birkaç zabıt ve bir kıtanın gönderilmesini arzu etmekte ve mikdarı kâfi cephane talebinde bulunmaktadırlar. Ve Nasriye'den Deyr-i Zor kasabasına kadar Şeyh riyasetindeki Arab aşiretine Irak'taki Osmanlı eseranın 3040 nefer ve 80 Türk zabiti iltihak etmiştir... Fakat malumu devletleridir ki hükümetimiz gayri kabildir ve Osmanlılardan başka hiçbir hükümet ve devletin de himaye ve müdahalesini asla kabul etmeyiz. Temini sükût için

288 ATASE, İSH 633/4ac-ad, 28 Haziran 1336 (1920).

289 ATASE, İSH 916/124.3 Haziran 1336 (1920).

290 ATASE, İSH 633/7, 29 Haziran 1336 (1920).

291 ATASE, İSH 633/9, 8 Temmuz 1336 (1920).

şimdilik bize ufak bir müfreze bir memuru siyasi kâfidir. Teşkilatımız icra edilinceye kadar birkaç memur ve müfrezenin iğramı elzemdir.”²⁹². 9 Temmuz 1920’de Ebu Kemal Kaimmakamı Acemi Paşa’nın mutedi Abdurrezzak Efendi Diyarbakır’a gönderdiği mektupta Irak’taki gelişmeler hakkında bilgi veriyordu. Buna göre İngiliz siyasi memuru tarafından halka bir beyanname neşr edilmişti. Bağdat, Musul, Basra’da İngiltere Hükümeti tarafından birçok eski kurallar dairesinde bir vekâlet tesis edecek Irak Hükümeti’nin müstakil bırakılarak bu istiklalin Cemiyet-i Akvam’ın temin edeceğine değiniliyordu. Irak’ta farklı milletlerin ittifaklarını temin için bir kanûn-ı esâsî yapılacağı bu müstakil hükümetin Irak’ın terki hususunu teyid ederse o andan itibaren vekâlete son verileceğine dikkat çekiliyordu. Bu beyanname halk tarafından reddedilmişti. Abdurrezzak Bey Türklerin Irak’a gelmesi ve kendilerine yardım etmesi durumunda hepsinin Türklere iltihak edeceklerini yazmıştı²⁹³. İngiliz karşıtı ayaklanma sırasında aşiretlerin dikkat çekecek biçimde silahlı ve mobilizasyonlarının üstünlüğü de göze çarpıyordu²⁹⁴. Hâkimiyet-i Milliye açıktan destek verdiği Irak’taki İngiliz karşıtı mücadeleye dair haberinde *bugün pek aşikar bir suretle görülüyor ki ... her iki taraf için pek acı tecrübelerden sonra Türklerle Suriye ve Irak Araları arasındaki dostluk bağları yeniden bir kuvvet kazanmıştır* ifadelerine yer veriyordu²⁹⁵.

İngilizler, Ocak 1921’de piyade, süvari ve topçudan oluşan bir alay kuvvetle Erbil ve Revanduz arasına Türk destekçisi Sürücü Aşireti’ne karşı taarruz etmişlerdi. Revanduz’u işgal etmek amaçlı bu saldırı sırasında ağır kayıplar vermiş iki uçakları düşmüştü. 1920 yılı sonlarında el-Cezire cephesi komutanlığı üç subay ve 100 erlik bir piyade bölüğünü Revanduz’a gönderdi. el-Cezire Cephesi Komutanlığı’nın emriyle 9 Ağustos 1921’de Binbaşı Şevki Bey Süleymaniye ve çevresi komutanlığına atanmıştı. 21 Ağustos 1921’de Revanduz’a ulaşan bu birliğe bölgede önceden İngilizlere meyilli gibi görünen bir kısım halk da gönüllü olarak katılmıştır. Osmanlı Devleti’nin amacı Süleymaniye bölgesindeki mahalli teşkilatı takviye ederek İngiliz propagandasının tesirini kırmaktı. Ayrıca Irak’taki mezhepsel farklılıklar gerginlikleri arttırıyordu.

292 ATASE, İSH 956/158, 8 Eylül 1336 (1920).

293 ATASE, İSH 617/43, 29 Temmuz 1336 (1920).

294 Dawisha, *Iraq*, s. 12.

295 Hâkimiyet-i Milliye’de yayınlanan haberi Koloğlu aktarmaktadır: Orhan Koloğlu, *Türk-Arap İlişkileri Tarihi*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2017, s. 339.

Öyle ki, 26 Eylül 1921'de Erbil'de İngiliz bayrağı yerine Arap bayrağı çekilmiş, Ekim ayında Süleymaniye'de İngilizler aleyhine isyan çıkmıştı. Kısa sürede Kerkük etrafına yayılan bu isyan sırasında Telebyad'da bulunan İngiliz hâkimi katledilmişti. Diğer taraftan İngilizlerle anlaşılan bazı kabileler ileri harekete geçerek Revanduz milli kuvvetlerine saldırılmış bunların TBMM Hükümeti'yle olan bağlarını kesmişlerdi. Aşiretlerin yardımı İngilizlerin bölgede yeniden toparlanmasına neden olmuştu. Açık olmamakla birlikte Türk hükümeti hesabına çalışan gizli kurumlar Ankara Hükümeti'ne bağlılıklarını sürdürmüşlerdi. Tam da bu sırada Özdemir Bey Müfrezesi olarak bilinen kuvvet Revanduz ve havalisine giderek bölgedeki hareketi yeniden canlandırmaya çaba sarf etti²⁹⁶.

Irak'taki cemiyetler bağlamında da Türklerle bağlantının oldukça aktif olduğu görülmektedir. el-Ahd el-İraki Cemiyeti'nin Türklerle bağlantı da bulunduğu neredeyse kesindi. Türkler ayrıca Rakka'da cemiyet üyelerinden bazıları tarafından kurulan bağımsız hükümete de destek verdi. 1919 yılı boyunca Türk propaganda ajanları Irak'ın kuzeyinde Musul'un eninde sonunda Türklere döneceği yönünde söylentiler yaymaya devam etti. el-Ahd el-İraki'nin Musul şubesi gönderdiği bir raporda Musul halkının Arap ve İslamiyet için en iyi yolun Araplarla Türkler arasında bir birliğin sağlanması olduğunu düşündüklerine değiniliyordu. Musul'un İngilizlerden bağımsızlığını kazanmasının sadece Mustafa Kemal sayesinde olabileceğine inanıldığına değiniliyordu. Musul'da Türk destekçisi başka bir gizli cemiyet daha vardı. Cemiyet üyeleri arasında Türkler, Türkmenler, Kürtler ve ayrıca Araplar vardı. Şehrin Türklere döneceği konusunda söylentiler yayılıyordu. Ancak bu dernek ile el-Ahd el-İraki arasındaki ilişkiler dostça değildi. Yine de ortak düşman olarak gördükleri İngilizlere karşı ortak bir başkaldırı planları da vardı. İki organizasyonun liderleri arasında toplantılar yapıldı sonuç olarak Türk destekçisi cemiyet liderleri adamlarının planlı isyan hareketi içerisinde yer almasına kendi adlarına razı oldular ancak bu razı oluş resmi bir katılımı simgelemiyordu. Bu bağlamda ön hazırlıklı bir ayaklanma konusundaki planın başarısızlığına rağmen iki organizasyon arasındaki ilişkiler gelişmeye devam etti. el-Ahd el-İraki'nin²⁹⁷ bir şubesi de Mardin'de açıldı burada Deyr-i

296 ATASE, İSH, 570/93, 21-10-1336.

297 Sözü edilen fırka Suriye ve Irak'ta Osmanlı ile ittifak fikrini savunan fırka arasında zikredilmekteydi; ATASE, ATAZB, 30/42, 20 Mayıs 1335.

Zor ve Musul'dan kaçan üyeler vardı. Musul'daki el-Ahd el-İraki Şubesi ile iletişim halindeydiler ve bir yeni isyan için onları cesaretlendiriyorlardı. Böylesi bir isyana Türklerin de destek vereceğini iddia ediyorlardı. Mardin Şubesi üyeleri Diyarbakır'daki Türk kumandanı Nihad Paşa'dan yardım görüyorlardı ve Musul Şubesi'ne bir Türk saldırısının yakın olduğunu bildiriyorlardı. Bunun dışında Sünni ileri gelenlerden Fuad el-Defteri tarafından desteklenen Türk destekçisi bir çevre Bağdat'ta da vardı. Mayıs 1920'de evinde bir toplantı yapıldığı ve bu grubun İngiliz mandasını reddederek Türk mandasını destekledikleri öğrenilmişti. Buna göre Fedaiyyun el-Vatan isimli cemiyet bu amaçla kurulmuştu. Ağustos 1920'de İngilizler el-Defteri'yi, oğlunu, Rıfat el-Çadircı isimli bir akrabasını ve onun oğlunu tutukladı ve İstanbul'a sürgün etti. Bunun dışında Şii müctehidlerinden Şeyh Muhammed Tacî el-Şirazi'nin oğlu Mirza Muhammed Rıza tarafından Kerbela'da Irak-Arap Cemiyeti isminde bir kuruluş daha görüldü ve onlarda Türklerle ilişki kurmaya çalıştı. İngilizler bu organizasyonun da Türk yönetimi altında olmak için çaba sarf ettiğini hatta Türklerden destek aldıklarını düşünüyorlardı. Muhammed Rıza da İngilizler tarafından tutuklanarak sınır dışı edildi²⁹⁸.

1919 tarihinde cemiyetin hedeflerini gösteren listede birinci sırada Türklerle işbirliği anlaşmasını elde etmek geliyordu. Ayrıca Cemiyetin Şam genel merkezi *resmi temsilcisi* Muhammed Cemil Lütfî el-Zübeydi'nin Türk milliyetçilerle iletişim halinde olduğunu onlardan mektup aldığını bildirilmekteydi. Ağustos 1919'da cemiyet İstanbul'a savaşın sonuna kadar Osmanlı ordusunda görev yapmış, iki ay kadar evvel dönmüş olan Raşid el- Khawja'yı²⁹⁹ ve Rauf el-Şahvani'yi Türk ve Arap hükümetleri arasında ilişkileri düzenlemek için gönderdiler. Amaçları Kilikya, Suriye ve Irak'ın özgürlüğü için bir ortak antlaşmaya varmaktı. Görüşmeye dair tespitlerini Faysal Paris'teyken ona vekâlet eden kardeşi Zeyd'e ve sonradan da Faysal'a sundular. Ancak bunlardan bir dönüş olmadı. Faysal'ın bu tür girişimlere karşı bakış açısı olumsuzdu³⁰⁰. Buna rağmen istihbarat raporları arasında Şam'da Arap ülkelerinde bir ayaklanmayı

298 Tauber, "Syrian and Iraqi...", s. 906-907.

299 Tauber, onun İstanbul'daki temsilci olduğuna değinmekte ve Faysal Paris'teyken ona mektup göndererek İstanbul'daki Arap topluluğunun Faysal tarafından ortaya konulan talepleri desteklediklerini bildirdiğini ifade etmektedir. Tauber, *The Formation of Modern Iraq and Syria*, s. 185.

300 Tauber, *The Formation of Modern Iraq and Syria*, s. 185.

organize etmek için bir konferans düzenlenmesi ve Mustafa Kemal'in ordusuyla işbirliği yapılmasına dair bilgilere de rastlanmaktadır.

Bu arada İngiltere Milletler Cemiyeti tarafından ihdas edilen yeni bir milletlerarası vesayet sistemi çerçevesinde Irak üzerinde manda yetkisine sahip oluyordu. Ekim 1920'de İngiltere'nin tecrübeli diplomatı Percy Cox Irak'ın yeni Yüksek Komiseri olarak atanmıştı. Cox'un görevi direkt askerî kontrolü bitirmek ve yerel bir hükümeti kurmaktır. Irak'ta kurulan politik sistem anayasal monarşi olarak 1921 ilkbaharında Kahire Konferansı'nda şekillenmiş ve sonuç olarak Kral Faysal, 23 Ağustos 1921'de tahta çıkmıştı. Irak'taki siyasi idare bir grup elitin elindeydi. Bu, Kral, İngiliz idareciler ve Kral'a yakın bir takım politik kişilerdi. Bu kişiler çoğunlukla Kral Faysal'a Osmanlılara karşı giriştikleri Arap isyanı sırasında yakın olmuş kişilerdi³⁰¹. Bu günlerde Irak'ta meydana gelen gelişmeler el-Cezire Kumandanlığı tarafından izlenmekteydi. Buna göre, Faysal'ın Irak Krallığı öncesi *Arapları himayekâr bir siyaset takip etmekte ve teşebbüsâtı ıslaha da başlamış gibi* göründükleri *bu vesile ile vatanperver ahalîyi iknaya çalıştıkları* öğrenilmişti. Irak'taki gelişmeler hakkında ilginç detaylar göze çarpıyordu. Buna göre Irak'ta bir Milli Meclis'in kralı seçme arzusunda olduğu, İngiliz ve taraftarlarının Faysal'ı kral olarak istediklerinden bahsedilmektedir. Bununla ilgili *Şimdilik Irak'ta bir hükümet mevkii varsa da bu kabîne maaş almakdan başka bir şey olmadığı gibi bu hükümetin gönüllü bir askeri olduğundan mezkûr askeri toplamak için istihrazat yapmakda olduğu anlaşılmaktadır. Irak'ta sükûnet vardır*³⁰² denilmekteydi. Irak'taki toplumsal yapının birbirinden oldukça farklı etnik, dinsel yapılardan gelmesi yanında devlet aygıtına ilişkin de fikir ayrılıkları mevcuttu. Bu anlamda bazı grupların Irak üzerindeki İngiliz mandası karşısı olduğu ve bağımsızlık için mücadele ettikleri görülürken bazı gruplar sadakatle düzene ve vergiyi toplayan otoriteye bağlıydı³⁰³. Yine de Irak'ta İngiltere'nin üzerindeki sorumluluğu azaltmak istemesi kaçınılmaz bir süreçti. İngiliz kuvvetlerini burada tutmanın maliyeti sadece 1920-1921 yılı sonuna kadar £32 milyondur³⁰⁴.

301 Dawisha, *Iraq*, s. 8.

302 ATASE, İSH 1164/46, 10 Temmuz 1337 (1921).

303 Reeve S. Simon, "The Imposition of Nationalism on Non-Nation State. The case of Iraq during the Interwar Period 1921- 1941", *Rethinking Nationalism in the Arab Middle East*, (Ed. James Jankowski and Israel Gershoni), Colombia University Press, New York 1997, s. 87.

304 Sluglett, *Britain in Iraq*, s. 5.

İngiltere'nin Irak'taki sükûnetin sağlanmasında Anadolu'daki Milli Mücadele'nin etkili olacağı yönündeki kaygıları bir hayli güçlüydü. I. ve II. İnönü Muharebelerinde (Ocak ve Mart 1921) durdurulan Yunan birliklerine Sakarya Meydan Muharebesi ile güçlü bir darbe indirilmesi ayrıca Ankara Antlaşması ile Fransız birliklerinin Çukurova'dan çekilmesi üzerine İngilizler paniğe kapılmışlardı. Bu anlamda Irak ile Türkiye arasında bir antlaşma imzalanmasının yolu aranmaya başlanmıştı. Ankara Hükümeti'nin burada İngiliz karşıtı faaliyetlerinde iki gayriresmi teşekkülü olduğu görülmektedir. Bunlardan ilki Binbaşı Şevki Bey'in Süleymaniye Komutanlığı'na tayiniydi. Diğeri ise Haziran 1920-Şubat 1921 arasında Fransızlara karşı yürütülen mücadelede Antep Kuvâ-yi Milliye Komutanlığı'nda bulunmuş olan Şefik Özdemir Bey'in Mustafa Kemal Paşa'nın talimatıyla TBMM onayıyla milis yarbayı rütbesiyle Musul'a yönelik askeri harekât komutanlığına atanmasıydı³⁰⁵. Özdemir Bey'in harekâtı bölge aşiretlerinden işbirliği içerisinde olanlardan, Nizip'te bulunan ve Fransız ordusundan Türklere kaçan Tunuslu ve Cezayirli erlerle birlikte icra edilecekti. Ayrıca İngiliz Hint birliklerinden el-Cezire cephesindeki Türk birliklerine iltica eden Hintli askerleri de rapor ediliyordu³⁰⁶. Özdemir Bey 9 Mart 1922'de Revanduz'a Ankara'dan hareket etti³⁰⁷, 15 Mayıs 1922'de Diyarbakır'dan hareket ederek Siirt'e ulaştı. Bundan sonra sarp bir araziden geçerek Beytüşşebab'a ulaşan müfreze buradan Hakkari yoluna devam etti ve 22 Haziran 1922'de Revanduz'a ulaştı. Özdemir Bey vardığı bölgelerde Türk hükümeti adına teşkilat yapmakta, anarşiyi önlemekteydi³⁰⁸.

Türklerle işbirliği içerisinde olan Sürücü, Barzan ve Zebar Aşiretleri (ki bunlardan Sürücü Aşireti'ne saldırılar gerçekleşmişti) bir tarafta Balki, Simko aşiretleri İngilizlerle temas halindeydi ve Türk harekâtına karşı silahlı mukavemete hazırlardı. Bu aşiretlerden Balki Aşireti kuvvetleriyle Özdemir Bey kuvvetleri arasında 1922 yılı Haziran ayı sonlarında çarpışmalar yaşanmış, aşiret reisi 2 Temmuz 1922'de Revanduz'a getirilerek aşiretinin Hükümete bağlı kalması şartıyla affedilmişti. Bölge aşiretlerinden birinin Türk kuvvetleriyle çatışmaya girmesine

305 Zekeriya Türkmen, *Musul Meselesi Askeri Yönden Çözüm Arayışları*, ATAM Yayınları 2011, s. 24.

306 *ATASE*, İSH, 648/46, 9-9-1336 (9 Eylül 1920).

307 *Türk İstiklal Harbi Güney Cephesi*, s. 268.

308 Zekeriya Türkmen, "Özdemir Bey'in Musul Harekâtı ve İngilizlerin Karşı Tedbirleri (1921-1923)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 17, S. 49, 2001, s. 49-79.

rağmen affedilmesi diğer bazı yerel aşiretler üzerinde de olumlu etki yarattı. Bundan sonra Nadoşt ve Piştar aşiretleri de Özdemiş Bey'e katıldılar. Bölgede Özdemiş Bey'in etkinliğinin artması ve Akra, Ranya, Erbil ve Köysancak taraflarının kontrolünün sağlanması İngilizlerin Revanduz'u 10 Temmuz 1922'de bombalamalarına da neden oldu. Bu arada her türlü ikmal ve nakdi yetersizliklere rağmen Süleymaniye üzerine bir hareketle Revanduz-Süleymaniye yolunun bağlantısının sağlanması düşünüldü. Bu amaçla başlatılan operasyonlarda Derbent bölgesinde Türk tarafı önemli bir başarı sağladı. Ranya ve Hamidiye ilçeleri ele geçirildi. Buralarda sivil idare kuruldu. Derbent Zaferinin kazanıldığı tarih Ağustos 1922'ye denk gelmesi açısından Başkomutanlık zaferinin kazanıldığı tarihlere tesadüf ediyordu. Özdemiş Bey, Musul ile irtibatını arttırdı. Bölge aşiretleri ile iletişimi sıklaştırdı. Buna karşılık İngilizler de Türklerin elinde bulunan Revanduz, Ranya ve Köysancak ilçeleriyle civardaki köyleri uçaklarıyla sürekli bombaladı. Bundan maksat halkı sindirerek Türklere karşı kıskırtmaktı. Diğer taraftan 1922 Ağustos başında İran ordusunun üstün kuvvetleri karşısında yenilgi yaşayan Simko Türk topraklarına sığınmıştı. Bu durum Hakkâri Mutasarrıflığı tarafından Doğu Cephesi Kumandanlığı'na iletildi. Ayrıca Hindistan'da sürgünde olan Berzenci Reisi Şeyh Mahmut İngilizler tarafından Süleymaniye şehrine getirilerek burası İngiliz mandası altında bağımsız ilan edildi. Türk tarafının kendisi ile kurduğu iletişimde Şeyh Mahmut Türk hükümeti ile işbirliği yapabileceğini bildirdi. Ancak Doğu Cephesi Kumandanlığı, el-Cezire Cephesinin harekâta başlayıncaya kadar savunmada kalınmasını emretti. Kısa zaman sonra Fevzi Paşa'dan el-Cezire Cephesi Kumandanlığı'na gönderilen bir yazıda Musul-Kerkük hattına yapılacak bir taarruzun hazırlığının ne kadar zamanda tamamlanabileceği soruluyordu. Musul'un kurtarılması amaçlı harekâta dair bu yazıya el-Cezire Cephesi Kumandanlığı hazırlıkların ancak iki ayda tamamlanabileceğini, yiyecek-kıyafet takviyesi yanında askerî birlik, uçak, top ve cephaneye ihtiyacı duyulacağını bildiren cevap verdi. Ayrıca yaklaşmakta olan kış mevsiminin çetin şartları da göz önüne alınmalıdır, deniyordu. Bu bağlamda 25 Aralık 1922 tarihinde verilen emirle 447 subay, 10.000 er, 850 kılıç, 54 ağır makineli tüfek, 31 otomatik tüfek ve 29 top Şırnak, Cizre, Midyat bölgesinde toplanacaktı. Bu emrin verildiği tarihe bakıldığında Lozan Konferansı'nın sonuçsuz kalması ihtimalinin belirdiği günlere

tesadüf ettiği anlaşılmaktadır. Yani Batı cephesinde yeniden bir çatışma ihtimali belirmişti. Özdemir Bey kumandasındaki kuvvetler takviye edilememişti. İngilizler ise Özdemir Bey ve müttefik aşiretlerini Köysancak ve Erbil tarafından atmak için sürekli teyakkuzdaydı. Bunun için uygulanacak yöntemi kuzeyden bir kuşatma ile güneydeki kuvvetlerin Hakkâri ile bağlantısını kesmek olarak belirlemişlerdi. 1922 yılının Kasım-Aralık aylarında İmadiye ve Akra'dan iki kol halinde harekete geçtiler. Bu ilk saldırılarda başarılı olamadılarsa da 1923 yılı başlarında İngilizler Revanduz müfrezesinin ortadan kaldırılması için daha üstün kuvvetlerle tekrar başladılar. Ancak 50-60 kadar uçağın da destek verdiği bu taarruzlardan da İngilizler kayıp vererek çekildiler. İngilizler Lozan Konferansı'nda hâkim duruma geçebilmek ve kendileri için çok değerli olan Musul bölgesini elde tutabilmek için Revanduz harekâtını sonuçlandırmaya kararlıydılar. *The Times*'ta zaman zaman eleştirel haberlerin çıktığı basın özetlerine yansyarak umutlar çoğaltılmışsa da³⁰⁹ Musul konusunda İngiliz karar vericileri diretmeye devam etti. 1923 Mart'ında düzenli Türk birliklerinin Antep ve Kilis'te sayılarının 6.000 civarında olduğu, 8. Ordu'ya bağlı 800 kişilik kuvvetin bunlarla birlikte olduğuna değiniliyordu. Bu ilave kuvvetin komuta kademesinde Alman ordusunda görev yapmış iki Alman teğmenin de bulunduğuna dikkat çekiliyordu. Fransızlar bu hazırlıkların Halep'e yönelik bir ileri hareket olduğunu düşünüyorlardı. Böyle bir hareket olursa ne tavsiye edildiğini öğrenmek için Dışişleri Bakanlığı, İstanbul'da bulunan yüksek komiser, askerî ataşe gibi makamlara da göndermişti³¹⁰.

Muhtemelen söz konusu hareketliliğin de etkisiyle İngilizler 8 Nisan 1923'te iki istikametten harekâta başladılar. Bu taarruzlar son derece takviyeli İngiliz kuvvetlerinin yüksek sayıda kayıp vermelerine rağmen sonlandırılmadı. Sayıca üstün ve ateş gücü bir hayli yüksek İngiliz kuvvetleri karşısında Türkler geri çekildiler. Ancak geri çekilişin Türk sınırına doğru yapılması da mümkün değildi. Özdemir Bey Kanşım Geçidi istikametine geri çekilme ve İran'a sığınma kararı aldı. 21 Nisan

309 1921 Eylül'üne ait haberde *The Times*'ta çıkan haberdan alıntı yapılıyordu: "Neticesiz bir harble büyük bir saha harab oluyor. Bu halin devamı neticesiz... Nihad Paşa 5.000 kişilik kuvvetle Irak cephesinde faaliyettedir. el-Cezire'ye gönderilen bu kuvvet iki misli olabilir.... Anadolu'da takib ettiğimiz siyasetin zararları meydandadır..." *ATASE*, 1485/61, 3 Teşrin-i evvel 1337 (1921).

310 *NARA* 363/767, 2 Mart 1923, Şam Konsolosluğu'ndan Washington'a [Dışişleri Bakanlığı'na].

1923 günü Revanduz-Darüsselam yoluyla çekilmeye başladı. Oldukça meşakkatli bir yolculuğun ardından 29 Nisan 1923'te İran'ın Uşnu kasabasına vardı. Daha sonra Türkiye'ye iade edilen müfreze 10 Mayıs 1923'te Van ilinin Özalp ilçe merkezine geldi. Böylece 1922 Haziran ayında Musul'a yönelik başlatılan Türk askerî harekâtı Mayıs 1923'te sona ermiş oldu³¹¹. Bu harekâtın neticelenmesi ile Türk-İrak sınırında devam eden hareketlilik sona ermişti. Lozan Konferansı sırasında Musul görüşmelerin en önemli gündem maddesi olacaktı³¹².

Sonuç

İngiliz ve Fransızların savaşın devamı süresince yaşadıkları karşılıklı paylaşım sorunları ve güven problemleri Suriye ve Güney Anadolu'nun işgali sırasında da kendisini göstermiştir. İngilizler daha savaşın başlarında savaşın bitiminde müttefikleri Fransızların başlıca düşmanları olacağını ve paylaşım sorunları yaşayacaklarını hesap ediyorlardı³¹³. Özellikle Fransızların İngilizlere olan güven sorununu Milli Mücadele ekibi, başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere Türkler lehine çok iyi kullandı. Ancak sadece işgal edilen Misak-ı Milli sınırlarının değil daha güneydeki Arap coğrafyasının gelecekte bağımsız devletler olarak teşekkül etmelerini istemiş, bunun için destekleyici mahiyette yardımlarda bulunmuş ve bunun propagandasını yapmak istemişti. Ancak milli hedeflere ulaşıldığı noktada genel olarak Mustafa Kemal'in dış politika anlayışında kendini sıklıkla gösteren gerçekçi tutum çerçevesinde sınırlar/sınırlılıklar iyi belirlenmişti. Suriye sınırında Fransa, İngiltere ve sınır komşusu olacak Araplar arasında tüm Milli Mücadele süresince ilişkiler tek bir düzlemde ilerlememiştir. Öyle anlaşıyor ki Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadele'ye başlarken Anadolu'nun güneydoğusundaki Arapların ve tüm Müslüman milletlerin sempatisini bu haklı mücadeleye yoğunlaştırmak istemiş ve bunu da başarmıştı. Ancak I. Dünya Savaşı'nın sonundan Milli Mücadele'nin kazanım evrelerine

311 *Türk İstiklal Harbi Güney Cephesi*, s. 309-316.

312 Buna dair detaylar ilgili kısımda ele alınacaktır.

313 İngiliz Savaş Bakanı Lord Kitchener 1915 yılında hazırladığı ve İskenderun'a bir müttefik çıkarmasının gerekliliğini savunduğu yazısında savaşta müttefikleri olan Fransızların savaş bittiğinde muhtemel düşmanları olacağını vurguluyordu. Bkz: Ü. Gülsüm Polat, "I. Dünya Savaşı'nda Müttefiklerin (İngiltere-Fransa) İskenderun Çıkarması Planı ve İkinci Çanakale Korkusu", *Gazi Akademik Bakış*, C. 7, S. 14, s. 30.

kadarki belirsiz süreçte Faysal ve Suriye özelinde pek çok güven sarsıcı gelişme Anadolu hareketinin dindaş yahut sınırdaş gibi özelliklere kapılarak ilerlemesinin mümkün olmadığını göstermişti. Zaten daha yakın zamanda Osmanlı ve hilafet karşısında Faysal'ın İngilizlerle fiili işbirliği içerisinde giriştiği Türk Milli Mücadelesi'ni idare edenlerin zihinlerinde canlı olmalıydı.

Suriye ve Irak yeni oluşan sınırların hemen dışında kalan eski eyaletlerdi. Osmanlı yönetimindeyken gözden düşen yönetici ve memurların merkezden uzaklaştırılmak için tayin edildikleri bir sürgün yeri değildi. Tersine Şam, Halep, Bağdat gibi önemli şehirler Osmanlı doğusunun önemli yönetim, askeri, lojistik, ikmal merkezleriydi. Osmanlı Devleti'nden ayrılışları Arap milliyetçiliğinin zaman içerisinde geçirdiği siyasi ve pratik gelişmelerin bir neticesinde değil savaşın ortaya çıkardığı şartların sonucu olarak gerçekleşmişti. Türk bağımsızlık savaşı sırasında bölgedeki aktörlerin Türk yöneticileri ve sınır şehirlerindeki askeri yetkilileriyle iletişimleri devam etmişti. Devamlılığı sağlayan kişi ve kurumlar elbette İmparatorluk döneminde Osmanlı okullarında eğitim almış, devletin sivil ve askeri kurumlarında görev yapmış kişilerdi. İletişimin alt yapısını oluşturan cemiyetler bu ilişkilerde önemli bir organizasyon işlevi yüklenirken sınırdaki aşiretlerden işbirliğinden yana olanlar bölgesel önemli aktörlerdi.

Suriye ve Irak sınırındaki ilişkilerde yaşanan mobilizasyonda Bolşevizm'in tesiri yahut İttihatçılığın etkisi gibi faktörlere bakıldığında bu ikisinin bölgedeki işgal kuvvetleri üzerinde gerçekliğinden daha fazla bir panik havası oluşturduğu kabul edilmelidir. Bunun yanında Suriye ile Irak'ta işgal karşıtı kişi, grup ve cemiyetlerin önemli bir kısmında İttihat ve Terakki'nin teşkilat yapısı içerisinde yer almak gibi bir arka plan olduğu da kabul edilebilir. Suriye-Irak sınırındaki iletişimde etkisi en fazla hissedilen yakın tarihsel geçmişin zihinlerde yarattığı imaj olduğu görülmektedir. Diğer taraftan İslam birliğinin Suriye ve Irak ile iletişimde azımsanmayacak etkisi, sonucu değiştirecek bir mahiyet alamadıysa da hissedilmişti. I. Dünya Savaşı sonrası her ne kadar ulus devletlere doğru evrilen sınırlar eski İmparatorluk alışkanlıklarını değiştirmişse de bu iki devletin içinden geçtiği süreçler Türkiye Cumhuriyeti'nin dış politika gündeminde hep önemli bir yer işgal etmiştir.

ARAP YARIMADASI İLE İLİŞKİLER; NECİD, HİCAZ VE YEMEN

Uzaklaşan Arap Dünyası Meseleleri; İbnu's-Suud'un Sınırlarını Genişletmesi ve Arap Yarımadası

Savaşı bitiren antlaşma imzalandığında Arap Yarımadası için yeni sınırlar sorunları, Osmanlı Devleti'nin elinde kalan son topraklar içinse yeni bir silahlı çatışmayı hazırlayacak gelişmeleri işaret ediyordu. Arap Yarımadası'nda İbnu's-Suud ile Şerif Hüseyin ve İbnü'r-Reşid arasında savaşın öncesine dayanan sınır sorunları yeniden kendisini göstermişti.

Diğer taraftan Arap Yarımadası'nda Suudi Devleti'nin ortaya çıkmasını sağlayacak gelişmeler yaşanıyordu. Bu yeni siyasi teşekkül Abdülaziz b. Suud'un Reşidiler üzerine harekete geçerek 15 Ocak 1902'de Riyad Kalesi'ni ele geçirmesi³¹⁴ ile temelleri atılan Suudi devletinin sınırlarını genişletmesiydi. Öyle ki, 1913'de el-Hassa ve Katif'i sınırlarına katan İbnu's-Suud Riyad Emirliği sınırlarını genişletmişti. Daha önce de belirtildiği üzere 1915 başlarında ünlü İngiliz ajanı Shakespear'ın görevlendirildiği İngiltere-İbnu's-Suud görüşmesinin neticesinde Percy Cox ile Abdulaziz arasında 26 Aralık 1915'te Darin Antlaşması imzalanmış bu antlaşmayla İbnu's-Suud İngiliz protektorası olan Kuveyt, Katar, yedi Arap şeyhliğine saldırmayacağını taahhüt etmişti³¹⁵. Ancak bu antlaşma Mekke Emirliği ile ilgili herhangi bir güvence vermiyordu. Savaş süresince Osmanlılarla işbirliği içerisinde İbnü'r-Reşid ile mücadeleye devam eden İbnu's-Suud 1918'den itibaren Arabistan üzerinde hâkimiyet mücadelesine girdi. 1918 sonrasında

314 Zekeriya Kurşun, "Suudi Arabistan", *DİA*, C. 37, İstanbul 2009, s. 581-582.

315 Hassan S. Abedin, *Abdul Aziz Al-Saud and Great Game in Arabia, 1896-1946*, Unpublished PhD. Thesis, King's College London, 2002, s. 125.

Arap Yarımadası'nda en önemli müttefikini Osmanlı Devleti'nin bölgeden çekilmesiyle kaybetmiş olan Reşidilerin İbnu's-Suud karşısında durumları zayıflamıştı. I. Dünya Savaşı sırasında Arap Yarımadası'nın güneyinde İngilizlerle sıkı işbirliği içerisinde olan Seyyid İdrisi'nin idaresi altındaki Asir'e karşı da İbnu's-Suud'un sınırlarını genişleteceği kısa zaman içinde anlaşıldı. I. Dünya Savaşı bittikten ve Osmanlı kuvvetleri buradan çekildikten sonra popülaritesi artan Seyyid İdrisi'ye mütemeyyil olan kabileler İbnu's-Suud'a döndüler. Zira -daha önceki bölümlerde açıklandığı üzere- İdrisi'nin bu bölgeyle ırkı bir bağı yoktu. Savaş bittikten kısa süre sonra Asir'in başkenti Abha, İbnu's-Suud'un oğlu Faysal tarafından ele geçirildi ve bu durumu Kral Hüseyin öfkeyle karşıladı zira o da Hicaz sınırları içerisinde bir Asir planı yapıyordu³¹⁶. Bu olayla Şerif Hüseyin ile İbnu's-Suud arasındaki mücadeleyi bir adım daha yakınlaşıyordu. İngiltere'nin önemli doğu uzmanları Hüseyin ile görüştüğünde onun, İbnu's-Suud'un Ha'il'i işgaline karşı olduğu kadar İbnu's-Suud'a karşı uzlaşmaz bir tavır içerisinde olduğunu da görmüşlerdi. Hüseyin'in İbnu's-Suud'a hükümdarlığını kabul ettirmek gibi parlak bir zafer istediği İngiliz diplomatları tarafından algılanıyordu. Türklerin de Şerif Hüseyin üzerine bir baskı kurmaya çalıştığı düşünülüyordu. Bu günlerde Arap Yarımadası'nda Şerif Hüseyin karşıtı bir dalganın yükseldiği anlaşılmaktadır. Diyarbakır'dan gelen raporda İbnu's-Suud, İbnü'r-Reşid ve İmam Yahya, Seyyid İdrisi'nin birleşerek Şerif ile muharebe ettikleri, Halep'ten Şerif ordusu için asker sevk edildiğine değiniliyordu. Halep'ten askerlerin bir derece rütbe arttırılarak Şerif ordusuna gönderildiğine de değiniliyordu. Arap Yarımadası'nın bu isimleri arasında bir ittifak gerçekleşmemişti ancak İbnu's-Suud'un hedefinin Taif olduğu bilgisi yakın gelecekteki gelişmelere dair önemli bir tespitti. Ayrıca General Barrow'un [İngiliz Hindistan'ında önde gelen generallerden George Barrow 1853-1932] hareketinden dahi haberdar olmalarına bakılırsa gelişmeleri dikkatle takip ediyorlardı³¹⁷. İlk savaş Haşimi Hicaz Krallığı ile el-Hurma'da cereyan etti. Haşimi Hicaz Kuvvetleri, İhvan'ın³¹⁸ da desteğiyle Suudi kuvvetleri tarafından

316 Al-Rasheed, *A History of Saudi Arabia...*, s. 43.

317 ATASE, İSH 48/79, 12 Temmuz 1335 (12 Temmuz 1919).

318 İhvan hareketinin geçmişi üzerine Arap Bürosu tarafından hazırlanan bir raporda İbnu's-Suud ile de görüşen Bahreyn Politik Temsilcisi H. R. P. Dickson şu bilgilere yer veriyordu: Ona göre İhvan Vehhâbîzmin yeniden ortaya çıkışı olarak yorumlanabilecek bir durumdu. İslamiyet içinde bir sapkınlık olarak yorumlanamayacağını, İslamiyet'in

yenildi³¹⁹. Türk istihbaratının aldığı duyumlara nazaran Şerif kuvvetlerine Suriye'den de destek verilmişti. Bu duyuma göre Halep'ten za-bitler birer derece terfi ederek Şerif ordusuna gönderilmekteydi. Hatta General Barrow'un Vehhâbilerin Taif üzerine yürümek niyetinden

selefi inancının münzevi bir branşı olduğuna yer veriyordu. İbnu's-Suud kendisine sorulan ihvan mısın sorusuna, ben de ihvanım diyerek cevap vermişti. 1920 yılına ait bu raporda İhvan'ın beş yıl öncesinde bilinmediğini Artaviyah kasabasında inanca mensup çok az kişinin bulunduğu 1913'te Hasa'nın İbnu's-Suud tarafından Türklerden alınmasından sonra hareketin ilk defa onun idaresi altına girdiğine değiniliyordu. 1914-1915'de ihvan kelimesinin genel bir kullanımı olarak ortaya çıktığı ve dikkat çekici biçimde yayıldığına değiniliyordu. Bundan sonra İbnu's-Suud'un dikkatini İhvanizme çevirdiğini ve konumunu güçlendirmek için bu hareketten faydalanmaya karar verdiğine değiniliyordu. İbnu's-Suud'un bugün hareketin lideri olduğuna şüphe olmadığı düşünülmektedir. Necid'in İhvanizmin merkezi olduğu ve 1916'da İbnu's-Suud Necid Bedevilerinin İhvanizme katılmaları ve *zekâtlarını* onların tanınan liderlerine vermele-riyle ilgili ünlü emrini deklare etmişti. Beni Aclan Kabilesi bu emre uymak istememişti. 1916-917 ve 1918 yılları boyunca İbnu's-Suud boyun eğmeyen kabilelere karşı bir dizi saldırı düzenlemiş ve Riyad'a hiç uğrayamamıştı. 1918'de tüm Necid kabilelerini İhvanizmi kabul etmeye ve kendisini de İmam olarak tanımaya çağırıyordu. Bu pozisyon onların dini lideri olarak fetva yayınlamak ve kontrollerini sağlama gücü veriyordu. *The Arab Bulletin*, C. IV, s. 103-105. Bu yerleşimlere İhvan, İslam'ın özüne gidiş Hz. Muhammed'in 622'deki hicretine atıfta bulunarak da yerleşim birimlerine *hicra* denilmişti. Ayrıca İhvanı öğretmek için oluşturulan özel bir gruba *mutatavvia* denilmekteydi. İhvan mensupları fanatik ve gözü kara savaşçılar oldukları gibi Vehhâbi çadırlarını çoğaltmaya adanmış bir portre çiziyorlardı. İlk hicra 1912'de kurulmuş, 1930'a kadar sayıları çoğalmıştı. Joseph Kostiner, "On Instruments and their Designers: the Ikhwan of Najd and the Emergence of the Saudi State", *Middle Eastern Studies*, Vol. 21, No. 3 (Jul 1985), s. 298. İhvan hareketinin tarihi Suud devletinin tarihi ile iç içe anlatılmaktadır; G. Rentz, "al-Ikhwân", *EP*, s. 1064-1068. İbnu's-Suud Necid bölgesindeki kabileleri stabil bir hale getirmeden burayı kontrol altında tutamayacağını biliyordu. İbnu's-Suud 1902 ile 1916 yılları arasında asi kabileler üzerine gerçekleştirdiği hareketine el-Ariş kabilelerinden destek verdi. Bu durum diğer kabileleri de cesaretlendirdi. Bu Necid merkezde İbnu's-Suud'un kontrolü kazanmasında etkili oldu. Ancak o Necid kabilelerini de kontrol altına almak istiyordu. Bunun için Necid kabilelerine kendi "hicra"larını kurmalarını istedi. Yani İhvan hareketinin gelişmesini İbnu's-Suud teşvik etti. Önceleri kabileler sıklıkla birbirleri üzerine sefer düzenleyip, birbirlerini katlederlerken onları kontrol etmek oldukça zordu. Ancak İbnu's-Suud İslam'ın İhvan öğretisini ön plana çıkarıp bunları Necid uleması vasıtasıyla kabilelere empoze ederek bu kabileler arasındaki çatışmaya son vermenin yolunu bulmuştu. Talal Sha'yfan Muslat Al-Azma', *The role of the Ikhwan under 'Abdul-'Aziz Al Sa'ud 1916-1934*, Durham University unpublished Ph.D. Thesis, 1999, s. 75-77.

- 319 Hurma hem Haşimilerin hem de İbnu's-Suud'un istediği bir bölgeydi. Burada yaşayanlar herhangi bir yöneticiye vergi ödemedikleri gibi bir yöneticinin fiziki olarak kontrolünde değillerdi. Arap isyanı sırasında Haşimilerle işbirliği yapmışlardı ancak sonradan Hüseyin'in onlara karşı işgal girişimlerine de şiddetle direnmişlerdi. 1918'deki

duydukları tedirginlik nedeniyle Hindistan'a döndüğü öğrenilmişti³²⁰. Bu savaş Suudi devletinin ortaya çıkmasında önemli bir dönüm noktası olacaktı. İngiliz dışişleri Hicaz Krallığı'nın ani bir biçimde ortadan kaldırılmasını Ortadoğu'daki dengeler açısından tehlikeli görüyordu. Meselenin çözümü için 1919 ortalarında İbnu's-Suud nezdinde savaş süresince de çeşitli temaslarda bulunan hatta Sheakespear'ın yerini doldurmaya çalıştığı üzerinde durulacak olan ancak etkisi ve yetkisi çok daha büyük olacak olan ünlü İngiliz ajanı John Philby, İbnu's-Suud ve Kral Hüseyin nezdine görevlendirildi³²¹. Ancak Hurma köyü üzerindeki mücadele bir son olmadı ve bundan sonraki mücadele Hurma'nın 30 mil güney batısındaki Turaba köyü üzerinde devam edecekti³²². Konu üzerine yapılan çalışmalar Hurma-Turaba mücadelesinin hem dini hem de politik bir mesele olduğunu belirtmektedir. Bu muharebelerde Suudi kuvvetleri Şerif Hüseyin'in düzenli birliklerini yok edip, silahlarını ele geçirdi. Bu mücadelenin ardından Hicaz'da imzalanan

mücadelenin ftilini 1917'de Hurma'ya Hüseyin tarafından atanan Kadı'ya karşı başlayan direniş ateşledi. 1918 Haziran'ında Hüseyin bir kuvvet sevk etti. Kostiner, *The Making of Saudi Arabia...*, s. 34; Vehhâbi ve Haşimi aileleri arasındaki sorunların geçmişi için bkz: *Churchill College, CHAR* 17/14, 1-7.

320 ATASE, İSH 48/79, 12 Temmuz 1335 (12 Temmuz 1919).

321 TNA, FO 371/4146, 96486, 22 Haziran 1919, "Dışişlerinden General Allenby'e."; Philby'nin misyonu hakkında ayrıca bakınız: Daniel Silverfarb, "The Philby Mission to Ibn Sa'ud, 1917-18", *Journal of Contemporary History*, Vol. 14, No. 2 (Apr., 1979), s. 269-286.

Philby'nin ilginç yaşam öyküsü ve kaleme aldığı eserler Araplarla ilgili araştırma yapan bir araştırmacı için dikkat çekicidir. Cambridge Üniversitesi'ndeki doğu dilleri alanında ünlü Arapça profesörü E. G. Browne'den eğitim alarak mezun olan olmasının ardından 1915 yılında Bağdat'taki İngiliz yönetiminde görev aldıktan sonra burada Arap isyanını organize etmeleri ve petrol kaynaklarını korumakla görevlendirilen ekip içerisindeydi. Kasım 1917'de İbnu's-Suud'u ziyaret eden misyonda görev aldı. Şerif Hüseyin'i destekleyen genel İngiliz siyasetinin aksine İbnu's-Suud'u *Arap Kralı* olarak görmek istedi. 1920'den sonra Irak İngiliz Manda idaresi sırasında İç Güvenlik Bakanı olarak atandı. 1922'de Irak gizli servisinin başındaydı burada T. E. Lawrence ile birlikte çalıştı ve Haşimi Araplarla ilgili Lawrence'ın düşüncelerini paylaştı. Sonradan İslamiyet'i seçen Philby İbnu's-Suud'un danışmanlığını da yaptı. Arabistan ve özellikle İbnu's-Suud'un idaresi hakkında yazdığı eserler önemli bir literatürü oluşturmuştur: *The Heart of Arabia, A Record of Travel and Exploration* [Cambridge University Press London 1922] 2 cilt halinde basılmıştır. *Arabia of Wahhabis*, [London, Frank Cass, 1977], *Saudi Arabia* [London, Benn 1955], *Arabian Jubilee* [London, Hale, 1952], *Arabia, Forty Years in the Wilderness* [London 1957] kitaplarından bazılarıdır.

322 Arab Bürosu Hurma ve Turaba çatışmalarını sürekli takip ediyor ve rapor hazırlıyordu; *Arab Bulletin*, C. IV, s. 110.

ateşkes antlaşması dört yıllık çatışmaya son verdi³²³. Ancak Hicaz'da çeşitli çatışmaların devam etmesi muhtemeldi. 1921'de Ankara'ya ulaşan bir istihbarata nazaran Hicaz'da bazı mahaller bombalanmış, köprüler bozulmuş ve bir tren parçalanmıştı³²⁴. Alınan duyumlar Necid Emiri İbnu's-Suud ile Şerif Hüseyin'in arasının son derece gergin olduğu, İbnu's-Suud'un Taif'e kadar ilerlediği ve Medine ile Taif arasındaki münasebetin kesildiği şeklindeydi. 1919 senesindeki savaştan beri ilişkilerinin gergin olduğu da hatırlatılıyordu³²⁵. Beyrut'ta neşr edilen *el-İkbal* Gazetesi'nde çıkan haberleri Güney Cephesi Kumandanlığı'na gönderen Teke Havalisi Kumandanı, Vehhâbî kabilelerinden bazılarının Hicaz'a gerçekleştirdikleri saldırının püskürtüldüğünü bildiriliyordu. Sadece Hicaz'a yönelik olmayan Vehhâbî taarruzlarından etkilenen diğer sınır komşusu İbn Sabah'ın toprakları olan Kuveyt aleyhine de genişlediği birçok ölü ve yaralıya mâl olduğu, bu nedenle Kuveyt Emirinin sulh akdi için Necid'e bir heyet yolladığı duyulmuştu. Irak Valisi Şeriye Reisi tarafından da cereyan edecek müzakereye nezaret etmek üzere ve ortaya çıkacak ihtilafları ortadan kaldırmak için bir temsilci gönderildiği öğrenilmişti³²⁶. Bu çalışmalar sırasında Şerif kuvvetlerini oluşturan Medine, Yanbu, Mekke ve Cidde arasındaki urbanın tıpkı I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusuna karşı yaptıkları gibi Şerifin emrinde savaşmak konusunda gönüllüzlük yaparak, ödemeleri sorun etmişlerdi. Türk tarafı Şerif Hüseyin ile Emir'in arasındaki mücadeleyi takip etmekteydi. Anlaşılan bölgeye yakın askeri birliklerin görevlendirdiği isimler bilgi taşıyordu. Antalya'dan alınan bu bilgiler 7. ve 41. Fırkalara yazılmıştı³²⁷.

Öyle anlaşıyor ki Türkler gelişmeleri takip etmekteydi. Buna dair örnek teşkil eden bir İngiliz raporunda Türk makamları arasındaki yazışmalardan ele geçirilen bilgilere yer veriliyordu. Bu yazışmalardan birisinde İstanbul'da Harbiye Nazırı ile XV. Fırka arasında gerçekleşen yazışmada Fırka kumandanlığı İstanbul'da bazı işbirlikçi şeyhlerin *İbnu's-Suud ve İbnü'r-Reşid'i ziyaret etmek istediklerine* değiniyordu. Diyarbakır kumandanı, İbnu's-Suud ile İbnü'r-Reşid'e gönderilen şeyhlerin bu iki liderin desteğini elde etmek için çaba harcadıklarından söz ediliyordu³²⁸.

323 Al-Rasheed, *A History of Saudi Arabia...*, s. 42.

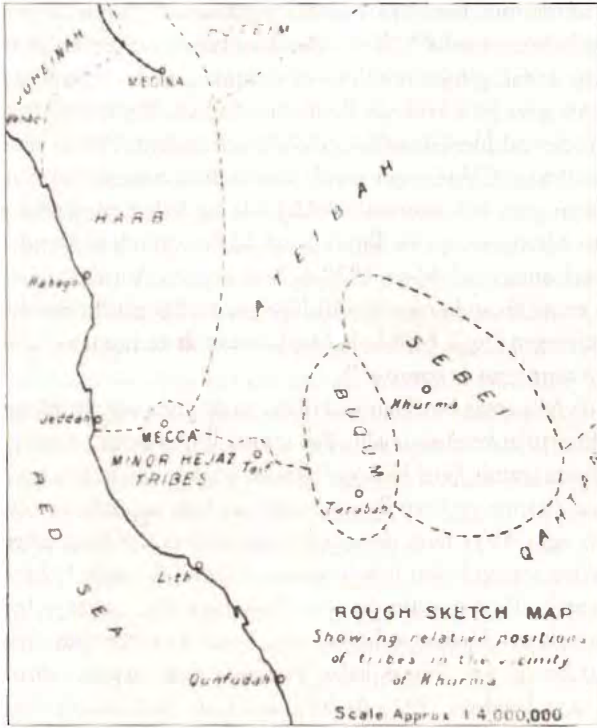
324 ATASE, İSH 665/150, 6 Mart 1337 (1921).

325 ATASE, İSH, 724/39, 14 Şubat 1337 (1921).

326 ATASE, İSH, 746/67AA, 27 Mart 1337 (1921).

327 ATASE, İSH 861/109aa. ATASE, İSH 927/106, 29 Kânûn-ı sâni 1337 (1921).

328 TNA, FO 371/5230, "Major N. N. E. Bray Report; Preliminary Report on Causes of Unrest"; *Arab Dissident Movements 1905-1955*, Vol. 1, s. 631.

Hurma bölgesi kabilelerini ve Tıraba bölgesini gösteren kroki,
Arab Bulletin, C. IV, s. 110.

İbnu's-Suud'un İngilizlerin protektorası altındaki Kuveyt'e ve I. Dünya Savaşı öncesinde ve savaş sırasında sınır problemleri olan İbnü'r-Reşid'e karşı da tıpkı Şerif Hüseyin aleyhine olduğu gibi sınırlarını genişleteceği anlaşıyordu. Gerçekten de Kuveyt ile sınır çatışmaları 1919-1920 arasında devam etti³²⁹. İbnü'r-Reşid'in önemli merkezlerinden Ha'il ve 1921 Kasım'ında Cebel-i Şammar tamamıyla Suudi kuvvetlerince ele geçirildi. Diğer taraftan İbnu's-Suud'un askerî desteğini aldığı İhvan, Transjordan'a (Mavera-i Ürdün) karşı bir dizi sefer düzenlemeye başladı. İhvan'ın bu seferlerini İbnu's-Suud direkt yönlendirmiyorsa da İhvan üzerindeki etkisi bilindiğinden onun otoritesi dışında görmek de mümkün değildi. Konu üzerinde önemli bir incelemesi olan Lacey,

329 Casey, *The History of Kuwait*, s. 54.

Suudi sınırlarının Kızıldeniz'e kadar yayılmasının İhvan sayesinde olduğunu belirtmektedir³³⁰. İbnu's-Suud'un bölgedeki yayılmacı hareketi ona karşı ittifak girişimlerini de beraberinde getirdi. Ankara'nın aldığı istihbarata göre Şerif Hüseyin İbnu's-Suud'a karşı İbnü'r-Reşid ve İmam Yahya ve Seyyid İdrisi ile ittifak çabaları içerisindeydi³³¹. Taif yönündeki Suudi saldırıları Cidde'ye çok sayıda kişinin iltica etmesine yol açmıştı³³². Diğer sınır yani Irak sınırına bakıldığında ise Irak Kralı Faysal yönetimindeki Mezopotamya ile İbnu's-Suud hâkimiyetindeki Necid sınırını belirlemek amacıyla 5 Mayıs 1922'de Muhammara Antlaşması'nın imzalandığı ancak bu antlaşmanın yürürlüğe giremediği görülmektedir. Fakat sınırı belirleyen Uqair Protokolü (Antlaşması) ile antlaşma revize edilmiş ve kalıcı sınır ortaya çıkmıştır³³³.

Milli Mücadele bittikten ve Hilafet makamına son verdikten sonra Şerif Hüseyin'in kendisini halife ilan etmesi İbnu's-Suud'un savaş ilanını beraberinde getirdi. Şerif Hüseyin'i halife olarak tanımadığını beyan ederek Hicaz üzerine yürüyen İbnu's-Suud, Taif'i ele geçirdikten sonra Şerif Hüseyin oğlu Ali'ye tahtı devrederek Akabe'ye gitti. Onun tahtını terk etmesinden cesaret bulan İbnu's-Suud kuvvetleri 5 Aralık 1924'te Mekke'ye girdi³³⁴. Bu hareketin devamı olarak Şerif Ali, Cidde'yi 16 Aralık 1925'te terk etti. Hemen ardından şehir Suudi kuvvetlerinin eline geçti. Hicaz'da büyük şehir olarak kalan Medine henüz kuşatma altındayken İbnu's-Suud kendisini 1925 Aralık'ında Hicaz Kralı olarak ilan etti. 8 Ocak 1926'da Hicaz ileri gelenleri İbnu's-Suud'u Hicaz Kralı ve Necid Sultanı olarak ilan ettiler. Arkasından gelen üç ay içerisinde Avrupalı devletler tarafından tanındı³³⁵. Bugünlerde Türklerin Arap Yarımadası içerisindeki güçlerle bağlantı kurmaya çalıştıkları, İngilizlere karşı ittifak oluşturdıkları yönünde alınan duyumlardan en ilginç Atina'daki

330 Robert Lacey, *Inside the Kingdom: Kings, Clerics, Modernist, Terrorists and the Struggle for Saudi Arabia*, Penguin Books, Londra 2009, s. 23.

331 ATASE, İSH 746/67, 31 Mart 1337 (1921).

332 ATASE, İSH, 746/67A, 31 Mart 1337 (1921).

333 Spencer C. Tucker (Ed.), *The Encyclopedia of Middle East, The United States in the Persian Gulf, Afghanistan, and Iraq Conflicts*, Vol. 1, ABC-CLIO, Santa Barbara, California 2010, s. 850.

334 Türk basınında İbnu's-Suud'un tüm Müslümanlara Mekke'nin bütün Müslümanlara ait olduğuna dair beyanına değiniliyordu. "İbnu's-Suud Âlemi İslama Beyannamesi", *Son Telgraf*, 9 Cemaziyelahir 1343.

335 Troeller, *The Birth of Saudi Arabia*..., s. 231; al-Rasheed, *A History of Saudi Arabia*..., s. 44.

Amerikan Elçisinin raporuna yansımıştı. 1926 Temmuz'una ait raporda Ankara'dan gelen haberlere nazaran Vehhâbî bölgelerinin sultanı İbnu's-Suud ile bir ittifak gerçekleştirilmesi ile ilgili eğilimler olduğuna değiniliyordu. Buna göre Ankara Hükümeti ile İbnu's-Suud'un Mekke'de bir konferans düzenleyerek hac sorunlarını görüşmeye karar verdiklerine değiniliyordu. Türkiye'yi Süleyman Şevket Bey temsil edecekti. Toplantıya Arap Yarımadası'nın ileri gelen tüm liderlerinin katılmasının beklenildiğine değiniliyordu. Elçinin verdiği bu bilgiler Atın'da yayınlanan *Messenger d'Athenes*'de 22 Haziran'da iki makalede *Angora and Arabia* başlıklarıyla yayımlanmıştı. *Şimdilerde yaşlı bir adam olan* İbnu's-Suud'un *Times*'ta 12 Haziran 1926'da bir resminin basıldığına değiniliyordu³³⁶.

İbnu's-Suud'un Arap Yarımadası'nda sınırlarını böylesine genişletebilmesinde İngiltere'nin para, silah, mühimmat olarak verdiği destek önemli rol oynamış görünmektedir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin bölgeden çekilmiş olması İngiltere'nin Arap Yarımadası'ndaki düzenlemelerini kolaylaştırmıştı. Arap milliyetçiliği açısından da önemli bir figür olan Şerif Hüseyin ve Hicaz Krallığı kendisine garantör olmuş gibi görünen İngiltere'nin arkasından çekilmesi nedeniyle on yıl bile varlığını sürdürmeden tarih sahnesinden silindi. I. Dünya Savaşı sona erdiğinde İngiltere'nin Şerif Hüseyin'i merkeze alan Arap politikası Hurma-Turaba mücadelesi sırasında onu desteklemesiyle devam ettiyse de zamanla revize edilecekti. Yine de Arap Yarımadası'nın ortasındaki bu gelişmeler İngiltere'nin I. Dünya Savaşı'nda oluşturduğu planın bir devamı değildi.

Duygusal ve Fiili Kopuş mu Yoksa Anti-emperyalist İşbirliği mi? Hicaz-Necid ve Milli Mücadele Arasındaki İlişkiler

Anadolu'da Milli Mücadele'nin yeni başladığı günlerde Hicaz-Anadolu arasındaki bağlantının mahiyetini net biçimde ortaya koyacak kayıtlar yoktur. Göze çarpan ilk irtibatların burada kalan/kalmak mecburiyetinde olan Osmanlı askerlerinin durumu ile alakalı olduğu anlaşılmaktadır³³⁷. Seyyar Ali Hastanesi Sertabibi Kudüslü Yüzbaşı Ali Kemal Efendi bin Mürsel tarafından verilen bilgide mülga Hicaz kuvve-i seferiyyesinden 800 hasta ve yaralının ve ayrıca bando efradının bulunduğu bildirilmişti. Bunların bir an evvel yurda getirilmesi için gerekli

336 NARA, 363/767, 6 Temmuz 1926, Edwin A. Plitt'den Dışişleri Bakanlığı'na.

337 *TTE*, 28/81.

adımların atılması isteniyordu³³⁸. Hatta bunlardan bir kısmını orada istihdam edildiğine de değinilmişti³³⁹. Ancak bunların tespit ve yurda nakli ile ilgili girişimlerde Haşimi Hükümeti'nden burada hiçbir efrad ve zabitan olmadığı cevabı alınmıştır. Hariciye Nezareti ilgili askerlerin akıbetiyle ilgili girişimlerin devamını düşünüyordu³⁴⁰. Ancak ilişkiler sadece Osmanlı askerlerinin yurda getirilmesi gibi Dünya Harbi'nden artakalan teknik sorunlarından ibaret değildi.

Osmanlı merkezi İstanbul'u ziyaret eden ve kendini Şerif Hüseyin temsilci olarak nitelendirilen kimi kişiler hakkında ise bazı belgelerde detaylara rastlanmaktadır. Buna göre 4 Ocak 1920'de Konya İstasyonu'nda görev yapan ve Heyeti Temsiliye ile bağlantılı olan Trablusgarp'lı istasyon memuru şu bilgiyi iletmişti: "Şerif Hüseyin tarafından bir memuriyeti mahsusa ile hükümeti Osmaniye ile görüşmek üzere gönderilen Arab ulemasından Hüseyin zade Ali Efendi ile görüşülmüştür. Mumâileyh, İbnu's-Suud, Şeyh Yemen ve İbnü'r-Reşid'in ittihad ettikleri ve bir livayı İslam altında toplandıkları, Yemen'den ve bütün Suriye savahilinden ve Adana'dan Fransızları çıkarmağa azim ettiklerini beyan etmektedir. Hama ve Humus havalisinde çete teşkilatı kemal-i faaliyetle devam etmektedir. Kendisi gayet mühim bir vazife ile Dersaadet'e gidiyor. Şam'da yakında vürüd edecek İbnü'r-Reşid'in 42.000 kişilik kuvveti sabırsızlıkla intizar edilmektedir"³⁴¹.

1920 Nisan ayına dair bir raporda Hicaz'ın istiklalinin tanındığı, Hicaz Kralı Hüseyin'in oğlu Abdullah'ın Londra'da General Allenby'i iade-i ziyaret ettiği belirtiliyordu³⁴². Arap Yarımadası'nda İngiliz karşıtı bir hissiyatın yükseldiğine ve ihtilal cemiyetleri kurulduğuna dair bölgeye yakın birliklerin edindiği istihbaratlarda Hicaz'da bu tür liderlerin katılacağı bir toplantının tertip edilmesinin planlandığı öğrenilmişti³⁴³. Türk makamları Medine telsiz ve telgraf merkezi ile bağlantı kurarak burada görevli Hüsameddin Efendi isimli görevliden bilgi almışlardı. 26-27 Eylül akşamı gerçekleşen bu muhaberatta Hüsameddin Bey Araplarla İngiliz ve Fransızlar arasındaki şiddetli çatışmalar olduğunu

338 ATASE, İSH, 1487/61, 29 Mart 1337 (1921).

339 ATASE, İSH, 1487/61aa, 2 Nisan 1338 (1922).

340 ATASE, İSH, 1487/61ab, 13 Temmuz 1338 (1922).

341 ATASE, A'IAZB, 30/34, 6 Kânûn-ı sâni 1336 (6 Ocak 1920).

342 TTE, 28/13, 19 Nisan 1920.

343 ATASE, İSH, 452/92, 2 Nisan 1336 (2 Nisan 1920).

söylemişti. Durum Garb Cephesi Kumandanlığı'na bildirilmişti³⁴⁴. Muhtemelen lokal bir olayın aktarımı olan bu haberler dışında Türkler Hicaz'daki gelişmeleri basına yansıyan haberler vasıtasıyla da takip etmekteydi. Antakya Havalisi Kumandanı, Beyrut'ta yayınlanan *el-Hakika* Gazetesi'ne atfen Beni Habur Kabilesi Şeyhinin İngilizler tarafından tutuklanarak Kudüs'e getirildiğini bildiriyordu. Ayrıca Filistin'de İngiliz işgali nedeniyle tatil edilmiş olan Meclisin yeniden açılması için çaba harcandığına değiniyordu³⁴⁵. Diğer taraftan alınan duyumlar içerisinde savaş öncesinde temelleri atılan Yahudi devleti çalışmalarının devam ettiği anlatılıyordu. Buna göre Filistin'de olağanüstü baskı olduğu, gazetelerde durum hakkında haber yapmanın engellendiği, hayat pahalılığının görüldüğü hatta bu sebepten pek çok Hristiyan Arap'ın Amerika'ya göç ettiği buna karşılık binlerce Musevi'nin geldiği bildiriliyordu. Ajans haberi durumu şöyle aktarıyordu: "Bu halin Filistin'e felaket getireceğinden bahseden gazeteler İngilizler tarafından men olunmakta ve birçokları tatil-i neşriyata mecbur edilmektedirler"³⁴⁶.

Şerif Hüseyin'e bağlı isimler ile Türk Milli Mücadelesi arasında iletişimde *Halife* unvanı bir polemik konusu gibi görünmektedir. 22 Eylül 1920'de Aden'deki İngiliz Yüksek Komiser Vekili'nin gönderdiği yazıda Cidde'deki İngiliz temsilcisinin verdiği bilgiye göre Mustafa Kemal Kral Hüseyin'e bir mektup yazmış ve Hüseyin'e *Halife* olarak hitap etmişti. Ayrıca Şerif Hüseyin'in Türk olan eşinin³⁴⁷ Hilafet makamının Hicaz'a alınması için Türk Hükümeti ile aracılık yaptığına değiniliyordu. Ancak raporun sonunda bu tür girişimlere inanmanın güç olduğu ancak Kralın gönlünü almak için Mustafa Kemal'in iltifat etmiş olabileceği ifadelerine yer veriliyordu³⁴⁸. Daha önce de belirtildiği üzere Hilafetin, Kral Hüseyin'e geçmesi düşüncesi İngiliz yönetim birimlerinin üzerinde çalıştığı bir fikirdi. Hatırlanacağı üzere Lord Kitchener İngiliz destekçisi olan ve Haşimi soyundan gelen Şerif Hüseyin'e Hilafet makamının transferini savunmuştu. Ancak Arthur Hirtzel [1870-1930] ve Hindistan Bakanlığı

344 ATASE, İSH, 642/9, 27 Eylül 1336. (27 Eylül 1920)

345 ATASE, İSH 649/169, 6 Şubat 1337 (6 Şubat 1921).

346 TİTE, 28/32, 13 Haziran 1336 (13 Haziran 1920).

347 Şerif Hüseyin dört evlilik yapmıştır. Burada sözü edilen eşi Osmanlı sadrazamlarından Mustafa Reşid Paşa'nın oğlu Salih Bey'in kızı olan Adile Hanımı olmalıdır. Muhtemelen Adile Hanım'ın kökenleri sarayla olan ilişkisi bu duyumların arka planını oluşturuyordu.

348 TNA, FO 371/5187/E. 12131, 22 Eylül 1920, Aden'den Earl Curzon'a, Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, belgenin özeti: s. LXXXVI, belgenin aslı: s. 313.

güçlü bir Arap devletinin güçlü bir Osmanlı Devleti'nden Hristiyanlık için daha tehlikeli olabileceğini düşünüyorlardı³⁴⁹. Fakat savaş sonrası günde-minde halifelğin Haşimilere transferinden ziyade bunun işgal bölgelerinde dolaşan bir dedikodu olduğu da düşünülmüştür. Öyle ki, 15 Eylül 1335 (1919) tarihli bir raporda Trabzon'daki İngiliz mümessilinin verdiği bilgiye binaen hilafetin Türklerden alınarak Araplara verileceği şayialarının ortalıkta dolaştığına değinilmisti³⁵⁰. Bu duyumlardan yaklaşık bir yıl sonra 30 Ağustos 1920'da Kahire'de Emir Abdullah ile uzun bir görüşme yapan *The Times* muhabirine babasının Arap konfederasyonu fikrine sıcak baktığını ve aslında ortada bir halife olmadığını zira halifenin bu makamı elinde tuttuğunu gösteren üç özellikle ilgili eksiklikler olduğuna söylemişti. Bunlardan ilki halifenin Kureyş soyundan olması gerekliliğiydi. Halifenin sahip olması gereken ikinci özelliğin kutsal yerlere sahip olması yani Haremeyni elinde bulundurması olduğuna dikkat çekiliyordu. Son şart ise pozisyonunu koruyacak yeterli maddi güce sahip olması gerektiğiydi. İstanbul'daki halifenin bu dört güce sahip olmadığı zaten hilafet makamının Kureyş soyundan olmayan Türkler tarafından *kuluş zoruyla gasp edildiği* tekrarlanıyordu³⁵¹.

Yine Cidde'deki İngiliz Konsolosluğu'ndan eylül ayının sonuna doğru ulaşan bilgiye göre Kral Hüseyin, Sevr Antlaşması'nı Britanya Hükümeti kendisine antlaşmanın yerine getirileceğine dair bir taahhüt vermeden imzalamayı reddetmişti. Ekinde Yüzbaşı Mian Nasruddin Ahmed isimli bir görevlinin gizli raporunda Mustafa Kemal ile Kral Hüseyin arasındaki iletişime dair *dedikodulara* yer veriyordu. Bu duyumlardan ilkinde göre Kral ile Mustafa Kemal sürekli iletişim halindeydi. Ayrıca Mustafa Kemal'in ajanlarını İbnü'r-Reşid'in bölgesine gönderdiğine değiniliyordu. Yine bu duyumlara göre Mustafa Kemal'in Büyük Britanya ile bağını koparması karşılığında Kral Hüseyin'in halifeliği için söz verdiği hatta yemin ettiğine değiniliyordu. Bu antlaşmanın ilk adımı olarak Kralın, Mekke'nin güvenilir liderlerini bir toplantıya çağırdığını ve ellerindeki yiyecek stoklarını idareli

349 Goldstein, *The Eastern Question: the Last Phase*, s. 149.

350 ATASE, İSH 192/163, 15 Eylül 1335 (15 Eylül 1919).

351 "The Arabs and the Caliphate. Sultan's Claims denied. Emir Abdullah's views", *The Times*, 30 Nisan 1920; *The Times* Gazetesi'nde çıkan bu haberleri şöyle değerlendirilmiştir: "30 Nisan tarihli Times Gazetesi hilafetin Araplara geçmesi için büyük propaganda yapıyor. Emir Abdullah'a atfen neşrettiği uzun bir mülakatta istiklalini gayb eden zatı şahanelerin hilafete sahip olamayacağı yazıyor.", ATASE, İSH 576/62.

kullanmalarını öğütlediğine değiniliyordu. Bir diğer *hikâyeye* göre ise Mustafa Kemal, Kral Hüseyin'e değil Kral Hüseyin ona bağlılık için yemin etmişti. *Bu hikâyeye renk katan* ise İslam için mücadele eden milli hareketin lideri olarak Mustafa Kemal'in [halife] olmasının doğal olduğunun Kral Hüseyin tarafından ifade edildiği iddiasıydı³⁵². Filistin Yüksek Komiser Vekili Mr. Scott'un Cidde'de Binbaşı Batten'dan aldığı habere göre Mustafa Kemal ile Kral Hüseyin arasında iletişim vardı. Hatta Yüzbaşı Nasruddin isimli görevli buna dair Krala yakın isimlerin çok kesin ifadeleri olduğunu bildirmişti. Bununla ilgili *el-Falah* Gazetesi'nde *Mustafa Kemal Kral Hüseyin'e sadakat yemini etti* şeklinde haberler çıkmıştı. Ancak bunun resmi olarak doğrulanamadığı da yine raporda vurgulanıyordu³⁵³. Bu bilgilerin kaynağı olarak gösterilen Ömer Şakir ve Arif Bey isimli görevlilerin güvenilir olmadıklarını dile getiren bir sonraki raporda Kral ile Mustafa Kemal arasında bir iletişimin olabileceği ancak Kralın nihai olarak Büyük Britanya'yı karşısına alacak kadar *aptal* olmadığından tedirginliğe mahal olmadığı belirtiliyordu³⁵⁴. Aynı belgeden yola çıkarak Haşimiler ile Mustafa Kemal arasındaki iletişimin olduğunu yineleyen çalışma, ilişkilere Mustafa Kemal cephesinden bakarak iletişim olsa dahi Batı'da Yunanlılarla mücadelenin devam ettiği bir süreçte İngiliz/Fransız karşıtı bir hareket için Mustafa Kemal'in Suriye'ye kuvvet ayıramayacağından söz etmektedir³⁵⁵. İlişkinin boyutu kestirilememekle birlikte İngiliz otoritelerine Mustafa Kemal ile iletişimlerine dair bildirimler yapılmaya devam edildi. 1921 Ocak ayında Cidde Temsilci Vekili olan W. Batten tarafından hazırlanan bir raporda Emir Abdullah'tan alınan bir yazıya istinaden onun Türk milliyetçilerle kontak halinde olduğunu bildirmekteydi. Bu yazışmalarda Mustafa Kemal'in Kral Hüseyin'den kendisinin dostluğunu kazanmak istiyorsa Müttefik devletlere karşı açıkça düşmanlığını ortaya koymasını istediğini Kral'ın hilafet makamını getirmek için bunu gerçekleştirmek konusunda tereddütlü olduğu ancak Mustafa Kemal ile ittifakının

352 TNA, FO 406/44, s.326-327, no. 261/2, 19 Eylül 1920, "Report by Captain Mian Nasir-ud-din...", Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, C.3, belgenin özeti: XCIV, belgenin aslı: 342-344.

353 TNA, FO 406/44, s.343, no.263/1, "Reports by major Batten...", Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, C.3, belgenin özeti: XCIX, belgenin aslı: 356-357.

354 TNA, FO 406/44, s.605, no.380, "Extracts from a report of major Batten...", Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, C.3, belgenin özeti: CVI, belgenin aslı: 385.

355 Timothy J. Paris, *Britain, The Hashemites and Arab Rule 1920-1925, The Sherifian Solution*, Frank Cass, London, Portland 2003, s. 153.

Kralın İslam dünyasındaki pozisyonunu kesin olarak yükselteceğini eğer hilafet makamı öncelikle verilirse teklifi yeniden düşünebileceğine değiniliyordu³⁵⁶. Mısır Yüksek Komiserliği Ekim 1920'de kesin kanıt olmamasına rağmen Mustafa Kemal ile Kral Hüseyin'in iletişim halinde olduğunu yazıyordu. *Konya'daki milliyetçi Kemalistlerin* karargâhının Maan İstasyonu ile iletişim halinde olduğuna da değiniliyordu³⁵⁷. İngiliz belgeleri üzerinden yapılan bir çalışmada Kral Hüseyin'in oğlu Abdullah'ın Türk misyonuyla Azraq yakınlarında Aralık 1920'de görüştüğü birkaç ay sonra da bir Türk görevlinin Mekke'ye Şerif Hüseyin ile görüşmek üzere anlaşmaya vardığı tespitine yer verilmektedir. Buna göre Kemalistlerle Şerif arasında iki defa görüşme yapıldı. Ancak resmi belgelere yansıyan gerçek bir anlaşma hiçbir zaman yapılmamıştı. Şerif Hüseyin'in bu girişiminin temelinde kendisini mağdur ettiğini düşündüğü İngiltere'ye karşı diğer seçenekleri bağlı tutma isteğinin olduğu anlaşılmaktadır³⁵⁸. Bağlantı konularından hilafet meselesinde ise Türk tarafının hilafetin Şerife devredilmesi vaatlerinin hilafet gibi kronik bir sorunu kökten ve kolay biçimde çözmek amaçlı olduğu iddia edilmiştir³⁵⁹. İlişkilerin karşılıklı heyetlerin ziyaretiyle süregittiğini işaret eden bir başka arşiv belgesinde belgenin kime yazıldığı belirtilmemekte, yazan kişi ismini belirtmeden aldığı duyumları madde madde sıralamaktadır. Sözü edilen belgede Ankara Hükümeti ile Şerif Hüseyin arasında Şeyh Sunusi'nin aracılığıyla müzakerelerin hafiyen cereyan etmekte olduğu hakkında Londra Hariciye Nezareti'nin bazı duyumlar aldığına değiniliyordu. Bu duyumlar üzerine durumu Mısır ve İstanbul siyasi memurları vasıtasıyla teyit etmek istediklerinde Ankara Hükümeti'nin Şerif Hüseyin'e Şam yoluyla bir heyet gönderdiğini de öğrenmişlerdi³⁶⁰. Ankara Hükümeti ile *Suriye ve Arabistan istihbarat umuruyla meşgul memur* olarak tanımlanan Abdulkadir Muzaffer Efendi³⁶¹ isimli kişi

356 TNA, FO 406/45, s. 261-262, No. 141/1, 19 Ocak 1921, W. Batten'dan Earl Curzon'a "Mecca Report", Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, C. 3, belgenin özeti: XXVIII, belgenin aslı: 62-64.

357 TNA, FO 141/776, No. 966, 1 Ekim 1920, Mısır Yüksek Komiseri'nden Dışişleri Bakanlığı'na.

358 Joshua Teitelbaum, "'Taking Back' the Caliphate: Sharif Husayn ibn Ali, Mustafa Kemal and the Ottoman Caliphate", *Die Welt des Islams*, 40/3, 2000, s. 412-424.

359 Teitelbaum, "'Taking Back' the Caliphate...", s. 415.

360 ATASE, İSH, 1485/27aa, 19 Teşrin-i evvel 1337 (19 Ekim 1921).

361 Abdülkadir Muzaffer Efendi'nin Mustafa Kemal ile görüşmek üzere Antep'e geldiği anlaşılmaktadır. Umar, "*Milli Mücadele dönemi...*", s. 450.

vasıtasıyla bir iletişim gerçekleştiği görülüyordu. Abdulkadir Muzaffer Efendi bölgeden bir mektup getirmişti. Bu mektupta Osmanlı idaresinin İslam memleketlerinin kendi mukadderatlarını kendilerinin tayinini kararlaştıran Misak-ı Milli kararının Lozan'daki heyet tarafından da teyit edilmesini ve savunulmasını istiyordu. Ayrıca bölgedeki Arapları rahatsız ettiği anlaşılan bazı konuların tekzip edilmesi isteniyordu. Bu minvalde Filistin Yahudilerinden oluşan bir heyetin Ankara'ya gideceği ve bu heyetin Trakya'ya tayin edeceği istikraz karşılığında Filistin Yahudi devletinin tasdik ve Lozan'da teyit olunacağı şayiasının İslamlar arasında bir İngiliz propagandası olduğuna dikkat çekiliyordu. Bir diğer husus ise Türklerin Fransızlarla imzaladıkları gizli anlaşma gereğince Suriye halkını kaderine terk edecekleri şeklinde Suriye basınında görülen şayiaların da tekzip etmek gerektiği idi³⁶². Rauf Bey, Lozan'daki Türk heyetinin temsilcisi İsmet Paşa'ya gönderdiği telgrafta Abdulkadir Muzaffer Efendi ile temasa geçtiklerini beş maddeden oluşan şu hususlar üzerinde anlaşıldığını belirtiyordu: a- Osmanlı idaresinden çıkan bütün İslam ahalisinin Misak-ı Milli gereğince kendi geleceklerini kendilerinin tayin edileceğinin TBMM tarafından da esas olarak kabul olunduğunun i'lanı ve Lozan'daki Türk heyet ve temsilcilerince teyid ve müdâfaası. b- Filistin Yahudilerinden oluşan bir heyetin Ankara'ya gideceği ve Türkiye'ye sağlayacağı istikraz karşılığında Türk tarafının Filistin Yahudi hükümetini tasdik ve Lozan'da onaylanacağı hakkında yayınlanan İngilizce şayanın tekdizi. c- Arap basınında çıkan ve Türkiye-Suriye İtilafnamesi'nin Türkiye-Suriye gizli İtilafnamesi şeklinde yorumlanarak Türkiye'nin sözü edilen İslam coğrafyasından alakasını keserek Fransa'ya tek ettiği yolundaki haberlerin tekzip edilmesi. d- Vahdettin'in İslam memleketlerine girebilmesi için yapılan TBMM'nin Türklerden başka milletleri manen ve maddeten terk ettikleri şeklindeki şayiaların tekzip edilmesi. e- Mısır'da bütün İslam temsilcilerinin katılacağı bir kongre toplanması. Bu kongrede sözü edilen hususlar mevzu bahis oldukça tekzip edilmesi³⁶³. Bazı kayıtlarda ise Ankara'dan İbnu's-Suud ve İbnü'r-Reşid'e İngilizlere ve Fransızlara karşı hareket geçmelerini isteyen mektuplar 1920 Ekim'inde Hacı Said Efendi isimli bir görevli vasıtasıyla gönderildiğine değinilmektedir³⁶⁴.

362 BGA, 030.0.10/218.472.21, 10.12.1338 (10 Şubat 1922).

363 *Lozan Telgrafları*, C. I, s. 235-236.

364 ATASE, İSH, 628/80, 1-8-1336 (1 Ekim 1920).

Hicaz ile Kemalistler arasındaki bağlantı 1922'de Saltanatın lağvedilmesinin ardından boyut değiştirdi. Zira Sultan Vahdettin, Şerif Hüseyin'in de davetiyle Cidde'ye gitti. Şerif Hüseyin'in yayın organı *el-Kible* Gazetesi Milli Meclis'in aldığı kararı eleştirdi. Ayrıca yeni halifenin ressam ve şair kimliği de önceki Arap halifelerine benzemediği için Arap gazetelerinde eleştirildi. Gazete eski Sultan'ın büyük bir debdebe ile karşılandığını yazmaktaydı. Kral Hüseyin'in eski Sultan'ı böylesine karşılamasından amacın *Kemalistlerle* devam eden belirsiz ilişkiden emin olamaması ve hilafetin kendisine bağışlanmasına dair umuduydu. Lozan'daki Hicaz temsilcisi olan Naci el-Asil [1897-1963] ile Eric Forbes Adam [1888-1925] arasında 12 Ocak 1923'deki bir konuşmada Kral Hüseyin'in hac sırasında uluslararası bir hac grubu aracılığıyla meseleyi gündeme getirmeyi düşündüğünü bu yolla Sultan Vahdettin'in Hüseyin'e halifeliği kendiliğinden önerceğini bunun *1517'de Sultan Selim I'ın Arap halifeliğini gönüllü olarak ele geçirmesine* benzer bir metot olacağını söylüyordu. Cidde'deki İngiliz Konsolos Vekili Smith Laurence Grafftey-Smith [1892-1989] Türkçe ve Arapça basılan bir manifestoda Vahdettin'in gelişinden dolayı duyduğu üzüntüyü belirtmekte, Kemalistlere taarruz etmekte ve Hüseyin hakkında coşkulu övgülere yer vermekteydi. Ancak manifestonun Vahdettin'in imzasını taşınamaması dikkat çekiciydi ve tüm kopyalar hızlı biçimde toplatılmıştı. Muhtemelen manifesto Vahdettin'in imzalaması için hazırlanmış ancak o bunu reddetmişti. Ancak eski sultanın Mekke'nin uhrevi havası yahut Taif'in dağ havası gibi cazip görünen şartlardan memnun olmadığı, Hayfa ya da Kıbrıs'a gitmek istediğini İngiliz temsilcisine söyledi. Kral Hüseyin eski Halife'nin Ramazan ayında hac mevsimi öncesinde ülkeden gitmesi gibi bir horlanma görüntüsünün önüne geçmek için girişimde bulunduyorsa da Vahdettin kalmamakta kararlıydı. 1923 Mayıs'ında İsviçre'ye gidecekti³⁶⁵. Vahdettin'in ülkeden ayrılmasından sonra TBMM Vahdettin'in Halifelik sıfatını kaldırarak³⁶⁶ Abdülmecid'i halife seçmişti. Türk Hükümeti'nin bu hareketi İngiltere yönetimindeki Müslümanlarda herhangi bir reaksiyona neden olmamıştı. Hindistan Valisi Lord Reading [Rufus Isaacs, 1st Marquess of Reading, 1860-1935] tahttan uzaklaştırılan sultan-halifeye herhangi

365 Teitelbaum, "Taking back...", s. 419.

366 Halifeliğin lağvını tüm Kemalist reformların kapısını aralayan bir adım olarak gören Halil İnalcık'ın ilgili yazısı için bkz: "The Caliph and Atatürk's İnkılâb", *Bellesten*, C. XLVI, S. 182, s. 353-363.

bir halk desteğinin olmadığını ve Müttetiklerin elinde bir oyuncaktan daha fazlası olarak görülmediğini söylüyordu³⁶⁷.

24 Kasım 1922'de törenle Halifelik tahtına çıkan Abdulmecid Efendi Hicaz dışında birçok yerde tanındı. Ancak yeni halife kendisine çizilen sınırlardan memnun değildi. Mayıs 1923'te Yaveri Edip Beyi Ankara'ya göndererek Halifeliğinin bütün İslam ülkelerince tanınmasını sağlamak amacıyla İslam ülkelerinden heyetler davet edilmesini istedi. Bu durum Mustafa Kemal tarafından uygun bulunmadı ve kalıcı barışın temin edilmesinden sonra durumun değerlendirileceği belirtilerek reddedildi. Ancak hilafet makamı üzerinden müdahalelerin arkası kesilmedi. Hindistan Şii Nizariyelerinin lideri Ağa Han ve Emir Ali 24 Kasım 1923'de Başvekil İsmet Paşa'ya bir mektup göndererek Halifeliğin nüfuz ve şerefine Papanın nüfuz ve şerefiyle aynı seviyeye çıkarılmasını istediler. Böylece daha yeni kurulmuş Türkiye Cumhuriyeti'nin kendi dâhili bir meselesine açık bir müdahalede bulundular. Bu müdahale Ankara'nın etkinliğini eksiltmek için pek çok özel müdahaleyi de beraberinde getirmişti. Öyle ki bu mektup İsmet Paşa'nın eline geçmeden muhalif İstanbul gazetelerinde yayınlanıyordu. Hilafet makamının varlığı benzer müdahaleler için hep bir gerekçe olacağı benziyordu³⁶⁸. Zira müdahaleler bununla da sınırlı kalmamıştı. İngiliz gizli servisinin raporuna göre Filistin Arap hareketi liderleri Musa Şefik Halidi, Said Hüseyin ve Şeyh Rifat, Mustafa Kemal Paşa'ya mektup göndererek Hilafet meselesi üzerinde tavsiyelerde bulunmuşlardı. Mustafa Kemal'i halifenin pozisyonunu koruması yönünde uyarayan Filistinli milliyetçiler Halifenin prestijinin ortadan kalkması durumunda İslam dünyasının Kral Hüseyin gibi bir başka adaya dönebileceğini ve yabancı tesirine girebileceğini bildirmişlerdi³⁶⁹. Hilafetin Araplara intikalini bölgedeki diğer etkin güçlerden olan Fransa da istemiyordu.³⁷⁰ Batılı eğitim tarzında yetişmiş Abdulmecid Efendi'nin hilafetini Arap hilafetine tercih ediyorlardı³⁷¹.

367 Erik Goldstain, "The British Official mind and the Lausanne conference, 1922-23", *Diplomacy & Statecraft*, 14:2, s. 196, s. 185-206.

368 Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, C. V, s. XX-XXV.

369 TNA, FO 371/9176, İngiliz İstihbarat Servisi'nden Dışişleri Bakanlığı'na, 17 Aralık 1923, Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, C. V, belgenin özeti: CXV, belgenin aslı: s. 366.

370 Yaşar Demir ve Yusuf Aydın, *Fransa'nın Hilafet Politikası. Fransız Dış Politikasında ve Kamuoyunda Hilafet ve İttihâd-ı İslâm Algısı*, Nizamiye Akademi, İstanbul 2016, s. 233-234.

371 İdris Yücel, "Fransız Belgelerinde Son Halife Abdulmecid ve Türkiye'de Hilafetin Kaldırılması", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 61, Güz 2017, s. 472-477.

Diğer taraftan Şerif Hüseyin Medine'nin son Kumandanı Fahred-din Paşa tarafından götürülen kutsal emanetlerin kendilerine geri verilmesi için girişimde bulundu. Bu emanetlerin kendisinde olmasının özellikle halifelğin de kendisine verilmesinin ardından İslam dünyasındaki önemini artıracaklarını düşünüyordu. Ancak İngilizler Lozan görüşmelerinde konuyla ilgili herhangi bir baskı yapmadı. 24 Temmuz 1923'de imzalanan Lozan Antlaşması'nda böylesi bir hükmün olmaması Şerif Hüseyin'in hayal kırıklığını arttırdı. Teitelbaum'un İngiliz kaynaklarına dayandığı çalışmasında Cecile Hotel'de Mısır delegasyonu odasında aralarında bir İngiliz ajanı ve Hüseyin'in temsilcisi Naci el-Asil, Şekip Arslan, Nuri el-Said, Cafer el-Askeri, İsmail Sıdkı [1875-1950], Ahmed Lütfi Bey [Ahmed Lütfi es-Sayed olmalı, 1872-1963] ve iki Hintli milliyetçinin bulunduğu görüşmede, Türkler Hüseyin'i *Arap Yarımadası'nın Kralı olarak tanımayla hazırsa* Kral Hüseyin'in *tüm etkinliğini Arabistan'da Türkiye'nin dostu olarak İngiltere'ye karşı...* kullanacağını söylediği aktarmaktadır. Hüseyin bu tanınmayı Hilafet için bir atlama taşı olarak görüyordu. Naci el-Asil, Şekip Arslan, iki Hintli milliyetçi ve Suriyeli milliyetçi İhsan el-Cabiri Lozan Konferansı'ndaki Türk heyetinin lideri İsmet Paşa'yı görmek için 4 Şubat'ta Lozan'a gittiler. Asil'in önerisini İsmet Paşa'ya ilettiklerinde İsmet Paşa Türkiye'nin bağımsız Arabistan'ı tanıyacağını ancak Hüseyin'i böylesi bir unvanla tanıması için Arapların evvela kendilerinin bu unvanı tanıması gerektiğini söylemişti. İngiliz ajanı SW/1 bundan sonra da iletişimin devam ettiğini rapor etti. Hilafetin kendisine önerileceğine dair bir işaret olmamasına rağmen *Arabistan Kralı* olarak tanınabileceği Hüseyin tarafından bu yönde bir girişim için motive edici oldu. Bu yönde girişimlerinin bir parçası olarak Ocak 1924'de Transjordan'a ulaştı. Seyahati sırasında oldukça geniş bir deslekle karşılanması Hüseyin'i memnun etmişti³⁷².

Bu dönem Mustafa Kemal'in kurduğu yeni sistem için de önemli bir dönüm noktasıydı. Cumhuriyet rejiminin devamı için bir tehdit odağı olarak muhaliflerin etrafında kümелendiği hilafet makamının devamlılığı Türkiye Cumhuriyeti için faydadan çok zarar getirecek gibi görünüyordu. Daha önce detayları üzerinde durulan, Şerif Hüseyin'in özellikle İhvan ile işbirliği yapan İbnu's-Suud karşısında kendisine güç sağlayacağını düşündüğü hilafetin kendilerine transfer etme planını, Türkler hilafeti ilga ettikten birkaç gün sonra hayata geçirdi. Kendisini

372 Teitelbaum, "Taking back...", s. 421-422.

İslam'ın hizmetinde olan bir halife olarak ilan etse de Şerif Hüseyin için gözle görünür bir etkisi olmadı³⁷³. Teitelbaum konuyla ilgili çalışmasında bundan sonraki süreçte Haşimiler ile Türkler arasında daha fazla bir iletişimin olmadığını yani kendisini halife ilan eden Şerife dair Kemalistlerin olumlu ya da olumsuz bir tavrının olmadığını belirtmektedir. Benzer şekilde Osmanlı hanedanından da bir tepki ya da destek gelmediğini yazmaktadır³⁷⁴. Ankara Hükümeti'nin resmi yayın organı diyebileceğimiz *Hâkimiyet-i Milliye*'de Şerifin girişimi çok kısa bir haberle İstanbul'daki muhabirden alınan haberle duyuruluyordu³⁷⁵. Hilafetin Araplara geçmesinin gerekliliği konusunda özellikle Türk hilafetinin meşruiyetini zayıflatmak adına çalışmalar yapan İngiliz yönetimi neredeyse bir oldubittiyle gerçekleşen bu transferden hemen hemen hiç etkilenmedi. Hatta bu dönemde Şerif Hüseyin'e bir anlaşma ile kabul ettirilmeye çalışılan Filistin, Transjordan, Irak mandatörlüğüne dair görüşmelerde dahi kritik bir gelişme olarak görülmedi³⁷⁶.

Türk basınına bakıldığında hilafetin kaldırılması ve Abdulmecid Efendi'nin Dolmabahçe'den alınarak milli sınırların dışına çıkarılması ile ilgili çok sayıda haber ilk sayfada yer almıştır³⁷⁷. İlginç bir şekilde aynı gün Kral Faysal ile yapılan mülakatta Osmanlı Devleti'ne karşı neden isyan ettiklerini açıkladığı bir beyanatına yer verilmişti. Adana'daki

373 Mısır'da Kral Fuad da bu deklarasyondan hoşnut olmadı. Hatta Mısır parlamentosunda Osmanlı hilafetinin lağvından sonra Mısır Kralı Fuad'ın bir alternatif olarak hilafeti uhdesine alabileceği yönünde tartışmalar yaşandı. Dahası Kral Fuad'ın da bu fikirden uzak olmadığına dair de kanıtlar göze çarpmaktadır. Ancak 1914-1916 sürecinde Hicaz Haşimi Krallığı'nı ortadan kaldıran İbnu's-Suud'un Fuad'ın hilafetiyle ilgili fikre sonuna kadar karşı olduğu belirtilmektedir. Bu durum Fuad'ın ölümüne kadar devam etmiş, Fuad, Suudi Arap Krallığı'nı hiçbir zaman tanımamıştır. Elie Kedourie, "Egypt and the Caliphate 1915-1946", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 34 (Oct., 1963), s. 208-248. Ayrıca Snouck Hurgronje hilafetin ilgasından sonra *Foreign Affairs*'de yazdığı makalesinde hilafetin Hristiyanlıktaki papa gibi düşünülmemesi gerektiğini tarihsel bağlamında açıklamıştı. Ayrıca Şerif Hüseyin'in hilafetinin hoş karşılanmamasında pek çok Müslüman tarafından kendisini İngilizlere satan biri olarak görülmesinin de etkili olduğunu yazmıştı; Snouck Hurgronje, "Islam and Turkish Nationalism", *Foreign Affairs*, Vol. 3, No. 1 (Sep. 15, 1924), s. 61-77.

374 Teitelbaum, "Taking Back...", s. 423-424.

375 "Hicaz Kralı Hüseyin halifeliliğini ilan ediyor", *Hâkimiyet-i Milliye*, 9 Mart 1341 (9 Mart 1924).

376 Suleiam Mousa, "A Matter of Principle...", s. 194.

377 "Gazi Paşa'nın Büyük Millet Meclisinde bugün saat ikide irad ettikleri tarihi nutuk sureti...", *Akşam*, 3 Mart 1340 (3 Mart 1924). Bu süreç pek çok akademik araştırmanın konusu olmuştur: Seçil Karal Akgün, *Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik*, İstanbul 2006.

hususî muhabirin bildirdiğine göre: “Hicaz Kralı Hüseyin ‘el-Mukaddem’ gazetesinin bir muhabirine verdiği beyanatta Türklerin Harbe iştiraklerinin olduğu harbde müzayaka çekilerek Arap milletinin mahvına götürdüğünü gördüğü için ilan-ı istiklal ettiğini söylemiş ve bi taraf kalmamasının esbabı hakkında şöyle demiştir: ‘bi taraf kalsa idim mahvoldurdum. Çünkü Türklerin adavet ve... Müttefiklerin muhasarasından daha müessirdi’. Kral Hüseyin İngiltere’nin Irak, Hicaz, Filistin, Suriye istiklalini kabul cylemiş olduğunu ilave etmiştir”³⁷⁸. Öyle anlaşılıyor ki atılan bu *tarihi adımın* dünyada, özellikle de Batı’daki yansımaları merak ediliyordu. Bu konuda Fransızların Türklerin diğer ıslahatlarına olumlu bir yol açacağına dair beyanatları gazetenin üst sütununda yer bulabiliyordu. İngiltere’nin tavrının bu kararın Hintli Müslümanlar arasında hayal kırıklığı yaratacağına değiniyordu³⁷⁹. Ankara’nın resmi organı sayılabilecek olan *Hâkimiyet-i Milliye*’de Hindistan İslamabad Müslümanları namına Ahmediye Camii İmamı Niyaz imzasıyla İsmet Paşa’ya gelen telgrafnamede hilafetin ilgası tebrik ediliyordu³⁸⁰. Necmeddin Sadak köşesinde Hilafetin ilgasına İslam camiasından hiçbir şekilde tepki gelmemesinin aslında altı boş bir unvan olduğu gerçeğini ortaya koyduğunu bu unvanın Türklerin kuvvetli olduğu devirlerde siyasi bir araç olarak kullanılmamasına rağmen zayıf düştüğü dönemlerde başkaları tarafından siyasi bir araç olarak Türkler aleyhine kullanılmaya çalışıldığının altını çizmekteydi³⁸¹. Diğer taraftan Şerif Hüseyin’in ilan ettiği İngiltere’nin himayesinde bir hilafetin, bu sıfatın mesnetsizliğine delil olduğunu uzun bir yazıyla anlatmıştı. Bu yazıda Şerif Hüseyin’in savaş sırasında İngiltere ile imzaladığı antlaşmanın ardından isyan ettiği ve İngilizlerden para aldığını hatırlatıyordu³⁸².

Hilafetin ilgası İngiliz makamları tarafından farklı yorumlara neden oluyordu. Bunların birisinde Halifenin sınır dışı edilmesinin Türkiye’nin Panislamizm politikasını terk ettiğini İngiltere’ye kanıtlamak için yaptığı yönündeki çıkarımlar³⁸³ göze çarpmaktaydı. Bu yorumun

378 “Kral Faysal’ın Beyanâtı”, *Akşam*, 6 Mart 1340 (6 Mart 1924).

379 “İnkılâbımızın Haric Memleketlerde Tesirleri”, *Akşam*, 9 Mart 1340 (9 Mart 1924).

380 “Hindistan da Tebrik Ediyor”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 9 Mart 1340 (9 Mart 1924).

381 Necmeddin Sadak, “Haricdeki Tesirleri”, *Akşam*, 10 Mart 1340 (10 Mart 1924).

382 Necmeddin Sadak, “İngilizlerin Himayesinde bir hilafet nasıl şeydir?”, *Akşam*, 13 Mart 1340 (13 Mart 1924).

383 İddianın temelini oluşturan gelişme bir İngiliz istihbarat raporunda geçmektedir. İstanbul’da bulunan İngiliz diplomatik temsilcisi Lindsay’ın İngiltere Dışişleri Bakanı

bir hayli zorlama olduğu açıktır. Zira Panislamizm siyasetini terk ettiğini İngilizlere ispat etmek gibi bir değişimi göstermek için neticesinde büyük tepkilerle karşılaşması muhtemel bir inkılâp hareketine Türk tarafının girdiğini düşünmek imkânsızdır. Öyle anlaşıyor ki Hilafetin ilgasından sonra bu mesele ile ilgili Hicaz Kralı Hüseyin ile Mustafa Kemal yahut diğer Türk devlet adamları arasında resmi bir bağlantı kurulmamıştı. Halifelikliğini ilan ettikten sonra Kral Hüseyin için İbnu's-Suud ile aralarında ki mücadelede yeni bir kavga konusu da ortaya çıkmış oluyordu.

Hicaz ile iletişimin genel çerçevesi yukarıda anlatıldığı biçimde gelişmişti. Arap Yarımadası'nın diğer önemli aktörü İbnu's-Suud ile Ankara Hükümeti arasındaki ilişki ve diyaloga yakından bakıldığında Türk tarafının gelişmeleri takip ettiği anlaşılmaktadır. Daha önce üzerinde durulan *Hurma Savaşı* ile ilgili olarak bu savaşı el-Hurma bölgesini ele geçiren Suudiler kazanmıştı. Diğer taraftan son Reşidilerin hükümranlılığına da oğlu Faysal kumandasında gönderdiği kuvvetler vasıtasıyla son verilecekti³⁸⁴. Asir bölgesinde savaş boyunca İngilizlerle işbirliği içerisinde olan Seyyid İdrisi'nin topraklarını da ele geçireceklerdi³⁸⁵. 1919 yılında Şerif Hüseyin ile Arap Krallığı'nın sınırları için müzakereleri devam eden İngiltere İbnu's-Suud'un bölgedeki desteğini çok önemli görüyordu. Öyle ki Arap Yarımadası'nda İbnu's-Suud'a karşı Kuveyt Şeyhi, İbnü'r-Reşid ve Kral Hüseyin arasında bir birlik görüldüğüne dikkat çekilen raporda İbnu's-Suud'un öneminin Arabistan'da Büyük Britanya'yı çıkarmayı hedefleyecek bir birleşme girişimini reddetmesinden kaynaklandığına değiniyordu. Ayrıca şimdiye kadar bir işbirliğinin dışında kaldığının altını çiziyordu³⁸⁶.

Bu gelişmelerin yaşandığı günlerde Türk istihbarat raporlarına yansıyan detaylar dikkat çekmektedir. Buna göre Şerif Hüseyin ile İbnü'r-Reşid'in bir mukavele akdettikleri ve Şeyh İdrisi ile anlaşmak için Abdurrahman isminde bir temsilcisi gönderildiği öğrenilmişti.

Macdonald'a yazdığı raporda İsmet Paşa'nın İzmir'de yapılan Paşalar toplantısında Halife'nin sınır dışı edilince Türkiye'nin Panislamizm politikası izlediği yolundaki İngiliz kuşkuvarının azalacağını umduğunu söylediği üzerinde durulmaktadır. TNA, FO 424/260, s. 59-60, No.45, 27 Şubat 1924, Mr. Lindsay'den Mr. MacDonald'a, Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, C. V, belgenin özeti: CXXIV, belgenin aslı: 406-407.

384 Kurşun, "Suudi Arabistan-Tarih", *DİA*, s. 583. (581-584).

385 Fadl Al-Maghafi, *More than just a boundary dispute: the regional geopolitics of Saudi-Yemeni relations*, School of Oriental and African Studies, University of London, unpublished PhD. Thesis, 2012, s. 99-113.

386 *Churchill College*, CHAR 17/14, "Situation on the Arrival of Sir Percy Cox"

Mekke'nin güneyindeki Süleym Kabilesi'nin Vehhâbîlerin şiddetli taarruzlarına maruz kaldıkları ve ciddi bir mülteci kitlesinin Cidde'ye girdiği öğrenilmişti³⁸⁷. Beyrut'ta çıkan *el-İkbal* Gazetesi'ne dayanan bir diğer duyuma göre Vehhâbîler şehirlere saldırmış ve çarpışmalarda şehirliler mağlup olmuştu. Burada şehirlilerden kasıt İhvan (Vehhâbîlerin) saldırısına uğrayan yerleşik Hicaz bölgesi sakinleriydi. İbnu's-Suud'un Kuveyt Emiri İbn Sabah ile arasındaki muharebede iki tarafın da hayli kayıp ve yaralı verdiği öğrenilmişti. Ayrıca Kuveyt Emirinin sulh akdi için Necid'e bir heyet gönderdiği de anlaşılmaktadır³⁸⁸.

İbnu's-Suud'un savaş sonrasında Anadolu'daki millî hareket ile kurduğu bağlantıyı gösteren mektuplar bulunmaktadır. Bu mektuplaşmanın bir kısmı Yemen Valisi Mahmud Nedim Bey tarafından ve ona da eski Hudeyde tahrirat müdürü Cemal Bey vasıtasıyla TBMM riyasetine gönderilmesi şeklinde gerçekleşmişti. Bu mektuplarda bazı ayrıntılar dikkat çekiyordu. İbnu's-Suud'dan Mahmud Nedim Bey'e yazılan 26 Recep 1341 (14 Mart 1923) tarihli mektupta Şerif Hüseyin ile aralarındaki mücadeleden söz ediyordu. İbnu's-Suud yakın gelecekteki hareketleri hakkında şöyle diyordu: “Şerir İbn Avn ve yardımcıları hakkında icra ettiklerimiz yakın gelecekte bizden göreceği yanında çok az bir şey inşallah”. İbnu's-Suud komşularının yabancı ülkeler tarafından himaye edildiklerini düşünüyordu. Yazdıklarından Şerif Hüseyin'in kendisine tercih edilmesinden duyduğu öfke anlaşılabilirdi: “...sömürgeci siyasetin vücuda getirdiği mevhum hükümetlerin koruma surlarıyla çevrilmiş tahtları üzerine de melik heykelleri gibi melikler oturmuşlar. Dinlerini, zimmetlerini, şeref, vatan ve din ve meziyetlerini hepsini içi boş ihtişamlı lakapların husulü yolunda satmışlar”. Mektubunun sonunda *İslamın Batalı Müşir Gazi Kardeşlerimiz muhterem Kemal Paşa* vasıtasıyla kazanılan zaferi tebrik etmekte ve kendisine güvenmesini istemekteydi: “Ey dostum itimat et. Ben duracak yerlerini bildiğimiz belki daha fazlasını bildiğiniz muhlis bir kimseyim”³⁸⁹. Karşılıklı olduğu anlaşılan bu mektuplarda Mahmud Nedim Bey'den İbnu's-Suud'a yazılan bir mektupta oldukça yüceltici ifadeler dikkat çekiyordu. “...Bilhassa Şerir İbn Avn ve habis avanesine icra ettiğimiz ve askerlerinizin kazandığı açık muvaffakiyet ve parlak yardımlar şu

387 ATASE, İSH 746/67, 24-3-37.

388 ATASE, İSH 746/67AA.

389 BCA, 030.10.0.0/260.751.8-6

yakın müddet içinde kulaklarda büyük çınlama, kalplerde büyük bir korku meydana getirdi. Şüphesiz bu habis taife bütün İslam beldele-ri üzerine bilhassa Ceziretü'l Arab üzerine sizin de işaret ettiğiniz gibi fesad ve bela mikrobi[dur]. Sömürgeci siyasetlerin kötü garazlar ve baki olmayan malum habis hünerleri için vücuda getirdiği mevhum hükümetler... Bu mevhum hükümetlerin tahtlarına oturanların isteklerine vasıl olmasına kadar çok az bir müddet olacaktır. Teessüf, ecne-bilerin meram ve arzularına müsaade eden şu hainler gibilerine. Onlar bilmiyorlar mı onların himayesini gözeten İngiliz hükûmeti yakında mevhum tahtların üzerinde hüküm verecekler. İngilizler nazarında on-lar ancak bir sinek kadar kıymetli. Lakin Allah'a hamd ve minnet ol-sun şüphesiz vatanımızın Türkiye asâkir-i mansûresinin kazandığı son parlak başarılar ecnebi meramlarını sonuçsuz kılıp İslam beldelerinin hepsinde büyük İnkılâplar meydana getirdi. Onların her biri ecnebi himayeyi atma fırsatı ele geçirdi... Halep ve Suriye ahalisi umumi ola-rak din-i mubini himayeyle kaim İslami devletlerin himayesi altına dönmek üzere ısrar ediyor ve vatani hükûmetlere bağlanmak istiyor. Son işarlara bakarak Allah düşmanlarının zıddına sizin lehinize bu-rada hareketler başladı... Şu an Hind, Mısır ve bütün İslam beldeleri kıyamı İslam düşmanı olan Britanya devletinden, İrlanda'nın ayrılma-sı yüce makamınıza gizli değildir..."³⁹⁰. Aracılığını Mahmud Nedim Bey'in yaptığı bu yazışma Ankara'nın resmi görüşünü ne kadar yan-sıtabilir tartışılır. Yine de Mahmud Nedim Bey aracılığıyla yapılan bu yazışmalardan öyle anlaşılıyor ki, Arap Yarımadası'nda İbnu's-Suud'un etkinliği takdir ediliyordu. Mektubun geri kalanında Ankara'ya kalıcı bir elçi ihdas edilmesi isteniyordu. Bu durumun muhabereyi hızlandı-racağı ve güçlendireceği belirtiliyordu. Ayrıca aldığı bilgileri Mustafa Kemal Paşa'ya bildireceğini yazıyordu. Ayrıca Lozan Konferansı'ndaki görüşmelere atıfla *umumi borçların taksitlendirilmesi meselesinden başka bir mesele kalmadığını* ancak *bu husustaki münakaşaların şiddetli bir biçimde devam ettiğini* yazıyordu³⁹¹. 12 Cemaziyelsani 1338 (3 Mart 1920) tarihinde İbnu's-Suud'dan İbnü'r-Reşid'in Genel Vekili Şeyh Muhammed Mağribi Bey'e gönderilen bir diğer mektupta I. Dünya Savaşı sırasında yaşanan gelişmeler hakkında açıklamalar yapılarak Şe-rif Hüseyin üzerine yapacağı hareketi Türkler nezdinde desteklenmesi

390 B.C.A, 030.10.0.0/260.751.8, 7-8, 1 Zilhicce 1341 (15 Temmuz 1923).

391 Aynı belge

için gerekçeler sunmaktaydı. Faysal'ın Hicaz'da isyan başladıktan sonra kendisine mektup göndererek kendileriyle ittifak etmek için teşvik ettiğini hatırlatıyordu. Ancak kendisinin bu tazyiklere rağmen Fahreddin Paşa, Medine'yi savunmaya geçtikten sonra Fahreddin Paşa ile mektuplaşmaya devam ettiğini, Türk savunması aleyhine Medine savunması ve Suriye ile Irak'ın tahliyesi sırasında herhangi bir saldırıya girişmediğini yazıyordu. İbnü'r-Reşid ile Suudiler arasında yaşanan ihtilaflar hakkında da kendilerinin suçu olmadığını açıklıyordu: "Osmanlılarla bizim aramızda vûkû bulan ihtilaflardan bilhassa Abdulaziz er-Reşid'in hayatı üzerinde hiç kimse yok. Ben hiçbir gün onların aleyhine silahımı kaldırmayı düşünmedim. Hatta ecnebilerin parmaklarının oynamadığı hiçbir mahal kalmadığı harbi umumi ayağa kalktığı zamanda bile...". Diğer taraftan İmam Yahya ile aralarındaki ihtilafların giderilebileceğini de yazıyordu³⁹². İbnu's-Suud 8 Recep 1338 (28 Mart 1920) tarihli bir başka mektubunda Kuveyt ile aralarındaki sorunlarda el-Mağribi'nin arabuluculuk yapmakta olduğunu yazıyordu. Zira Kuveyt Emiri İbn Sabah ile iletişim kurması ayrıca Muhammara'dan Şeyh Haz'al'a telgraf göndermesi talebinde bulunuyordu. Kendisinden haber almayı bekleyeceğini yazıyordu³⁹³.

İbnu's-Suud'un Anadolu'da Milli Mücadele'nin yaşandığı günlerde önceliğini Hicaz Kralı Hüseyin üzerine başlatacağı mücadele oluşturmuyordu. Mahmud Nedim Bey gibi Arap Yarımadası'nda özellikle Yemen'de oldukça etkili bir bölgesel kimlikle iletişiminin devam ettiğine bakılırsa savaş sonrası yeni aktörlerle ilişki kurmak istendiği anlaşılmaktadır. Mustafa Kemal'in Milli Mücadeleyi İslam nüfusunun desteğiyle antiemperyalist bir mücadeleye dönüştürme yönündeki girişimlerinin İbnu's-Suud tarafından engellenmeye çalışıldığına dair bir kayıt da göze çarpmamaktadır³⁹⁴. Diğer taraftan I. Dünya Savaşı sırasında Şerif Hüseyin ve oğullarınca başlatılan Arap isyanının canlı hatıraları Milli Mücadele içerisindeki isimlerin İbnu's-Suud'un sınırlarını Şerif Hüseyin aleyhine genişletmesine olumsuz bir tavır ve söylemin gelişmemesinde etkili olmuştur. Gerçekten de İbnu's-Suud'un 1921-1925 yılları arasında Arap Yarımadası'nın önemli bir kısmını ele geçirdiği

392 Aynı dosya, belge 3-4.

393 B.C.A, 030.10.0.0/260.751.8,4-5, 8 Recep 1338 (28 Mart 1920).

394 Bu ifadeyi destekleyecek araştırma kapsamında İngiliz istihbaratının, bölgesel yetkililerin düşünce ve raporlarını merkezle paylaştığı, diğer pek çok konuda kayıtların yer aldığı British Documents on Foreign Policy serisi taranmıştır.

gelişmeler Suudi Arabistan'ın kuruluşu evvelinde başlayan bir süreçti. Daha önce de belirtildiği üzere Necid Emiri sınırlarını bu süreçte hızla genişletip³⁹⁵ Hicaz Krallığı'na son verecekti. Türk Milli Mücadelesi'ni yürüten başta Mustafa Kemal ve karar alma sürecinde etkili olanlar gelişmeleri takipte kalıp yakın dönemin tecrübelerinden faydalanarak bir aktörün işbirlikçisi konumuna açıkça gelmeyecekti.

Uzak Eyalet Yemen'in Milli Mücadele ile İrtibatı

Osmanlı Devleti'nin uzak eyaleti Yemen'den I. Dünya Savaşı'nın sıcak çatışmasını sona erdiren Mondros Mütarekesi ile boşaltmak durumunda kalan Osmanlı birliklerinin bu çekilişi ile irtibatın sona erdiğini söylemek mümkün değildir. I. Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı birliklerinin büyük kayıplar verdiği isyanlarla anılan Yemen'de San'a bölgesine hükmeden İmam Yahya ile Ankara ve İstanbul Hükümetleriyle bağlantı Anadolu'da Milli Mücadele'nin devam ettiği süreçte de devam etmiştir.

Hatırlanacağı üzere buradaki birliklerin tahliyesi sırasında burada bazı Osmanlı sivil ve resmi görevlileri kalmıştı. Bilindiği üzere Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasının ardından Yemen ve Asir'deki Osmanlı birliklerinin en yakın İtilaf kuvvetine teslim olması istenmişti. Bu emri bölgedeki iki önemli Türk birliğinin kumandanı olan Yemen Valisi Mahmud Nedim Bey ile Lahic'teki 39. Türk Alayı'nın Kumandanı Ali Sait Bey [Akbaytogan 1872-1950] arasında görüş farklılığı ortaya çıkmıştı. Mahmud Nedim Bey'in aksine Ali Sait Bey mütarekenin imzalanmasının ardından Aden İngiliz Temsilciliği'nden gelen teslim olmaları yönündeki ultimatoma uyarak teslim olmuştu. Buna karşılık Mahmud Nedim Bey İstanbul'dan kesin bir emir gelmedikçe teslim olmalarının mümkün olmadığını söyleyerek reddetmişti. Bu görüş ayrılığı Ali Sait Bey'in sonradan çok eleştirilmesine neden olmuştu. İngiliz Aden Politik Temsilcisinin 2 Temmuz 1919'da Ali Sait Paşa ile yaptığı görüşmeye dair merkeze yazdığı rapor bu teslim oluş ve bölgedeki Türk kumandanının görüşlerini yansıtmaya açısından önemlidir. Ali Sait Paşa, İngilizlerin Türklerden aldığı Mezopotamya, Hicaz, Yemen, Asir, Filistin ve Suriye'nin İslam coğrafyası olmasından dolayı Türk Sultanı VI. Mehmed'in [Mehmed Reşat] yönetiminde bırakması gerektiğini söylemişti. Ayrıca İngiltere'nin dostça ilişkileri olan Buhara,

395 Joseph Kostiner, "Sa'udi Arabia's Territorial Expansion: The Case of Kuwait, 1916-1921", *Die Welt des Islams*, New Series, Vol. 33, Issue 2 (Nov. 1993), s. 219-234.

Hive dahi Mısır ile Hindistan Müslümanlarının ve Rusya'nın baskısından kurtulmak için destek arayan Orta Asya'nın bu durum karşısında İngiltere'ye olan sempatilerinin artacağı ve Bolşevik hareketine karşı bir bariyer kurulabileceğini söylemişti. Eğer durum göz ardı edilirse yani Osmanlı'nın Müslüman coğrafyası üzerinde Sultanın hükmetme yetkisine son verilirse Buhara ile Bolşevik Rusya arasında bir birlik kurulabileceğini söylemişti. Hilafet makamının dinsel etkinliğinin olmadığını söyleyen Ali Sait Paşa'nın bu sözlerini yadırgayan İngiliz kumandanı eğer bu sözleri Türk halkı tarafından bilinse onun *kafir* olarak damgalanabileceğini söylüyordu. Ayıca hayatının büyük kısmını Yemen ve Hicaz'da geçiren Ali Sait Paşa buralar için çok fazla şey yapıldığından şikâyet etmişti. Anadolu'nun merkez kabul edilerek Büyük Britanya ya da Amerika'dan finansal destek alınabilirse yeni bir Türkiye'nin doğabileceğini söylemişti. Hatta VI. Mehmed'in sultan ve halife kimliği nedeniyle yabancı bir güce dayanmasının kabul edilemez olacağını düşünen Ali Sait Paşa halifeliliğin Hicaz'daki emirlerine geçmesinin faydalı olacağını söylemişti. Diğer taraftan Suriye, Irak ve Filistin'in Anadolu merkezli yeni bir Türkiye için zayıflık nedeni olduğunu düşünüyordu³⁹⁶. Muhtemelen İngiliz Kumandanı ile görüşlerini böylesine açık konuşan Ali Sait Paşa'nın birliği ile birlikte İngiliz kuvvetlerine teslim olmasında yukarıda sözünü ettiğimiz İngiltere'nin desteği konusundaki iyi niyetine duyduğu inanç etkili olmuştu. İngiliz istihbaratının Yemen'deki Osmanlı birlikleri ile ilgili raporunda Ali Sait Paşa'nın İmam Yahya'nın kendisine silah ve para desteği vererek direnmesini istemesine rağmen İngiliz Aden Temsilcisi ile teslim şartları üzerinde anlaşmaya çalışmasının kendileri için iyi bir gelişme olduğunu ancak Ali Sait Paşa'nın birliklerinin salgın bir gripten muzdarip olduğunun öğrenildiğine de dikkat çekmişti. 6 Aralık 1918'de Lahic'deki Türk birliğinin tesliminin ardından şehrin işgal edildiği anlaşılmaktadır. İşgalin ardından £10.000 ödenek verilen Lahic Sultanı yeniden resmi törenle göreve getirilmişti³⁹⁷. Lahic'te teslim olan asker ve aileleri İngiliz birlikleri tarafından esir muamelesine tabi tutularak kamplara sevk edilmişlerdi.

Mahmud Nedim Bey teslim olmak hususunda Ali Sait Paşa'dan farklı düşünmüş ve merkezden gelecek resmi görevliyi beklemişti. Ocak 1919'da İstanbul'dan gelen resmi görevlinin Osmanlı birliklerin

396 *British Library*, IOR/L/PS/11/155, S. 108-110. "Views of the late G.O.C. Turkish Forces in the Aden Area, on the Moslem situation resulting from the War".

397 *Arab Bulletin*, C. IV, s. 14.

çekilmelerine dair yaptığı tebliğden sonra Mahmud Nedim Bey buradan çekilmek hususunda yine farklı bir yöntem izlemişti. Emrindeki birliklerin bir kısmını İmam nezdinde bırakmış, elindeki silah ve savaş mühimmatını kullanılmaz hale getirdikten sonra bölgeden çekilmişti. Hukuki açıdan bu çekiliş Yemen'de Arap Yarımadası'nın diğer bölgelerindekine benzer bir işgal ya da manda-protectora benzeri bir yapının ortaya çıkmasına neden olmadı. İngiltere I. Dünya Savaşı yılları boyunca Yemen'de Kızıldeniz adalarındaki kimi saldırıları ve Aden bölgesindeki politik temsilciliği dışında güçlü bir varlık gösterememişti. Seyyid İdrisi ile olan irtibatı Türklerin Yemen'deki askerî cephe olarak mücadele yürüttüğü bölgeyi oluşturmuştu. Kısacası Türkler bu bölgeden çekildikten sonra İngiltere'nin benzer bir yapı kurması kolay değildi. Lozan Antlaşması'nın imzalanmasına kadar hukuki açıdan Yemen Osmanlı Devleti'ne bağlı kaldı. Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından evvel antlaşma taslağı üzerinde Mecliste yapılan müzakereler sırasında Yemen'den vazgeçilmesi eleştiri konusu olmuştu. Ali Şükrü Bey konuşmasında *Efendiler, Bugün Yemen'de İmam Yahya el'an bize olan tabiiyetini muhafaza ediyor. Bizim sancağımızı muhafaza ve bizim ordumuz ve yine bizim memuriyemiz orada icrayı hükmediyor. Şimdi bu vesikanın kabul; siz bizi kabul ediyorsunuz, fakat biz sizi istemiyoruz demektir*³⁹⁸ diyerek Yemen'in bağlılığına atıfta bulunuyordu.

Yemen'de Mondros Mütarekesi ardından Türk kuvvetlerinin çekilmesine rağmen Yemen Valisi Mahmud Nedim Bey'in burada kaldığı bilinmektedir. Mahmud Nedim Bey'in buradaki varlığı İngilizler tarafından bir tehdit olarak algılanmaktaydı. İngiliz istihbaratı onun bölgede *önemli derecede etkiye sahip, Tihame halkı üzerinde söz sahibi birisi* olarak görüyor ve onun *Türklerin Yemen'e geri geleceği* propagandasını yaptığını öğreniyordu. Ülkedeki varlığının sebebi olarak burada kalan Türk görevlilerin ülkeye geri dönüşlerini temin etmek olarak gösterdiğine inanılan Mahmud Nedim Bey'in bir taraftan İmamın emrine tabi olduğu ve onun izni olmaksızın ülkeden ayrılmayacağını söylerken öbür taraftan İmama da Türklerden emir almadıkça ülkeden ayrılmayacağını söylediğine değinilmekteydi³⁹⁹.

Anlaşılan o ki Mahmud Nedim Bey bölgeye hâkimiyet kurmaya çalışan güçleri birbirine karşı güç dengesi olarak kullanmaya çalışmaktaydı.

398 TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. 2, s. 349.

399 Records of Yemen, Vol. VI, s. 443.

Savaşın bitiminde Yemen'deki güç dağılımı şöyle şekillenmişti: Aden'deki İngiliz himaye bölgesi, San'a ve çevresine hükmeden Zeydiler ile Asir ve Tihame bölgesinde hükmeden İdrisiler arasında bölünmüş bir yapı. Kısa bir süreliğine İngilizler Hudeyde'yi işgal etmiş olmalarına rağmen daha sonra burayı ve Tihame sahillerini Seyyid İdrisi'ye bıraktılar⁴⁰⁰. 1921 Ocak'ında İdrisi'nin resmi temsilcisi olan Fazluddin önce Hudeyde'nin idarecisi olarak tayin edildi. Ancak Şubat 1921'de Seyid Mustafa isimli İdrisi temsilcisine idare teslim edildi⁴⁰¹. Hudeyde'nin İdrisi'ye İngilizler tarafından terk edilmesi İmam Yahya'nın tepkisini çekti⁴⁰². Ancak İngiliz yetkililer Seyyid İdrisi'nin Hudeyde'yi uzun süre elinde tutamayacağını biliyordu. Bu bölge üzerinde hâkimiyet tesisine İmam Yahya ve İdrisi'den sonra İbnu's-Suud'un genişleme yönlü yeni Arap Krallığı da dâhil olacaktı.

Hudeyde'nin İdrisi'ye terkinden sonra buradaki Türk destekçisi grubun Mahmud Nedim Bey ile işbirliği içerisinde İdrisi karşıtı propaganda yaptıkları anlaşıyordu. Hedeflerinin de İtalyanlarla işbirliği yaparak bölgede İngilizlerin ve İdrisi'nin nüfûzunu kırmak olduğu görülmüyordu. İdrisi'nin resmi irtibat görevlisi M. Fazluddin'in Aden Politik Temsilcisi'ne yazdığı mektupta bunun çözümü olarak Hudeyde ve Salif'in mümkün olan en erken tarihte İdrisi'nin idaresine bırakılması öneriliyordu⁴⁰³. Aslında İmam Yahya'nın halen yanında bulunan Mahmud Nedim Bey'in de desteğiyle etkinlik sahasını genişletmek ve bunu yaparken de Osmanlı yahut Ankara Hükûmeti'nin desteğini yanına almak istediği görülmektedir. Buna karşılık Yemen'in geleceğine dair Ankara ve İstanbul'un tutumu birbirinden farklı görünmekteydi. Diğer yandan Mahmud Nedim Bey tarafından Seyyid İdrisi'ye yazılmış bir mektupta Mustafa Kemal'in başarılarından söz edilmekte ve Avrupalıların İslam coğrafyasındaki faaliyetleri eleştirilmekteydi. Kullanılan üslup İdrisi'nin savaş ve öncesindeki faaliyetlerini unutmuş ya da geçmişteki hareketleri görmezden gelmeye istekli bir şekildeydi. Şöyle diyordu Mahmud Nedim Bey, *...siz ve bütün muvahhid Müslümanlar İslam beldelerinin tamamı ve Arab Yarımadası tarafına ecnebi devletlerin ve dinimizin düşmanlarının kötü niyetlerini bildiler. Onların emellerinin*

400 Cengiz Tomar, "Yemen. Tarih Son Dönem", *DİA*, C. 43, s. 412-414.

401 *Records of Yemen*, Vol. VI, s. 558-559.

402 Al-Maghafi, *More than just a boundary dispute...*, s. 106.

403 *Records of Yemen*, Vol. VI, s. 539-540.

son noktası beldeleri istila etmek ve ahalisini esir ve köle etmek, İslam milletini söndürüp dünyadan silmek... Onların asli hudutları üzere Cezire-ül Arabın meliki mekasıt ve mearib sahibi Mekke Şerifi için yalancı meclislerinde aldıkları kararları itibara almamız bize yeterli olur. Ona lüzumlu mal ve harp malzemelerini verdiler alçak maksatlarının vasıtasına ve mukaddes arzı mutahharade Müslüman kanlarını dökmeye nail oldular. Emniyete erdiklerinde de zıddı olan Yahudi devletini ikame ettiler. Sonra onu alaya aldılar... Onlar bununla [Şerif Hüseyin] bir değnekle oynar gibi oynadılar. Ancak Basra harab olduktan sonra uyandı... Ben yakinen Devlet-i Osmaniyye'ye sizin büyük muhabbetinizi yakinen biliyorum. İslam tarihinde mebrur seleflerinizin hizmetleri meşhurdur... Bunların hepsi semi ve âlim olan Allah'ın takdiridir. Şu anda Müslümanlar mamuriyelerinin hepsinden uyandı ve garb devletlerinin kötü hileleri ve niyetleri tahakkuk etti ve İslami Osmanlı devletinin bayrağı altında ittifaktan başka kurtuluş ve hayat olmadığını bildiler... Onların kinlerinden doğan planlarını bozdular ve süratle söz birliğine ve Arab, Türk, Acem, Hind ve diğer İslamla müşerref devletlerden bu büyük nimeti ganimet bilmeye koşuştular... Hilafet arşı makamının gücü ile beraberce ittifakları hâsıl oldu. Sizin gibi silsileyi tahireyi Haşimiyeden büyük ve şerefli mücahid Ahmed es-Sunusi... Cihada paşaları sıvadı...⁴⁰⁴.

Mütareke'den sonra Yemen'de kalan Mahmud Nedim Bey'in Tehame'yi İdrisi'den almak için emir aldığı gibi duyumlar⁴⁰⁵ hâlâ mevcutken bir İngiliz heyetinin İmam Yahya'yı ziyaret etmek üzere başlattığı seyahat bu kanaati güçlendirecekti. Hudeyde'den San'a'ya giderek İmam Yahya ile görüşmek isteyen Albay Jacob [Harold F, 1866-1936] ve beraberindeki misyon Yemen'in güçlü kabilelerinden Kuhra tarafından alıkonulmuştu. Kuhralar bu sırada Albay Jacob'a sıradan bir esir muamelesi yapmamışlar ve onlarla birlikte toplantılara katılmasına izin vermişlerdi. Ziyaretle ilgili hazırlanan bir raporda Albay Jacob'un ziyaretinin *Türklerin gözetim-rehberliği olmaksızın Yemen'de 1873'ten beri bir İngiliz misyonunun seyahat etmediğinden yola çıkarak bir ilk olduğuna* değiniliyordu. *The Times* olayı her ne kadar *Türklerin de hiçbir zaman tam anlamıyla etkinlik kuramadığı bölgeden çekilmesinin ardından düşman kabilelerin bir icraatı olarak yorumlamışsa da*⁴⁰⁶, İmam nezdine

404 BÇA, 030.10.0.0/260.750.14, 12 Haziran 1338.

405 TNA, CAB, 24/154, 6 Ekim 1920.

406 "British Mission Captured", *The Times*, 19 Eylül 1919.

hareket eden İngiliz misyonunun seyahat ayrıntılarını barındıran raporda Türklerin burada hâlâ yerel kabileler tarafından otorite olarak görüldüğü vurgulanıyordu. Öyle ki, Tihame Şafililerinin Türk hilafetine sıkı biçimde bağlı oldukları ve savaş sırasında Türk propagandasının da etkisiyle Kral Hüseyin'in bir *sapkın-kâfir*, oğlu Faysal'ın da *kâfir* olarak görüldüğü belirtilmektedir. Türklerin bu etkisinden faydalanmaya çalışan Albay Jacob eleştirilere de maruz kaldığını yazmaktadır. Albay Jacob ayrıca Hudeyde ve çevresindeki en nüfuzlu kabilelerden birisi olan Kuhra'nın buraların resmiyette Türkler tarafından tahliye edilmiş olmasına rağmen Türklerin idaresi altında olduğunu belirttiğine dikkat çekmektedir⁴⁰⁷. Dahası Albay Jacob, Hudeyde'den San'a'ya gitmek için yola çıkan heyeti alıkoyan Kuhra Kabilesi üzerinde buraya gelen Mahmud Nedim Bey'in geniş bir nüfuzu olduğunu gözlemlemişti. Mahmud Nedim Bey'in nüfuzu Albay Jacob'un Londra'ya dönüşünden sonra *The Times*'ta çıkan bir haberde de zikredilmekteydi⁴⁰⁸. Mahmud Nedim Bey'in aracılığı bir yana Albay Jacob Aden'deki İngiliz Temsilciliği'ne geri dönmek için Kuhra Kabilesi ile anlaşma imzalayarak fazlaca insiyatif aldı. Bu antlaşma İngiliz Dışişleri'nin onayı olmadan gerçekleşmişti. Hudeyde'deki Politik Temsilcinin haberi olan bu antlaşmayı Şeyhler imzalamamışlar sadece Albay Jacob imzalamıştı⁴⁰⁹. Bu olay Albay Jacob'e karşı İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın olumsuz bir tavır takınılmasında etkili olmuştu. Albay Jacob'un Kuhra Kabilesi himayesindeki zorunlu misafirliği 200 silahlı savaşçı gözetiminde gerçekleşmişti. Hudeyde'ye döndükten sonra yazdıkları savaş sonrası Yemen'in anlamak açısından dikkat çekicidir: bölge kabilelerinin İngilizlerin burada sürekli kalmayacaklarını düşündüklerini, İngiltere'nin bölgedeki menfaatleri için İdrisi'nin bizzat kendileri tarafından bertaraf edilerek buranın idaresinin Hudeyde kabilelerine bırakılması gerektiğini düşünmüş ve bunu merkeze önermişti. Ona göre kabileler Kuhra Kabilesi lideri Ebu Hadi'yi seçeceklerdi⁴¹⁰. Muhtemelen Albay Jacob'un raporunda değindiği *İngilizlerin Yemen'de kalıcı olmadığına duyulan inancın* oluşmasında Türklerin ya da en azından buradan ayrılmamış bulunan

407 *Records of Yemen*, Vol. VI, s. 463-465.

408 "Captives of the Arabs. British Party's Experiences in the Yemen", *The Times*, 9 Nisan 1920.

409 *Records of Yemen*, Vol. VI, s.464; Albay Jacob anılarında olayı uzun uzun anlatmaktadır; Jacob, *Kings of Arabia, The Rise and Set of the Turkish Sovereignty*, s. 216.

410 *Records of Yemen*, Vol. VI, s. 464

Mahmud Nedim Bey ve diğer İmam nezdindeki Türk kökenli görevlilerin yaptığı propaganda etkili olmuştu. Zira Mahmud Nedim Bey'in buradaki etkinliği sadece İngiliz istihbaratının takibinden değil kendisinin Türk görevlilerle iletişiminden de anlaşılmaktadır. Muhtemelen Mahmud Nedim Bey bölge Araplarını İngilizlerin varlığının geçici olduğu yönünde manüple ederek, İngilizlerin Yemen'e nüfuz etmelerini engellemek istemekteydi. Ayrıca Albay Jacob Türklerin Yemen'de 1873'ten beri bulunmasının İmamın gücünü kırmış olmakla beraber Zeydi-Şafii ve Zeydi olmayan diğer mezheplerin İmam Yahya ile anlaşmasının mümkün olduğunu belirtiyordu⁴¹¹. Misyon Aralık 1919'da Hudeyde üzerinden Aden'e döndü⁴¹².

Albay Jacob'un misyonunun Kuhra gibi Türklerle işbirliği içerisindeki bir kabile tarafından alıkonulması ve serbest bırakılırken Mahmud Nedim Bey'in bizzat etkili olmasında Ankara Hükümeti ya da İstanbul Hükümeti'nin bir etkisi olabilir mi? sorusunu akla getirmektedir. Ancak olaylara bütüncül olarak bakıldığında bu girişimlerin İstanbul ya da Ankara'nın direktifiyle değil bizzat Mahmud Nedim Bey'in kişisel çabalarıyla alakalı olduğu anlaşılmaktadır. Bölgede bu algının oluşmasına katkıda bulunan başka Osmanlı subayları da vardır. Bölgede görev yapıp mütarekeden sonra İstanbul'a dönen Kenan Bey isimli bir başka Osmanlı subayının ifadelerine göre Mösyö Sikar isiminde birisinin maiyetiyle İmam nezdine gönderilerek Meha Limanı'nın inşası, Meha-San'a yolunun tamiri, telsiz-telli telefonlar ve telgrafların kurulması, maden keşif ve çıkarılması imtiyazlarını istediklerini öğrendiklerinde Kenan Bey bu işler için Ankara Hükümeti ile iletişim kurmaları gerektiğini belirttiğini ancak *biz karşımızda kimi kuvvetli görür isek onunla iş görürüz* cevabı aldıklarını yazmaktadır⁴¹³.

Kenan Bey'in Hudeyde'deki İngiliz memur-ı siyasisinin Arabistan'ın Türklerde olmasını daha ziyade tercih ettiği yönündeki sözleri ve hatta *eğerki Türkler böyle bir talepte bulunursa mümkündür ki Londra Yemen'i Türklere vermeye razı olacaktır* yönündeki ifadeleri Arap coğrafyasına yönelik İngiliz politikalarıyla tamamıyla zıttır⁴¹⁴. Hudey-

411 *Records of Yemen*, Vol. VI, s. 465.

412 "Yemen Mission Safe", *The Times*, 18 Aralık 1919.

413 Mim Kemal Öke, M. Lutfullah Karaman, *Adı Yemen'dir... Belgelerle Milli Mücadele Dönemi'nde Yemen'deki Son Osmanlıların Hikayesi*, Ufuk Yay., İstanbul 2003, s. 92-93.

414 Öke ve Karaman, *Adı Yemen'dir...*, s. 94.

de'deki İngiliz politik temsilcisinin bu sözleri eğer Kenan Bey'in kulağına başkalarının vasıtasıyla gelmişse muhtemelen doğru olmayan bir söylentiden ibarettir. Bizzat kendisi söylemiş olsa da bu durum İngiliz politikasının gerçek bir ifadesi sayılamaz.

Kenan Bey'in ifadeleri arasında *Yemen, Hicaz Arapları ve Bahri Ahmer'in garp sahilindeki Cibuti, Masu, Port Sudan, Mısır gibi İtalya, Fransa, İngiltere müstemlekatı Müslümanlarının Türklere olan sevgi ve bağlılıklarına dair ifadelerin çok geniş bir coğrafya hakkında çok genel bir bakış açısı olduğu hemen göze çarpmaktadır*⁴¹⁵. İlk bakışta fazla romantik gelen bu ifadeleri destekler nitelikte İngiliz istihbarat raporları arasında da bilgiler olması dikkat çekicidir. Aden'deki İngiliz Politik Temsilcisi'nin bildirdiğine göre Hudeyde'nin önde gelen tüccarlarından Tahir Recep isimli şahıs Türklerin hâkimiyetinde bir krallık kurulmasının kabul edilmesini bir dilekçeyle talep etmişti. Bu talebin içeriğini politik temsilci şu şekilde açıklıyordu: "Tüccarlar İdrisi bölgesindeki kuzeyde el-Ariş'ten güneyde Cebel Reima ve Cebel Bura'daki Türk mutasarrıflıkları kapsayan bir krallık teşkil edilmesini istiyorlar"⁴¹⁶. İngiliz işgal noktası olan Hudeyde'deki İngiliz görevli Albay Barrett bölgedeki İngiliz birlikleri burada kaldığı sürece politik temsilcinin genel gözetimi altında olduğunu ve İngiliz Hükümeti'nin Hudeyde'nin gelirlerine el koymak gibi bir niyetinin olmadığını bildirmişti. Barrett'in raporunda değindiği bazı hususların Mahmud Nedim Bey ve diğer bazı Türk görevliler tarafından burada oluşturulmaya çalışılan *Türkler geri dönecekler* havasının İngilizler tarafından gerçekleştirilebilir görülmediği anlaşılmaktadır: *İngiliz Hükümeti Hudeyde'den ayrıldığında gelecek için güvenlik ve kasabanın iyi bir hükümete sahip olması için antlaşmalar yapılabilir ancak Türklerin buraya geri dönmesine dair ümidim bulunmamaktadır zira Türkler şu anda İstanbul'u ve Anadolu'yu ellerinde tutamayacak kadar zayıflar ve Yemen için birlik ayırmaları imkânsızdır*⁴¹⁷. Zaten raporun yazılmasından sadece birkaç gün sonra ismi geçen Tahir Recep isimli tüccar ve diğer bazılarının Mahmud Nedim Bey tarafından desteklendikleri öğrenilmişti⁴¹⁸. 1921'de Kahire'den alınan bir istihbarata göre Hudeyde'den alınan

415 Öke ve Karaman, *Adı Yemen'dir...*, s. 95.

416 *Records of Yemen*, Vol. VI, s. 517-518.

417 *Records of Yemen*, Vol. VI, s. 522.

418 *Records of Yemen*, Vol. VI, s. 554.

bilgiye nazaran Seyyid İdrisi ile İmam Yahya arasında şiddetli çatışmalar olduğu Tehame ile Hudeyde arasındaki ticaret yolunun tehlikede olduğu öğrenilmişti. İngilizler tarafından işgal edilen Hudeyde'nin geri alınması için Mahmud Nedim Bey'in İmam kuvvetlerini burada kalan Türk askeri ile takviye ederek Seyyid İdrisi tarafından müdâfaa edilen Hudeyde'yi ele geçirmek için teşvik etmekteydi⁴¹⁹. İmam Yahya'nın İbnu's-Suud ile işbirliği yaparak Medine'yi muhasara eden Arap kuvvetlerine katıldığı da haber alınmıştı. 50 bin kişilik bu kuvvetin Şerif Hüseyin'in İngilizlerden aldığı üç milyon İngiliz lirası üzerinde hak iddia ettiklerine de değiniliyordu⁴²⁰.

Yemen'in Ankara Hükümeti ile kurduğu bağlantının Mahmud Nedim Bey'in de etkisiyle olumlu olduğu görülmektedir. Ankara'ya yazdığı mektuplarında İmam Yahya samimi bir ton kullanırken Ankara'dan gönderilen cevabi mektuplarda da gösterilen sadakat takdir edilmekte ancak bundan sonraki siyasi hayatında Yemen için bağımsızlık dileğinde bulunmaktadır. Milli Mücadele'nin başlarında belirlenen Misak-ı Milli sınırlarının tamamen dışında kalan Yemen'de Osmanlı sonrasında diğer İslam coğrafyalarında olduğu gibi bağımsız bir iradenin varlığı temenni edilmiştir. Bunu Mahmud Nedim Bey'in taleplerine verilen cevaplarda görmek mümkündür⁴²¹.

Milli Meclis'e Yemen'den temsilci çağırılıp çağırılmayacağı meselesi gündeme gelmiştir. Bu durum Yemen'in Ankara Hükümeti tarafından statü olarak nasıl algılandığını göstermesi açısından önemlidir. 20 ile 22 Haziran 1923 tarihleri arasında *Tevhid-i Efkâr* Gazetesi'nde yayınlanan haberlerde Yemen ahalisinin hükümete Mahmud Nedim Bey vasıtasıyla başvurarak Yemen mebuslarının TBMM'nde olmasını istediklerini söylediklerine değiniliyordu. Buna göre Yemen'de uzun müddet mektupçuluk yapmış olan İstanbul vilayeti mektupçusu Abdulhaluk Bey bu göreve seçilecekti. 22 Haziran tarihli gazete nüshasında ise Yemen mebusu olarak eski Erzurum Posta ve Telgraf Baş Müdürü Hıfzı Bey'in ayrıca eski mebuslardan Hakkı el-Hami Mustafa ve İstanbul mektupçusu Abdulhaluk Hakkı Beylerin Yemen mebus adayı olduğuna değiniliyordu. Ankara'dan emir alınır alınmaz seçimlerin

419 ATASE, İSH 729/81, 23 Şubat 1337 (23 Şubat 1921).

420 ATASE, İSH 754/64, 2 Şubat 1337 (2 Şubat 1921).

421 Ü. Gülsüm Polat, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yemen ile İlişkiler (1911-1938)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 33 (2): 96, s. 113-154.

yapılacağına yer veriliyordu⁴²². Durum İngiliz istihbaratına İdrisi'den gelen bir haberle de ulaşmıştı. İdrisi'nin temsilcisi olan Albay Fazlud-din'in eline geçen 20 ile 23 Haziran 1923 tarihleri arasında ait *Tevhid-i Efkâr* Gazetesi nüshalarında Ankara'daki Türk parlamentosuna Yemen temsilcisi olarak seçilecek iki üyenin resmedildiğinden bahsedildiği bildiriliyordu⁴²³. İngiliz istihbaratının yaşadığı tedirginlik yersizdi zira Yemen'den herhangi bir temsilci TBMM'de yer almayacaktı.

İstanbul Hükümeti'nin Yemen'in statüsü ve geleceği konusundaki tutumunda da etkin bir sorumluluktan kaçındığı görülmektedir. Lozan Antlaşması imzalanana kadar çeşitli meseleler üzerinde bu belirsiz tutum devam etmiştir.

Olayların etkisini incelemek amacıyla saltanat ve hilafetin kaldırılışlarının Yemen'de ne tür bir etki yarattığına bakıldığında bu iki önemli gelişmenin önemli bir etki yaratmadığı anlaşılmaktadır. Bölgedeki en önemli aktör Mahmud Nedim Bey, saltanatın kaldırılmasından sonra bundan duyduğu memnuniyeti belirtmektedir. Bunun dışında İmam Yahya ve diğer yerel kabile liderlerinin saltanatın kaldırılması konusundaki düşüncelerinin öğrenilmesi ve merkezin hareket tarzının meşru dayanakları anlatılmaya çalışılmıştır. Özellikle saltanatın lağvından sonra Malta'dan Cidde'ye geçen Vahdettin ve eski Şeyhülislam Sabri Efendi hakkında Yemen Valisi Mahmud Nedim Bey'in Yemen ahalisine *padîşah ve beraberindekilerin yaptıkları hataları anlatması* muhtemelen Ankara Hükümeti'nin isteğiyle yapılmış planlı bir girişimdi.

Sonuç olarak Milli Mücadele yıllarında Yemen ile kurulan iletişimin önemli bir kısmını I. Dünya Savaşı'ndan artakalan sorunların çözümü oluşturmuştu. Yemen ile ilgili özellikle Mahmud Nedim Bey'in girişimlerinin genel itibarıyla Türklerin Yemen'deki etkisi olarak yorumlandığı görülmüştü.

422 "Yemenliler Meclisimizce Meb'us Gönderecekler", *Tevhid-i Efkâr*, 20 Haziran 1339/1923; "Yemen Meb'us Nazırları", *Tevhid-i Efkâr*, 23 Haziran 1339 (23 Haziran 1923), Polat, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yemen ile İlişkiler*, s. 128-129.

423 *Records of Yemen*, Vol. VI, s. 694, Polat, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yemen ile İlişkiler*, s. 129.

TÜRK-ARAP İLİŞKİLERİNDE İDDİA VE İRTİBATIN BELİRLEYİCİSİ OLARAK LOZAN KONFERANSI VE KARARLARI

Türk-İrak İlişkilerinin Belirleyicisi Olarak Musul

Türk Milli Mücadelesi'nin askerî zaferle neticelenmesi diplomatik başarıları peşi sıra getirmişti. Sıcak çatışmayı Mudanya Mütarekesi [11 Ekim 1922] sona erdirmişti. Ancak esas barış antlaşması için taraflar İsviçre'nin Lozan kentinde toplanacaklar ve Türkiye Cumhuriyeti'nin bugün de hukuki temellerini oluşturan antlaşmanın görüşmelerine başlayacaklardı⁴²⁴. Konferans başlarken tarafların bakış açısını yansıtan bir söylem olarak İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Horace Rumbold, Türklerin *bir elde Misak-ı Milli, bir elde kılıç* olmak üzere Lozan'a gittiğini bildiriyordu. İngiliz delegasyonun başında ise kendisini hâlâ Hindistan Genel Valisi gibi gören ve Müslümanlardan hoşlanmayan Lord Curzon vardı, o da Anadolu'daki yenilginin, Çanakkale'de yaşanan hezimetin depresyonunu ortadan kaldırmak ve Türklerle Rusların arasını açmak arzusunundaydı⁴²⁵.

Lozan'daki Türk heyetine verilen direktif 14 maddeden oluşuyordu. Bunlardan Doğu sınırı için daha evvel Sevr Antlaşması'nda

424 Lozan görüşmeleri tutanakları Lozan'daki görüşmelerin kayda geçen alt komisyon kararları gibi pek çok konuda önemli bir kaynaktır. Türkçe'ye Seha L. Meray tarafından çevrilmiştir. *Lozan Tutanakları* (Çev. Seha L. Meray), Yapı Kredi Yay., İstanbul 2001. Bu ilk elden kaynak dışında görüşmelerin sürdüğü günlerde İngiliz makamları arasında geçen yazışmalar üzerinden yapılan Salâhi Sonyel'in çalışması önemlidir; *Gizli Belgelerle Lozan Konferansı'nın Perde Arkası*, 2. Baskı, İTK Yay., Ankara 2014. Türk Dışişleri Bakanlığı Arşivi kapalı olduğu için dönemin basını önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Kodâl'ın çalışması bu noktada dikkat çekicidir: Tahir Kodâl, *Paylaşılmayan Toprak. Türk Basınına Göre (1923-1926) Musul Meselesi*, Yeditepe Yay., İstanbul 2005.

425 Salâhi Sonyel, *Gizli Belgelerle Lozan Konferansı'nın Perde Arkası*, TTK Yay., Ankara 2014, s. 43.

zikredilen (özellikle bu antlaşmanın 88 ila 93. maddeleri kapsamında) *Ermeni Yurdu* iddiası kabul edilemez olarak belirlenmişti. Lozan'da Irak sınırı ile ilgili olarak *Süleymaniye, Kerkük ve Musul livalarının* istenmesi gibi başka bir durum ortaya çıkarsa hükümetten talimat istenmesi kararlaştırılmıştı. Suriye sınırı ile ilgili olarak bu sınırın düzeltilmesi için çalışılacak ve sınır şöyle olacaktı: Re'si İbn Hani'den başlayarak Harim, Müslimiye, Meskene, sonra Fırat yolu, Deyr-i Zor, Çöl ve nihayet Musul Vilayeti güney sınırına ulaşılacaktı. Adalar için *duruma göre davranılacak*, kıyılarıımıza çok yakın olan adalar ülkemize katılacak, gerekirse Ankara'dan direktif alınacaktı. Batı Trakya için Misak-ı Milli'de belirtildiği üzere plebisit istenecekti. Boğazlar ve Gelibolu Yarımadası için yabancı bir askerî kuvvet kabul edilemez olarak belirtilmişti, bu nedenle gerekirse görüşmeler –Ankara'ya bilgi verilerek– kesilebilecekti. Aynı şekilde kapitülasyonlar kabul edilemez bulunuyor ve gerekirse görüşmelerin kesilebileceği belirtiliyordu. Azınlıklar ile ilgili olarak esas mübadele olarak belirleniyordu. Osmanlı borçları ile ilgili karar ise Osmanlı'dan ayrılan ülkelere paylaştırılması, Yunanistan'dan alınacak tamirat bedeline mahsup edilmesi, olmazsa ertelenmesi şeklindeydi. Düyun-ı Umumiye de kaldırılacaktı bu konuda zorluk çıkarılırsa Ankara'dan sorulacaktı. Ayrıca ordu ve donanmaya sınırlama konulamayacağı belirtiliyordu. Yabancı kuruluşlar ile ilgili olarak Türk yasalarına uyacakları belirtiliyordu. Lozan'a giden heyete verilen talimatlardan 13. madde *Bizden ayrılan ülkeler* ile ilgiliydi. Bu konuda Misak-ı Milli'nin ilgili maddesi kabul ediliyordu. Son olarak da İslam cemaat ve vakıflarının hakları eski antlaşmalara göre sağlanacaktı⁴²⁶.

Lozan'a gitmeden heyete verilen bu genel çerçeve hareket planının Lozan'da devam eden resmi görüşmeler ve resmi kayıt hükmü olan telgraflar çerçevesinde öğrendiğimiz diğer temaslarda esas alındığı anlaşılmaktadır. Buradan yola çıkarak gerçekten de bu çalışmanın ilgili kısmında işlendiği üzere Irak ve Suriye sınırı ile ilgili kısımlar heyetin önceliğini oluşturmuştu. İsmet Paşa barış görüşmeleri sırasında gerek Suriye ve Irak gerekse Osmanlı Devleti'nden ayrılan diğer toprakların geleceğine yönelik temalarını Ankara ile gerçekleştirdiği telgraf görüşmelerinde aktarmıştı. Sıklıkla Musul konusunda nasıl bir yol izleyeceğini yazmıştı. 3 Aralık 1922'de yazdığı telgrafta *Musul'un iadesi hakkında kat'i kararı vermeğe vesait-i hususiye ile İngilizleri davet etmek*

426 *Lozan Telgrafları*, C. I, s. XIV.

niyetindeyim diyordu⁴²⁷. Lozan'da İsmet Paşa'nın basın mensuplarına verdiği bir demeçte eski Osmanlı Arap coğrafyasının bağımsızlığını istediklerini, *Biz onlara "Ceziretülârap bizimdir, siz hilâfet makamını muhafaza edenlere baş eğmekle devam etmeğe mecbursunuz"* dersek ne onlar razı olurlar, ne de düşmanlarımız... *Mazinin siyasi an'anelerini yaşatmağa çalışsak hilafet bahanesiyle Türk olmayan milletler üzerinde eski tahakkümlerini idare etmek istiyorlar diyeceklerdir* sözleriyle dile getirmişti⁴²⁸. Aynı konuşmasında oluşturulan yeni devlet sistemi ile hilafet makamının dini olmayan işler için kullanılmayacağını, diğer İslam ülkelerinin de bağımsızlığını arzu ettiklerini belirtmişti. Heyet Lozan'dayken Musul konusunda gayriresmi girişimlerle ilgili hatıratlarda kayıtlar göze çarpmaktadır. Heyette bulunan isimlerden Rıza Nur –her ne kadar kayıtlarına güvenmek konusunda son derece ihtiyatlı olmak gerektiği bilirse de- Lozan'da bulundukları sürede Musul meselesi ile ilgili İngilizlerin bazı Araplar vasıtasıyla da girişimde bulunmak istediklerini ancak bunlarla kendilerinin görüşmeyi kabul etmediğini belirtmektedir⁴²⁹.

Lozan Konferansı'nın 77 gün süren birinci döneminde Lozan konusu on bir defa TBMM'nin gündemine gelmişti⁴³⁰. Ayrıca Lozan'da Osmanlı Devleti'nin Arap toprakları hakkında çeşitli oturumlarda görüşler ortaya konulmuştur. Özellikle Musul hakkında konferansta uzun görüşmeler yapılmış, meselenin halli konusunda ortaya çıkan görüş ayrılıkları konferansı sona erme raddesine getirmişti. Musul sorunu konusunda ilk özel görüşme Lord Curzon ile İsmet Paşa arasında 26 Kasım 1922 tarihinde yapılmıştı. Bu görüşmeyi İsmet Paşa Ankara'ya şöyle bildirmişti: "Akşam Curzon ile Irak üzerine hususi konuştuk. Musul vilayetini istediğimi söyledim. Fakat reddetti. Müttefiklerle tamamen mutâbık olduğunu, Yunanlılara galebe ettiğimizi, fakat İngilizlere

427 *Lozan Telgrafları*, C. I, s. 161. Türkçe literatürde Musul meselesini ele alan dikkat çekici eserler bulunmaktadır. Mim Kemal Öke, *Musul Meselesi Kronolojisi (1918-1926)*, İstanbul 1987, Mim Kemal Öke'nin konuyla ilgili bir diğer önemli çalışması: *Musul ve Kürdistan Sorunu*, Ankara 1992; Armaoğlu süreci şu yazısında derlemiştir: Fahir Armaoğlu, "Lozan Konferansı ve Musul Sorunu", *Misaki Milli ve Türk Dış Politikasında Musul*, Ankara 2012, s. 103-148.

428 Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, (Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), C. I, Temel Yay., İstanbul 2002, s. 195.

429 Rıza Nur, *Lozan Hatıraları*, 3. Baskı, Boğaziçi Yay., İstanbul 1992, s. 86-87.

430 *Lozan Telgrafları*, C. II, s. X.

galebe etmediğimizi ifâde etti. Ciddî münâkaşa cereyan etti... dedim ki... yarın konferansta ben Musul vilayetini isteyeceğim. Kendisi de kat'iyyen reddetmek için bütün vesâiki ihzâr ve bütün tertibâtını ihzâr ettiğini söyledi..."⁴³¹. İngilizler ile Türk heyeti arasında Musul özel başlığı ile gerçekleştirilen ikinci temasta Rıza Nur ile Curzon bir araya geldiler. Bu görüşmede Curzon, İmadiye ile Musul, Erbil, Kerkük ve vilayetin tüm düzlük alanlarının İngiliz mandası altında kalması karşılığında Musul Vilayeti'nin kuzey ve doğusundaki dağ sırasını izleyen, Köysancak, Revanduz, Süleymaniye kazalarını içine alan Kürt bölgelerinin Türkiye'ye verilmesi teklifinde bulundular. İlginç bir şekilde önerilen topraklar bu tarihte zaten fiilen İngiliz yönetiminde değildi. Yarbay Tevfik Bey'in [Bıyıklıoğlu, 1891-1961] kanaati sözü edilen bölgelerin Musul olmadan zaten kıymeti olmadığı yönündeydi. Bunun da etkisiyle teklifin kabul edilemez olduğu sonucuna varıldı. George Curzon'un 8 Aralık tarihli teklifi İngiliz yönetim birimlerince de tartışma konusu olmuştu. Neticede İngiliz Hükümeti Curzon'dan hiçbir uzlaşma arayışına girmeden konferansın kesilmesini de göze alarak Musul sorununda sonuna dek direnmesini istiyordu. İngiliz Hükümeti'nin bu politikasının değişiminde Bağdat'tan gelen ve detayları anlatılan Özdemir Bey harekâtının başarısız sonuçlanmasının etkisi büyüktü. İngiltere, Irak için harcanan paraların tam karşılığının alınabileceği bir dönemde geri çekilmeyi söz konusu etmemek niyetindeydi. Bundan sonraki süreçte yani aralık ayının ikinci yarısından itibaren Musul sorununun diyalogla çözümlenemeyeceği düşüncesi ağır basmaya başladı. Anlaşmaya varılmasının zayıf bir ihtimal olarak belirmesi üzerine Fevzi Paşa, ordunun mobilizasyonu konusunda plan ve hazırlıklara girişti. Curzon'un uzlaşmaz tavırları Başbakan Bonar Law'ı [1858-1923] rahatsız etmişti. Zira Fransa ile İngiltere arasında da Ruhr bölgesinin Fransızlar tarafından işgal edilmek istenmesi nedeniyle gerginlik vardı. Böyle bir ortamda Lozan Konferansı'nın Curzon'un uzlaşmaz tutumu nedeniyle kesintiye uğraması istenmeyen bir gelişmeydi. Curzon İngiltere ile Fransa arasındaki gelişmeleri göz önüne alarak 5 Ocak'ta yeniden Musul konusunda uzlaşma formülünü gündeme getirdi. Toprak (8 Aralık 1922 tarihli) ve kâr payı (30 Kasım 1922) önerilerinin birleştirilerek yeni bir formül üretilmeye çalışıldığı görülüyordu⁴³². Bu teklif

431 *Lozan Telgrafları*, C. I, s. 136-137.

432 Kaymaz, *Musul Sorunu...*, s. 247-260.

karşısında Türk tarafı geri adım atmayacaktı⁴³³. Hatta Türk Heyeti'nden Hasan Bey İstanbul ve oradan da Ankara'ya gelerek gelişmeler hakkında izahatte bulunacaktı. Basına verdiği mülakatta konferansın bir ay kadar daha süreceğini söylüyor ve barışın imzalanacağından ümitli olduğunu belirtiyordu⁴³⁴. Türk basınında Lozan'dan verilen bilgiler çerçevesinde Musul konusunda Türk delegasyonunun asla taviz vermediği anlatılmaktaydı⁴³⁵. Yabancı basın kaynaklı aktarımlarda da Musul meselesinin konferans içerisinde çözümlenemeyeceğine dikkat çekiliyordu⁴³⁶. Bu arada Lord Curzon Paris'e Bonar Law'ın daveti üzerine görüşmek için gitti⁴³⁷. Bonar Law'ın davet sebebi *tamirat hakkında görüşmekti*. 1923 yılı Ocak ayı başı itibariyle konferansın kesintiye doğru ilerleyeceği düşünülürken Paris gazetelerinin bir kısmında konferansın kesintiye uğramayacağı yönünde çıkan haberler dikkat çekiyordu⁴³⁸. Fransa'da Bonar Law, Fransız Dışişleri Bakanı Poincaré'den Lozan'daki müzakerelerde İngiltere ile ortak hareket etmesini istemişti⁴³⁹. Paris'teki görüşmelerin konferansın kaderini belirleyecek iki amilden birisi olacağı düşünülüyordu. Diğerinin ise Ankara'nın verdiği karar olarak görülüyordu⁴⁴⁰. Bu günlerde Türk-İngiliz askerî uzmanları arasında Lozan'da bir toplantı yapıldığı ancak bu toplantıda tarafların esaslı bir fikir ayrılığı içerisinde oldukları ortaya çıkmıştı: *Türkler Musul vilayetinin mukadderatı hakkında meselenin*

433 "Musul hakkında Curzon'a Cevabımız: nokta-i nazarımızın muhafazasından ibarettir", *Akşam*, 30 Kânûn-ı evvel 1338 (30 Aralık 1922).

434 "Murahhas Hasan Beğ bu sabah Lozan'dan geldi. İstanbul'da durmaksızın Ankara'ya gidiyor...", *Akşam*, 28 Kânûn-ı evvel 1338 (28 Aralık 1922).

435 "Musul Hakkında Lord Curzon'a verilen cevabi notamız: Adana, İzmir, Urfa, İstanbul, Ayıntab, ve Şarkî Trakya, içün olduğu gibi Musul vilayetinin de anavatana alındığı içtün Türk milleti bütün kuvvetini son haddine kadar sarf etmeğe azm etmiştir", *Akşam*, 28 Kânûn-ı evvel 1338 (28 Aralık 1922).

436 "Musul meselesinde itilaf edilemeyecek", *Akşam*, 30 Kânûn-ı evvel 1338 (30 Aralık 1922).

437 "Lord Curzon bu akşam Paris'e gidecek. Salı günü tekrar Lozan'a avdet edecek", "Lord Curzon'u ta'mirat hakkında görüşmek üzere Bonar Law davet etti", *Akşam*, 1 Kânûn-ı sâni 1339 (1 Ocak 1923).

438 "Paris Gazeteleri Her Şeye Rağmen İnkita olmayacağı fikrinde", *Akşam*, 1 Kânûn-ı sâni 1339 (1 Ocak 1923).

439 "Bonar Law'ın Poincaré'e Pazarlık Teklifi", *Akşam*, 5 Kânûn-ı sâni 1339 (5 Ocak 1923).

440 "Lozan Konferansı üzerinde iki mühim ve müessir amil", *Akşam*, 5 Kânûn-ı sâni 1339 (5 Ocak 1923).

*heyeti umumiyenin müzakeresine ibtidar edilmesini istemişler fakat İngilizler sadece Şimal hududunun tashihini mevzu' bahs etmişlerdir*⁴⁴¹.

Pari'steki Ta'mirat Konferansı, Fransa'nın Lozan'da izleyeceği politika konusunda önemli bir değişikliğe neden oldu⁴⁴². Bonar Law Musul için savaşımayacaklarını Curzon'a bildiriyordu. Diğer dayanak noktası Fransa'nın 11 Ocak 1923'de Belçika ile birlikte Ruhr'u işgal etmesi ile Lozan'da izleyeceği politikasında da önemli bir değişikliğe neden oldu. Curzon diğer başlıklarda anlaşma imzalayabilecek aşamaya gelen Türkiye ile Musul sorununun hallini konferansın gündeminde çıkartarak Milletler Cemiyeti'ne havale etmek düşüncesindeydi⁴⁴³. Bu arada Lozan'dan gönderilen Türk görevlileri Londra'da girişimlerde bulunarak Musul'un iadesi için çaba sarf ettiler. Londra'ya giden temsilcilerin Musul'un iadesi konusunda gerçekleştirdikleri girişimlerin başarılı olduğu düşüncesi hâkimdi⁴⁴⁴. Ancak böyle olmadığı ortaya çıkacaktı. Zira Musul hakkında artık görüşmelerin yarı resmi ilerlediğine dair haberler geliyordu⁴⁴⁵. Yine de Curzon'un amacının Musul meselesini konferansın gündeminin dışına itmek olduğu belliydi. Hatta bu durum Fransız ve İtalyan gazetelerinde açıkça dile getiriliyordu⁴⁴⁶. Zaten daha 20 Ocak günü Musul müzakeresinin ertelenmesi konusunda yapılan talebi reddetmişti⁴⁴⁷. Ancak bir gün sonra Lord Curzon'dan Musul konusunda İngiliz-Türk müzakerelerinin sonuçsuz kaldığını bildiren bir mektup aldığı yönünde bir haber yansıdı⁴⁴⁸. 23 Ocak günü oturumunda bu plan çerçevesinde taraflar Musul ile ilgili kendi düşüncelerini demografik-etnik, siyasal-hukuksal, tarihsel, ekonomik, coğrafi, stratejik ve petrolle ilgili konular üzerinde açıkladılar. Çözüm önerileri

441 "Musul'un sade şimal hududundan bahs ediyorlar", *Akşam*, 6 Kânûn-ı sâni 1339 (6 Ocak 1923).

442 "Fransızlar Lozan'da artık serbest hareket edeceklerini i'lan ediyorlar", *Akşam*, 7 Kânûn-ı sâni 1339 (7 Ocak 1923), "Paris İhtilafının Lozan İ'tifına Te'siri", *Akşam*, 8 Kânûn-ı sâni 1339 (8 Ocak 1923).

443 Kaymaz, *Musul Sorunu...*, s. 261-265.

444 Necmeddin Sadık, "Lozan Mektupları: Konferansda nikminilik gittikçe artıyor", *Akşam*, 17 Kânûn-ı sâni 1339 (17 Ocak 1923).

445 "Musul hakkında müzakereat nim-resmi bir surette devam edildiği haber veriliyor", *Akşam*, 18 Kânûn-ı sâni 1339 (18 Ocak 1923).

446 "Musul meselesinin hususi surette müzakeresine decam ediliyor", *Akşam*, 19 Kânûn-ı sâni 1339 (19 Ocak 1923).

447 "Heyet-i Murahhasımız Musul müzakeresinin tchiri talebini red etti", *Akşam*, 20 Kânûn-ı sâni 1339 (20 Ocak 1923).

448 "Musul hakkındaki müzakereat akim kaldı", *Akşam*, 21 Kânûn-ı sâni 1339 (21 Ocak 1923).

içerisinde Türkler Musul vilayetinin geleceği ile ilgili plebisit yapılmasını istiyorlardı. İngiliz tarafı ise bölge halkının okuma yazma bilmediği, konargöçer olduğundan sağlıklı bir oylamanın yapılamayacağını ileri sürüyordu. Musul'un Milletler Cemiyeti'nin kararına terk edilmesi fikrini Türkleri ikna edemeyince Curzon bağlaşıklarıyla (Fransa ve İtalya) işbirliği yapmaya karar verdi. 2 Şubat'ta Lozan'dan ayrılmadan önce Türklere kabul ya da reddetmek üzere bir antlaşma tasarısı verilmesi konusunda ikna etti. 24 Ocak günü Milletler Cemiyeti'ne başvurdu. 29 Ocak 1923 günü barış taslağı gayriresmi olarak Türk tarafına verildi. Türkiye-Irak sınırının Milletler Cemiyeti kararına bırakılacağı belirtiliyordu⁴⁴⁹. Öyle anlaşıyor ki İngiliz diplomasisinde sıklıkla uygulanan şekliyle bir *faith accompli* (oldubitti) yaratılarak Türk tarafının antlaşmayı imzalaması isteniyordu⁴⁵⁰. Bu toplantıyı *Akşam* Gazetesi *mühim tarihi celse* olarak görmüştü⁴⁵¹. Bu celseden sonra konferansın çözümsüzlüğe doğru ilerlediği ortaya çıkmış olmalı ki Lozan'daki pek çok görevliye İsmet Paşa İstanbul'a gitme emri vermişti⁴⁵². Zaten önerilen şartlar kabul edilemez görülüyordu çünkü şartlar daha ağırlaştırılmış ve henüz hiç münakaşa edilmeyen maddeler eklenmişti. 160 madde ve 9 zeyilden oluşuyordu⁴⁵³. İsmet Paşa bir hafta zaman isteyince Lord Curzon da Londra'ya dönüşünü erteledi⁴⁵⁴. Bu arada Lord Curzon'un girişimleriyle konferansın akim kalmayacağı yönünde Ajans Havas vasıtasıyla yapılan haberin Türk basınına da yansıdığı görülüyordu⁴⁵⁵. Ancak neticede bu öneriler reddedilmişti. Curzon'un dönüşünü ertelemesi de Fransa ve İtalya'nın Türklerle ayrı bir barış antlaşması yapmasından çekinmesindendi. Curzon'un kademeli olarak uyguladığı tazyik sonuç vermişti. Zira 31 Ocak 1923 günü İsmet Paşa, Rıza Nur [1879-1942] ve Hasan Bey [Saka, 1855-1960] tarafından imzalanan

449 Kaymaz, *Musul Sorunu...*, s. 263 vd.

450 "Pazartesi günü muahede projesini verecekler. Salı günü Curzon Londra'ya hareket edecek", *Akşam*, 26 Kânûn-ı sâni 1339 (26 Ocak 1923).

451 "Lozan Mektupları: Lozan Konferansının en mühim celsesi", *Akşam*, 28 Kânûn-ı sâni 1339 (28 Ocak 1923).

452 "İsmet Paşa birçok mütehasıs ve müşavirlere hareket emri verdi", *Akşam*, 28 Kânûn-ı sâni 1339 (28 Ocak 1923).

453 "Muahede dün heyet-i murahhasamıza tevdi' olundu", *Akşam*, 21 Kânûn-ı sâni 1339 (21 Ocak 1923).

454 "Lozan Muhabiri mahsusamızdan bugün aldığımız mühim telgrafname", *Akşam*, 3 Şubat 1339 (3 Şubat 1923).

455 "Lozan'daki Vaziyet Hakkında Havas'ın Tebliği", *Akşam*, 4 Şubat 1339 (4 Şubat 1923).

telgrafta Musul meselesinin İngiltere ile bir sene içerisinde haliyle bağ-
lı olduğu belirtiliyordu. Telgrafı Mustafa Kemal Paşa'ya ileten İcra Ve-
killeri Heyeti Reisi Rauf Bey, bu üç imzalı telgrafta Rıza Nur'un da
Musul'u *feda etmek* yönünde fikir değiştirdiğine dikkat çekmişti⁴⁵⁶.
Musul, barış antlaşmasının imzalanmasında kilit noktayı oluşturuyor-
du. Curzon, Musul meselesini İngiltere ile Türkiye arasında gerçekleştirecek
ikili görüşmeler ile halletmek ancak bu görüşmelerle de antlaş-
ma mümkün olmazsa Milletler Cemiyeti'ne meselenin tevdi edilmesi
görüşünü teklif edince Türk tarafı bu teklifi kabul etti. Curzon bu süre
içerisinde Musul'da statükonun korunmasını da istiyordu⁴⁵⁷. Ancak
Lozan'da Türkiye'nin sorunlarını çözmesi gereken tek ülke İngiltere ol-
madığından barış antlaşması imzalanamamıştı⁴⁵⁸. Lozan Konferan-
sı'nın kesintiye uğradığı 4 Şubat'tan 23 Nisan 1923'e kadar TBMM'de
ve Türk basınında Musul ve konferansın geleceğine dair tartışmalar hız
kesmeden devam etti. Lozan'dayken Musul'un çözümü için İngilizlerle
çok uzun mesai harcadıklarını ancak ortak bir hal çaresinin bulunma-
dığını anlatmıştır⁴⁵⁹. 27 Şubat 1923'teki oturumlarda İsmet Paşa'nın
Musul'un antlaşma dışında imza ettirilmek istenen metni okumasın-
dan sonra bazı vekillerin Musul ile ilgili itirazları olmuştu. İsmet Pa-
şa'nın açıklamalarını yetersiz bulanlar kadar Musul meselesinin ertelen-
mesinin *sona kalan dona kalır* darbı meselindekine benzer bir akıbetle
karşılaşabileceğini söyleyenler olmuştu. Uzun tartışmaların sonunda
Mustafa Kemal söz alarak Musul meselesinin haliyle izlenebilecek yol
ve Misak-ı Milli tartışmalarına katkıda bulunmuştu. Konuşmasında
Musul meselesinin bir sene sonrasına ertelenerek görüşmelerin devam
etmesinin millet menfaatine olacağına inandığı ifadelerinden anlaşılın
Mustafa Kemal aslında çalışmanın pek çok yerinde atıfta bulunduğu-
muz milli sınırlarla ilgili belgenin aslında zamanın koşulları karşısında
ne anlama gelebileceği konusunda önemli sözler söylemişti: "Bazı arka-
daşlarımız... medarı kelamı Misak-ı Milli oluyor. Hey'eti murahhasa
Misak-ı Milli'yi mahvetmiş Hey'eti vekile, misakı milliyyi feda etmiş.
Ben de diyorum ki Sırrı Bey Misakı Milli'nin ne olduğunu anlamamış-
tır. Misakı Milli'nin ne olduğunu evvela anlamalı ondan evvela anla-
malı, mütevacizlerin kimler olduğunu meydana koymalı. Efendiler

456 *Lozan Telgrafları*, C. I, s. 470.

457 Kaymaz, *Musul Sorunu*..., s. 285.

458 "Bu sabah gelen haber: Müzakerat İnkıta' uğradı", *Akşam*, 6 Şubat 1923.

459 *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C. 3, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1985, s. 1292.

arazi meselesi ve hudut meselesi misakı millinin, malumu aliniz, birinci maddesinin dairei şumulündedir. Misakı milli şu hat bu hat diye hiçbir vakitte hudut çizmemiştir. O hududu çizen şey milletin menfaati ve Hey'eti Celilenin isabetli hazarıdır. Yoksa bu haritası mevcut bir hudut yoktur... Musul meselesinin hallini muharebeye girmemek için bir sene sonraya talik etmek, ondan sarfı nazar etmek demek değildir... Musul meselesini bugünden hal edeceğiz, ordumuzu yürüteceğiz, bugün alacağız dersek bu mümkündür. Musul'u gayet kolaylıkla alabiliriz. Fakat Musul'u aldığımızı müteakip muharebenin hemen hitam bulacağına kani olamayız.”⁴⁶⁰ Musul meselesi bundan sonraki günlerde de uzun tartışmalara konu olmuştu. Musul konusunda verilen ödünlerin Misak-ı Milli'den uzaklaştırılması anlamına gelmediği konusunda Meclis ikna edilmeye çalışılıyordu. Mustafa Kemal'in teşvikiyle verilen önerge ile görüşmeler 1 Nisan 1923'te seçimlerin yenilenmesi kararını alarak dağıldı⁴⁶¹. Diğer taraftan 8 Mart 1923 tarihli nota ve barış antlaşması tasarısı 9 Mart 1923 günü İstanbul'daki İtilaf Devletleri Yüksek Komiserlerine verildi. Bu önergede Musul sorununun Türkiye ile İngiltere arasında bir yıl içerisinde barışçıl yoldan çözümlenmek üzere konferans programından çıkartılmasına rıza gösterildiği belirtiliyordu. Bu notayı İtilaf Devletleri 28 Mart 1923'te verdikleri cevabi notayla yanıtladılar. 23 Nisan 1923'te ikinci tur görüşmeler başladıktan sonra Musul sorunu ile ilgili ikili görüşme süresinin uzunluğu İngiltere tarafından gündeme getirdi. İngiltere altı aylık bir müzakere sürecinin yeterli olacağını düşünüyordu. Türk tarafı bunu kabul etmedi. Dokuz ay müzakere teklifinin gelmesi üzerine İsmet Paşa bu teklifi koşullu olarak kabul etti. Öyle ki dokuz aylık sürenin İstanbul ve Doğu Trakya'nın boşaltılmasından sonra başlatılmasını teklif ediyordu. Rumbold ise tahliye işlemlerinin başlamasıyla müzakerelerin başlaması teklifinde bulundu. En nihayetinde tahliye işlemlerinin tamamlanmasından sonra müzakerelerin başlaması karara bağlandı. Lozan Antlaşması 24 Temmuz 1923'te imzalandı. TBMM'de 23 Ağustos 1923'te 14'e karşı 213 oyla kabul edildi. İngiliz Yüksek Komiser Vekili Nevile Henderson [1882-1942] 9 aylık müzakere süresinin başladığını bildirdi. Zira işgal güçlerinin çekilmesi 2 Ekim 1923'te tamamlanmıştı. Türk birlikleri de 6 Ekim 1923'te İstanbul ve Doğu Trakya'yı işgal etti⁴⁶². Bundan sonraki süreçte Türk

460 *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C. 3, s. 1318.

461 Kaymaz, *Musul Sorunu...*, s. 293.

462 Kaymaz, *Musul Sorunu...*, s. 297.

tarafının Musul ile ilgili çabaları sona ermedi. Türk-Irak sınırının Türk kuvvetleri tarafından ihlal edildiği İngiltere tarafından iddia edildi. Ancak İngiltere uluslararası sorunları, Musul sorununun çözümünde Fransa ve İtalya'yı kendi yanına çekmek için kullandı. Büyük güçlerin kendi arasındaki işbirliği Türk-Irak sınırının belirlenmesi ile ilgili süreçte Türkiye'nin moral motivasyonunu etkilediği gibi 17 Aralık 1925'te Türkiye-Rusya Antlaşması'nın imzalanmasının da önünü açtı. Aralık 1925'te İngiltere Türk tarafının öfkesini dindirmek için itibar kazandırıcı bir anlaşmanın mümkün olabileceğini iddia ederek görüşmeler yapılmışsa da sonuç alınamamıştı. Bundan sonra Baldwin [Stanley, 1867-1947] Hükümeti Türkiye üzerinde aktif biçimde baskı yapılması gerektiğini düşünmüşlerdir. İkili görüşmeler Nisan 1926'da açılmış, nihayet Ankara Antlaşması 5 Haziran 1926'da imzalanmıştı⁴⁶³.

Musul meselesi bağlamında Mustafa Kemal Paşa'nın söylediklerinden yola çıkarak çalışmanın önceki kısımlarında zikredilen Arap devletleriyle bir konfederasyon oluşturulması fikirlerinin çok da gerçeklikten uzak olmadığı anlaşılmaktadır. Zira Mustafa Kemal Milli Mücadele'nin Yunan ordusuna karşı yürütülen silahlı çatışmanın en sıcak cephesi bitirildikten sonra bile Misak-ı Milli gibi bir konuda esnekliğin varlığını kabul etmektedir. O halde Arap coğrafyasından gelebilecek konfederasyon teklifleri de olasılığın dışında değildir. Ancak özellikle Lozan'dan sonra Arap coğrafyasında Anadolu'da kurulabilen bağımsız devlet modeli görülemez.

Lozan'da Arap Coğrafyasına Dair Belirleyici diğer Kararlar: Sağlık Meseleleri, Demiryolları ve Kutsal Emanetler

Lozan'da 23 Ocak 1923 günkü toplantıda İsmet Paşa şöyle demişti: "Gerçeklerden ayrılmamış olmak için, Irak'ta oturanların, her ne yoldan olursa olsun, kaderlerini" Türklerin kaderine bağlamakta pek büyük bir istek gösterdiklerini kabul etmek gerekir. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun, Türkiye'den başka parçalarını, kendi kaderini saptamak konusunda, kendisi gibi özgür ve bağımsız saymak ilkesini kabul etmiş bulunan TBMM Hükümeti, Arapların [Türkiye'ye karşı] gösterdikleri bağlılığı sömürmeği hiçbir zaman aklından geçirmemiştir. Böyle olunca, isteklerimiz yalnız Türkiye'ye geri verilmesi gereken bölgelerle ilgilidir;

463 Peter J. Beck, "A 'Tediuous and Perilous Controversy': Britain and the Settlement of Mosul Dispute, 1918-1926", *Middle Eastern Studies*, Vol. 17, No. 2 (Apr. 1981), s. 270-271.

sınırlarımız dışında kalan ülkelere gelince, onların bağımsız ve refah içinde olmalarını dilemekteyiz”⁴⁶⁴. Yine 31 Ocak 1923 günkü toplantıda *Türk Temsilci Heyeti’nin Mezopotamya, Hicaz, Mısır ve Suriye’nin, Türk sınırları dışında kalmış bütün öteki ülkeler gibi, kendilerine uygun görecekları yönetimi, özgürlük içinde seçme hakları olduğunu, resmen bildirmeyi bir ödev saydıklarına* değiniliyordu. Bu ifadeler Milli Mücadele’nin başından beri altı çizilen milli sınırlar vurgusunun tekrarıydı. Diğer taraftan Irak’ta herhangi bir mandanın gerekli olmadığını ayrıca böyle bir mandanın İngiltere’ye verildiğinden Türkiye’nin haberdar olmadığını vurgulamıştı. Mesele Lord Curzon’un uzun açıklamalarıyla devam etmişti. Musul’un geleceği konusundaki görüşlerini açıklarken I. Dünya Savaşı sırasında yürütülen İngiliz politikalarına atıfta bulunuluyordu. Lord Curzon şöyle diyordu: “Türk Hükümetinin davranışı yüzünden savaşa girmek zorunda kaldığımız ve ilk defa Irak’ta ilerlediğimiz zaman, ülkenin halkına, zaferi kazanırsak ileride Türk yönetiminden kurtulacağı yolunda söz verdik. Aynı zamanda, Melik [Kral] Hüseyin’e karşı da eş bir yükümü—başka bir deyimle, bu bölgede Arapların bağımsızlığını desteklemek yükümünü— kabul ettik...”. I. Dünya Savaşı’ndaki İngiliz politikaları ya da taahhütleri İsmet Paşa tarafından da dile getirilmişti. Türkiye’nin bugüne kadar Musul vilayetini bir başka Devlete bırakabileceğini göz önünde tutmuş olduğunu düşündürebilecek hiçbir şey yapmadığının altını çizmişti. İngiltere’nin ise Musul’dan ayrılmazlığını ispatlamak için öne sürdüğü iddialar Türk heyeti tarafından şu sözlerle eleştirilmişti: “Mekke Şerifi Hüseyin ile görüşmelere girdiği 1915’te; bu bölgenin Fransız mandası altına konmasına razı olduğu 1916’da ve cesaretlendirdiği Şerif Paşa⁴⁶⁵ bağımsız bir Kürdistan kurul-

464 *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar Belgeler*, (Çev. Seha L. Meray), C. 1, YKY Yay., İstanbul 2001, s. 351.

465 1919 Paris Barış Konferansı’nda Şerif Paşa [Mehmet Şerif Paşa, 1865- 1951] kendisini heyetin başı ilân etmiş, Kürt savlarını ve Kürdistan olarak tanımladığı ülkenin sınırlarını gösterir bir haritayı içeren bir kitapçığı Mart 1919’da Paris’te yayımlamıştır. Şerif Paşa’nın “Kürdistanı” Güneydoğu Anadolu’nun bütünü ile Doğu, Anadolu ve Batı İran’ın büyük bölümünün yanı sıra Musul vilayetinin de kuzey ve doğu bölümlerini içine alıyordu. Kaymaz, *Musul Sorunu...*, s. 95. Şerif Paşa’nın memorandumu için bkz: Metin Atmaca, “Sherif Pasha’s “Memorandum on the Claims of the Kurd People” to the conference of Peace in Paris on February 6, 1919” *The Kurds: An Encyclopedia of Life, Culture and Society*, s. 328. Ayrıca aynı yazar, “Osmanlı, Konformist ve Liberal Bir Muhalef: Şerif Paşa”, *Kürt Tarihi ve Siyasetinden Portreler*, (Der. Yalçın Çakmak, Tuncay Şur), İletişim Yay., İstanbul 2018, s. 131-142.

masını isterken aynı zamanda da Musul'un Irak'tan ayrılmasını istediği 1919'da, İngiltere'ye bu önemde görünmekteydi". İngiltere'nin Musul konusundaki tutumunda görülen tutarsızlıkları açıklamak için söylenen bu sözler, pek çok diğer iddia gibi İngiltere tarafından kabul görmemiş toplantı sona ermişti⁴⁶⁶. Türk heyeti Lozan'dayken gerçekleşen temaslar arasında Suriyeli Araplarla gerçekleştirilenler de olduğu düşünülmektedir. Fransız karşıtı mücadeleye destek isteyen bu görüşmelerden birini aktaran Rıza Nur kendisiyle görüşen kişinin Fransızlara karşı asker ve lojistik isteğinde bulunduğunu aktarmakta nihayetinde de Suriye'nin kendilerine terkini istediklerini belirtmektedir. Rıza Nur sert bir üslupla bu görüşmeyi yaptığını belirttiği Halepli mebuslardan Nafi Paşa'nın oğlu olduğunu İstanbul'da Mehmet Reşad ve Vahdettin'e mabeyncilik görevini yapmış bir *Arapçı* olduğunu vurguladığı bu isme çok sert davranışlarını kendi üslubuyla anlatmaktadır⁴⁶⁷.

Musul meselesinin Lozan'da işgal ettiği yoğun gündem dışında Osmanlı'nın Arap topraklarını ilgilendiren diğer bazı meseleler de Lozan Konferansı'nda gündeme gelmiştir. Bunların başında Hicaz demiryollarının statüsü geliyordu. Ayrıca hac güzergâhının ve Hicaz'ın sağlık kontrolünün nasıl gerçekleştirileceği üzerinde durulmuş ve kararlar alınmıştı. Hicaz'ın sağlık kontrolünün bir komisyon tarafından gerçekleştirilmesi fikri aslında Türk kıyıları ve Boğazları da içine alan bir plandı. Planı İsmet Paşa 1819'da Hindistan'dan İstanbul'a yayılan büyük bir kolera salgınının önünü almak için Avrupa devletlerinin istekleri doğrultusunda alınan tedbirlerin Osmanlı Devleti'nde sağlık konularında bir kapitülasyon rejimi kurulduğu gerekçesiyle geri çevirmekteydi. İsmet Paşa müttefiklerin öne sürdüğü *bulaşıcı hastalıkların yuvasının Doğu olduğu* ve bu hastalıkların da *hac* nedeniyle yayılabildiği, *İstanbul'un Avrupa'nın kapısı olduğundan* burada uluslararası bir yönetim bulunması isteklerini *Türkiye'nin birinci sınıf klinikleri ve hekimleri olduğunu* söyleyerek geri çevirmişti⁴⁶⁸. Sağlık örgütüne ilişkin kararlar çerçevesinde İstanbul Yüksek Sağlık Meclisi kaldırılmış Türkiye kıyılarının ve sınırlarının sağlık işlerinin düzenlenmesiyle Türk yönetiminin görevli olduğu kararlaştırılmıştı. Ancak Boğazların sağlık bakımından korunmaları için gerekli personelin, karantina istasyonlarının

466 *Lozan Barış Konferansı...*, C. I, s. 355.

467 Rıza Nur, *Lozan Hatıraları*, s. 189-191.

468 *Lozan Barış Konferansı...*, C. III, s. 69.

ve tesislerin yönetimi ile ilgili bir görevli bir Sağlık Komitesi kuruluyordu. Ayrıca bu kurulun tavsiyelerinin, uluslararası sağlık sözleşmelerinin hükümlerine aykırı olmaması gerekecekti. Fransız ve İngiliz Hükümetleri bu demiryolunun Suriye, Filistin ve Maverâ-üş-Şeria'da bulunan kesimlerinin iyileştirilmesinden artacak her türlü kârların, bu demiryolunun tümünün iyileştirilmesine ve bakımına ödenek olarak ayrılacağını bildirdiler. Bu iyileştirme çabalarından artabilecek bütün paralar, hacılara yardım işlerine ayrılacaktı⁴⁶⁹. Türkiye ile Kudüs, Hicaz, Hac yolculuklarının ve Hicaz demiryolunun denetiminde ilgili bulunan devletler, uluslararası sağlık sözleşmeleri uyarınca uygun düşen tedbirleri alacaklardı. Bu tedbirlerin uygulanmasında tek bir düzen sağlamak amacıyla, bu devletlerle Türkiye, bu hac yolculuklarına ilişkin sağlık işleri için bir *Eşgüdüm [Koordinasyon] Komisyonu* kuracaktı. Bu komisyonda İstanbul Yüksek Sağlık Meclisi ile denizcilğe ilişkin Sağlık İşleri ve Karantina Meclisi'nin birer temsilcisi bulunacaktı⁴⁷⁰. Lozan'da üzerinde durulan bu tasarının İstanbul Yüksek Sağlık Meclisi'ne ilişkin kısmı nihai metinde ortadan kalkmıştı. Zira antlaşma metninde İstanbul Yüksek Sağlık Meclisi'nin kaldırıldığı, Türkiye kıyılarının ve sınırlarının sağlık işlerinin düzenlenmesi ile Türk yönetiminin görevli olduğu 114. maddede karara bağlanmıştı. Diğer taraftan hac yolculuklarına ilişkin tasarı kabul edilmişti. Bu Eşgüdüm [Koordinasyon] Komisyonu'nun ülkesinde toplanacağı devletin rızasını önceden almak zorunda olduğu da nihai metnin 117. maddesinde yer almıştı⁴⁷¹.

Lozan'daki Türk Temsilci Heyeti, Hicaz demiryolunun mülkiyetinin Halifeye ait olduğunu öne sürmekteydi. Fransız Temsilcisi M. Bompard Halife için böyle bir talepte bulunmanın mümkün olamayacağını ancak Fransız ve İngiliz temsilcilerin teklifinin şu olduğunu bildirmişlerdi: "Suriye, Filistin ve Maverâ-üş-Şeria adına davranan ve Hicaz demiryolunun dinsel niteliğini tanımak isteğinde olan Fransız ve İngiliz Hükümetleri bu demiryolunun Suriye, Filistin ve Maverâ-üş Şeria'da ve Hicaz Krallığında bulunan çeşitli kesimlerinin yönetimine, Demiryolunun iyi durumda süregitmesini ve hacıların taşınması koşullarının iyileştirilmesini sağlamaya yarayabilecek her türlü tavsiyelerde bulunmağa yetkili bir Danışma Kurulu kurulmasını kabul etmeğe hazır olduklarını

469 *Lozan Barış Konferansı...*, C. III, s. 76.

470 *Lozan Barış Konferansı...*, C. III, s. 106-107.

471 *Lozan Barış Konferansı...*, C. VIII, s. 41.

bildirirler. Bu kurul Suriye, Filistin, Mavera-üş-Şeria ve Hicaz'ın seçeceği birer Müslüman üyeden oluşacaktır; Kurul Başkanını ve Hac'la ilgili öteki İslam Devletlerinin uyruklarından iki üyeyi, Kurulun kendisi seçecektir. Bu kurulun toplanma yeri Medine olacaktır.”⁴⁷²

Lozan Konferansı sırasında Medine'den Fahreddin Paşa tarafından götürülen kutsal emanetler meselesi yeniden gündeme gelmiştir. Yabancılar uygulanacak rejim bahsinde Lord Curzon Türklerin tarihsel sanat ve arkeoloji değeri olan anıtların korunmasında son derece hassas olduğu gibi övgü dolu sözlerle başladığı konuşmasında, savaş sırasında birçok ülkenin işgal ettiği ülkelerden alıp götürdüğü sanatsal hazinelerin iadesine dair örnekler vermişti. Öyle ki İtalya'dan götürülen İtalyan sanat hazinelerinin iadesi için yol katedildiği, Almanların Belçika'dan aldığı sanat yapıtlarını iade ettiklerini hatırlattıktan sonra 1917'de Medine'den Türk askerî makamları tarafından Peygamber'in kabrinden bütün ülkelerin Müslümanlarca son derece saygı gösterilen kimi eşyaların İstanbul'a götürüldüğüne söz getirilmişti. Lord Curzon hacın dünyaya yayılmış milyonlarca Müttefik uyruklular için kutsal bir konu olduğunu, bu hacıların Peygamber'in kabri üzerinde sözü edilen değerli eşyayı görmeye alışık oldukları ve Türk heyetinin bu eşyanın geri verilebileceği yönünde bir taahhütte bulunmamasının çok üzücü olduğunu belirtmişti. Lord Curzon'un iddiası şöyleydi: “Bu eşya, İslamiyet'in kurucusunun kabrine, Doğu dünyasında yaşayan her ulustan Müslümanlarca sunulmuş bağışlardır. Bu bağışlar dünya durdukça kabrin duvarları üzerinde kalmak ya da çok yakınında bulunmak gerekirdi. Medine, Müttefik devletlerden birince işgal edilmiş ya da Müslüman olmayan bir hükümdarın yarası altına alınmış olsaydı, bunları alıp götürmek için, belki, birtakım özürler bulunabilirdi. Oysa durum böyle değildir ve dünyanın her yanından Medine'ye gelen Müslüman hacılar için Peygamber'in kabrinin, burada daha evvel bulunan hazinelerden yoksun bırakılmış olduğunu görmek hüznü ve üzüntü verici olmalıdır. İngiltere'nin Hindistan'da ve başka yerlerde bulunan milyonlarca uyruğunun ilgileri de bu işe karışmış bulunmaktadır. Bunun içindir ki, Lord Curzon, İsmet Paşa'ya böylesine kutsal nitelikte olan eşyaya karşı Türklerin geleneksel saygılarını hatırlatmak istemektedir. Lord Curzon, İsmet Paşa'dan Türkler İstanbul'a yeniden girerken, beş yılı aşkın bir süre önce alınıp götürülmüş olan bu eşyayı

472 *Lozan Barış Konferansı...*, C. VIII, s.

Medine'ye geri gönderecekleri konusunda bir güvence almakla mutluluk duyacaktır"⁴⁷³ demektedir. İsmet Paşa ise bu eşyaların geri verilmesi konusunun alt komisyonda da daha evvel gündeme geldiğini Türk temsilcilerin tartışmaya katıldığını oysaki bu tartışmanın Türk yetkililerin yetkilerini aştığını belirterek sözlerine başladı. Bu eşyanın Halifenin mülkiyetinde olduğunu, sözü edilen eşyanın nasıl kullanılacağına dair inceleme ve araştırmanın Türk Temsilci Heyeti'nin yetkileri içerisinde olmadığı gibi başka temsilci heyetlerinin yetkileri içinde de hiç olmadığını belirtmişti. Bunun yalnızca Halifenin tekelinde olan bir yetki olduğu ve *Peygamberin Kabri* gibi dinsel bir konunun burada tartışılmasına karşı olduğunu belirtilmişti. *Türk Temsilci Heyeti'nin bu tartışmalara etkili olarak katılmak için gerekli yetkisi olsaydı, bu sorunu en çabuk ve en çok memnurluk verecek biçimde çoktan çözüme bağlamış olacağını* belirterek sözlerini şöyle netleştirmişti: "Halife Hazretlerinin Mekke ve Medine gibi kutsal kentlerle bağları ve ilişkileri daha çok din alanına girmektedir ve bunlar yabancı hükümetlerin hiç de ilgilenmeyecekleri konulardır. İsmet Paşa, Halifelğin haklarının ve ayrıcalıklarının siyasal görüşmelere konu olduğunu görmekle, İslam dünyasının son derece heyecanlanmış olduğunu belirtmek zorundadır." İsmet Paşa Müttefiklere yaptığı bu açıklamanın kamuoyunu aydınlatmak için yeterli olduğunu belirterek sözlerini tamamlamışsa da Lord Curzon İsmet Paşa'nın iddialarının temelsiz olduğunu açıklamıştı. Lord Curzon, İsmet Paşa'nın bu hazinelerin Halifenin emrinde olduğunu söylemesinin anlamsız bulunduğunu zira Türkler bunları götürene kadar onların Peygamber'in kabrinde durduğunu ondan evvel de onları hediye eden kişilerin malı olduğunu hatırlatmaktaydı. İsmet Paşa'ya konuyu çözmesi için Türkiye'ye döndükten sonra meseleyi hatırlayarak gereğini yaparsa Türk ordusu tarafından nasıl seviliyorsa İslam dünyasında da böyle bir sevgiye mazhar olacağını söyleyerek konuşmasını bitiriyordu⁴⁷⁴. Alt komisyondaki görüşmelerde de bu istek İngiltere ve Fransa temsilcileri tarafından yinelenmiştir. İngiltere kendisinin de Türkiye gibi büyük bir İslam coğrafyasının yöneticisi olduğu argümanından hareketle söz konusu kutsal emanetlerin geri verilmesi isteniyordu⁴⁷⁵. Bu talepler karşılanmayacak ve kutsal emanetler iade edilmeyecekti.

473 *Lozan Barış Konferansı...*, C. IV, s. 76.

474 *Lozan Barış Konferansı...*, C. III, s. 68.

475 *Lozan Barış Konferansı...*, C. III, s. 199-200.

Lozan kararları İmparatorluk mirasının resmen paylaşımı anlamında kalan borcu da pay etmiştir. Osmanlı dış borçlarının taksiminin adaletli bir bölümlenme olmadığını görülmektedir. Türkiye yaklaşık 84,5 milyon ile en yüksek borç yükümlülüğüne sokulmuştu. Ardından gelen Yemen 527 bin, Irak 435 bin, Hicaz 400 bin lira ödeyecekti. Ürdün, Asir, Suriye-Lübnan, Filistin, Necid, Maan ödeme yapacak ülke ve yönetim merkezleri olarak görülmekteydi⁴⁷⁶. Bu anlamda İmparatorluk borçlarının ödenmesi hususunda Arap-Türk miras sahiplerinin tarihi yükümlülüğü orantısız bir biçimde karşıladıklarını görülmektedir. Tüm tartışmaların ardından imzalanan Antlaşmanın 27. maddesi Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu siyasi yahut dini hükümlerlik haklarının sona erdiğini açıklıyordu: "Türk ülkesinin dışında, işbu andlaşmayı imzalayan öteki devletlerin egemenliği ya da koruyuculuğu (protectorat) altında bulunan ülkelerin uyrukları ile Türkiye'den ayrılmış ülkelerin uyrukları üzerinde, Türk Hükümeti ya da Türk makamlarınca, siyasal, yasama ya da yönetime ilişkin herhangi bir nedenle olursa olsun, hiçbir güç ya da yetki kullanılmayacaktır. Şurası kararlaştırılmıştır ki, Müslüman din makamlarının ruhanî yetkilerine hanel verilmiş değildir". Dış borç ödemelerinin pay edilmesiyle İmparatorluğun tüm mirası varisler arasında bölüşülmüş oluyordu. Bu bölüşüm İmparatorluk çağının sonunu getirmişti.

Sonuç

Hicaz'da 1916 yazında yaşanan isyanın kapsamı *Arapların* tamamını kapsamasa da sonuçları açısından Türk-Arap ilişkilerinde belirleyici genel bir etki yarattı. I. Dünya Savaşı sonrasında Hicaz ile ilgili Türk tarafının gerek söylemsel gerekse fiili yaklaşımlarının oldukça mesafeli olduğu görülmektedir. Necid Emiri İbnu's-Suud'un Haşimiler aleyhine Arap Yarımadası'ndaki genişlemesini bölgeden alınan raporlar ve istihbarat bilgileri çerçevesinde takip etmişlerdir. Dahası sadece burası ile ilgili değil Filistin'de yaşanan gelişmeler de takip edilmiştir. Bu durumun pratik sebeplerinin en başında diğer emperyal güçlerin Osmanlı coğrafyasındaki varlığını zayıflatacak diğer meselelerinin neler olduğunu anlamak geliyorsa da eski imparatorluk coğrafyasında İngiliz-Fransız hamiliklerinin tesisinden rahatsızlık duyulması da önemli bir gerekçe

476 Bahar Aşçı, "Lozan Barış Antlaşması'nda Osmanlı Borçları Meselesi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 6, 2016, s. 1651.

oluşturuyordu. Kısacası buralarda güçlü emperyalist devletlerin varlığı arzulanmıyor bağımsız devletlerin tesisi ümit ediliyordu.

I. Dünya Savaşı sonrasında Orta Arabistan'da Vehhâbiler oldukça etkili biçimde sınırlarını komşuları aleyhine genişletmeye başladılar. I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti karşısında İngiliz savaş performansına katkısı kaçınılmaz derecede etkili olan Şerif Hüseyin, İbnu's-Suud'un bu agresif sınır genişlemesi karşısında bir süre daha İngilizlerin desteğini sağlamışsa da 1925 Aralık'ına gelindiğinde kutsal topraklar tamamen İbnu's-Suud'un eline geçmiş olacaktı. Diğer taraftan Hilafetin Arap Yarımadası ile ilişkilerdeki bu süreçte en fazla gündeme gelen konu olduğu anlaşılmaktadır. Saltanatın lağvından sonra hilafet makamına dair Hüseyin'in bu makamı uhdesine alma isteği artmış hilafetin ilgasından sonra ise fiile dönüşmüştü. Kendisini halife ilan eden Şerif Hüseyin'in tartışmalı meşruiyeti İbnu's-Suud tarafından sona erdirilecekti. Savaş sonrasında Şerif Hüseyin ile Milli Mücadele arasında kapsamı ve güvenirliliği tartışmalı olmasına rağmen İngiliz istihbaratına takılan bir iletişim kurulduğu da anlaşılmaktadır.

Yemen ile Milli Mücadele/Ankara arasında da ilişkiler savaş sonunda savaş yıllarının artakalan meseleleri bağlamında devam etmiştir. Özellikle buradaki Türk askerinin durumu son Yemen Valisi Mahmud Nedim Bey vasıtasıyla yazılan mektuplara yansımıştır. Yemen'de İmam Yahya'nın Ankara'ya ve TBMM'ye bağlılığını sunması ise romantik bir girişimden fazla anlam ifade etmemiştir. *Gidenin gelmediği Yemen* algısı savaş sonrasında TBMM ve Türk karar organlarında önemli bir zihinsel arka plan oluşturmuştur. Reel politik gerçekleri göz önüne alarak İstanbul'un işgal altında ve Batı Anadolu'nun Yunan işgaliyle elden çıkmakta olduğu günlerde tüm enerji Mondros Mütarekesi'nin imzalandığında elde olan toprakların kurtarılmasına harcanmıştır.

Yakın dönem tarih çalışmaları açısından uzun bir tarih aralığını ve çok önemli kırılma noktalarını inceleyen bu çalışmanın kendisinden önceki literatürde daha genel içerisinde yer alan detayları derinleştirmiş olması umut edilmektedir. 1914 ve hatta öncesini tartışıp 1923'e gelindiğinde ortaya çıkan tablonun bölgeden yahut bölge dışı aktörlerin belirleyiciliğinde çoğunlukla idealize edilmiş düşünce akımlarının etkisiyle değil şartların zorlamasıyla spontane biçimde şekillendiğini görmek şaşırtıcı değildir. 1918 sonrası sınır mobilizasyonunda İmparatorluğun muğlak sınırlarında yaşayan aşiret ya da bireylerin sahip

oldukları alışkanlıkların etkili olduğunu ve sınırları netleşmekte olan ulus devletin katı sınırlarına uyumun 1923 sonrasında ve zamana yayılarak yerleşeceğini tespit etmek mümkündür.

Siyasi metinlerin ve kararların belirleyiciliğini ön planda tutan bu çalışmanın kendisinden sonraki çalışmalar için oluşturduğu arka plan üzerine ekonomi ve iktisadi yapıyı da eklemleyerek, alınan kararlardaki etkisini inceleyecek yeni çalışmaların ortaya konulabilmesi oldukça faydalı olacaktır. Zira bu çalışmanın hiçbir kısmında ekonominin zorlayıcı etkisi bir unsur olarak göz önüne alınmamıştır⁴⁷⁷. Bundan sonraki çalışmalarda ekonomik verilerin ve dahası bireyin ekonomisinin söz konusu süreçlere etkisi tespit edilebilirse çalışmanın açık bıraktığı bir başka yön ele alınmış olacaktır.

477 Çalışmada zaman zaman Şevket Pamuk'un Osmanlı-Türk iktisat tarihi ile ilgili çalışmalarına göz atılmıştır. Ancak Pamuk'un çalışmalarının yukarıda sözü edilen konseptte olmadığını belirtmekte fayda vardır. Yine de bu çalışma Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı sonu ve yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomik vaziyetini anlamlandırmada önemlidir: Şevket Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2017.

KAYNAKÇA

ARŞİVLER

Belge detayları dipnotlarda gösterildiğinden kaynakçada yer verilmemiştir.

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, İstanbul (BOA)

A.MKT, MHM (adâret Mektubî Kalemî Mühimme Kalemî (Odası) Belgeleri)

149/5, 149/49, 295/78

İ.DH., (İrâde - Dahiliye)

520/35463,

BEO (Bâb-ı Âlî Evrak Odası)

1857/139217, 1967/147490, 1971/ 147756, 1971/ 147756, 2232/167392,
3653/273959, 4131/309128, 4131/309787, 4318/323778, 4384/328756,
4384/328757, 4391/329274

MV (Meclis-i Vükela Mazbataları)

139/126, 179/62, 180/11, 236/55,174/52, 249/237

A.MT'Z (05) (Sadâret Eyâlât-ı Mümtâze Kalemî Belgeleri-Mısır)

10-C/334-01, (05)01/071.

HR.MA (Hariciye Nezareti Matbuat)

1111/57

DH.ŞFR. (Dahiliye Şifre Kalemî)

406/39, 47/288, 75/121, 64/264, 569/77, 87/97, 92/110

DH.EUM.4.Şb., (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Dördüncü Şube)

7/82, 5/24, 1/12

DH.EUM.5.ŞB., (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Beşinci Şube)

18/31S, 24/32

DH.KMS (Dahiliye Nezareti Dahiliye Kalem-i Mahsus Evrakı)

2/2, 14/19, 4/35

DH.EUM.7.ŞB., (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Yedinci Şube)

1/30, 1/35, 2/27, 2/70

DH.MKT, (Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi)

2722/4, 2733/89, 2738/32, 2743/11

DH.İ.UM, (Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı)

12-2/4/26, 3 Mart 1917.

HR.SYS, (Hariciye Nezareti Siyasi)

2423/16, 2187/5, 2316/7, 2424/14, 2458/16

DH.EUM.SSM (Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Seyrüsefer Kalemi)

56/47

DH.EUM.KI.U (Emniyet-i Umumiye Kalem-i Umumi Müdüriyeti)

3/2

Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Ankara (BCA)

030.10.0.0/260.751.8, 030.0.10/218.472.21, 030.10.0.0/260.750.14

Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Arşivi, Ankara

BDH (Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu)

K: 159, D: 705, F: 7,15, 30

K:160, D: 707, F:20

K: 164, D: 719A, F: 60

K: 165, D: 725, F: 3, 11, 20

K: 339, D: 1361, F:9, 13/24

K: 1711, D: 2, F: 13

K: 1730, D: 85, F: 2, 12

K: 1730, D: 86, F: 26

K: 2285, D: 4, F: 6, 9, 10, 11, 16

K: 3208, D: 16, F: 5, 24, 76

K: 5119, D: 19, F: 1/11

K: 5119, D: 21, F: 1, 6, 8, 10, 21, 31, 42, 48, 49

İSH (İstiklal Harbi Koleksiyonu)

04/103, 30/34, 109/121, 1164/46, 117/107, 1232/181, 1485/27aa, 1487/61, 18/53, 192/163, 20/259, 201/130, 202/182, 204/102, 204/103, 230/125, 253/164, 329/14, 452/92, 48/69, 48/79, 570/93, 576/62, 617/43, 626/66, 628/80, 633/4ac, 633/7, 633/9, 641/54, 641/57, 642/9, 648/136, 648/46, 649/169, 654/152, , 660/56, 661/183, 665/150, 666/184, 724/39, 729/28, 729/81, 73/15, 746/67, 754/64, 817/46, 819/190, 821/88, 861/109aa, 871/69, 916/124, 916/125, 927/106, 956/158

ATAZB (Atatürk Koleksiyonu)

30/19, 17/69aa, 31/67, 38/18, 31/16, 30/42, 31/3, 195-92, 30/34, 31/76

Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi (Ankara)

24/62, 28/91, 28/21, 18/43, 18/61, 18/43, 28/83, 28/28, 28/21, 28/83, 28/81, 28/13, 28/32.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı (İstanbul)

Fahreddin Türkkan Koleksiyonu

The National Archives, Londra

Foreign Office (FO)

141/505/4, 141/505/4, 141/776, 371/1071, 371/2054, 371/2138, 371/2139, 371/2140, 371/2142, 371/2143, 371/2476, 371/2478, 371/2479, 371/2480, 371/2486, 371/2769, 371/2770, 371/2774, 371/2779, 371/2781, 371/2782, 371/3042, 371/3053, 371/3054, 371/3057, 371/4145, 371/4146,

Cabinet Papers

37/122, 24/154

Cambridge University Library Archive, Cambridge

CREWE 1/19

Cambridge University Library, Hardinge Papers, Cambridge

88, 99, 105, 120, 122.

Cambridge University, Churchill College, Churchill College Archive, Cambridge

CHAR 17/14, 17/15, CHAR, 13/39, CHAR 13/18.

Oxford University, St. Antony's College, Middle East Centre Archive, Oxford

Mark Sykes Papers, [GB 165-0275 Box 1 File 1]

British Library, Londra

IOR/L/PS/11/139, IOR/L/PS/11/155, IOR/L/PS/11/169, IOR/L/PS/11/161, IOR/L/PS/11/166, IOR/L/PS/11/192, IOR/L/PS/11/204.

The National Archives and Records Administration (NARA-Bilkent Üniversitesi Envanteri)

NARA 363/767

Türk Tarih Kurumu

TTK Arşivi, 219_37_2, 219_37_4.

Basılmış Arşiv Kaynakları

- Arab Dissident Movements 1905-1955*, Vol. 1, (Edited by A.L.P. Burdett), Archive Editions 1996.
- The Arab Bulletin, Bulletin of The Arab Bureau in Cairo, 1916-1919*, Vol. I, II, III, IV, Archive Edition 1986.
- Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, (Yay. Haz. Ahmet Tetik, Ayşe Seven, Melike Ceyhan), Yıl: 56, S. 120, Nisan 2007.
- Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na Girişi*, Yıl: 67, S: 141, Ocak 2018.
- Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 118, Temmuz 2004, Genelkurmay Başkanlığı Yay., Ankara 2004.
- Atatürk'ün Milli Dış Politikası, Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge*, C. I, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1992.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleleri ve Libya Harekatı 1914-1918*, VI. Cilt, Genelkurmay Başkanlığı Yay., Ankara 1978.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi*, III. Cilt, ATASE Başkanlığı Yay., Ankara 1979.
- British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From the Foreign Office Confidential Print*, (General Editors: Kenneth Bourne, D. Cameron Watt), Part II Series B, Turkey, Iran and Middle East, 1918-1939, Vol.1, (The End of the War 1918-1920, Editor: Robin Bidwell), University Publication of America 1985-1997.
- Documents Diplomatiques français, Armistices et Paix, 1918-1920*, Tome I, (27 Septembre 1918-17 Janvier 1919), P.I.E Peter Lang, 2014.
- Heyet-i Temsilliye Tutanakları*, (Yay. Haz. Uluğ İğdemir), TTK Yay., 2. Baskı, Ankara 1989.
- HUREWITZ, J.C., *Diplomacy in the Near and Middle East, A Documentary Record: 1914-1956*, Vol.II, Toronto, New York, London 1956.
- Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar Belgeler*, (Çev. Seha L. Meray), C. 1, YKY Yay., İstanbul 2001.
- Osmanlı Arşiv Belgelerinde Yemen*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., İstanbul 2008.
- Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., İstanbul 2013.
- Osmanlı Belgelerinde Suriye*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay, İstanbul 2013.
- Records of Yemen*, 1798-1960, Vol. I (1798-1838), 1993, Vol. II (1838-1854), Vol. III (1855-1872), Vol. IV (1872-1899), Vol. V (1900-1914), Vol. VI (1914-1923), (Ed. Doreen Ingrams and Leila Ingrams), Archive Edition 1993.

- ŞİMSİR, Bilal, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)*, TTK Yay., C. II, III, IV, V, VI, 2. Baskı, Ankara 2000.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları, C.1, 2, 3, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1985.
- Türk İstiklal Harbi, IV. Cilt Güney Cephesi, Genelkurmay ATASE Yay., Ankara 2009.
- Türk İstiklal Harbi I Mondros Müarekesi ve Tatbikatı, 3. Baskı, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara 1999.

HATIRATLAR VE KİTAPLAR

- AHMAD, Feroz, *The Young Turks and the Ottoman Nationalities. Armanians, Greeks, Albanians, Jews, and Arabs, 1908-1918*, The University of Utah Press, Salt Lake City 2014.
- AKAL., Emel, *Milli Mücadele'nin Başlangıcında Mustafa Kemal, İstihat ve Terakki ve Bolşevizm*, İletim Yay., İstanbul 2012.
- AKALIN, Müslüm, A. Cihat Kürkçüoğlu, *Urfa Milli Mücadele Albümü*, Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Başkanlığı Yay., Şanlıurfa 2018.
- AKGÜN, Seçil Karal, *Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik*, İstanbul 2006.
- AKSAKAL, Mustafa, *Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı - Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2010.
- AKSAKAL, Mustafa, *The Ottoman Road to War in 1914; The Ottoman Empire and the First World War*, Cambridge University Press, UK, 2008.
- AKŞİN Aptülâhat, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Ankara 1991.
- AKŞİN, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, C. II, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1998.
- AKYILDIZ, Ali, Zekeriya Kurşun, *Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015.
- AKYÜZ, Yahya, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoşu 1919-1922*, TTK Yay., 1975.
- al-Jumaily, Qassam Kh. *Irak ve Kemalizm Hareketi (1919-1923)*, ATAM Yay., Ankara 1999.
- ALLAWI, Ali A., *Faisal I of Iraq*, Yale University Press, New Haven and London 2014.
- al-RASHEED, Madawi, *A History of Saudi Arabia*, Cambridge University Press, Cambridge 2010.
- ANTONIUS, George, *Arab Awakening*, Beyrut 1938.
- ARALOV, Semyon İvanoviç, *Bir Sovyet Diplomatinin Türkiye Anıları 1922-1923*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2008.
- ARSEL, İlhan, *Arap Milli yetçiliği ve Türkler*, Kaynak Yay., İstanbul 2011.
- ARTUÇ, C Nevzat, *Cemal Paşa*, TTK Yay., Ankara 2008.
- ATATÜRK, Mustafa Kemal, *Nutuk Vesikalar*, C. III, MEB Yay., Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1969.

- AVCI, Orhan, *Irak'ta Türk Ordusu 1914-1918*, Vadi Yay., Ankara 2004.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, C. III, Remzi Kitabevi, İstanbul 1985.
- AYDOĞAN, Erdal, *Samsun'dan Erzurum'a Mustafa Kemal*, ATAM Yay., Ankara 2000.
- BAKER, Randall, *King Hussain and the Kingdom of Hejaz*, The Oleander Press, Cambridge and New York, 1979.
- BAKTIAYA, Adil, *Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın Doğuşu, Sosyo-Ekonomik Değişim ve Siyasi Düşünce*, İletişim Yay., İstanbul 2017
- BALLOBAR, Conde de, *Jerusalem in World War I. The Palestine Diary of a European Diplomat*, (Ed. Eduardo Manzano Moreno and Roberto Mazza), I.B. Tauris, London and New York, 2011.
- BARDAKÇI, Murat, *Enver*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015.
- BARR, James, *Kırmızı Çizgi. Paylaşılamayan Toprakların Yakın Tarihi*, Pegasus, İstanbul 2016.
- BAYKAL, Bekir Sıtkı, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, TTK Yay., Ankara 1989.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türkiye Devleti'nin Dış Siyaseti*, TTK Yay., 2. Baskı, Ankara 1995.
- BEIN, Amit, *Kemalist Turkey and Middle East. International Relations in the Interwar Period*, Cambridge University Press, Cambridge 2017.
- BEŞİKÇİ, Mehmet, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015.
- BEYOĞLU, Süleyman, *Medine Müdafası ve Fahreddin Paşa*, Yeditepe Yay., İstanbul 2008.
- BUSCH, Briton Cooper, *Britain, India, and the Arabs, 1914-1921*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London 1971.
- CASEY, Michael S., *The History of Kuwait*, Greenwood Press, London 2007.
- CEBESÖY, Ali Fuat, *Siyasi Hatıralar*, (Haz. Osman Selim Kocahanolu), C. I, Temel Yay., İstanbul 2002.
- Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Haz. Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2006.
- CRISS, Bilge, *İşgal Altında İstanbul 1918-1923*, İletişim Yay., İstanbul 2008.
- ÇETİNSAYA, Gökhan, *Ottoman Administration of Iraq 1890-1908*, Routledge Pub., London, New York 2006.
- ÇİÇEK, Talha, *War and State Formation in Syria. Cemal Pasha's Governorate during World War I, 1914-1917*, Routledge Pub., New York 2014.
- DAWISHA Aaded, *Iraq, A Political History from Independence to Occupation*, Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2009.

- DAWISHA, Adced, *Arab Nationalism in the Twentieth Century: From Triumph to Despair*, Princeton University Press, Princeton 2003.
- DAWN, Ernest, *From Ottomanism to Arabism*, University of Illinois Press, 1973.
(Türkçesi: DAWN, Ernest, *Osmanlıcılıktan Arapçılığa*, (Çev. Bahattin Aydın, Taşkın Temiz), Yöneliş Yay., İstanbul 1998.)
- DERİNGİL Selim, *Denge Oyunu*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2015.
- DEMİR, Yaşar, AYDIN, Yusuf, *Fransa'nın Hila fet Politikası. Fransız Dış Politikasında ve Kamuoyunda Hila fet ve İttihâd-ı İslâm Algısı*, Nizamiye Akademi, İstanbul 2016.
- EMREMCE, Cem, *Osmanlı Ortadoğu'sunu Yeniden Düşünmek*, (Gül Çağalı Güven), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2016.
- ERDEN, Ali Fuat, *Birinci Dünya Harbi'nde Suriye Hatıraları*, (Haz. Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2003.
- Emir Şekib Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydınının Anıları*, (Ter. Halit Özkan), Klasik Yay., İstanbul 2005.
- [ERKİLET], Hüseyin Hüsnu, *Yıldırım*, Genelkurmay Başkanlığı Yay., Ankara 2002.
- FISHER, John, *Curzon and British Imperialism in the Middle East 1916-1919*, Frank Cass, London 1999.
- FORTNA, Benjamin, *The Circassian. A Life of Esref Bey, Late Ottoman Insurgent and Special Agent*, Oxford University Press, Oxford, New York 2017.
- FRIEDMAN, Isaiah, *Germany, Turkey and Zionism*, Oxford University Press, Oxford 1977.
- FRIEDMAN, Isaiah, *The Question Palestine 1914-1918, British-Jewish-Arab Relations*, New York, 1973.
- FRIEDMAN, Isaiah, *Palestine: A Twice Promised Land?, The British, The Arabs & Zionism*, Vol. 1, Routledge, New York 2017.
- FRY, Michael Graham, GOLDSTEIN Eric, LANGHORNE, Richard, *Guide to International Relations and Diplomacy*, Continuum Publishing, New York and London 2002.
- GELLNER, Ernest, *Nations and Nationalism*, Basil Blackwell, Oxford 1983.
- GOLOĞLU, Mahmut, *Sivas Kongresi*, Ankara 1968.
- GÖKAY, Bülent, *A Clash of Empires Turkey between Russian Bolshevism and British Imperialism, 1918-1923*, I.B Tauris, London and New York 1997.
- GÖKAY, Bülent, *Soviet Eastern Policy and Turkey 1920-1991*, I.B Tauris, London and New York 2006.
- GÖNLÜBOL, Mehmet ve SAR, Cem, *Atatürk ve Döneminin Dış Politikası (1919-1938)*, ATAM Yay., Ankara 1990.
- GRAVES, Philip, *The Life of Sir Percy Cox*, London 1941.

- GÜLER, Zekai, Orhan Kabataş, *Millî Mücadele Dönemi Beyânnameleri ve Basını*, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 1990.
- GÜLSOY, Ufuk, *Hicaz Demiryolu*, Eren Yay., İstanbul 1994.
- GÜNEŞ, İhsan, *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 1997.
- GÖRGÜLÜ, İsmet, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922*, TTK Yay., Ankara 1993.
- GÜNAY, Selahattin, *Bizi Kimlere Bırakıp Gidiyorsun Türk? Suriye ve Filistin Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2. Baskı, İstanbul 2011
- HALE, William, *Turkish Foreign Policy 1774-2000*, Frank Cass, London ve Portlond, 2002.
- HANIOĞLU, Şükrü, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim Yay., İstanbul 1989.
- HITTI, Philip K., *History of the Arabs*, Macmillan Company, New York 1937.
- HOURLANI Albert, *A History of Arab Peoples*, Faber and Faber, Harward University Press, London and Cambridge MA, 1991.
- HOURLANI, Albert, *Arabic Thought in the Liberal Age. 1789-1939*, Cambridge University Press, UK, USA, Australia, Spain, South Africa 1983.
- HOURLANI, Albert, *Arap Halkları Tarihi*, İletişim Yay., İstanbul 2005.
- HOURLANI, Albert, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, (Çev. Latif Boyacı, Hüseyin Yılmaz), İnsan Yay., İstanbul 2014.
- HOURLANI, Albert, *The Emergence of the Modern Middle East*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1981.
- HURGRONJE, C. Snouck, *The Holy War "Made in Germany"*, G.P. Putnam's Sons, New York and London 1915.
- HÜLAGU Metin, *İslam Birliği ve Mustafa Kemal*, Timaş Yay., İstanbul 2008.
- İRTEM, Süleyman Kani, *Osmanlı Devleti'nin Mısır, Yemen Hicaz Meselesi*, (Yay. Haz. Selim Kocahanoğlu), Temel Yay., İstanbul 1999.
- JACOB, Harold F., *Kings of Arabia, The Rise and Set of the Turkish Sovereignty in the Arabian Peninsula*, Mill &Boon Ltd., London 1923.
- JOHNSON, Nuala C., *Ireland, the Great War and Geography of Remembrance*, Cambridge University Press, Cambridge, New York, 2003.
- KARABEKİR, Kazım, *İstiklal Harbimiz*, C. I, YKY Yay., İstanbul 2008.
- KARABULUT, Veysi, *Meşihât Müsteşârı Hüseyin Kâmil Efendi'nin Yemen Hatıraları (1912-1913)*, Doğu Kütüphanesi Yay., İstanbul 2010.
- KARACA, Taha Niyazi, *Sınırları Çizen Kadın İngiliz Casus Gertrude Bell*, Kronik Kitap, İstanbul 2018.
- KAŞIYUĞUN, Ali, *Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşına Girişi*, Yeditepe Yay., İstanbul 2016.

- KAYALI, Hasan, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London 1997. (Türkçesi: Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar, Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)*, (Çev. Türkan Yöney), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1998)
- KAYMAZ, İhsan Şerif, *Musul Sorunu Emperyalizm ve Kürtler*, Kaynak Yay., İstanbul 2014.
- KEDORIE, Elie, *Arabic Political Memoirs and other Studies*, Frank Cass And Company Ltd., London 1979.
- KARPAT, Kemal, *The Politicization of Islam. Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*, Oxford University Press, Oxford 2001.
- KEDOURIE, Elie, *England and the Middle East. The Destruction of the Ottoman Empire 1914-1921*, Mansell Publishing Limited, London 1987.
- KEDOURIE, Elie, *In the Anglo-Arab Labyrinth: The McMahon-Husayn Correspondence and its Interpretations 1914-1939*, Cambridge University Press, Cambridge 1976.
- KELEŞİYLMAZ, Vahdet, *Teşkilât-ı Mahsûs'ının Hindistan Misyonu (1914-1918)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1999.
- KHOURY, Philip S., *Syria and the French Mandate. The Politics of Arab Nationalism 1920-1945*, Princeton, New Jersey ve London 1987.
- KHOURY, Philip, *Urban Notables and Arab Nationalism: The Politics of Damascus 1860-1920*, Cambridge University Press, London 2003.
- KOLOĞLU, Orhan, *Türk-Arap İlişkileri Tarihi*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2017.
- KOSTINER, Joseph, *The Making of Saudi Arabia (1916-1936), From Chieftaincy to Monarchical State*, Oxford University Press, Oxford, New York 1993.
- KODAL, İahir, *Paylaşamayan Toprak. Türk Basınına Göre (1923-1926) Musul Meselesi*, Yeditepe Yay., İstanbul 2005.
- KICIMAN, Nâci Kâşif, *Medine Müdafası, Hicaz Bizden Neden Ayrıldı?*, Sebil Yay., İstanbul 1994.
- Kral Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyan Ettik?*, (Ter. Halit Özkan) 7. Baskı, Klasik Yay., İstanbul 2009.
- KUEHN, Thomas, *Empire, Islam and Politics of Difference. Ottoman Rule in Yemen, 1849-1919*, Brill, Boston 2011.
- KURŞUN, Zekeriya, *Katar'da Osmanlılar 1871-1916*, TTK Yay., Ankara 2004, s. 126-144.
- KURŞUN, Zekeriya, *Necid ve Ahısâda Osmanlı Hakimiyeti (Vehhâbi Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı)*, TTK Yay., Ankara 1998.
- KURŞUN, Zekeriya, *Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri*, İrfan Yayıncılık, İstanbul 1992.
- KÜRKÇÜOĞLU, Ömer, *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara 1982.

- LACEY, Robert, *Inside the Kingdom: Kings, Clerics, Modernist, Terrorists and the Struggle for Saudi Arabia*, Penguin Books, Londra 2009.
- LANDAU, Cf. Jacob M., *The Politics of Pan-Islam*, Oxford: Clarendon Press, 1990.
- LAWRENCE, T. E., *Seven Pillars of Wisdom*, A Laruel Edition, New York 1926,
- LEATHERDALE, Clive, *Britain and Saudi Arabia 1925-1939*, F.Cass, London 1983.
- LEWIS, Bernard, *The Shaping of the Modern Middle East*, Oxford University Press, New York and Oxford 1994.
- MACMILLAN, Margaret, *Paris 1919. 1919 Paris Barış Konferansı ve Dünyayı Değiştiren Altı Ayn Hikayesi*, (Çev. Belkis Dişbudak), ODTÜ Yay., Ankara 2001.
- MACMUNN, George ve FALLS, Cyrrill, *Military Operations Egypt-Palestine*, Printed and published by His Majesty's Stationery Office, London 1928.
- Mahmud Nedim Bey, *Arabistan'da Bir Ömür. Son Yemen Valisinin Hatıraları veya Osmanlı İmparatorluğu Arabistan'da Nasıl Yıkıldı?*, (Derleyen: Ali Birinci), İSİS Yay., İstanbul 2001,
- MARDİN, Şerif, *Türk Modernleşmesi. Makaleler*, İletişim Yay., İstanbul 1991.
- MASTERS, Bruce, *Christians and Jews in the Ottoman Arab World. The Roots of Sectarianism*, Cambridge University Press, Cambridge 2001.
- MAZZA, Roberto, *Jerusalem. From the Ottomans to the British*, I.B. Tauris, London and New York 2009.
- McMEEKIN, Sean, *Osmanlı'da Son Fasıl. Savaş, Devrim ve Ortadoğu'nun Şekillenışı 1908-1923*, (Çev. Nurettin ElHüseyni), YKY Yay., İstanbul 2016.
- MONROE, Elizabeth, *Britains's Movement in the Middle East 1914-1956*, John Hopkins Press, Baltimore 1963.
- Muhammed Kürd Ali, *Bir Osmanlı-Arap Gazetecinin Anıları*, Klasik Yay., İstanbul 2006,
- Muhammed Kürd Ali, *Enver Paşa'nın Ortadoğu Seyahati*, (Ter. Derya Aydın, Ahmet Şenel, Sibel Ilgın), Hiperlink Yay., İstanbul 2007.
- MÜDERRİSOĞLU, Alptekin, *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları*, Yapı Kredi Yay., Ankara 1982.
- ORBAY, Rauf, *Cehennem Değirmeni. Siyasi Hatıralarım*, C. 1, Emre Yay., İstanbul 1993
- ORTAYLI, İlber, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İletişim Yay., İstanbul 2004.
- Osmanlı İmparatorluğunda Ayrılkıç Arap Örgütleri, Âliye Divân-ı Hab-i Örfisi*, (Yay. Haz. Ayşe Aydın), Arba Yay., İstanbul 1993.
- ÖKE, Mim Kemal, *İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E.W.C. Noel'in Faaliyetleri (1919)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1988.
- ÖKE, Mim Kemal, M. Lutfullah Karaman, *Adı Yemen'dir... Belgelerle Milli Mücadele Dönemi'nde Yemen'deki Son Osmanlıların Hikayesi*, Ufuk Yay., İstanbul 2003.

- ÖKE, Mim Kemal, *Musul Meselesi Kronolojisi (1918-1926)*, İstanbul 1987.
- ÖKE, Mim Kemal, *Musul ve Kürdistan Sorunu*, Ankara 1992.
- ÖZCAN Azmi, *Pan-İslamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*, TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yay. İstanbul 1992.
- ÖZÇELİK, İsmail, *Milli Mücadelede Güney Cephesi (Urfa) 30 Ekim 1918-11 Temmuz 1920*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1992.
- ÖZYÜKSEL, Murat, *The Hejaz Railway and the Ottoman Empire. Modernity, Industrialisation and Ottoman Decline*, I.B Tauris, London and New York 2014.
- PAMUK, Şevket, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, Türkiye İş Bankası Kültür Yay.*, İstanbul 2017.
- PARIS, Timothy J., *Britain, The Hashemites and Arab Rule 1920-1925, The Sherifian Solution*, Frank Cass, London, Portland 2003.
- POLAT, Ü. Gülsüm, *İngiltere ve Osmanlı Devleti Ekseninde I. Dünya Savaşı Yıllarında Mısır*, ATAM Yay., Ankara 2015.
- PROVENCE, Michael, *The Great Syrian Revolt and the Rise of Arab Nationalism*, University of Texas Press, USA 2005.
- PROVENCE, Michael, *The Last Ottoman Generation and the Making of the Modern Middle East*, Cambridge University Press, Cambridge 2017.
- REYNOLDS, Michael A., *İmparatorlukların Çöküşü. Osmanlı-Rus Çatışması 1908-1918*, (Çev. Yücel Aşkoğlu), Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2016.
- Reşid Rıza, *İttihad-ı Osmani'den Arap İsyanına*, (Terc. ve inc. Özgür Kavak), Klasik Yay., İstanbul 2007.
- Rıza Nur, *Lozan Hatıraları*, 3. Baskı, Boğaziçi Yay., İstanbul 1992.
- Riyad N. er-Reyyis, *Osmanlı'nın Çöküş Döneminde Arap Casusları*, Selenge Yay., İstanbul 2006.
- ROGAN, Eugene, *The Arabs. A History*, Penguin Books, New York 2009.
- SABİS, Ali İhsan, *Birinci Dünya Harbi*, 4. Cilt, Nehir Yay., İstanbul 1994.
- SELEK, Sebahattin, *Anadolu İhtilali*, 5. Baskı, Örgün Yay., İstanbul 1981.
- SHARABI, H.B., *Governments and Politics of the Middle East in the Twentieth Century*, New York 1962.
- SHARABI, Hisham, *Arab Intellectuals and the West: the Formative Years, 1875-1914*, The John Hopkins Press, Baltimore and London 1970.
- SHAW, Stanford, *The Ottoman Empire WWI*, Vol. 2, TTK Yay., Ankara 2008.
- SHEFFY, Yigal, *British Military Intelligence in Palestine 1914-1918*, Routledge, London and New York 1998.
- SHORROCK, William, *French Imperialism in the Middle East*, University of Wisconsin Press, Madison 1976.

- SLUGLETT, Peter, *Britain in Iraq. Contriving King and Country*, I.B. Tauris, London, New York 2007.
- SOFUOĞLU, Adnan, YILDIRIM, Seyfi, *Arşiv Vesikalarına Göre 1921 Londra Konferansı, Tutanaklar-Belgeler*, ATAM Yay., Ankara 2018.
- SONYEL, Salâhi, *Gizli Belgelerle Lozan Konferansı'nın Perde Arkası*, 2. Baskı, TTK Yay., Ankara 2014.
- SONYEL, Salâhi, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika Mondros Bırakışmasından Büyük Millet Meclisi'nin Açılışına Kadar*, C. I, 4. Baskı, TTK Yay., Ankara 2014.
- SONYEL, Salâhi, *Gizli Belgelerde Mustafa Kemal, Vahdettin ve Kurtuluş Savaşı*, ATAM Yay., Ankara 2015.
- STITT, George, *Son Mekke Emiri Şerif Ali Haydar Paşa Anlatıyor. Osmanlı Arabistan'ı Nasıl Kaybetti?*, Çev. Yusuf Selman İnanc, Kronik Kitap, İstanbul 2018.
- STODDART, Philip, *Teşkilât-ı Mahsûsa*, (Çev: Tansel Demirel), Arba Yay., İstanbul 1993.
- STORRS, Ronald, *The Memoirs of Sir Ronald Storrs*, G.P. Putnam's Sons, New York 1937.
- ŞİMŞİR, Bilal, *Lozan Telgrafları*, C. I, II, TTK Yay., Ankara 1990.
- Tâlât Paşa'nın Anıları*, (Haz. Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2009.
- TAMARI, Salim, *Year of the Locust, A Soldier's Diary and the Erasure of Palestine's Ottoman Past*, Berkeley, University of California Press, Los Angeles, London 2011.
- TANÖR, Bülent, *Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)*, YKY Yay., İstanbul 1998.
- TAŞ, Necati Fahri, *Günaydoğu 1919. İtilaf Devletlerinin Günaydoğu Anadolu Aşiretleriyle İlişkisi*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2014.
- TAŞKIRAN, Cemalettin, *Ana Ben Ölmedim. I. Dünya Savaş'ında Türk Esirleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2008.
- TAUBER, Eliczer, *The Arab Movements in World War I*, Frank Cass, London, 1993.
- TAUBER, Eliezer, *The Emergence of the Arab Movements*, Frank Cass, London 1993.
- TAUBER, Eliezer, *The Formation of Modern Syria and Iraq*, Frank Cass, London 1995.
- TEITELBAUM, Joshua, *The Rise and Fall of the Hashemite Kingdom of Arabia*, C.Hurst&Co., UK 2001.
- TETİK, Ahmet, *Teşkilat-ı Mahsusa (Umur-ı Şarkıyye Dairesi), Tarihi*, C I: 1914-1916, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2014.
- TIBI, Bassam, *Arab Nationalism: A Critical Inquiry*, (Ed. and trans. Marion-Farouk Slunglett), MacMillan Press, London 1981. (Türkçesi: TİBİ Bassam, *Arap Milliyetçiliği*, Yöneliş Yay., (Çev. Taşkın Temiz), İstanbul 1998.)
- TRIPP Charles, *A History of Iraq*, Third edition, Cambridge University Press, Cambridge 2008.
- TROELLER, Gary, *The Birth of Saudi Arabia: Britain and the Rise of the House of Sa'ud*, Frank Cass Co., Great Britain 1976.

- TRUMPENER, Ulrich, *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918*, Princeton University Press, Princeton/NJ, 1968.
- Türk Dış Politikası*, C. I, (Ed. Baskın Oran), İletişim Yay., İstanbul 2012.
- TUCKER, Spencer C. (Ed.), *The Encyclopedia of Middle East, The United States in the Persian Gulf, Afghanistan, and Iraq Conflicts*, Vol. I, ABC-Clio, Santa Barbara, California 2010.
- TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. II, (Mütareke Dönemi), Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul 1984.
- TUNÇAY, Mete, *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, 3. Basım Bilgi Yayınevi, İstanbul 1978.
- Türk İstiklal Harbi Güney Cephesi*, IV. Cilt, ATASE Yay., Ankara 2009.
- TÜRKMEN, Zekeriya, *Musul Meselesi Askeri Yönden Çözüm Arayışları*, ATAM Yayınları 2011.
- UMAR, Ömer Osman, *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908-1938)*, ATAM Yay., Ankara 2004.
- UMAR, Ömer Osman, *Türkiye- Suriye İlişkileri (1918-1940)*, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Yay., Elazığ 2003.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Mekke-iMükerrreme Emîrleri*, TTK Yay., Ankara 1984.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, 4. Baskı, TTK Yay, Ankara 1993.
- WESTRATE, Bruce, *The Arab Bureau: British Policy in Middle East, 1916-1920*, University Park, PA 1992.
- WILSON, Arnold T., *Mesopotamia, 1917-1920: A Clash of Loyalties*, London 1931.
- VON DER GOLTZ, Colmar, *Yirminci Yüzyıl Başlarına Osmanlı- Alman İlişkileri Goltz Paşa'nın Hatıratı*, Haz. Faruk Yılmaz, İz Yay., İstanbul 2012.
- YAMAUCHI, Masayuki, *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa. Türkiye'den Türkistan'a*, Bağlam Yay., İstanbul 1995.
- YAVUZ, Bige, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri, Fransız Arşiv Belgeleri Açısından (1919-1922)*, Ankara 1994.
- YAVUZ, Hulusi, *Kâbe ve Haremeyn için Yemen'de Osmanlı Hâkimiyeti 1517-1571*, İstanbul 1984.
- YURDAKUL, Nurcan Özkaplan, *İngiltere Ortadoğu'ya Nasıl Girdi?*, Kronik Kitap, İstanbul 2018.
- ZEINE Zeine N., *Arab-Turkish Relations and the Emergence of Arab Nationalism*, Greenwood Press, USA 1981; Türkçesi: *Türk-Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu*, Gelenek Yay., (Çev. Emrah Akbaş), İstanbul 2003.
- ZEINE, Zeine N., *The Struggle for Arab Independence. Western Diplomacy and the Rise and Fall of Faisal's Kingdom in Syria*, Caravan Books, New York 1977.
- ZÜRCHER, Eric Jan, *Milli Mücadele'de İttihatçılık*, (Çev. Nühket Salihoglu), İletişim Yay, İstanbul 2003.

Makaleler

- "Aouni Bey Abdul Hadi, "The Balfour Declaration", *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 164, Palestine. A Decade of Development (Nov., 1932), s. 12-21
- "Arab Victory on Sinai Border", *The Times*, 13 Temmuz 1917.
- "Bonar Law'ın Poincaré'e Pazarlık Teklifi", *Akşam*, 5 Kanun-ı sani 1339.
- "British Mission Captured", *The Times*, 19 Eylül 1919.
- "Bu sabah gelen haber: Müzakerat İnkita' uğradı", *Akşam*, 6 Şubat 1923.
- "Captives of the Arabs. British Party's Experiences in the Yemen", *The Times*, 9 Nisan 1920.
- "Capture of Mecca. Arab Tribesman in Revolt", *The Times*, 22 Haziran 1916.
- "Disgust with Turkish Atrocities. Causes of Grand Sherif's Revolt.", *The Times*, 14 Ağustos 1916.
- "Fransızlar Lozan'da artık serbest hareket edeceklerini ilân ediyorlar", *Akşam*, 7 Kanun-ı sani 1339.
- "Gazi Paşa'nın Büyük Millet Meclisinde bugün saat ikide irad ettikleri tarihi nutuk sureti...", *Akşam*, 3 Mart 1340.
- "Great Arab Revolt. Mecca Taken From Turks. Medina Besieged", *The Times*, 22 Haziran 1916.
- "Heyet-i Murahhasımız Musul müzakeresinin tehiri talehini red etti", *Akşam*, 20 Kanun-ı sani 1339.
- "Hicaz Hadisesi Hakkında", *Tanin*, 4 Eylül 1916.
- "Hicaz. Kralı Hüseyin halifelliğini ilan ediyor", *Hâkimiyet-i Milliye*, 9 Mart 1341.
- "Hindistan da Tebrik Ediyor", *Hâkimiyet-i Milliye*, 9 Mart 1340.
- "India and the Mecca Revolt. Moslems Delighted with the News", *The Times*, 26 Haziran 1916.
- "İbnu's-Suud'un Âlemi İslama Beyannameşi", *Son Telgraf*, 9 Cemaziyelahir 1343.
- "İdrisi'nin Hezimetini", *Sebilürreşad*, Mart 1328, S. 184, s. 30.
- "İngilizlerin Himayesinde bir hilafet nasıl şeydir?", *Akşam*, 13 Mart 1340.
- "İnkılâbımızın Haric Memleketlerde Tesirleri", *Akşam*, 9 Mart 1340.
- "İsmet Paşa birçok mütehassıs ve müşavirlere hareket emri verdi", *Akşam*, 28 Kanun-ı sani 1339.
- "Kral Faysal'ın Beyanâtı", *Akşam*, 6 Mart 1340.
- "Lord Curzon bu akşam Paris'e gidecek. Salı günü tekrar Lozan'a avdet edecek", "Lord Curzon'u ta'mirat hakkında görüşmek üzere Bonar Law davet etti", *Akşam*, 1 Kanun-ı sani 1339.
- "Lozan Konferansı üzerinde iki mühim ve müessir amil", *Akşam*, 5 Kanun-ı sani 1339.
- "Lozan Mektupları: Lozan Konferansının en mühim celsesi", *Akşam*, 28 Kanun-ı sani 1339.

- "Lozan Muhabiri mahsusamızdan bugün aldığımız mühim telgrafname", *Akşam*, 3 Şubat 1339.
- "Lozan'daki Vaziyet Hakkında Havas'ın Tebliği", *Akşam*, 4 Şubat 1339.
- "Muahede dün heyet-i Murahhasamıza tevdi' olundu", *Akşam*, 21 Kanun-ı sani 1339.
- "Medine-i Münnevver'e. Emir Hazretlerinin muvasalatı ve Hicaz Ahalisine Beyannamesi", *Tanin*, 5 Fylül 1916.
- "Mekke İsyanı Hindlileri İğzab Ediyor", *Tercüman-ı Hakikat*, 22 Ağustos 1916.
- "Moslem Worlds and Mecca Revolt. Turks' Energetic Steps Against Sherif", *The Times*, 27 Haziran 1916.
- "Murahhas Hasan Beğ bu sabah Lozan'dan geldi. İstanbul'da durmaksızın Ankara'ya gidiyor...", *Akşam*, 28 Kanun-ı evvel 1338.
- "Musul hakkında Curzon'a Cevabımız: nokta-i nazarımızın muhafazasından ibarettir", *Akşam*, 30 Kanun-ı evvel 1338.
- "Musul Hakkında Lord Curzon'a verilen cevabi notamız: Adana, İzmir, Urfa, İstanbul, Ayıntab, ve Şarki Trakya, için olduğu gibi Musul vilayetinin de anavatana alındığı için Türk milleti bütün kuvvetini son haddine kadar sarf etmeğe azm etmiştir", *Akşam*, 28 Kanun-ı evvel 1338.
- "Musul hakkında müzakerat nim-resmi bir surette devam edildiği haber veriliyor", *Akşam*, 18 Kanun-ı sani 1339.
- "Musul hakkındaki müzakerat akim kaldı", *Akşam*, 21 Kanun-ı sani 1339.
- "Musul meselesinde itilaf edilemeyecek", *Akşam*, 30 Kanun-ı evvel 1338.
- "Musul meselesinin hususi surette müzakeresine decam ediliyor", *Akşam*, 19 Kanun-ı sani 1339.
- "Musul'un sade şimal hududundan bahs ediyorlar", *Akşam*, 6 Kanun-ı sani 1339.
- "Necmeddin Sadak, Haricdeki Tesirleri", *Akşam*, 10 Mart 1340.
- "Paris Gazeteleri Her Şeye Rağmen İnkita olmayacağı fikrinde", *Akşam*, 1 Kanun-ı sani 1339.
- "Paris İhtilafının Lozan İtifına Te'siri", *Akşam*, 8 Kanun-ı sani 1339.
- "Pazartesi günü muahede projesini verecekler. Salı günü Curzon Londra'ya hareket edecek", *Akşam*, 26 Kanun-ı sani 1339.
- "Severe Battle in Arabia", *The Times*, 13 Mart 1915.
- "Siyaset. Mekke'deki Fesad", *Tanin*, 26 Temmuz 1916.
- "The Sherif of Mecca at Home", *The Times*, 3 Ağustos 1916.
- "Türkler ve Arablar arasında uhuvveti tahkim için Hind hilafet cemiyetinin tavassutu", *Sebillürreşad*, 16 Mayıs 1339.
- "Yafa Bombarded by British Cruiser", *The Times*, 5 Kasım 1914.
- "Yemen Mission Safe", *The Times*, 18 Aralık 1919.
- "Yemenliler Meclisimize Meb'us Gönderecekler", *Tevhid-i Efkâr*, 20 Haziran 1339.
- "Yemen Meb'us Nazırları", *Tevhid-i Efkâr*, 23 Haziran 1339.

- Abu-Manneh Butrus, "The Christian between Ottomanism and Syrian Nationalism: The Ideas of Butros Al-Bustani", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 11, No. 3, (May, 1980), s.287-304.
- AHMAD, Ishtiaq and BUTT, Mahmud-ul-Hassan, "From Pan-Islamism to Muslim Nationalism: Khilafat Movement and the Struggle for Pakistan", *Pakistan Journal of History and Culture*, Vol. XXXIII, No. 2 (2012), s.1-22.
- Ahmed Fehd Berekât eş-Şevâbîke, "Abdülhamîd ez-Zehrâvî", *DİA*, C. I, İstanbul 1988, s. 226-227.
- AHMED, Ağaoglu, "Siyaset. Hicaz Hadisesi", *Tercüman-ı Hakikat*, 15 Temmuz 1332.
- AKAL, Emel, "Rusya'da 1917 Şubat ve Ekim Devrimlerinin Türkiye'ye Etkileri/ Yansımaları", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C. 8, İletişim Yay., İstanbul 2008, s. 119-137.
- AKBIYIK, Yaşar, "Türkiye-Suriye İlişkileri (1919-1938)", *Atatürk 4. Uluslararası Kongresi*, C. I, ATAM Yay., Ankara 2000, s.177-189.
- AKSAKAL, Mustafa "Holy War made in Germany? Ottoman Origins of the 1914 Jihad", *War in History*, 18 (2), s.184-199.
- AKSAKAL, Mustafa, "Osmanlı İmparatorluğu", *Savaşta İmparatorluklar 1911-1923*, (Der.Rovert Gerwarth, Enez Mancla), İletişim Yay., İstanbul 2006, s.43-69.
- AKŞİN, Sina, "Turkish Syrian Relations in the Time of Faisal (1918-1920)", *The Turkish Yearbook of International Relations*, No. XX. 1980-1981, s. 1-19.
- ARMAOĞLU Fahir, "Lozan Konferansı ve Musul Sorunu", *Misakı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul*, Ankara 2012, s. 103-148.
- AŞCI, Bahar, "Lozan Barış Antlaşması'nda Osmanlı Borçları Meselesi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C.5, S.6, 2016, s. 1649-1661.
- ATAÖV, Türkkaya, "Turkish Foreign Policy: 1923-1938", *The Turkish Yearbook of International Relations*, Vol. 2, 1961.
- ATMACA, Metin, "Fragile frontiers: Sayyid Taha II and the role of Kurdish religious leadership in the Ottoman East during the First World War", *Middle Eastern Studies*, 54:3, s. 361-381.
- ATMACA, Metin, "Osmanlı, Konformist ve Liberal Bir Muhallif: Şerif Paşa", *Kürt Tarihi ve Siyasetinden Portreler*, (Der. Yalçın Çakmak, Tuncay Şur), İletişim Yay., İstanbul 2018, s. 131-142.
- ATMACA, Metin, "Sherif Pasha's "Memorandum on the Claims of the Kurd People" to the conference of Peace in Paris on February 6, 1919" *The Kurds: An Encyclopedia of Life, Culture and Society*, s. 328.
- BALDRY, John, "Al-Yaman and Turkish Occupation 1849-1914", *Arabica*23, s. 156-196.

- BECK, Peter J., “ ‘A Tedious and Perilous Controversy’: Britain and the Settlement of Mosul Dispute, 1918-1926”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 17, No. 2 (April 1981), s. 256-276.
- BECK, Philip S. Khoury, “Factionalism among Syrian Nationalists during the French Mandate”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 13, No. 4 (Nov., 1981), s. 441-469
- BİLGE, Mustafa L., “Aden”, *DİA*, C. 1, s. 367-369.
- BİLGENOĞLU, Ali, “Ortadoğu’da Bir Öncü: Modernitenin Mısır’a İlk Taşıyıcısı Rifa’a Rafi el-Tahtavi (1801-1873)”, *History Studies, Ortadoğu Özel Sayısı*, 2010, s. 27-46.
- BLUNT, Wilfred Scawen, “An Intimate View”, *The North American Review*, Vol.217, No. 810, (Mayıs 1923), s. 664-675.
- BOSTAN, İdris, “Haz’al Han”, *DİA*, C. 17, İstanbul 1998, s. 107-108.
- BOSTAN, İdris, “Muhammed Hilal Efendi’nin Yemen’e Dair İki Layihası”, *Osmanlı Araştırmaları III*, İstanbul 1982, s. 301-326,
- BOSTAN, İdris, “Yemen. Osmanlılar Devri”, *DİA*, C. 43, İstanbul 2013, s. 400-414.
- BOYAR, Ebru, “Savaş ve Basın: Türk Ulusal Kurtuluş Savaşı ve İngiliz *The Times* Gazetesi”, *Odtü Gelişme Dergisi*, C. 36, S. 2, Aralık 2009, s. 291-324.
- BRECHER, F. W., “French Policy toward the Levant 1914-18”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 29, No. 4 (Oct., 1993), s. 641-663.
- BUZPINAR, Tufan, “Suriye”, *DİA*, C. 37, İstanbul 2009, s. 550-555.
- BUZPINAR, Tufan, “The Hijaz, Abdulhamid II and Amir Hussein’s Secret Dealings with the British, 1877-80”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 31, No.1, (Jan.,1995), s. 99-123.
- BUZPINAR, Tufan, “Kevâkibi, Abdurrahman b. Ahmed”, *DİA*, C.25, s. 339-340.
- BÜYÜKCOŞKUN, Kudret, “Arabistan”, *DİA*, C. III, İstanbul 1991, s. 248-252.
- CHARLWOOD, David J., “The Impact of the Dardanelles Campaign on British Policy Towards the Arabs: How Gallipoli Shaped the Hussein-McMahon Correspondence”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 42:2, s. 241-252
- CONNELLY, Mark, “The British Campaign in Aden 1914-1918”, *Journal of the Centre for First World War Studies*, 2:1, 2005, s. 65-96.
- ÇİÇEK M. Talha, “İttihatçılar ve Şerif Hüseyin: Mekke İsyanı’nın nedenleri üzerine bir değerlendirme”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 16, Yaz 2013, s. 41-57.
- ÇİÇEK, Talha, “Osmanlıcılık İdeolojisi ve Osmanlı Hakimiyeti Sonrası Türk-Arap İlişkilerinde Değişim ve Süreklilik”, *Divan*, C. 17, S. 33, (2012/2), s. 173-192.
- ÇİÇEK, Talha, “The tribal partners of empire in Arabia: the Ottomans and the Rashidis of Najd,1880–1918”, *New Perspectives on Turkey*, Vol. 56, May 2017, s. 105-130.

- DAVISON, Roderic H., "Where is the Middle East", *Foreign Affairs*, Vol. 38, No. 4, July, 1960, s. 665-675.
- DAWN, Ernest, "From Ottomanism to Arabism" *The Origins of Arab Nationalism*, (Ed. Rashid Khalidi, Lisa Anderson vd.), Colombia University Press, New York 1991.
- DAWN, Ernest, "The Amir of Mecca Al-Ḥusayn Ibn-'Ali and the Origin of the Arab Revolt", *Proceedings of the American Philosophical Society*, Vol. 104, No. 1 (Feb. 15, 1960), s. 11-34.
- DONZEL, E. Van, "Yanbu", *EP*, Vol. XI, Brill, Leiden 2002, s. 281.
- DUGUID, Stephen, "The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia", *Middle Eastern Studies*, 9 (2) (1973), s. 139-155.
- EICH, Thomas, "Patterns of the 1920 rising in Iraq: The Rifā'iyye Tāriqa and Shiism", *ARABICA*, T.56, Fasc. 1, Janvier 2009, s. 112-119.
- EKİNCİ, İlhan, "Kızıldeniz'in Güneyinde Rekabet- Şeyh Said ve Fersan Adaları Meselesi", *Belleten*, S. 255, s. 570-580.
- ELDAR, Dan, "France in Syria: The Abolition of the Sharifian Government, April-July 1920", *Middle Eastern Studies*, Vol. 29, No. 3 (Jul., 1993), s. 487-504.
- el-Kevkeb*, 23 Safer sene 1335
- ERDAŞ, Sadık, "Nihad (Anılmış) Paşa'nın Elcezire Cephe Komutanlığı Ve Yargılanması Meselesi", *CTAD*, Yıl 14 S. 28 (Güz 2018), s. 1-36.
- ESKANDER, Saad, "Britain's Policy in Southern Kurdistan: The Formation and the Termination of the First Kurdish Government, 1918-1919", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 27:2, s.139-163.
- FISHER, John, "The Rabegh Crisis, 1916-17: 'A Comparatively Trivial Question' or 'A Self-Willed Disaster'", *Middle Eastern Studies*, Vol. 38, No. 3 (Jul., 2002), s. 73-92.
- FITZGERALD, Edward Peter, "France's Middle Eastern Ambitions, the Sykes-Picot Negotiations, and the Oil Fields of Mosul, 1915-1918", *The Journal of Modern History*, Vol. 66, No. 4 (Dec., 1994), s. 697-725.
- FOSTER, Zarchary J., "The 1915 Locust Attack in Syria and Palestine and its Role in the Famine During the First World War", *Middle Eastern Studies*, Vol. 51, No. 3, s. 370-394.
- FRIEDMAN Isaiah, "The Response to the Balfour Declaration", *Jewish Social Studies*, Vol. 35, No. 2 (Apr., 1973), s. 105-124
- FRIEDMAN Isaiah, "The McMahon- Hussein Correspondence and the Question of Palestine", *Journal of Contemporary History*, Vol. 5, No: 2, (1970), s. 83-122.
- From our correspondent, "France Surprised. Mr. LL. George and the Emir Feisal", *The Times*, 24 Şubat 1921.
- From Our Correspondent, "The Anatolian war. Afghan Promises to the Nationalist", *The Times*, 5 Ağustos 1921.

- From Our Correspondent, "Zionist Aid to the Allies", *The Times*, 27 Aralık 1917.
- GERSHONI, Israel, "Rethinking the Formation of Arab Nationalism in the Middle East, 1920-1945. Old and New Narratives", *Rethinking Nationalism in the Arab Middle East*, (Ed. James Jankowski and Israel Gershoni), Colombia University Press, New York 1997, s. 3-25.
- GOEJE, M.J. de, "Arabistan", *İA*, C. I, MEB yay., Eskişehir 1997, s. 472-473.
- GOLDSTAIN, Erik, "The British Official mind and the Lausanne conference, 1922-23", *Diplomacy & Statecraft*, 14:2, s.185-206.
- GOLDSTEIN Erik, "British Peace Aims and the Eastern Question: The Political Intelligence Department and the Eastern Committee, 1918", *Middle Eastern Studies*, Vol. 23, No. 4 (Oct., 1987), s. 419-436
- GOOLD, Douglas, "Lord Hardinge and the Mesopotamia Expedition and Inquiry, 1914-1917", *The Historical Journal*, Vol. 19, No. 4 (Dec., 1976), s. 919-945.
- GÖNLÜBOL, Mehmet, "Atatürk Döneminde Türkiye'nin Dış Politikası", *The Turkish Yearbook of International Relations*, Vol. 2, 1961, s.197-226.
- GÜNAY, Selçuk, "II. Abdulhamid Devrinin Son Yıllarında Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Irakta Aşiret Mücadeleleri ve Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.2, Erzurum 1995, s. 103-132.
- GROHMANN, Adolf, "Necid", *İA*, C. IX, MEB yay., Eskişehir 1997, s.159-162.
- HAGEN, Gottfried, "German Heralds of Holy War: Orientalists and Applied Oriental Studies", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, XXIV/2, s. 145-162.
- Haddad, Mahmoud, "The Rise of Arab Nationalism Reconsidered", *International Journal of Middle East Studies*, 26 (02), s. 201-222.
- HALABI, Awad, "Liminal Loyalties: Ottomanism and Palestinian Responses to the Turkish War of Independence, 1919-22", *Journal of Palestine Studies*, Vol. 41, No. 3 (Spring 2012), s. 19-37
- HALAÇOĞLU, Yusuf, "Asir", *DİA*, C.3, İstanbul 1991, s. 482-484.
- HERRMANN, Klaus J., "Political Response to the Balfour Declaration in Imperial Germany: German Judaism", *Middle East Journal*, Vol. 19, No. 3 (Summer, 1965), s. 303-320.
- HURGRONJE, Snouck, "Islam and Turkish Nationalism", *Foreign Affairs*, Vol. 3, No. 1 (Sep. 15, 1924), s. 61-77
- HÜLAGU Metin, "Türk Kurtuluş Savaşı Dönemi Türkiye-İslam Ülkeleri Münasebetleri", *AÜTİTE Atatürk Yolu Dergisi*, C. 3, S. 12, 1993, s.11-25.
- HÜLAGU, Metin, "Muvahhidin Cemiyeti", *AÜTİTE Atatürk Yolu Dergisi*, C. 3, S. 12, 1993, s. 383-392.

- İLTER, Erdal, "Milli Mücadele'de 'Doğu Lejyonu'(Legion D'Orient)'nun Fransız İşgal Bölgesindeki Fonksiyonları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C. 1, S. 3, 1989, s. 419-436.
- İNALCIK, Halil, "The Caliph and Atatürk's İnkılâb", *Belleten*, C. XLVI, S. 182, s. 353-363.
- JACOBSON Abigail, "Negotiating Ottomanism in Times of War: Jerusalem during World War I through the Eyes of a Local Muslim Resident", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 40, No. 1 (Feb., 2008), s. 69-88.
- JOHNSTONE, T.M., "Katr", *EP*, Vol. IV, Brill, Leiden 1997, s. 749-751.
- KAISER, Hilmar, "Regional resistance to central government policies: Ahmed Djemal Pasha, the governors of Aleppo, and Armenian deportees in the spring and summer of 1915", *Journal of Genocide Research* (2010), 12 (3-4), s. 173-218.
- KARSH, Efraim and KARSH, Inari, "Myth in the Desert, or Not the Great Arab Revolt", *Middle Eastern Studies*, Vol. 33, No. 2, April 1997, s. 267-312.
- KASSEM, Gamel Zakaria, "The Anglo Ottoman Dispute on the Arab Gulf Before the Outbreak of the First World War", *Al Vilayatü'l Arabiyye va Mesad Vesaiküha Fi'l Ahdi'l Osmani*.
- KAŞGARLI, Mehlika Aktok, "Kurtuluş Savaşında Türk-Fransız İlişkileri ve Mustafa Kemal Atatürk'ü En İyi Anlayan ve Tanıyan Fransız Devlet Adamı Fdouard Herriot", *Atatürk 4. Uluslararası Kongresi*, C. I, ATAM Yay., Ankara 2000, s.191-195.
- KEDDIE Nikki R., "Is there a Middle East?", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 4, No.3, (Jul 1973), s. 255-271.
- KEDOURIE, Elie, "Egypt and the Caliphate 1915-1946", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. ¾ (Oct., 1963), s. 208-248.
- KEDOURIE, Elie, "The Politics of Political Literature: Kawakibi, Azouri and Jung", *Middle Eastern Studies*, Vol. 8, No. 2, (Mayıs 1972), s. 227-240.
- KEDOURIE, Elie, "The Surrender of Medina, January 1919", *Middle Eastern Studies*, Vol. 13, No. 1, (Jan 1977), s. 124-143.
- KELEŞILMAZ, Vahdet, "Belgelerle Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşına Giriş Süreci", *Erdem*, C: 11, S: 31, Mayıs 1999, s. 139-153.
- KELEŞILMAZ, Vahdet, "Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Kuruluşu, Başkanları ve Mustafa Kemal", *Türkler*, C. 13, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 316-320.
- KILIÇ, Hulusi "Emir Şekip Arslan", *DİA*, C.11, İstanbul 1995, s. 151-153.
- KOCATÜRK, Önder, "İngilizlerin Irak ve Basra Bölgesindeki Faaliyetleri (1913-1914)", *Turkish Studies*, Vol. 6/3, Yaz 2011, s. 1449-1462.
- KOSTİNER, Joseph, "On Instruments and their Designers: the Ikhwan of Najd and the Emergence of the Saudi State", *Middle Eastern Studies*, Vol. 21, No. 3 (Jul 1985), s. 298- 323.

- KOSTINER, Joseph, "Sa'udi Arabia's Territorial Expansion: The Case of Kuwayt, 1916-1921", *Die Welt des Islams*, New Series, Vol. 33, Issue 2 (Nov. 1993) s. 219-234.
- KÖNİ, Hasan, "1923-1938 Döneminde Türk-Arap İlişkileri: Karar Verme Analizi", *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, S. 289, Ankara 1984, s.135-149.
- KRAMER, Martin, "Arap Nationalism: Mistaken Identity", *Deadalus*, Summer 1993, s.171-206.
- KURŞUN, Zekeriya, "Bir Arap Aşireti: Acman urbanı (1820-1913)", *Belleten*, C. LXIII, S. 236, Nisan 1999, s. 123-163.
- KURŞUN, Zekeriya, "Körfez Ülkeleri İçin Osmanlı Arşivlerinin Yeri ve Önemi", *Uluslararası Türk Arşivleri Sempozyumu (17-19 Kasım 2005)*, -Aynıbasım-İstanbul 2006, s. 1-9.
- KURŞUN, Zekeriya, "Suudi Arabistan", *DİA*, C. 37, İstanbul 2009, s. 581-584.
- KURT, Halil, "Yemen, Fiziki ve Beşeri Coğrafya", *DİA*, C. 43, İstanbul 2013, s. 400-401.
- KURTULUŞ, Rıza, "Hudeyde", *DİA*, C. 18, İstanbul 1998, s. 300.
- KÜÇÜK, Cevdet, Mustafa L. Bige, "Kuveyt", *DİA*, C. 27, s. 36-38.
- KÜÇÜKAŞCI, Mustafa Sabri, "Hicaz", *DİA*, C. 17, İstanbul 1998, s. 432-437.
- LEBOW, Richard Ned, "Woodrow Wilson and the Balfour Declaration", *The Journal of Modern History*, Vol. 40, No. 4 (Dec., 1968), s. 501-523.
- MANGO, Andrew, "Atatürk and the Kurds", *Middle Eastern Studies*, Vol. 35, No. 4, Seventy-Five Years of the Turkish Republic, (Oct. 1999), s. 1-25.
- MASALHA, N., "Faisal's Pan-Arabism, 1921-33", *Middle Eastern Studies*, Vol. 27, No. 4 (Oct., 1991), s. 679-693.
- MÉOUCHY, Nadine, "From the Great War to the Syrian Armed Resistance Movement (1919- 1921): The Military and Mujahidin in Action", *The World in World Wars*, (Ed: Heika LIEBAU, Katrin Lange, Dyala Hamzah, Ravi Ahuja), Brill Leiden 2010, s. 499-517.
- NADINE, Méouchy, "From The Great War to the Syrian Armed Resistance Movement (1919-1921): the Military and the Mujahidin in Action", *The World in World Wars*, (Editors: Heike Liebau, Katrin Bromber, Katharina Lange, Dyala Hamzah and Ravi Ahuja), Vol.5, Brill 2010, s. 499-518.
- Necmeddin Sadık, "Lozan Mektupları: Konferansda nikminilik gittikçe artıyor", *Akşam*, 17 Kanun-ı sani 1339.
- ÖZCAN, Azmi, "Şerif Hüseyin", *DİA*, C. 38, İstanbul 2010, s. 585-586.
- ÖZTÜRK, Mustafa, "Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi", *History Studies, Ortadoğu Özel Sayısı* 2010, s. 325-351.
- PALABIYIK, Serdar, "Contextualising the Ottoman Dynasty: Sultan Mehmed V Reşad and the Ottoman Princes in the Great War", *Monarchies and the Great War*, (Ed. Matthew Glencross, Judith Rowbotham), Palgrave Macmillan, London 2018.

- PARIS, Timothy J., "British Middle East Policy-Making after the First World War: The Lawrentian and Wilsonian Schools", *The Historical Journal*, Vol. 41, No. 3, (Sep. 1998), s.773-793.
- POLAT, Ü. Gülsüm, "I. Dünya Savaşı'nda Müttefiklerin (İngiltere-Fransa) İskenderun Çıkarması Planı ve İkinci Çanakkale Korkusu", *Gazi Akademik Bakış*, C. 7, S. 14, s. 21-47.
- POLAT, Ü. Gülsüm, "İngiliz İstihbaratına Göre Birinci Dünya Harbi Başlarında Ortadoğu'daki Osmanlı Ajanları", *History Studies Ortadoğu Özel Sayısı*, 2010, s. 393-410.
- POLAT, Ü. Gülsüm, "Milli Mücadele Sürecinde Mısır ile Kurulan Bağ ve 'Kemalist Propaganda' Algısı", *Akademik Ortadoğu*, S. 15, Ekim 2013, s. 51-70.
- POLAT, Ü. Gülsüm, "Osmanlı Devleti İçin Bugünkü Ürdün Topraklarının Askeri ve Stratejik Önemi (1914-1918)", *11. Uluslararası Türk-Arap İlişkilerinin Dünyü Bugünü Sempozyumu Bildiriler (26-27 Nisan 2011)*, Ankara 2011, s. 65-76.
- POLAT, Ü. Gülsüm, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yemen ile İlişkiler (1911-1938)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 33 (2): 96, s.113-154.
- POLAT, Ü. Gülsüm, "Savaş, Propaganda ve Kartpostallar", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 1/2 (2012), s. 243-268.
- POLAT, Ü. Gülsüm, "Şiî Nizari Mezhebi İmamı III. Ağa Han'ın I. Dünya Savaşı Yılları Faaliyetleri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 68, Aralık 2013, s. 55-74.
- POLAT, Ü. Gülsüm, "Türk-Alman Propagandası Karşısında Arap Bürosu'nun Kuruluşu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXVI, S: 76, Ankara 2010, s. 97-131.
- POLAT, Ü. Gülsüm, "İngiliz İşgaline Karşı Direniş ve Sınırlar: Deyrizor ve Telafer Olayları (1919-1920)", *Mondros Mütârekesinin 100. Yılı: I. Dünya Savaşı'nın Sonu. Mütarekeler ve Barış Antlaşmaları*, C. 2, ATAM Yay., Ankara 2019, s. 713-730.
- POLAT, Ü. Gülsüm, "Abdullah Paşa Kölemen", *EF*, Brill, 2014, s. 4-6.
- POLAT, Ü. Gülsüm, "Ali İhsan Sabis", *EF*, Brill, 2015, s. 24-27.
- PROVENCE, Michael, "Ottoman modernity, colonialism, and insurgency in the interwar Arab East", *International Journal of Middle East Studies*, 43 (2011), s. 205-225.
- RAFIK, Abdulkemir, "Türkiye-Suriye İlişkileri 1918-1926)", (Çev. Sebahattin Samur), *Türk Dünyası Araştırmaları*, 88 (1994), s. 33-61.
- RASHEED, Madawi al, "Durable and Non-Durable Dynasties: The Rashidis and Sa'udis in Central Arabia", *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 19, No. 2 (1992), s. 148-151.

- RENTON, James, "Changing Languages of Empire and the Orient: Britain and the Invention of the Middle East, 1917-1918", *The Historical Journal*, Vol. 50, No. 3 (Sep., 2007), s. 645-667.
- RENTZ, G., "Al-Hidjâz", *EP*, Vol. III, s. 362-364.
- RENTZ, G., "Djazirat al-'Arab", *EP*, s.534-556.
- RODED, Ruth, "Ottoman Service as a vehicle for the rise of new upstars among the urban elite families of Syria in the last decades of Ottoman Rule", *Asian and African Studies*, 17 (1983), s. 63-94.
- ROTHWELL, V. H., "Mesopotamia in British War Aims, 1914-1918", *The Historical Journal*, Vol. 13, No. 2 (Jun., 1970), s. 273-294.
- SARISAMAN, Sadık, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında İran Elçiliğimiz ile İrtibatlı Bazı Teşkilât-ı Mahsûsa Faaliyetleri", *OİAM*, S:7, Ankara 1999, s. 209- 217.
- SARISAMAN, Sadık, "Ömer Naci Bey Müfrezesi", *Atatürk Yolu*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yay., C: 14, S: 16, 1995, s. 501-513.
- SAYDAM, Abdullah, "Reformlar ve Engeller: Tanzimat Döneminde Aşiretlerin Yol Açtıkları Asayiş Problemleri", *Osmanlı*, C.IV, s.180-189.
- SELÇUK, Mustafa, "Hudeyde Mebusu Zühdü Efendi ve Yemen Lahiyası" *History Studies, Enver Konukçu Armağanı*, 2012, s.309-326.
- SHEFFY Yigal, "British intelligence and the middle east, 1900-1918: how much do we know?", *Intelligence and National Security*, 17:1, s. 33-52.
- SILVERFARB, Daniel, "The Anglo-Najd Treaty of December 1915", *Middle Eastern Studies*, Vol. 16, No. 3, (Oct 1980), s. 167-177.
- SILVERFARB, Daniel, "The Philby Mission to Ibn Sa'ud, 1917-18", *Journal of Contemporary History*, Vol. 14, No. 2 (Apr., 1979), s. 269-286.
- SIMON, Reeva S., "The Imposition of Nationalism on Non-Nation State. The case of Iraq during the Interwar Period 1921- 1941", *Rethinking Nationalism in the Arab Middle East*, (Ed. James Jankowski and Israel Gershoni), Colombia University Press, New York 1997.
- SIRMA, İhsan Süreyya, "Yemen", *İA*, C. 13, MEB Yay., Eskişehir 1997, s. 371-384.
- SMITH, Charles, "The invention of a tradion: the Question of Arab Acceptance of the Zionist Right to Palestine during World War I", *Journal of Palestine Studies*, Vol. 22, No. 2, (Winter 1993), s. 48-61.
- STROHMEIR, Martin, "Fakhri (Fahrettin) Paşa and the end of Ottoman rule in Medina (1916-1919)", *Turkish Historical Review*, 4 (2013), s. 192-223.
- Suleiman Musa, "A Matter of of Principle: King Hussein of the Hijaz and the Arabs of Palestine", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 9, No. 2, (Apr. 1978), s. 183-194.

- Suleiman Musa, "The Role of Syrians and Iraqis in the Arab Revolt", *Middle East Forum*, Vol. 43, 1967, s. 5-17.
- Syed Tanvir Vasti, "Amir Shakib Arslan and CUP Triumvirate", *Middle Eastern Studies*, Vol. 44, No. 6, (Nov. 2008), s. 925-936.
- Şehbal, 15 Temmuz 1327 (28 Temmuz 1911).
- SLUGLETT Peter, "The Mandate System: High Ideals, Illiberal Practices", *Liberal Thought in the Eastern Mediterranean: Late 19th Century Until the 1960s*, (Ed. Christoph Schumann), Brill, Leiden, Boston 2008.
- SZPORL. UK Roman, "Thoughts about change: Ernest Gellner and history of Nationalism", *State of the Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*, Ed. John A. Hall, Cambridge University Press, Cambridge, New York, 1998.
- ŞİŞMAN, Adnan, "Atatürk Döneminde Türkiye-Suudi Arabistan İlişkilerinin Başlaması ve ilk Diplomatik Temaslar", *Atatürk 4. Uluslararası Kongresi*, C. I, ATAM Yay., Ankara 2000, s. 165-176.
- TANENBAUM, Jan Karl, "France and the Arab Middle East", *Transactions of American Philosophical Society*, Vol. 68, No. 7 (1978), s. 1-50.
- TAUBER Eliezer, "Secrecy in Early Arab Nationalist Organizations", *Middle Eastern Studies*, Vol. 33, No. 1 (Jan., 1997), s. 119-120.
- TAUBER, Eliezer "Egyptian Secret Societies, 1911", *Middle Eastern Studies*, Vol. 42, No. 4 (Jul., 2006), s. 603-623.
- TAUBER, Eliezer, "Rashid Rida as Pan-Arabist Before World War I", *The Muslim World*, Vol. 79, Issue: 2, 1989, s. 102-112.
- TAUBER, Eliezer, "Secrecy in early Arab nationalist organizations", *Middle East Studies*, 33:1, s. 119-127.
- TAUBER, Eliezer, "Syrian and Iraqi nationalist attitudes to the Kemalist and Bolshevik movement", *Middle Eastern Studies*, 30/4, s. 896-915.
- TAUBER, Eliezer, "The Press and the Journalist as a Vehicle in Spreading National Ideas in Syria in the Late Ottoman Period", *Die Welt des Islams*, New Series, Bd. 30, Nr. 1/4 (1990), s. 163-177.
- TEITELBAUM, Joshua, " 'Taking Back' the Caliphate: Sharif Husayn ibn Ali, Mustafa Kemal and the Ottoman Caliphate", *Die Welt des Islams*, 40/3, 2000, s. 412-424.
- TEITELBAUM, Joshua, "Sharif Husayn ibn Ali and the Hashemite Vision of the Post-Ottoman Order: From Chieftaincy to Suzerainty", *Middle Eastern Studies*, Vol. 34, No. 1 (Jan. 1998), s. 103-122.
- TEKELİ, İlhan, İLKİN, Selim, "Kurtuluş Savaşı'nda Talat Paşa ile Mustafa Kemâl'in Mektuplaşmaları", *Belleten*, C.XLIV, S. 174, Nisan 1980, s. 301-346.
- TOMAR, Cengiz, "Yemen. Tarih Son Dönem", *DİA*, C. 43, s. 412-414.

- T'OYNBEE, Arnold and FRIEDMAN, Isaiah, "The McMahon-Hussein Correspondence: Comments and a Reply", *Journal of Contemporary History*, 5 (4) (Cambridge: Sage Publications, 1970), s. 185-201.
- TROELLER, Gary, "İbn Sa'ud and Sharif Husain: A Comparison in Importance in the Early Years of the First World War", *The Historical Journal*, Vol. 14, No. 3 (Sep., 1971), s. 627-633.
- TUTSAK, Sadiye, "Milli Mücadele Yıllarında Suriye'deki Gelişmelerin Güney Cephesine Etkisi ve Ankara Hükümeti Açısından Önemi-I", *History Studies*, Cilt. 6, S. 4, Temmuz 2014, s. 219-240.
- TUTSAK, Sadiye, "Milli Mücadele Yıllarında Suriye'deki Gelişmelerin Güney Cephesine Etkisi ve Ankara Hükümeti Açısından Önemi-II", *History Studies*, Cilt. 6, S. 5, Eylül 2014, s. 193-218.
- TÜRKMEN, Zekeriye, "Özdemir Bey'in Musul Harekatı ve İngilizlerin Karşı Tedbirleri (1921-1923)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 17, S. 49, 2001, s. 49-79.
- UMAR, Ömer Osman, "Yemen Hakkında Ferid Paşa'nın Layihası" *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 2, Elazığ 2003, s. 87-112.
- UYAR, Mesut, "Ottoman Arab Officers between Nationalism and Loyalty during the First World War", *War in History*, 20 (4), s. 526-544.
- VERETÉ, Mayir, "The Balfour Declaration and its Makers", *Middle East Studies*, Vol.6, (Jan. 1970), s. 48-76.
- WASSERSTEIN, Bernard, "Clipping the Claws of the Colonisers': Arab Officials in the Government of Palestine, 1917-48", *Middle Eastern Studies*, Vol. 13, No. 2 (May, 1977), s. 171-194
- WASTI, Tanvir, "The Defence of Medina, 1916-19", *Middle Eastern Studies*, Vol. 27, No. 4, Oct.1991, s. 642-653.
- QURESHI, M. Naeem, "Hindistan Hilafet Hareketi", *DİA*, C. 18, İstanbul 1998, s. 109-111.
- YAVUZ, Hulusi, "Abdülaziz b. Suûd", *DİA*, C. 1, İstanbul 1988, s. 194-195.
- YENEN, Alp, "The other jihad: Enver Pasha, Bolsheviks, and politics of anticolonial Muslim nationalism during the Baku Congress 1920", *The First World War and its Aftermath The Shaping of the Middle East*, (Ed. T.G. Fraser), Gingko Library, Great Britain 2015, s. 273-293.
- YENEN, Alp, "The "Young Turk Zeitgeist" in the Middle Eastern Uprising in the Aftermath of World War I", *War and Collapse. World War I and Ottoman State*, Ed. M. Hakan Yavuz, Feroz Ahmad, The University of Utah Press, Salt Lake City 2016, s. 1181- 1286
- YILDIRIM, Cihat, "I. TBMM Hükümeti'nin İlk Uluslararası Anlaşması: '20 Günlük Muvakkat Mütareke'", *Tarihin Peşinde*, S. 5, 2011, s. 39-55.

- YILMAZ, Hadiye, "Mustafa Kemal Paşa-Emir Faysal Antlaşması ve Milli Mücadele Döneminde Suriye ve Irak", *CTAD*, Yıl 10, S. 20, (Güz 2014), s. 289-306.
- YÜCEL, İdris, "Fransız Belgelerinde Son Halife Abdülmecid ve Türkiye'de Hilafetin Kaldırılması", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 61, Güz 2017, s. 467-492
- ZEINE, Zeine, "Arab Turkish Relations", *The Political Awakening in the Middle East*, (Ed. George Lenczowski), Prentice Hall, London, Sydney and USA, s. 69-71.
- ZOLONDEK, L., "Sabunji in England 1876-91: his role in Arabic Journalism", *Middle Eastern Studies*, 14:1, s.102-115.

Tezler

- DUYSAK, Cabir, *Osmanlı Belgelerine Göre Asir Bölgesinde Seyyid İdrisi İsyanı ve Sonuçları (1908-1918)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.
- MCMURRAY, Jonathan S, *Distant Ties: Germany, The Ottoman Empire, and the Construction of the Baghdad Railway, 1903-1918*, Claremont Graduate University, PhD Dissertation, 1999.
- AL-AZMA', Talal Sha'yfan Muslat, *The role of the Ikhwan under 'Abdul-'Aziz Al Sa'ud 1916-1934*, Durham University unpublished Ph.D. Thesis, 1999.
- Hassan S. Abedin, *Abdul Aziz Al-Saud and Great Game in Arabia, 1896-1946*, unpublished PhD. Thesis, King's College London 2002.
- Al-Maghafi, Fadl, *More than just a boundary dispute: the regional geopolitics of Saudi-Yemeni relations*, School of Oriental and African Studies, University of London, unpublished PhD. Thesis, 2012.
- SAFİ, Polat, *The Ottoman Special Organization - Teşkilat-ı Mahsusa: An Inquiry Into Its Operational And Administrative Characteristics*, The Department of History İhsan Doğramacı Bilkent University basılmamış Doktora tezi, Ankara 2012.

PARİS BARIŞ KONFERANSI'NDA
9 ŞUBAT 1919'DA İNGİLTERE'NİN
ORTADOĞU POLİTİKASININ
ÇERÇEVESİNİ BELİRLEYEN GEÇMİŞ
ANTLAŞMA VE TAAHHÜTLER¹

- 1- June 9, 1861 Réglement Organique of the Lebanon Vilayet [9 Haziran 1861- Lübnan Vilayet Nizamnamesi]
- 2- 6 September 1864 Réglement Organique of the Lebanon Vilayet [6 Eylül 1864- Lübnan Vilayet Nizamnamesi]
- 3- July 13, 1878 Treaty of Berlin article 61 Relative to ameliorations and reforms in Ottoman provinces inhabited by Armenians [Berlin Antlaşması 61. Madde Osmanlı'da meskûn Ermeni vileyetlerinin reforme edilip iyileştirilmesi hükmü]
- 4- January 23, 1890 Agreement with the Sheikh of Kuwait [23 Ocak 1890 Kuveyt Şeyhi ile Antlaşma]
- 5- October 15, 1907 Agreement with the Sheikh of Kuwait [15 Ekim 1907 Kuveyt Şeyhi ile Antlaşma]
- 6- November, 2 1914 Proclamation of the Government of Indian regarding Moslem Holy Places [2 Kasım 1914, Hindistan Hükümeti'nin İslam Kutsal Mekânlarına dair Bildirge]
- 7- November, 3 1914 Assurance Given by the British Resident in the Persian Gulf to the Sheikh of Kuwait [3 Kasım 1914, İran Körfezindeki İngiliz Yerleşimi tarafından Kuveyt Şeyhine verilen güvence]
- 8- November 22, 1914 Assurance Given by the British Resident in the Persian Gulf to the Sheikh of the Mohammera [22 Kasım 1914, İran Körfezi'ndeki İngiliz Birimi tarafından Kuveyt Şeyhine verilen güvence]

1 Zeine, *The Struggle for Arab Independence*, s. 190-191.

- 9- February 3, 1915 Assurance given in a speech by the Viceroy of India to the notables of Basra [3 Şubat 1915, Hindistan Genel valisi tarafından Basra ileri gelenlerine sözlü olarak verilen güvenceler]
- 10- April 26, 1915 Treaty with Italy [26 Nisan 1915 İtalya ile anlaşma]
- 11- April 30, 1915 Traety ratified November 6 Kasım 1915 with the Idrisi Sayyid of Sabia (Northern Tihama district of Yemen) [Sabia lideri Seyyid İdrisi ile 30 Nisan 1915 tarihli antlaşmanın 6 Kasım 1915'de onaylanması]
- 12- April 26, 1915 Correspondence beginning in July with Hussein Bin Ali, Grand Sherif of Mecca [26 Nisan 1915 Mekke Şerifi Hüseyin bin Ali –Şerif Hüseyin- ile yazışmaların başlaması]
- 13- December 26, 1915 Correspondence ratified 18 July 1916 with Abdulaziz Ibn Saud, Amir of Nejd and Hasa [18 Temmuz 1916'da Necid ve Hasa Emiri Abdulaziz İbnu's-Suud ile yapılan yazışmanın 26 Aralık 1916'da onaylanması]
- 14- May 16, 1916 Agreement with France [Fransa ile Antlaşma]
- 15- 22 July 1917 Supplementary Agreement with Idrisi Sayyid [Seyyid İdrisi ile tamamlayıcı Antlaşma]
- 16- August 18, 1917 Agreement with Italy [18 Ağustos 1917, İtalya ile Antlaşma]
- 17- November 2, 1917 letter from Mr. Balfour to Lord Rothschild regarding Jewish Zionist aspirations [Mr. Balfour'dan Lord Rothschild'e [2 Kasım 1917 Mr. Balfour'dan Lord Rothschild'e Siyonist Yahudi istekleri ile ilgili mektup]
- 18- July 11, 1917 Statement issued by His Majesty's Foreign Office, in answer to a memorial from seven Syrians, and subsequently communicated to King Hussein [11 Temmuz 1917'de İngiliz Dışişleri Bakanlığı tarafından yedi Suriyeli'den gelen bir memoranduma cevap ve sonrasında Kral Hüseyin ile iletişim kurulması]
- 19- November 9, 1918 Joint Declaration by His Majesty's Government and the French Government regarding the future of Syria and Mesopotamia [Büyük Britanya Hükümeti ve Fransız Hükümeti'nin Suriye ve Mezopotamya'nın geleceği konusundaki deklarasyonuna katılması]

EK 2:

1914-1923 SÜRECİNDE ARAP YARIMADASI, SURİYE VE IRAK'A YÖNELİK TÜRK DIŞ POLİTİKASININ ÇERÇEVESİNİ BELİRLEYEN ANTLAŞMA, TAAHHÜT VE DEKLERASYONLAR

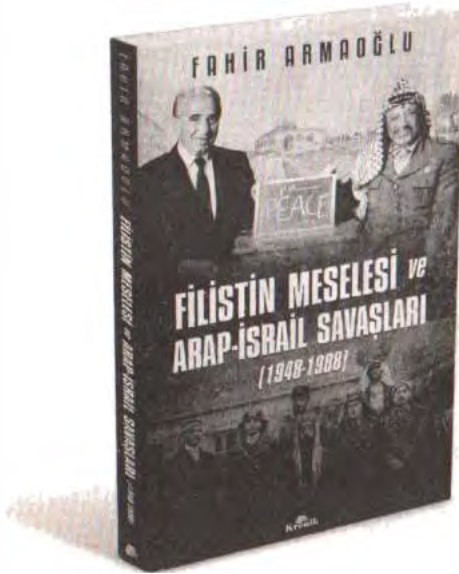
- 1- Dean Antlaşması 17 Temmuz 1911
- 2- Osmanlı-Suudi Antlaşması (Mayıs 1914)
- 3- Cihad-ı ekber İlanı 11 Kasım 1914
- 4- Mondros Mütarekesi 30 Ekim 1918
- 5- Misak-ı Milli'nin Kabulü 28 Ocak 1920
- 6- Türk-Fransız ilişkilerinde önemli bir etki Ankara Antlaşması (20 Ekim 1921)
- 7- Lozan Antlaşması 24 Temmuz 1923
- 8- Musul meselesinin nihai neticesi Ankara Antlaşması (5 Haziran 1926)

Filistin Meselesi *ve* Arap - İsrail Savaşları

1948-1988

PROF. DR. FAHİR ARMAOĞLU

“Filistin Neresidir?” sorusuyla başlayan Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988); Herzl ve Sultan II. Abdülhamid görüşmeleri, Osmanlı'nın son yılları, Balfour Deklarasyonu, İsrail'in kuruluşu, 1948-49 Arap-İsrail Savaşı, 1956 Süveyş Savaşı, 1967 Arap-İsrail Savaşı, 1973 Arap-İsrail Savaşı, Camp David, Yeni Barış Planları, Batı Şeria, Beyrut, Lübnan, Sabra ve Şatila Katliamı gibi, “meselenin” en kritik noktalarına temas eden bir başucu kitabı.

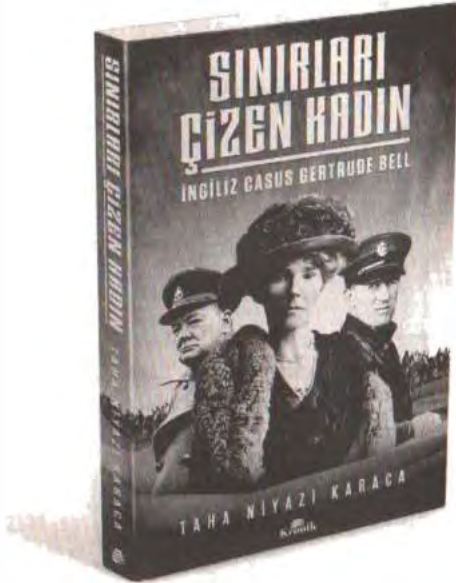

Sınırları Çizen Kadın

İngiliz Casus Gertrude Bell

TAHA NİYAZİ KARACA

Gertrude Bell'in Ortadoğu'nun şekillenmesinde oynadığı rol neydi? Yazar, arkeolog, seyyah ve casus olarak bilinen Gertrude Bell aslında kimdi? Nasıl bir süreçten geçerek Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması için çalışan bir ajan durumuna gelmişti? "Sınırları Çizen Kadın: İngiliz Casus Gertrude Bell", haritalarıyla ve fotoğraflarıyla soluk soluğa okunacak bir kaynak nireliği taşıyor...

İngiltere Ortadoğu'ya Nasıl Girdi?

DR. NURCAN ÖZKAPLAN YURDAKUL

İngiltere'nin Ortadoğu macerası hangi fikirlerle başladı? Osmanlı ile İngiltere'nin Ortadoğu'daki sıra dışı mücadelesinde neler yaşandı? İngiltere'nin Ortadoğu'daki stratejisinde konsoloslukların önemi neydi? "Önce ticaret ve siyaset, sonra hükmetmek" projesiyle İngiltere neyi amaçladı? "İngiltere Ortadoğu'ya Nasıl Girdi?", her türlü okur kitlesinin istifade edebileceği bir araştırma.

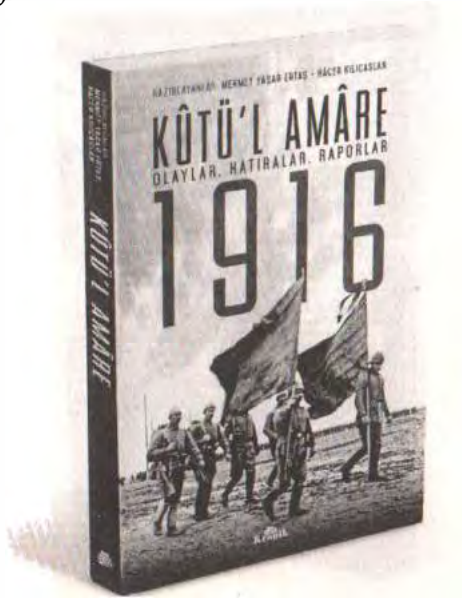
Kûtü'l Amâre 1916

Olaylar, Hatıralar, Raporlar

MEHMET YAŞAR ERTAŞ
HÂCER KILIÇASLAN
İLBER ORTAYLI

“Kûtü'l Amâre, Çanakkale Savaşı'ndan sonra Britanya İmparatorluğu'nu zora sokan; politikalarını altüst eden ve imparatorluğun yenilmezliği inancını sarsan, dünya hâkimiyetine inanmış Britanya kamuoyunu şüpheye, hatta kaosa sürükleyen büyük bir zaferdir.”

İlber Ortaylı

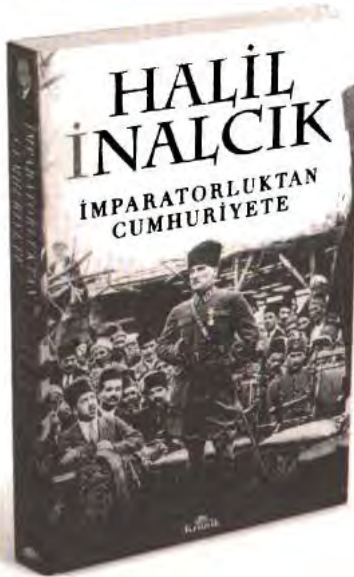

İmparatorluktan Cumhuriyete

HALİL İNALCIK

**MODERN TÜRKİYE'NİN DOĞUŞUNA
HALİL İNALCIK BAKIŞI...**

Tarih alanında dünyanın tartışmasız en büyük isimlerinden biri olan Halil İnalcık'ın, Osmanlı sosyal tarihi ve modern Türkiye'nin ortaya çıkışıyla ilgili çalışmaları bir arada. Kitaptan bazı başlıklar şöyle; İmparatorluktan Cumhuriyete geçiş süreci, Avrupa ile Ortadoğu arasındaki Türkiye'nin stratejik konumu, 1924'de Halifeliğin kaldırılması ve Atatürk inkılapları. Hem meslekten tarihçiler hem de tarih meraklıları için bir başucu kaynağı.

TÜRK-ARAP İLİŞKİLERİNDE KAOS VE GERİLİM DÖNEMİ...

"Bu kitap, özellikle ATASE ve Türkiye'deki diğer arşivlerden sağlanan belgeleri kullanarak 1914 ve 1923 yılları arasında gelişen Osmanlı/Türk-Arap ilişkileri hakkındaki çalışmalara katkı sağlamaktadır."

Dr. Kate Fleet, Cambridge Üniversitesi

"Bu eser, Osmanlı Devleti'nin dağılışı ve Türk ulusal bağımsızlık mücadelesi sırasında Osmanlı/Türk ileri gelenlerinin Osmanlı'nın elinde kalan son Arap topraklarına yaklaşımına kapsamlı bir bakış sunmaktadır."

Prof. Dr. Ebru Boyar, Orta Doğu Teknik Üniversitesi

I. Dünya Savaşı esnasında Şerif Hüseyin'in öncülüğündeki isyanla Arap Yarımadası'nda neler değişmiştir? Avrupa ülkeleri isyan karşısında hangi tutumları sergilemiştir? Kuzey ve Güney Yemen'de ne tür mücadeleler yaşanmıştır? Anadolu'da Millî Mücadele sürerken Arap coğrafyasındaki karmaşaya hangi siyasî ve askerî refleksler gösterilmiştir? Türk-Suriye ve Türk-İrak ilişkilerinde Cumhuriyetin kuruluş yıllarına ilerlerken hangi gelişmeler yaşanmıştır? Lozan Konferansı ve onun sonucundaki kararlar Türk-Arap ilişkilerine nasıl yansımıştır?

Arap Yarımadası'ndaki Osmanlı varlığı 16. yüzyıldan I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar devam etti. Arap Yarımadası'ndaki Osmanlıların siyasi ve askerî hâkimiyeti, I. Dünya Savaşı sırasında kritik bir evreden geçti. Etkileri günümüzde de devam eden siyasal değişim bu dönemde yaşandı. Ancak savaş sırasında başlayan sorunlar 1918'de imzalanan ateşkes antlaşmalarıyla nihayete ermedi. Önemli bir kısmı savaş sonrasında aktarılabilecek nitelikteydi, bir kısmı uzun vadede başka sorunlara dönüştü ve çok azı nihai çözümlere ulaştı.

Akademik literatürün Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş ile bu geçişin devletin dış siyasetinde yarattığı süreklilik ve kopuşları kapsamlı olarak ele almadığı görülmektedir. Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişin Türk-Arap ilişkileri özelinde yoğunlaşan seyrini ele alan bu çalışmanın ortaya çıkmasında tespit edilen bu eksiklik önemli bir hareket noktası olmuştur. Arap Yarımadası'nın Osmanlı Devleti'nden kopuşunu ve Anadolu'da Millî Mücadele devam ederken bu bölge ile kurulan diyalog ve ilişkilerin seyrini irdelemeye odaklanan bu çalışma, Ü. Gülsüm Polat'ın altı seneye yayılan uzun araştırmaları sonucunda ortaya çıkmıştır.

"Türk-Arap İlişkileri: Eski Eyaletler Yeni Komşulara Dönüşürken (1914-1923)", sadece ülkemizi değil tüm dünyanın gündemini her zaman meşgul eden bir döneme ve coğrafyaya derinlemesine bakış için çok kıymetli bir çalışma...

Kronik

₺35,00
KDV'den muaf.

ISBN: 978-605-7635-35-8

kronikkitap.com

